

**Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych
Instytut Historii Sztuki**

Grzegorz Podruczny

**Pruskie budownictwo wojskowe na Śląsku w latach
1740-1807**

Część 1 - tekst

Praca doktorska napisana pod kierunkiem
naukowym
Prof. dr hab. Jana Harasimowicza

Wrocław 2005

Spis treści

Spis treści	1
Wstęp	5
1. Źródła i literatura	9
1.1 Źródła pisane	9
1.2 Źródła ikonograficzne i kartograficzne	13
1.3 Literatura	15
1.4 Stan badań	18
2. Okoliczności towarzyszące rozwojowi architektury wojskowej na Śląsku	21
2.1 Dzieje wojskowe	21
2.1.1 Działania wojenne na Śląsku	21
2.1.2. Zmiana sytuacji strategicznej Śląska	22
2.1.2.1 Rozbudowa systemu obronnego. Przebudowa poszczególnych twierdz	24
2.1.3 Armia Pruska w XVIII wieku	28
2.1.4 Liczebność armii na Śląsku	30
2.1.5 Administracja wojskowa	31
2.2 Dzieje polityczne	32
2.3 Przemiany w administracji	33
3. Organizacja budownictwa cywilnego i wojskowego na Śląsku	36
3.1. Budowniczowie cywilni	36
3.1.1 Struktura	36
3.1.2 Zadania	37
3.1.3 Personel	37
3.1.4 Wykształcenie	43
3.2 Korpus inżynierski	44
3.2.1 Struktura	44
3.2.2 Zadania	45
3.2.3 Personel	46
3.2.4 Wykształcenie inżynierów	50
3.2.5 Król a korpus inżynierski	52
3.3 Wykonawcy	53
3.4 Próba rozgraniczenia zakresu obowiązków cywilnych architektów i wojskowych inżynierów	54
4. Zagadnienia architektoniczne	59

4.1 Koszary	59
4.1.1 Przemiany w wojskowości w XVI wieku	59
4.1.2 Pierwsze koszary – XVI i XVII wiek	60
4.1.3 Budownictwo koszarowe w XVIII wieku	65
4.1.4 Koszary w państwie pruskim	67
4.1.4.1 Okres do roku 1740	68
4.1.4.2 Okres 1741-1756	69
4.1.4.3 Okres 1763-1806	73
4.1.5 Analiza architektury koszar śląskich	75
4.1.5.1 Materiał	76
4.1.5.2 Plan i bryła	76
4.1.5.3 Wnętrza	77
4.1.5.4 Elewacje	81
4.1.6 Koszty wzniesienia koszar	87
4.2 Budowle zaplecza technicznego	90
4.2.1. Magazyny zbożowe	90
4.2.1.1 Tworzenie systemu regularnej aprowizacji armii po wojnie 30 letniej	90
4.2.1.2 System magazynowy w Prusach do 1740 roku	91
4.2.1.3 System magazynowy w Prusach w latach 1740-1763	92
4.2.1.4 System magazynowy w Prusach w latach 1763-1806	93
4.2.2 Piekarnie wojskowe	96
4.2.3 Arsenale, magazyny sprzętu wojskowego i magazyny prochu	97
4.2.4 Specyfika formy budynków magazynowych	100
4.2.4.1 Materiał	100
4.2.4.2 Plan	101
4.2.4.3 Dachy	102
4.2.4.5 Elewacje	103
4.2.4.4 Wnętrze	105
4.3 Budynki bomboodporne	107
4.3.1 Określenie tematu i definicja pojęcia	107
4.3.2 Rozwój historyczny budynków bomboodpornych	109
4.3.3 Budowa kazamat w twierdzach śląskich	111
4.3.3.1 Chronologia	112
4.3.3.2 Rola budowli bomboodpornych w poszczególnych twierdzach	114

4.3.4	Funkcje budynków bomboodpornych	117
4.3.5	Różnorodność form kazamat	118
4.3.5.1	Plan i lokalizacja	118
4.3.5.2	Dachy	119
4.3.5.3	Elewacje	120
4.3.5.4	Wnętrza	122
4.3.6	Zakończenie	124
4.4	Bramy forteczne	125
4.4.1.	Historia nowożytnych bram fortecznych	125
4.4.2	Bramy forteczne w XVIII wiecznych Prusach	128
4.4.3	Bramy forteczne powstałe na Śląsku po 1740	129
4.4.4	Typologia obiektów bramnych	130
4.4.4.1	Bramy w ciągu wałów	130
4.4.4.2	Bramy powiązane z kazamatami	131
4.4.4.3	Wolnostojące słupy bramne	131
4.4.4.4	Brama Ząbkowicka Zewnętrzna	132
4.4.5	Formy portali bramnych	132
4.4.5.1	Portale z boniowaniem listwowym	132
4.4.5.2	Portale ceglane	133
4.4.5.3	Brama Fryderyka	134
4.4.5.4	Brama Ząbkowicka wewnętrzna w Kłodzku	135
4.4.5.5	Portale o formach uproszczonych	135
4.4.5.6	Wolnostojące słupy bramne	135
4.5	Wartownie	137
4.5.1	Historyczny rozwój typu budowlanego	137
4.5.2	Wartownie powstałe na Śląsku po 1740 r	138
4.5.3	Analiza architektury wartowni śląskich	140
4.5.3.1	Plan i układ wnętrza	140
4.5.3.2	Bryła	141
4.5.3.3	Elewacje	142
4.6	Kościół garnizonowe	145
4.6.1	Organizacja duszpasterstwa wojskowego w państwie pruskim	145
4.6.2	Kościół garnizonowe w teorii architektonicznej i tradycji budowlanej	146
4.6.3	Budynki służące duszpasterstwu garnizonowemu na Śląsku	147

4.6.3.1 Prowizoryczne sale modlitw	147
4.6.3.2 Właściwe kościoły garnizonowe	148
4.6.3.3 Forma kościołów garnizonowych	149
4.7 Specyfika architektury wojskowej na Śląsku	152
5. Analiza zagadnień urbanistycznych związanych z obiektami wojskowymi	155
5.1 Zarys historii urbanistyki wojskowej	155
5.2 Rozwiązania urbanistyczne związane z budową obiektów wojskowych na Śląsku	159
5.2.1 Projekty nowych założeń urbanistycznych	159
5.2.2 Zespoły budynków wojskowych	165
5.2.3 Budynki umieszczane pośród zabudowy cywilnej	167
5.2.4 Budynki wojskowe lokalizowane równolegle do linii fortyfikacji	168
5.2.4.1 Stosunek obiektów wojskowych do kontekstu urbanistycznego	170
5.3 Związki między urbanistyką wojskową i cywilną na Śląsku w XVIII wieku	172
5.4 Waga procesów urbanistycznych związanych z wojskiem	176
Zakończenie	177
Bibliografia	182

Wstęp

Okres, który nastąpił po wkroczeniu armii pruskiej na teren Śląska w 1740 roku, był przełomowy dla nowożytnych dziejów tej krainy. Przejście pod panowanie pruskie wiązało się z serią poważnych zmian, które przekształciły miejscowe społeczeństwo, gospodarkę i sztukę. Głównym czynnikiem wpływającym na te procesy była polityka władców Prus, którzy poprzez rozwój wojska i wzmocnienie gospodarki chcieli przekształcić swe państwo w europejskie mocarstwo. Zagarnięcie Śląska pozwoliło na realizację tych zamierzeń – dzięki wpływom z podatków płaconych w nowej prowincji wzmocniono gospodarkę Prus, a powiększenie ludności kraju o milion mieszkańców pozwoliło na znaczny rozrost armii. Konieczność obrony terytorialnych zdobyczy spowodowała jednak, że większość z nowo sformowanych oddziałów stacjonować musiała na stałe na Śląsku, a znaczna część dochodów z nowej prowincji przeznaczona była na budowę jej systemu obronnego.

Zagarnięcie Śląska niosło za sobą nie tylko powiększenie armii, ale i konieczność wprowadzenia nowych rozwiązań związanych z jej organizacją, zaopatrzeniem itp. Efektem tego było powstanie na Śląsku dużej liczby budynków służących obsłudze wojska – koszar, magazynów wojskowych, arsenałów, wozowni, kazamat mieszkalnych, odwachów. Konieczność budowy od podstaw zaplecza gospodarczego i socjalnego dla wojska, którego liczebność była nieustannie zwiększana, wymusiła stosowanie nowych rozwiązań, w części tylko opartych na dotychczasowych wzorach. Poza tym doświadczenia, które budowniczowie i wojskowi pruscy zdobyli w trakcie rozbudowy twierdz, spowodowały dalszą ewolucję ilościową i jakościową w budownictwie wojskowym. Dużą rolę odegrały również doświadczenia wojenne, zwłaszcza związane z oblężeniami tych twierdz, które przekształcone zostały w pierwszym okresie rozbudowy systemu obrony Śląska przez Prusy.

Tematem pracy jest pruskie budownictwo wojskowe na Śląsku w latach 1740 –1807. Przedmiotem zainteresowania autora są wszystkie powstałe w tym okresie budowle służące armii, wybudowane przez architektów i inżynierów pracujących dla państwa pruskiego.

W tytule zastosowano termin „budownictwo wojskowe”, gdyż nie można było wykorzystać tradycyjnego, stosowanego w XVIII wieku podziału na *architectura militaris* i *architectura civilis*. Pierwszy termin odnosi się do fortyfikacji, a drugi do wszystkich obiektów nieobronnych, a w pracy analizie poddawane są zarówno budynki wojskowe nieobronne, formalnie należące do *architectura civilis*, jak i budynki służące do biernej obrony (np. pełniące rolę schronów, magazynów), należące formalnie do *architectura militaris*.

Termin „Śląsk” jest w tej pracy rozumiany jako ta część ukształtowanej historycznie krainy Dolnego i Górnego Śląska, która w wyniku postanowień pokoju wrocławskiego z 28 VI 1742 roku należała do państwa pruskiego. Do obszaru tego należy również hrabstwo kłodzkie, teren historycznie odrębny, ale od czerwca 1742 roku przyporządkowany administracyjnie do Śląska. W pole zainteresowania nie wchodzi oczywiście teren Śląska austriackiego, obejmujący księstwo cieszyńskie i opawskie, części księstw karniowskiego i nyskiego oraz państwa stanowe Bruntal, Frysztat i Frydek.

Zakres chronologiczny pracy ustalony został na okres od 16 XII 1740 do 9 VII 1807 roku. Dzień 16 XII 1740 roku został uznany za początek omawianego okresu, gdyż wtedy to właśnie armia pruska przekroczyła granice Śląska, rozpoczynając I wojnę śląską. Wiązało się to ściśle z osobą króla Fryderyka II, gdyż to on był inicjatorem głębokich reform w Prusach, zarówno w życiu cywilnym, jak i w armii. Model państwa, wypracowany przez tego króla, przeżył swego twórcę i funkcjonował aż do klęski Prus w starciu z armią napoleońską. Koniec wojny z Francją i pokój w Tylży, podpisany 9 VII 1807 roku, wiązał się z początkiem kolejnej przebudowy państwa. Na nowo zorganizowano armię, usuwając z niej wielu wyższych rangą oficerów, w tym również licznych inżynierów, a także przyjmując nowe ramy organizacyjne dla oddziałów, nowe zasady poboru, kwaterunku itp.¹ Zmiany te były tak duże, że armię powstałą w ich wyniku określa się terminem „nowa”. To wszystko uzasadnia przyjęcie roku 1807 za datę graniczną dla tej pracy.

Ustalone powyżej ramy chronologiczne, związane z wydarzeniami o zasadniczym znaczeniu dla dziejów politycznych, gospodarczych i społecznych Śląska, mają również uzasadnienie w przemianach związanych z dziejami architektury. Historycy sztuki badający wiek XVIII zauważyli już, że przejście Śląska pod panowanie pruskie zbiegało się z wymianą pokoleniową wśród działających na Śląsku architektów. Przemianę tę potęgowało pojawienie się po 1740 roku dużej liczby architektów-urzędników, tworzących w duchu pruskiego późnego baroku. Dzięki tym dwóm niezależnym od siebie procesom, również w sztuce śląskiej rok 1740 stanowi wyraźną granicę². Nieco inaczej jest z datą 1807, oznaczającą koniec omawianego okresu. Również wówczas mamy do czynienia z wymianą pokoleniową, jednak nie aż tak wyraźną. Wprawdzie w 1800 roku umarł Pohlmann³, a w 1808 roku starszy

---

¹Salmonowicz 1998, s. 239

²Grundmann 1966, s. 190-195

³Schl. Prvbl., nr 01. 1801, s. 24 - 34

Langhans⁴, dwaj główni architekci działający na Śląsku w dobie fryderycjańskiej, jednak ich miejsce zajęli młodszy, którzy zaczęli karierę w latach 80. XVIII wieku – Schultze i Geißler, czynni aż do lat 20. XIX wieku⁵. Z drugiej jednak strony około 1807 roku doszło do znaczących zmian na czele korpusu inżynierskiego. W latach poprzedzających wojny napoleońskie odeszli ze służby ważni inżynierowie, min. J. A. v. Freund⁶. Po roku 1807 od służby zostali odsunięci ci inżynierowie, którzy kierowali rozbudową twierdz śląskich na przełomie XVIII i XIX wieku – gen. Lindner, gen. Lahr, gen. J. B. v. Rauch⁷.

Przyjęte ramy czasowe wyznaczone są przez dokładne daty, związane z konkretnymi wydarzeniami. Jednak dla niniejszej pracy daty te stanowią jedynie pomoc w określeniu tego, co jest przedmiotem badań. Nie jest nim bowiem sam abstrakcyjny proces historyczny, jakim był rozwój zaplecza budowlanego garnizonów śląskich, ale materialne przejawy tego procesu, czyli budynki wojskowe. Moment powstania pierwszych budynków wojskowych nie pokrywa się z datą 16 XII 1740 roku – wzmianki o budowie pierwszych obiektów dla wojska pochodzą dopiero z października roku 1741⁸. Również w przypadku budowy najpóźniejszych obiektów objętych pracą mamy do czynienia z przesunięciem czasowym względem daty uznanej za koniec opisywanego okresu – część budynków twierdzy Koźle, zaprojektowanych i zaczętych przed 1807 rokiem, ukończono dopiero kilka lat później⁹.

Przedmiotem niniejszych rozważań są obiekty należące do następujących typów: koszary, nieobronne kazamaty, wojskowe magazyny zboża i mąki, magazyny sprzętu wojskowego, wozownie, arsenały, piekarnie, wartownie, szpitale wojskowe, kościoły garnizonowe, bramy forteczne. Obiekty takie powstawały wyłącznie w miastach. Największą ich ilość wzniesiono w ośmiu twierdzach śląskich: Wrocławiu, Nysie, Brzegu, Koźlu, Świdnicy, Srebrnej Górze, Kłodzku i Głogowie. Mniej liczne były obiekty powstałe w miastach garnizonowych pozbawionych statusu twierdzy, takich jak: Lwówek Śląski, Ząbkowice, Wołów, Jawor, Dzierżoniów i Chojnów. W ciągu prawie 70 lat, które objęto badaniami, powstało, według obecnych szacunków, prawie 300 budynków wojskowych. W tej grupie znajduje się ponad 80 budynków koszarowych, ponad 30 kazamat mieszkalnych i magazynowych, 12 dużych magazynów zbożowych, 7 piekarni garnizonowych, kilkanaście

---

⁴ Hinrichs 1909, s. 81

⁵ Geißler zmarł w 1823 roku a Schultze od 1820 nie był czynnym architektem, patrz: Bimler 1932, s. 218; Schl. Prvbl. 1831, czerwiec, s. 545

⁶ Priesdorf 1939, t. 3 s. 24-25,

⁷ Priesdorf 1939, t. 2 s. 389-90, t. 3 s. 139, 180-182

⁸ AP Wrocław, Akta Miasta Wrocławia, sygn. 1684, k. 2

⁹ Przykładem tego są skazamatowane koszary nr 9 w Koźlu ukończone dopiero w 1809 roku

wozowni, 1 arsenał, ponad 70 magazynów prochu, 8 bram fortecznych, 3 kościoły garnizonowe, 4 lazarety i ponad 60 wartowni. Liczba ta jest szacunkowa, gdyż wiele budynków w twierdzach uległo likwidacji w XIX wieku i można je próbować zidentyfikować jedynie na podstawie źródeł kartograficznych. Można jednak przyjąć, że udało się zlokalizować i zidentyfikować niemal wszystkie ważne budynki.

Przedmiotem zainteresowania są wszystkie obiekty powstałe w wyżej określonych ramach czasowych, za wyjątkiem tych nielicznych budowli, które swego powstania nie zawdzięczały działalności inżynierów pruskich. Wprawdzie takich obiektów jest niewiele, jednak należy umieścić to zastrzeżenie, gdyż w literaturze spotyka się wzmianki o działalności inżynierów austriackich w twierdzach śląskich w czasie wojny siedmioletniej. Najbardziej znanym obiektem, który nie jest uwzględniony w pracy, chociaż powstał w Kłodzku, w interesującym nas okresie, jest tamtejsza Brama Teresy, zbudowana pomiędzy 1760 a 1763 rokiem¹⁰.

Wymienione powyżej budynki tworzą bardzo zróżnicowaną grupę. Mieszczą się w niej takie obiekty, jak koszary przy murze miejskim w Nysie, ponad 300 metrów długie, przeznaczone dla prawie 1,5 tysiąca żołnierzy, oraz takie jak odwach w Chojnowie – niewielki budynek, będący w zasadzie podcieniem dobudowanym do ratusza. Jedynym, co łączy te obiekty, jest użytkownik – wojsko. To jednak wystarcza, aby nadać całej tej grupie budynków specyficzny rys – nie da się zaprzeczyć, że w nawet najbardziej dekoracyjnych z nich na pierwszym miejscu postawiona była funkcja. Dlatego też jednym z celów pracy było pokazanie, jakie wymogi funkcjonalne decydowały o formach opisywanych obiektów. Ponieważ budynki te spełniały różne funkcje, ich architektura będzie analizowana osobno, w obrębie danego typu architektonicznego. Ważnym celem pracy jest także poszukiwanie pierwowzorów i analogii dla rozwiązań zastosowanych w tych obiektach.

Kolejnym zadaniem, jakie stanęło przed autorem pracy, jest wykazanie, czy i w jaki sposób przedmiotowa grupa budynków zmieniła stosunki przestrzenne w miastach, w których powstała. Zagadnienie to jest o tyle ważne, że do tej pory w analizach rozwoju historycznej tkanki miast jako jedyny czynnik, związany z wojskiem, wskazywane były fortyfikacje, a budynki związane z obsługą wojska pomijano, mimo ich liczebności i wielkości.

---

¹⁰ Köhl 1972, s. 81

1. Źródła i literatura

1.1 Źródła pisane

Największy zbiór dokumentów dotyczących budownictwa wojskowego na Śląsku znajduje się w Geheimes Staatsarchiv Preussische Kulturbesitz w Berlinie¹¹. Materiały tam przechowywane to w dużej mierze dokumenty wytworzone przez centralne organy administracji pruskiej.

Najważniejsze informacje wnoszą składający się z 8 poszytów zespół materiałów związanych z działalnością inżynierów pruskich w okresie pomiędzy II wojną śląską a wojną 7-letnią - I Haupt Abteilung, Repositor 96 no 616. Szczególnie ważne jest 6 tomów, określonych numerami od C do H, w których zebrane są dokumenty związane z rozbudową twierdz śląskich w latach 1746-56. Jest to głównie korespondencja pomiędzy królewską administracją a inżynierami prowadzącymi prace w twierdzach. Zdecydowana większość z tej korespondencji dotyczy spraw finansowych: planowanych budżetów, kosztorysów, rachunków i ich kontroli. Jedynie niewielka część z tych materiałów to dokładne kosztorysy poszczególnych budynków, wraz ze specyfikacją materiałów i opisem planowanych robót. Znanych jest również kilka dokumentów opisujących stan zaawansowania prac przy poszczególnych obiektach. Jak widać nie jest to spójny zespół, jednak dzięki niemu 11 letni okres wznoszenia budynków wojskowych na Śląsku jest dosyć dobrze udokumentowany.

Uzupełnieniem dla dokumentów zebranych w tym zbiorze jest zbiór dokumentów dotyczących okresu poprzedzającego wojnę 7-letnią, wydany w Lipsku 1899 roku: *Preussische und Österreichische Acten zur Vorgeschichte des Siebenjährigen Krieges*, red. **Volz** Gustav Bertholdt, **Künzel** Georg. Jako że opublikowano tam zarówno część dokumentów z wyżej opisanego zbioru, jak i nie zachowane dokumenty z dawnego archiwum miejskiego we Wrocławiu, umożliwia to, w ograniczonym niestety stopniu, konfrontację materiałów wytworzonych przez dwie różne instytucje – dawną administrację centralną oraz Ministerstwo ds. Śląska.

Okres po wojnie 7-letniej w GStA reprezentują mniej liczne materiały. Dokumenty dotyczące budowy kolejnych obiektów znajdują się głównie w teczkach poszczególnych inżynierów a zwłaszcza: De Dariesa (**Rep. 96 Tit. 93 B De Daries**), Haaba (**Rep. 96 No 93 Pp1, Von Haab**), Dietricha de Haasa (**Rep. 96 No 93 Pp2, Dietrich von Haas (de Haas)**) i Ludwiga

---

¹¹ W późniejszej części tekstu używany będzie skrót GStA PK

Reglera (**Rep. 96 No 94, Bbb, Regler, Ludwig Wilhelm**). Materiały te są jednak nieliczne i w żaden sposób nie wystarczają dla badań nad obiektami z tego okresu.

Również dokumenty przechowywane w GStA, a powstałe po okresie, który leży w polu zainteresowania piszącego tą pracę, czyli po 1807 roku, również zawierają ważne informacje. Zwłaszcza źródła związane z przejściem części terenów wojskowych we Wrocławiu po 1807 roku przynoszą bardzo cenne dokumenty opisujące wygląd i stan zachowania poszczególnych obiektów wojskowych (**I HA Rep. 77 Tit. 1236 no 2, 7**).

Drugi ważny zespół źródeł przechowywany jest w Staatsbibliothek w Berlinie¹². Dokumenty związane z budownictwem w twierdzach śląskich przechowywane są w 3 działach tej instytucji. Największa ilość zebrana jest w mierzącym kilka metrów bieżących zespole archiwaliów pod nazwą „Denkschriften des Preussischen Generalstabes”, przechowywanym w Dziale Kartograficznym I Oddziału Staatsbibliothek na Unter den Linden w Berlinie. W zespole tym znajdują się materiały dotyczące twierdz: Koźle, Nysa, Kłodzko, Świdnica i Srebrna Góra. Są to w większości opisy tych twierdz związane z projektami ich obrony, rozbudowy, bądź też z ich inwentaryzacjami. Część z nich pochodzi z XVIII, reszta z I połowy XIX wieku. Najstarszy jest opis i projekt obrony twierdzy Nysa z lat 1760-61 autorstwa Le Febura. Najlepszym materiałem do porównań pomiędzy poszczególnymi twierdzami są opisy w/w twierdz autorstwa płk Raucha z 1819 roku. Wprawdzie powstały 12 lat po dacie wyznaczającej granicę opisywanego okresu, jednak można je uznać za dobry materiał opisujący stan tych twierdz przed wojnami napoleońskimi. Spośród wszystkich materiałów dotyczących śląskich budynków wojskowych znajdujących się w tym zespole najbardziej interesujące są dokumenty związane z twierdzą w Koźlu, a zwłaszcza z jej przebudową z przełomu XVIII i XIX wieku. Są to analizy twierdzy związane z wydajnością poszczególnych rodzajów budynków gospodarczych (piekarni, magazynów) pojemnością kazamat w stosunku do wielkości garnizonu, poza tym wytyczne, jak przebudowywać twierdzę, żeby osiągnęła pożądaną stan nasycenia budynkami magazynowymi i bomboodpornymi, oraz analizy różnych wariantów rozbudowy twierdzy, idących za tymi wytycznymi. Nie można przecenić wartości tych materiałów – w jednym miejscu znajdują się dokumenty, które były impulsem do przebudowy twierdzy i budowy licznych obiektów wojskowych, oraz związane z nimi materiały projektowe. Nie ma zachowanych żadnych innych tego typu materiałów. Wartości tego zespołu dorównuje jedynie grupa dokumentów związanych z odbudową i remontem niektórych obiektów w

---

¹² W późniejszej części tekstu używany będzie skrót SBB

twierdzy Nysa zniszczonych po powodzi w 1786 roku. Kosztorysy budowlane zawierające ich opisy są ważnym materiałem dla badań tych budynków.

Mniej liczne są dokumenty przechowywane w I oddziale SBB na Unter den Linden. Są to teksty powiązane z planami, w większości wypadków rozbudowane legendy. Dla tematu pracy mają one mniejsze znaczenie.

W ostatnim z oddziałów SBB – dziale rękopisów znaleźć można nieliczne, ale za to bardzo interesujące materiały, spośród których należy wymienić dokument z ok. 1770 roku będący opisem planowanych prac w twierdzach śląskich. Wprawdzie nie jest zbyt obszerny, ale jest bardzo ważny, gdyż daje informacje o stanie rozbudowy każdej ze śląskich twierdz z okresu, z którego posiadamy nieliczne jedynie źródła.

Dokumenty przechowywane w obu wyżej wymienionych instytucjach – GStA i SBB w często uzupełniają się. O umieszczeniu poszczególnych dokumentów w jednej bądź drugiej instytucji zdecydował przypadek. Świadczy o tym np. dokument sporządzony 12 maja 1763 roku przez Ludwiga Wilhelma Reglera, przechowywany w GStA¹³, dotyczący przebudowy twierdzy kłodzkiej, zawierający między innymi kosztorysy planowanych nowych dzieł obronnych. Ich projekty znajdują się w I oddziale SBB¹⁴. Innym przykładem jest dokument przechowywany w GStA będący ogólnym kosztorysem prac w Koźlu w latach 1747-48¹⁵ którego duplikat znajduje się w zbiorze *Denkschriften...*¹⁶, wraz ze szczegółowym dokumentem dotyczącym tychże prac – umową z wykonawcami.

Jak widać dokumenty związane z powstaniem budynków wojskowych w śląskich twierdzach, przechowywane w Berlinie są rozproszone w różnych miejscach. Z jednej strony utrudnia to kwerendę archiwalną, ale z drugiej strony to właśnie rozproszeniu akt zawdzięczamy przetrwanie przez nie okresu wojny.

Geograficznie najbardziej odległym od Śląska miejscem, w którym można znaleźć dokumenty dotyczące budownictwa wojskowego na Śląsku jest Service Historique des Armees de Terre w Vincennes pod Paryżem. W obszernym dziale dotyczącym twierdz zagranicznych znaleźć można liczne opisy twierdz poza granicami Francji, w tym również twierdz śląskich. Jednak większość z nich jest bardzo lakoniczna, jedynie materiały dotyczące Głogowa są bardzo szczegółowe. W trakcie okupacji tej twierdzy przez wojska napoleońskie twierdza ta

---

¹³ GStA PK I HA, Rep. 96, No 94, Bbb, Regler, Ludwig Wilhelm k. 1-10

¹⁴ SBB PK IX HA, sygn. X 25108 –1,2, 3

¹⁵ GStA PK I HA, Rep. 96, Tit. 616, t. C 1746, k. 20

¹⁶ Pagenen betreffend bauten in der Festung Cosel 1748 u. 1754, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes VII Cosel nr 112

była często inwentaryzowana i temu zawdzięczamy jej dokładne opisy, nie tylko fortyfikacji, ale i budynków wojskowych¹⁷.

Poza wyżej opisanymi instytucjami zagranicznymi, wymienić należy archiwa polskie. Najważniejszym dla tematu pracy jest oczywiście Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Przechowywane są tam dawne akta miast śląskich: Wrocławia, Świdnicy, Kłodzka. Szczególnie interesujące są dokumenty dotyczące pierwszego z miast. Zachowany jest tam w komplecie zespół akt dotyczący budowy 3 koszar: Barbary, Ballhausu i Klemensa, zespół akt związanych z budową pierwszego odwachu we Wrocławiu oraz dokumenty odnośnie budowy magazynu zbożowego przy Arsenale Mikołajskim¹⁸. Akta dotyczące koszar niosą niezwykle szczegółowe informacje o ich twórcach i rzemieślnikach czynnych przy ich powstaniu, o kosztach budowy oraz przebiegu prac budowlanych. Dokumenty dotyczące wartowni i magazynu są równie szczegółowe. Dużo mniej wartościowe są akta pozostałych dwóch miast – Świdnicy i Kłodzka. Są to przede wszystkim dokumenty XIX wieczne. Wyjątkiem z tego jest korespondencja związana z wykupem domów mieszczańskich pod nowe koszary w Kłodzku, z lat 50 i 70 XVIII wieku¹⁹. Spośród pozostałych akt najważniejszy jest spis budynków twierdzy Świdnica z 1810 roku, w którym wszystkie najważniejsze obiekty są dokładnie opisane²⁰.

Ważne dokumenty przechowywane są również w oddziale terenowym wrocławskiego archiwum, w Jeleniej Górze. Znajdują się tam akta dotyczące budowy obiektów dla garnizonu w Lwówku Śląskim – koszar, wartowni i lazaretu. Są równie szczegółowe jak akta budowy koszar przechowywane we Wrocławiu. Budynek lazaretu posiada nie tylko dokumentację z czasów budowy, ale i akta ze zbiorów dawnej lwóweckiej Policji Budowlanej²¹.

Kwerenda w trakcie zbierania materiałów do tej pracy przeprowadzona została również w Archiwum Państwowym w Zielonej Górze z siedzibą w Kisielinie. Znajdują się tam dokumenty dotyczące twierdzy w Głogowie. Dotyczą one jednak wyłącznie okresu do 1740 roku. Są one o tyle ważne, że dzięki nim wiadomo jest, które obiekty wojskowe powstały w czasach austriackich, a które w okresie późniejszym.

---

¹⁷ Glogau, dossier et plans 1760-1909, SHAT Vincennes, Article 14, Places Etrangères, carton n 1 V M 131

¹⁸ AP Wrocław, Akta miasta Wrocławia sygn. 1684, Der Bau und Reparatur der Haupt und anderer Wachthäuser, 1741-49; sygn. 1688, Acta wegen des auf dem Burgfeld anzulegenden Magazins, 1742-1745; sygn. 1738, Projekt zu Erbauung einiger neuen Kasernen in Anno 1772, 1772-1775

¹⁹ AP Wrocław, Akta miasta Kłodzka sygn. 5723, Acta von deno zur Erbauung der Casernen vor dem Frankensteiner Thor gezogene Bürgerliche Grund Stucke – 1754-74

²⁰ AP Wrocław, Akta miasta Świdnicy sygn. 513, Acta die zu Militärischen Zwecken benutzte Gebäude

²¹ AP Wrocław, Oddz. Jelenia Góra, Akta miasta Lwówek Śląski, sygn. 3015, Acta vom Bau einer Caserne allhier zu Loewenberg ingleichen vom Bau der Wacht Haus, vom November 1785 bis ... 1786; sygn 3018, Acta generalia von Erbauung einer neuen Lazareth Gebäude allhier zu Loewenberg

1.2 Źródła ikonograficzne i kartograficzne

Dwie główne berlińskie instytucje – Geheimes Staatsarchiv i Staatsbibliothek okazały się najważniejsze również dla poszukiwań źródłowej ikonografii. W pierwszej z nich znajduje się niezmiernie ważny zespół archiwalny –**XI. HA, Festungspläne des Kriegsministeriums**. Przechowywana jest tam olbrzymia ilość planów twierdz pruskich i niemieckich, łącznie z 8 twierdzami śląskimi. W tym zespole dominują oczywiście plany fortyfikacji - całych założeń obronnych bądź też poszczególnych dzieł. Plany przedstawiające całą twierdzę pochodzą często z różnych okresów XVIII wieku, oraz z XIX w, dzięki czemu porównanie ich ze sobą daje dużo informacji na temat chronologii powstawania poszczególnych budynków wojskowych. Oprócz tego w opisywanym zespole znaleźć można plany budynków nie służących do bezpośredniej obrony, czyli tych, które leżą w polu zainteresowania piszącego tą pracę. W większości są to inwentaryzacje XIX wieczne, jednak ich wartość jest olbrzymia, gdyż często stanowią jedyne materiały ikonograficzne dotyczące tych budynków, obecnie często już nie istniejących.

Równie duże zbiory ikonografii źródłowej posiada berlińska Staatsbibliothek. Podobnie jak w poprzedniej instytucji, również i tu większość stanowią plany fortyfikacji. Jednak tutaj duża część planów fortecznych pochodzi z XVIII wieku, dlatego też zbiory te są ważniejsze dla piszącego tą pracę. W SBB znajduje się poza tym duża liczba planów budowlanych, w większości XVIII wiecznych projektów. Mimo że tych planów jest stosunkowo niewiele, to fakt, że są to projekty zwiększa ich znaczenie. Są one przechowywane wśród planów miast, w pracowni kartograficznej w I oddziale SBB na Unter den Linden.

Te plany i dokumenty są częścią zespołu archiwaliów, przekazanego do SBB przez Sztab Generalny w 1919 roku, liczącego pierwotnie ponad 200 tys. planów²².

Kolejną spośród instytucji niemieckich jest Archiv des Stadtgeschichtlichen Museums Spandau. Znajduje się tam zespół materiałów przekazanych przez mieszkającego w Spandau regionalnego historyka, Alberta Ludewiga. Wartość tych zbiorów polega głównie na dużej ilości zdjęć wykonanych przez niego w śląskich twierdzach przed II wojną światową. Szczególnie interesująca jest seria zdjęć budynków wojskowych w Świdnicy.

Bardzo ważne zbiory przechowywane są w Messbildarchiv w Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum w podberlińskim Wünsdorf. Znajduje się tam duży zespół zdjęć obiektów zabytkowych, w tym z terenów Śląska. Wśród nich znajdują się zdjęcia magazynów i koszar w Kłodzku i magazynu w Świdnicy. Podobnej rangi materiały przechowuje Herder Institut w Marburgu. Oprócz znanych z publikacji zdjęć

---

²² Klemp 1961, s. 415

koszar na Wyspie Mieszczańskiej we Wrocławiu oraz koszar Klemensa i Ballhausu, znajdują się tam zdjęcia koszar w Brzegu – Małych i Starych. Szczególnie ważne jest zdjęcie pierwszych z nich, gdyż budynek nie istnieje i brak jego innej ikonografii. Te ostatnie materiały pochodzą z maszynopisu niepublikowanego katalogu zabytków powiatu brzeskiego, powstałego przed II wojną światową²³.

Duży zbiór ikonografii historycznej przechowuje również Haus Schlesien - Museum für Schlesische Landeskunde w Koenigswinter. W większości są to widokówki różnych miast śląskich, w tym dawnych twierdz. Jeden tylko obiekt ma większe znaczenie – obraz przedstawiający panoramę Kłodzka z 1781 roku.

W archiwum Service Historique des Armées de Terre w Vincennes znajduje się duża liczba planów twierdz i nieliczne plany poszczególnych obiektów. Informacje dotyczące większości z twierdz śląskich są bardzo przypadkowe – niekiedy dokładne plany obiektów sąsiadują tutaj z fantazjami na ich temat. Jedynie materiały dotyczące twierdzy Głogów są bardzo szczegółowe. Związane jest to z faktem obsadzenia twierdzy przez wojska napoleońskie w latach 1806-1814. Twierdza ta jest bardzo dokładnie zinwentaryzowana – istnieje kilkanaście dokładnych planów twierdzy oraz przekroje przez niektóre z dzieł obronnych. Poza dokumentami dotyczącymi Głogowa na uwagę zasługuje również dokładny i obszerny zespół planów twierdzy Nysa (między innymi projekty magazynów prochowych z 1800 roku) oraz twierdzy Srebrna Góra (plany kazamat)²⁴.

W Archiwum Państwowym we Wrocławiu znaleźć można kilka rysunków przedstawiających plany i elewacje wartowni wrocławskich powstałych w latach 40 XVIII wieku²⁵. Z kolei w oddziale terenowym archiwum wrocławskiego, w Kamieńcu Ząbkowickim znajdują się akta Policji Budowlanej dla z Kłodzka. Znaleźć tam można między innymi plany dwóch budynków koszarowych z Kłodzka, wykonane ok. 1920 roku. Wprawdzie są to stosunkowo młode materiały, jednak dokumentują wygląd tych budynków przed ich przebudów²⁶.

W Archiwum Państwowym w Opolu, w zespole *Kartografia Rejencji Opolskiej* znajduje się duży zbiór, mieszczący ok. 70 planów twierdzy w Koźlu. W większości plany te przedstawiają obiekty obronne, jednak kilka z nich przedstawia również nieobronne obiekty wojskowe. Niektóre plany kazamat (nr 1,5), piekarni skazamatowanej przedstawiają obiekty

---

²³ Bau- und Kunstdenkmäler Schlesiens (maszynopis), Herder Institut e.V. Marburg

²⁴ SHAT Vincennes, Glogau, dossier et plans 1760-1909, 1 V M 131; Neisse – dossier et plans 1750-1898, 1 V M 209; Silberberg, dossier et plans 1797-1862, 1 V M 260

²⁵ AP Wrocław, Akta miasta Wrocławia sygn. 1684, Der Bau und Reparatur der Haupt und anderer Wachthäuser, 1741-49;

²⁶ AP Wrocław oddz. Kamieniec Ząbkowicki, Akta Miasta Kłodzko, Akta Policji Budowlanej, sygn. I/191, 94

znane już z archiwów berlińskich, jednak inny czas powstania umożliwi zaobserwowanie zmian, jakie dokonywały się w tych obiektach w 1 połowie XIX wieku.

Poza strukturami Archiwów Państwowych funkcjonuje Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia. Przechowuje ono akta dawnej wrocławskiej Policji Budowlanej. W tym obszernym archiwum przechowywane są liczne plany wszystkich niemal wrocławskich obiektów wojskowych z omawianego czasu. Materiały te pochodzą głównie z XIX wieku, jednak są to w większości dokładne plany tych budynków, co w obliczu zniszczenia większości z nich stanowi nieocenioną wartość.

Ważne materiały kartograficzne przechowywane są w Dziale Kartograficznym Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Oprócz licznych, często już zanych z publikacji planów Wrocławia znaleźć tam można dwa mało znane plany Głogowa z II połowy XVIII wieku²⁷.

Ikonografię mającą wartość źródłową znaleźć można nie tylko w archiwach i pracowniach kartograficznych bibliotek. Ważną grupą ikonografii są widokówki. Zbiory tego typu materiałów niezwykle często przechowywane są w prywatnych rękach. Tak więc, poza nielicznymi widokówkami ze zbiorów instytucji publicznych, takich jak Muzeum Ziemi Kłodzkiej w Kłodzku czy też Muzeum Dawnego Kupiectwa w Świdnicy, zdecydowana większość widokówek, które służyły autorowi tej pracy pochodzi ze zbiorów kolekcjonerów. Widokówki dawnego Głogowa pochodzą w większości z kolekcji pana Przemysława Lewickiego, dawnego Kłodzka – z kolekcji pana Leszka Michalskiego, dawnej Nysy – pana Remigiusza Kamińskiego, dawnej Srebrnej Góry – pana Tomasza Przerwy.

1.3 Literatura

Na temat, który zajmuje piszącego tą pracę, nie powstało dotychczas żadne osobne opracowanie. Zarówno w dawnej, jak i we współczesnej literaturze dotyczącej historii bądź architektury któregokolwiek z miast, w których w XVIII wieku istniały obiekty wojskowe, znaleźć można jedynie mało obszerne wzmianki dotyczące tych obiektów. Z drugiej jednak strony liczba tych wzmianek jest tak duża, że nie da się wymienić wszystkich tych pozycji, tym bardziej, że zdarza się często, że wzmianka ta jest krótsza niż imię i nazwisko autora, tytuł oraz data i miejsce wydania. Dlatego też wymienione zostaną jedynie najważniejsze pozycje.

Najbardziej wartościową literaturą jest ta, która zawiera wyniki kwerend przedwojennych badaczy w dawnym archiwum miejskim we Wrocławiu. W archiwum tym znajdował się

---

²⁷ Oddział Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, Situations Plan und Grundriss der Stadt und Festung Gross Glogau sygn. 5113 III C; Grund Riss der Stadt Gross Glogau ohne dem Dohm 5109 I C

jeden zespół, oznaczony sygnaturą Rep. 199, w którym przechowywano dokumenty związane z funkcjonowaniem Ministerstwa ds. Śląska²⁸. Ministerstwo to zajmowało się między innymi kontrolą wznoszenia nowych obiektów wojskowych. Zespół ten nie przetrwał II wojny światowej, jednak w licznych publikacjach znajdują się przypisy, powiadamiające, że informacje w nich zawarte pochodzą właśnie z tego archiwum. Taką podstawę źródłową mają między liczne informacje o budynkach wojskowych zawarte w pismach Kurta Bimlera z lat 30 i 40 XX wieku²⁹. Są to zwykle drobne wzmianki, jednak traktujące o rzeczach najważniejszych, jak nazwiska projektantów i prowadzących budowę, koszty budowy, okoliczności jej towarzyszące.

Poza publikacjami Bimlera również inny przedwojenny wrocławski historyk sztuki – Günther Meinert - badał archiwalia związane z budynkami wojskowymi i wyniki tych badań opublikował. W jego artykule z 1939 roku o pruskim budownictwie we Wrocławiu widać efekty gruntownej kwerendy archiwalnej. Z akt wyżej wspomnianego zespołu Rep. 199 pochodzą informacje na temat pierwszego pruskiego magazynu zbożowego oraz o koszarach na Wyspie Mieszcząskiej³⁰.

Podobnie jak dwóch wcześniejszych autorów, również Edmund Glaeser, autor artykułu o ostatnim pułku założonym przez Fryderyka II, podaje liczne informacje oparte głównie na aktach Ministerstwa ds. Śląska³¹. Tym razem mamy do czynienia nie z krótkim wzmiankami, a właściwie z obszernym streszczeniem nie zachowanych do dzisiaj materiałów, dotyczących budowy koszar we Lwówku Śląskim. Wprawdzie archiwalia ich dotyczące zachowały się do dzisiaj, pochodzą one z dawnego archiwum miejskiego, jednak te obszernie cytowane w artykule Glaesera są dokumentami ministerialnymi i przez to pokazują kwestię budowy z zupełnie innej perspektywy. Konfrontacja informacji pochodzących z opisywanego artykułu i z zachowanych źródeł pozwala na wyciągnięcie właściwych wniosków w kwestii autorstwa koszar lwóweckich.

Wyżej opisane pozycje bibliograficzne powstały w latach 30 i 40 XX wieku. Omówienie ich na początku było motywowane źródłami przywoływanymi przez te teksty. Zniszczenie tych archiwaliów spowodowało, że informacje z nich pochodzące, cytowane w literaturze stały się szczególnie ważne. Nie tylko te pozycje były pisane przy użyciu informacji pochodzących ze źródeł, ale to one jedynie zaopatrzone są w przypisy, dzięki którym źródła te są dobrze identyfikowalne. We wcześniejszej literaturze powstającej na bazie źródłowej brak jest

---

²⁸ O zasobach przedwojennego wrocławskiego archiwum pisze **Klemens 1931**

²⁹ **Bimler 1930; Bimler 1931 A, Bimler 1932; Bimler 1941**

³⁰ **Meinert 1939**

³¹ **Glaeser 1938**

zwykle przypisów bądź też innego rodzaju dokładnych wskazań na pochodzenie zamieszczanych informacji. Jednak trudno sobie wyobrazić, aby powstałe w XIX i na początku XX wieku opracowania historii miast garnizonowych - książki Minsberga³², Weltzela³³, Schirrmanna³⁴, Weissa³⁵ czy też Menzla³⁶ - nie były przynajmniej w części oparte na źródłach. A właśnie tam znajduje się najwięcej informacji dotyczących chronologii powstawania poszczególnych budynków wojskowych.

Ważne i wiarygodne informacje znaleźć można również w literaturze krajoznawczej opisującej poszczególne miasta Śląskie z XVIII wieku i początków XIX. Najstarszą pozycją jest opis Kłodzka z 1757 roku autorstwa Johanna Gotlieba Kahlo³⁷ zawierający opisy tamtejszych budynków wojskowych i dane dotyczące ich powstania. Jednak najważniejszy w tej grupie jest 12 tomowy opis Śląska autorstwa Zimmermanna z lat 1783-1795³⁸. Dzieło to opisuje wszystkie miasta garnizonowe Śląska i wymienia znajdujące się tam obiekty wojskowe, dzięki czemu możliwe było sporządzenie listy wszystkich budynków wojskowych istniejących na Śląsku pod koniec XVIII wieku. Niektórym tylko obiektom, takim jak koszary i kościół garnizonowy w Głogowie, kościół garnizonowy w Kłodzku, koszary w Lwówku Śląskim, koszary w Nysie i Brama Fryderyka we Wrocławiu, Zimmermann poświęca więcej uwagi i daje nam więcej informacji – dokładniejszy opis, datę powstania, koszt ich wzniesienia etc. Dzieło Zimmermanna jest jedynym, które daje nam podstawowe informacje o niemal wszystkich obiektach wojskowych istniejących wówczas na Śląsku³⁹. Późniejszy o kilka lat opis autorstwa Weigela⁴⁰ nie niesie już aż tak dokładnych informacji, może być jedynie uzupełnieniem danych zawartych we wcześniejszej pozycji.

Ostatnią godną wzmianki pozycją z tej grupy literatury jest opis Głogowa z 1810 roku⁴¹. Niesie on liczne informacje o budynkach wojskowych, które mogą uzupełnić to, co znane jest już z opisu Zimmermanna.

Kolejna grupa literatury, która niesie wiedzę na temat śląskich budynków wojskowych związana jest z dziejami twierdz śląskich. Dopiero w latach 30 XX wieku temat ten zaczął interesować badaczy. Z tego czasu pochodzą pierwsze, niewielkie monografie twierdzy

---

³² **Minsberg, 1834 i 1853**

³³ **Weltzel 1866**

³⁴ **Schirrmann 1900**

³⁵ **Weiss 1888**

³⁶ **Menzel, 1805-1808**

³⁷ **Kahlo 1757**

³⁸ **Zimmermann 1783-95**

³⁹ Jedynie kazamaty są często pomijane przez tego autora, gdyż wymienione są jedynie w opisie Wrocławia i Kłodzka, a w opisie Głogowa, Nysy, Koźła i Świdnicy nie są wspomniane.

⁴⁰ **Weigel 1800**

⁴¹ **Bartz 1810**

Świdnica i Srebrna Góra⁴². Na początku lat 40 powstała również krótka historia twierdzy Wrocław, autorstwa Günthera Gieraths⁴³, oraz opisywana już częściowo seria Kurta Bimlera, poświęcona budownictwu obronnemu na Śląsku, w ramach której opisane zostały między innymi twierdza w Brzegu, Wrocławiu i Srebrnej Górze⁴⁴.

Pierwszą powojenną pozycją tego typu była historia twierdzy Kłodzko z 1972 roku⁴⁵. Tej twierdzy poświęcony został również obszerny, mający charakter monografii artykuł Grzegorza Bukala z 1986 roku⁴⁶. Równie szeroko opisana została twierdza Nysa – jej historii poświęcona jest książka Arweda Klose wydana w 1980 roku⁴⁷.

Literatura z tej grupy, mimo tematyki zbliżonej do tej, która interesuje piszącego tą pracę, niesie niestety bardzo nieliczne informacje na temat budynków wojskowych. Jedynie w pracy Klosego znaleźć można informacje o wszystkich obiektach wojskowych twierdzy Nyskiej. Wadą tej pracy jest jednak brak przypisów, przez co informacji podawanych przez jej autora nie da się w żaden sposób zweryfikować.

1.4 Stan badań

Śląskie budynki wojskowe XVIII wieku i początków XIX wieku bardzo rzadko były tematem osobnych badań. Nie należy się temu dziwić, gdyż w ogóle przeprowadzono bardzo mało badań w tej dziedzinie. Do wyjątków należą książki Jamesa Doueta⁴⁸, opisująca rozwój architektury koszar angielskich, Francois Dallemagne⁴⁹ zajmująca się koszarami francuskimi, czy też Stephana Kaisera, zajmująca się koszarami niemieckimi⁵⁰. Należy również wymienić książkę Hartwiga Neumanna, pt. *Das Zeughaus*⁵¹, będącą monografią specyficznego typu architektonicznego, jakim jest budynek arsenału.

Jedynie nieliczne śląskie budynki wojskowe pojawiały się jako przedmioty badań w opracowaniach o charakterze naukowym. Po raz pierwszy miało to miejsce w latach 30 i 40 XX wieku. Dwukrotnie zwrócił na nie swoją uwagę Gunther Meinert w jego wspomnianej już wyżej pracy opisującej pruską architekturę we Wrocławiu. Wspomniał tam magazyn zbożowy przy Arsenale Mikołajskim i wskazał go jako pierwszego przedstawiciela nowej, pruskiej architektury. Zajął się również tematem koszar wrocławskich – zwrócił uwagę na różnicę

---

⁴² Schulze 1937; Bleyl 1938

⁴³ Powstała w 1941 roku, jednak wydano ją dopiero 20 lat później. Gieraths 1961.

⁴⁴ Bimler 1940; Bimler 1941; Bimler 1944

⁴⁵ Köhl 1972

⁴⁶ Bukal 1986

⁴⁷ Klose 1980

⁴⁸ Douet 1998

⁴⁹ Dallemagne 1990

⁵⁰ Kaiser 1994

⁵¹ Neumann 1991

między prostotą koszar z lat 60 i 70 i monumentalizmem koszar Langhansa na Wyspie Mieszkańskiej. Poza tym podjął próbę atrybucji grupy trzech identycznych koszar z lat 70, które błędnie przypisał ówczesnemu wrocławskiemu dyrektorowi budowlanemu C.F. Schultze⁵². Temat wrocławskich budynków wojskowych poruszył również wspomniany już dwukrotnie Bimler. Szczególnie ważne jest jego spostrzeżenie o podobieństwie kazamat przy kościele św. Barbary do kazamat Bramy Fryderyka⁵³. Inny badacz przedwojenny, Gustav Schoenaich zwrócił uwagę na rolę, jaką odgrywały budynki wojskowe w rozwoju miast śląskich w XVIII wieku⁵⁴.

Kolejny raz obiekty wojskowe zainteresowały historyków sztuki przeprowadzających inwentaryzację zabytków architektury Brzegu, Nisy i Koźła⁵⁵. Wprawdzie budynki te nie były tam tematem żadnej analizy, jednak sam fakt umieszczenia ich w katalogu zabytków świadczy o tym, że zaczęto uważać je za obiekty wartościowe. Dowodem na zainteresowanie tymi budynkami jest również wymienianie ich w powstałych w latach 70 dwóch monografiach miast śląskich z serii Śląsk w zabytkach sztuki: Nisy i Kłodzka⁵⁶.

Dwustronicowy podrozdział poświęcony pruskiemu budownictwu militarnemu w książce Konstantego Kalinowskiego z 1977 roku, jest pierwszą, i jak do tej pory jedyną, próbą spojrzenia na całość spraw związanych z tym tematem⁵⁷. Mimo oparcia się na wyżej wspomnianej powojennej literaturze, i mimo licznych błędów i skrótów, tezy postawione przez Kalinowskiego świadczą o zrozumieniu przez niego roli budynków wojskowych w architekturze śląskiej po 1740 roku. Kolejnym świadectwem zainteresowania historyków sztuki XVIII wiecznymi budynkami wojskowymi jest hasło poświęcone koszarom na Wyspie Mieszkańskiej umieszczone w Atlasie Architektury Wrocławia⁵⁸. Jednak hasło to ogranicza się do opisu wyglądu i dziejów tego zespołu, pozbawione jest zupełnie elementów analizy.

Pierwszą pracą, w której pojawiła się analiza różnych aspektów budynków wojskowych, była praca magisterska napisana przez autora tej pracy, Grzegorza Podrucznego. Dotyczyła budynków wojskowych z lat 1740-1806 we Wrocławiu a obroniona została w 2001 roku. Opisano w niej większość wrocławskich budynków wojskowych z tego czasu. Jednak autor nie przeprowadził wówczas kwerendy archiwalnej w Berlinie, a również kwerenda w

---

⁵² Meinert 1939, s. 107-108, 111-112

⁵³ Bimler 1940, s. 36-37

⁵⁴ Schoenaich 1931, s. 460-462

⁵⁵ Katalog zabytków 1963; Katalog zabytków 1965 B; Katalog zabytków 1965 A

⁵⁶, Autor monografii Nisy potraktował zabudowę garnizonową przedmieścia *Friedrichstadt* jedynie wzmiankowo, zaś twórca monografii Kłodzka nie tylko wymienił, ale i opisał koszary i magazyny kłodzkie; zaś budynek koszar nr 7 uznał za dobrze skomponowany. Patrz: Kęblowski 1972 s. 267; Broniewski 1970 s. 148, 162-163..

⁵⁷ Kalinowski 1977, s. 322-324

⁵⁸ Harasimowicz 1997-1998, t. 1 s. 127

Archiwum Państwowym we Wrocławiu była niekompletna. W związku z tym nie zostało ustalone zostało autorstwo pierwszego odwachu na rynku, umknęły również ważne informacje na temat powstania grupy 3 koszar z lat 70. Jako że praca poświęcona była budownictwu wojskowemu w jednym tylko mieście, ogólne wnioski dotyczące cech wysunięte z ich analizy były miejscami błędne. Przykładem jest interpretacja układu wewnątrz koszar Barbary, Klemensa i Ballhausu – autor nie zauważył, że znane mu plany tych obiektów, pochodzące z początków XX wieku dokumentują stan po licznych przebudowach, odbiegający mocno od tego z czasów budowy. W związku z tym to, co pierwotnie było jednostką mieszkalną składającą się z dwóch pomieszczeń mieszkalnych – większego i mniejszego, oraz niewielkiej kuchni, zostało zinterpretowane jako pojedyncze, duże pomieszczenie mieszkalne. Te i inne nieścisłości, wynikające z niepełnej kwerendy archiwalnej oraz nieznaności innych przykładów XVIII wiecznego budownictwa wojskowego zostaną poprawione tej pracy.

2 Okoliczności towarzyszące rozwojowi architektury wojskowej na Śląsku

2.1 Dzieje wojskowe

Najważniejszym kontekstem dla rozwoju budownictwa wojskowego na Śląsku w omawianym okresie były przemiany w armii pruskiej. Reforma administracji, przemiany w gospodarce i przemiany polityczne również były ważne, jednak głównym celem, dla którego powstawały poszczególne obiekty wojskowe, było zaspokojenie konkretnych potrzeb armii. Tak więc aby właściwie zrozumieć istotę procesu powstawania obiektów wojskowych, należy przede wszystkim dokładnie poznać dzieje militarne Śląska w tym okresie, system jego obrony, strukturę armii pruskiej, zwłaszcza oddziałów stacjonujących w tej prowincji, liczebność armii w poszczególnych okresach etc.

2.1.1 Działania wojenne na Śląsku

Śląsk był jednym z głównych teatrów walk podczas trzech wojen śląskich. Pierwsze dwie toczono w latach 1740-1742 (I wojna śląska), 1744-45 (II wojna śląska) i stanowiły one część dłuższego konfliktu, trwającego od grudnia 1740 do października 1748 roku, znanego jako wojna o sukcesję austriacką. Od 29 sierpnia 1756, kiedy to oddziały pruskie przekroczyły granicę z Saksonią do 15 lutego 1763, kiedy to podpisano pokój w Hubertusburgu, trwała III wojna śląska, zwana również 7-letnią. Od zakończenia tego ostatniego konfliktu do agresji napoleońskiej w 1806 na terenie tym miały miejsce jedynie nieliczne potyczki w trakcie wojny o sukcesję bawarską, w latach 1778-79.

Głównym wydarzeniem I wojny śląskiej była bitwa pod Małujowicami (*Mollwitz*), 10 IV 1741 roku⁵⁹. To zwycięstwo wojsk pruskich było pierwszym znacznym sukcesem militarnym Fryderyka II odniesionym na ziemi śląskiej. Kolejne, odniesione już podczas II wojny śląskiej, miało miejsce 4 czerwca 1745 roku na równinie pod Strzegomiem⁶⁰. W trakcie tej wojny miało miejsce również jedno, z sukcesem przeprowadzone oblężenie. Twierdza w Koźlu została w wyniku szturmów zajęta przez Austriaków w kwietniu 1745 roku, a odbita przez wojska pruskie, po oblężeniu zakończonym bombardowaniem moździerzowym, we wrześniu w 1745 roku⁶¹.

---

⁵⁹ Duffy 1978, s. 243-244

⁶⁰ Jednak określa się ją jako bitwę pod Dobromierzem (Hohenfriedeberg)

⁶¹ Jonca 1985, s. 10-11

Najbardziej w wydarzenia natury wojskowej obfitowały kampanie w trakcie wojny 7-letniej. Wówczas stoczono na Śląsku kilka dużych bitew i przeprowadzono kilka oblężeń. Najślawniejszą była bitwa pod Lutynią, stoczona 5.12.1757 r., zwycięstwo Fryderyka II nad ponad dwukrotnie liczniejszą armią⁶². Największą porażką armii pruskiej była z kolei bitwa pod Kamienną Górą z 23 czerwca 1760, w której z korpusu liczącego 11,5 tys. ludzi uratowało się jedynie 1,7 tys., podczas gdy reszta zginęła bądź też dostała się do niewoli⁶³. Inne ważne bitwy tej wojny miały miejsce: w roku 1757 pod Wrocławiem, w roku 1760 pod Legnicą, w roku 1762 pod Burkatowem⁶⁴. Równie często podczas tej wojny miały miejsce oblężenia twierdz. Świdnicę oblegano 4 razy: w 1757, 1758, 1761, 1762 roku⁶⁵, Wrocław zdobywano 3 razy w 1757 r., 1758, i w 1760 roku⁶⁶, Koźle dwukrotnie bezskutecznie oblegano, w 1758 i 1759⁶⁷ roku, Kłodzko zdobyły wojska austriackie w 1760 roku⁶⁸, a Nysę próbowano zdobyć raz, w roku 1758⁶⁹.

Wojna 7-letnia była ostatnim starciem w walce o Śląsk pomiędzy Prusami i Austrią. Do drobnych potyczek dochodziło jeszcze w trakcie wojny o sukcesję bawarską, miały one jednak charakter starć granicznych.

2.1.2. Zmiana sytuacji strategicznej Śląska

Przejście Śląska pod panowanie pruskie spowodowało rewizję a następnie przebudowę dotychczasowego systemu obrony tej prowincji. Do tej pory głównymi twierdzami były te, broniące przepraw na najważniejszej z zapór naturalnych – rzece Odrze. Były to bastionowe twierdze w Głogowie, Wrocławiu Nysie i Brzegu. Drugorzędną rolę pełniły Oława i Namysłów posiadające słabsze, lecz również nowożytnie fortyfikacje bastionowe. Kłodzko, jako twierdza strzegąca hrabstwa kłodzkiego, będącego terenem politycznie i wojskowo od Śląska odrębnym, nie miało znaczenia dla obrony tej prowincji.

Po 1742 roku, kiedy to wszystkie niemal śląskie ziemie, oraz hrabstwo kłodzkie przyłączone zostały do państwa pruskiego, nastąpiła przebudowa tego systemu. Wprawdzie twierdze odrzańskie dalej pełniły rolę ochrony przepraw rzecznych, jednak ich rola została poszerzona. Według koncepcji Fryderyka II twierdze miały być nie tylko zaporą na drodze wrogiej armii,

---

⁶² Duffy 1978, s. 273-278

⁶³ Groehler 1966, s. 150

⁶⁴ Groehler 1966, s. 108, 151, 164

⁶⁵ Mann s. 166-174

⁶⁶ Historia Śląska 1963, s. 512-517

⁶⁷ Jonca 1985, s. 11

⁶⁸ Wachter 1897, s. VII - XII

⁶⁹ Minsberg 1834, s. 197

ale przede wszystkim umocnionymi magazynami, zaopatrującymi armię działającą w polu⁷⁰. W tym sensie ich rola była nie tylko defensywna, ale i ofensywna⁷¹. Dlatego też krótko po zajęciu Śląska Fryderyk kazał wznieść przy południowej granicy nowe twierdze - w Świdnicy i Koźlu oraz rozbudował twierdze w Nysie i Kłodzku. Wspierać miały one operacje armii pruskiej za południową granicą Śląska. Twierdzę w Świdnicy założono, aby pełniła rolę umocnionej bazy zaopatrzeniowej dla działań w północnych Czechach, podobną rolę miała twierdza w Kłodzku. Twierdze w Koźlu i Nysie przygotowywano, aby z nich zaopatrywać armie działające w północnych Morawach, a zwłaszcza wojska atakujące Ołomuniec i Brno. Znaczenie starych twierdz odrzańskich – Głogowa, Wrocławia i Brzegu przed 1756 rokiem sprowadzało się do roli punktów etapowych przy transporcie zaopatrzenia drogą wodną.

Doświadczenia wojny 7-letniej pokazały zalety i wady tego systemu. Główny cel, dla którego go tworzono został osiągnięty - dzięki licznym magazynom w twierdzach zaopatrzenie łatwo dochodziło do wojska polowego, zarówno tego operującego w Czechach i Morawach, jak i działającego na Śląsku. Jednak austriackie kampanie w 1757 i 1760 roku pokazały, że system ten ma luki. Ignorowanie roli Wrocławia, które przejawiało się w odstąpieniu od modernizacji jego umocnień zemściło się jesienią 1757 roku, kiedy to Austriacy bez trudu zdobyli miasto leżące na przecięciu wszystkich ważnych arterii komunikacyjnych Śląska. Drugą wadę unaocznili zdobycie w 1760 roku Kłodzka i hrabstwa kłodzkiego. Aż do końca wojny ziemie te były w rękach Austriaków, odebrano je dopiero w wyniku negocjacji pokojowych w 1763 roku. Powodem takiej sytuacji było zajęcie przez Austriaków przełęczy w Górach Sowich, przez które biegły główne drogi między Śląskiem i hrabstwem kłodzkim. Oprócz niemożliwości odbicia hrabstwa przez oddziały pruskie sytuacja taka niosła jeszcze jedno zagrożenie – Austriacy mieli możliwość dokonywania wypadów na teren Śląska, z której często korzystali⁷². Inne niebezpieczeństwo unaocznili klęska pod Kamienną Górą w 1760 roku. Armia Laudona przeszła przez Bramę Lubawską i po pobiciu korpusu generała La Motte Fouque bez przeszkód wkroczyła na Śląsk.

Po zakończeniu wojny zaczęto łączyć luki w systemie obronnym. Twierdza wrocławska została w latach 1763-75 znacząco rozbudowana, stając się najsilniejszą twierdzą Śląska. Dla ochrony linii komunikacyjnych pomiędzy hrabstwem kłodzkim a Śląskiem powstała w latach 1764-82 nowa twierdza w Srebrnej Górze⁷³. Dzięki jej istnieniu nawet w sytuacji zajęcia hrabstwa i pogórza przez wrogie wojska istniała możliwość odbicia tych terenów, gdyż w

---

⁷⁰ **Werke 1913**, t. 7, s. 176

⁷¹ **Bonin 1877 B** s. 242

⁷² **Klotz 1841**, s. 18-19

⁷³ **Przerwa 2001**, s. 19-23

kluczowym punkcie istniała własna, trudna do zdobycia twierdza. W odmienny sposób rozwiązano sprawę ochrony Bramy Lubawskiej. Powstał tam obóz wojskowy o charakterze półstałym, składający się z licznych ziemnych dzieł obronnych, które służyły za ochronę armii polowej i używane były jedynie w czasie wojny.

2.1.2.1 Rozbudowa systemu obronnego. Przebudowa poszczególnych twierdz

Początkowy etap rozbudowy twierdz miał miejsce przed wojną 7-letnią. W jego pierwszych latach głównym projektantem przebudowy twierdz Śląskich był generał Cornelius Walrave. Po jego uwięzieniu lutym 1748 roku głównym projektantem został inż. płk v. Sers⁷⁴, obok niego stali liczni inżynierowie niżsi stopniami - między innymi Wrede, Enbers, Klein.

Już w 1741 roku zaczęto modernizację twierdzy w Brzegu, na podstawie projektów Walrawego powstały tam liczne dzieła zewnętrzne⁷⁵. W Głogowie, gdzie od 1742 roku modernizowano umocnienia starego miasta, przed wschodnim frontem twierdzy wzniesiono do 1749 roku nowy Fort Gwiazdzisty, a w 1754 r na Wyspie Tumskiej powstała nowa reduta⁷⁶. Drobne prace renowacyjne prowadzono również we Wrocławiu. Ograniczały się one do korekty niektórych dzieł obronnych – między innymi okolic Bramy Ceglarskiej i Mikołajskiej, dla których projekty wykonał Cornelius Walrave⁷⁷.

Aż do 1756 roku prowadzono prace w twierdzy w Nysie, gdzie oprócz budowy zewnętrznych dzieł w fortyfikacjach Starego Miasta, powstała również grupa umocnień broniących założonego w 1742 roku przedmieścia wojskowego – *Friedrichstadt*. Głównym obiektem był fort Prusy, budowany od 1742 roku, poza tym przedmieścia broniły 3 reduty – Kardynalska, Kapucyńska i Jerozolimska oraz niewielki Fort Bombardier. Dzieła te były połączone wałem obronnym o kleszczowym narysie⁷⁸.

Począwszy od 1743 roku przebudowywano również umocnienia Kłodzka. Najważniejszym elementem był tam fort na Owczej Górze, samodzielne dzieło obronne broniące wschodniego brzegu Nysy Kłodzkiej, wzmocnione trzema wysuniętymi fleszami. Ten zespół obronny wznoszono w latach 1743-56. Od 1743 roku przebudowano, aczkolwiek nieznacznie, umocnienia starej twierdzy, wznosząc tam Duże i Małe Kleszcze, enwelopę i redutę Żuraw. Od 1751 roku fortyfikacjami otoczono również Stare Miasto. Wzniesiono dwa duże bastiony

⁷⁴ Podaję taką formę zapisu nazwiska, jakiej używał ten inżynier w podpisywanych przez siebie dokumentach. GStA PK I HA, Rep. 96, Tit. 616, t. C 1746 – H 1755-56.

⁷⁵ Bimler 1941, s. 37-38

⁷⁶ Minsberg 1853, s. 271

⁷⁷ Eysymont, Mrozowicz 2003, s. 377-78. Autorstwa Walrawego był najprawdopodobniej rawelin przed niewielkim dziełem koronowym Bramy Ceglarskiej, przebudował on prawdopodobnie również samo to dzieło koronowe. Świadczy o tym między innymi identyczność narysu rawelinu z tymi, które zaprojektował Walrave w Nysie przed fortem Prusy i fortyfikacjami Starego Miasta. Porównaj plany: Plan von Festung Breslau, inglt. V. Poblitzki, 1802, GStA PK XI HA, sygn. E 72090 i Plan von der Festung Neisse wie solch Anno 1746 in wircklichen Stande gefunden worden, SBB PK sygn. X 31028

⁷⁸ Minsberg 1834, s. 186-191

– Czeski i Zielony i kilka mniejszych, oraz łączący je wał obronny⁷⁹. Charakterystyczną nowością, która pojawiła się w trakcie tej modernizacji, były obszerne, murowane blokhausy usytuowane na placach broni drogi krytej.⁸⁰

W Świdnicy i Koźlu powstały przed 1756 nowe twierdze, założone w oparciu o istniejące już miasta.

W Koźlu wokół miasta wytyczono w 1743 roku kleszczowe fortyfikacje na planie 5-ramiennej gwiazdy, między ramionami której wzniesiono 4 raweliny, a przed jej fosą umieszczono drogę krytą z placami broni. Przed południowym frontem wznoszono od 1746 roku wysuniętą redutę. Prace przy wykończeniu tych dzieł trwały aż do 1756 roku. Na drugim brzegu Odry wzniesiono ufortyfikowane przedmoście, chroniące przeprawę przez rzekę. Początkowo miało ono formę 4-bocznej reduty, po 1754 po obu jej stronach dobudowano dwie flesze, w jej wnętrzu powstała kazamata na planie półkola. Przed tymi umocnieniami powstało również *glacis*⁸¹.

Zdecydowanie większy front robót miał miejsce w Świdnicy. Tam wokół średniowiecznego miasta powstały dwie linie obronne – jedna oparta o mur średniowieczny, zupełnie przebudowany na wał obronny, który otrzymał poligonalny narys z dwoma bastionami. Przed tą pierwszą linią powstała kolejna, złożona z 5 fortów (4 na planie gwiazdy, jeden w formie dzieła rogowego) i 4 lunet umieszczonych pomiędzy nimi⁸². Prace przy wzniesieniu tych dzieł trwały od 1743 aż do 1756 roku i nie zostały ukończone przed wybuchem wojny 7-letniej – forty i lunety nie połączono ze sobą za pomocą wału łącznikowego⁸³.

W trakcie trwania wojny 7-letniej prowadzono nieliczne prace przy rozbudowie fortyfikacji. Ok. 1760 roku kpt. Gerhard wznosił w Brzegu, na północnym brzegu Odry, redutę strzegącą drogi do umocnionego przedmościa. W Kłodzku w 1760 po zdobyciu twierdzy Austriacy rozpoczęli budowę Fleszy Wodnej przed fortem na Owczej Górze⁸⁴. W Nysie po 1760 powstało nowe dzieło obronne, na wzgórzu przed Redutą Jerozolimską, na miejscu baterii zbudowanej przez inżynierów austriackich podczas oblężenia Nysy w 1760 roku⁸⁵. Na przełomie lat 1760 i 61 Austriacy dokonali poprawek w fortach twierdzy

---

⁷⁹ **Bukal 1986**, s. 297-299; Fortyfikacje miasta wznosił Wrede na podstawie projektu króla, GStA PK I HA, Rep. 96, Tit. 616, t. IV 1751-52, k. 1, 34-35,

⁸⁰ Obiekty te dobrze prezentują plany SBB PK sygn X 25107-6-3, i 25

⁸¹ Na temat przebudowy twierdzy w tym okresie pisze: **Schoenaich 1933**, s. 15-16; **Bogdanowski 1966**, s. 158. Patrz też: GStA PK I HA, Rep. 96, t. C, 1746, k. 20; t. G – 1753-54, k. 14, 16, 35-47, 70-72; t. H – VI 1755-56, k. 33, 34, 58, 96

⁸² **Bonin 1877 A**, s. 52; **Klotz 1841**, s. 20-21

⁸³ **Schirrmann 1900**, s. 46-48

⁸⁴ **Klotz 1841**, s. 17

⁸⁵ **Klotz 1841**, s. 13

świdnickiej, wzmocnili jej wał główny⁸⁶, po 1761 roku powstały również flesze przed fortami⁸⁷.

Jednak dopiero po zakończeniu działań wojennych prace przy budowie fortyfikacji nabrały rozpędu. Od 1764 do 1782 roku wznoszono twierdzę w Srebrnej Górze, pod kierownictwem płk Reglera⁸⁸. Główny jej element, Donżon, wysoki, skazamatowany śródszaniec w formie 5 bocznej reduty z 4 półcylindrycznymi wieżami, wzniesiono w latach 1765-68. Otaczającą go enwelopę, złożoną z 4 bastionów, kleszczy, kawaliery i rawelinu, wzniesiono w latach 1766-69. W zasięgu jej dział była Przełęcz Srebrna oraz droga do niej dochodząca. Najważniejsze punkty w okolicach rdzenia twierdzy umocnione były samodzielnymi fortami: Wysoka Skała, Ostróg (oba powstałe w latach 1769-72), Rogowy (1768-71), Mały Chochół (1771-72), oraz umocnieniami Dużego (1773-74) i Średniego Chochóła (do 1785)⁸⁹.

Od 1764 również wzmocniano twierdzę w Nysie. W pracach tych brali udział inżynierowie Le Febure, Harroy i Freund⁹⁰. Na miejscu reduty powstałej w czasie wojny wzniesiono redutę na tzw. *Caninchen Berg*, którą połączono linią wałów z Fortem Prusy, prace te ukończono do 1768 roku. Za tą linią wznoszono do 1774 roku baterię skazamatowaną. W latach 1775-78 wzmocniono trzema fleszami obronę Fortu Prusy, powstały również tzw. Górne Obwałowania, linia obronna o narysie łączącym cechy bastionowego i poligonalnego, biegnąca od Fortu Bombardier aż do brzegów Nysy i poszerzająca obszar twierdzy o teren przedmieścia Zawodzie⁹¹.

Od 1763 roku kontynuowano przerwane wojną prace w Świdnicy. Przed pierwszą linią obronną postawiono po 1764 roku 4 przedmościa o kleszczowym narysie. Ukończono wał łączący forty i flesze drugiej linii obrony. Dzieła wysunięte przed drugą linią zostały przebudowane, między innymi wyposażono je w skazamatowane działobitnie (jako pierwsza - Flesza Nowomłyńska, w 1767 roku). Po 1780 roku wzniesiono kolejne dzieła wysunięte – hangardy. Od 1782 do 1785 roku wzniesiono poza tym w fortach i wale pierwszej linii kazamaty, zarówno mieszkalne jak i obronne. W rozbudowę tej twierdzy zaangażowani byli inżynierowie Daries, Lindner, Rabe, Kistenmacher i Pernet⁹².

---

⁸⁶ Informacje o przebudowach twierdz w czasie wojny 7-letniej pochodzą głównie z: **Klotz 1841**, s. 13, 17, 22

⁸⁷ **Schirmann 1900**, s. 48

⁸⁸ Oprócz niego w pracach brali udział również inni inżynierowie: Gonzenbach, Winanko, Lahr, Rossiere, Haas. Patrz: **Bonin 1877 A**, s. 98-99

⁸⁹ **Bonin 1877 A**, s. 98; **Klotz 1841**, s. 19

⁹⁰ **Bonin 1877 A**, s. 101-102

⁹¹ **Minsberg 1834**, s. 198-199

⁹² **Bonin 1877 A**, s. 100-101

Od 1768 roku budowano twierdzę we Wrocławiu, a autorem przebudowy był Holender, major von Haab⁹³. Wokół fortyfikacji Starego Miasta powstała tam po 1768 roku enwelloppa z 9 dziełami obronnymi przed nią wysuniętymi. W latach 1767-70 ufortyfikowano Wyspę Mieszcząską, którą przecięto wpół dziełem rogowym, a przed nim postawiono 3 flesze⁹⁴. Umocnienia te połączono w funkcjonalną całość z odrzańskim dziełem koronowym, przebudowywanym od 1769 r., które powiększono o nowe dzieło, połączone wałem z wysuniętym w przedpole Srebrnym Szańcem (zwanym również *Schmidtz Schanze*, powstały 1770)⁹⁵. Znacząco wzmocniono obronę Wyspy Katedralnej. Jej stare fortyfikacje częściowo zmodernizowano (*Grunseichen Bastion* na wschód od katedry), ale zdecydowanie ważniejsze było powstanie przed wyspą rozległego dzieła koronowego zwanego Skaczącą Gwiazdą (*Springstern*), przed którym wzniesiono enwelloppę, 2 raweliny i 3 flesze. Prace tam trwały w latach 1769-73⁹⁶

W Kłodzku pierwsze projekty rozbudowy twierdzy wykonał Regler w 1763 roku⁹⁷, jednak z pracami ruszono dopiero po 1770 roku, kiedy to zaczęła się likwidacja starego zamku, górującego nad Starym Miastem. Zastąpiono go dużym, skazamatowanym dziełem obronnym – Donżonem, który otoczono wieńcem mniejszych dzieł⁹⁸. Wykonano również liczne przebudowy dzieł już istniejących, zwłaszcza fortu na Owczej Górze. Prace w Kłodzku zakończono ok. 1793 roku. Oprócz Reglera w Kłodzku czynni byli inżynierowie Winanko, Hartmann, Aßmann i v. Albert⁹⁹.

W Głogowie prowadzono nieliczne prace, głównie przy rozbudowie fortyfikacji Wyspy Tumskiej, które prowadził major Freund¹⁰⁰.

Twierdzą, która była sukcesywnie rozbudowywana aż do 1806 roku, było Koźle. Poczyniono tam liczne korekty fortyfikacji. Pierwsze przeprowadził w latach 1780-82 major v. Haab, który przebudował Redutę Większycką¹⁰¹ i wznosił enwelloppę wokół umocnień starego miasta. Ok. 1783 roku wzniesiono Redutę Rogawiecką (*Rogauer Redoute*) przed umocnieniami miasta, redutę Orła przed umocnionym przedmościem oraz dwie reduty na wyspie odrzańskiej, Kłodnicką i Koblewicką¹⁰². W końcu, w latach 1797-1806 przeprowadzono poważne prace, które wiązały się z całkowitą przebudową umocnień Starego

⁹³ SBB PK Acta Borussica, fol. 431 k. 58

⁹⁴ Menzel 1805-1808, s. 895-896

⁹⁵ Kieseritzky 1903, s. 11

⁹⁶ Zimmermann 1783-95 t. 11, s. 7

⁹⁷ Bonin 1877 A s. 104; GStA PK I HA, Rep. 96, No 94, Bbb, Regler, Ludwig Wilhelm k. 1-10; SBB PK X 25108 –1,2, 3

⁹⁸ Klotz 1841, s. 17

⁹⁹ Bonin 1877 A s. 132-133

¹⁰⁰ Bonin 1877 A s. 104

¹⁰¹ Bonin 1877 A s. 102, 134; Project plan von Cosel, 1782, SBB PK X 28150/5-1

¹⁰² Weltzel 1888, s. 373

Miasta i przedmościa oraz z budową wysuniętego fortu Fryderyk Wilhelm, w którym od 1805 roku powstawała skazamatowana wieża artyleryjska. Projekt opracował gen. Lindner, prace prowadził kpt. Harroy¹⁰³.

Oprócz twierdz, prace fortyfikacyjne prowadzono również w innych ważnych strategicznie miejscach. Wspomnieć należy tutaj o obozie umocnionym pod Kamienną Górą, oraz o 5 fortach wzniesionych w górach na pograniczu między Czechami a hrabstwem kłodzkim¹⁰⁴.

2.1.3 Armia pruska w XVIII wieku.

Drugim, równie ważnym co fortyfikacje, elementem systemu obronnego Śląska było wojsko. Państwo pruskie od czasów Wielkiego Elektora konsekwentnie zwiększało liczebność swoich wojsk. Choć w momencie utworzenia stałej armii w 1644 liczyła ona jedynie 4 tys. żołnierzy, to już w 1688 r. osiągnęła liczbę 31 tys., w 1740, w chwili przejścia tronu przez Fryderyka II pod bronią było już 80 tys. ludzi. Dwa lata później armia liczyła 117,6 tys. a na początku wojny 7-letniej – 153 tys. W 1763 roku, po demobilizacji w armii służyło jedynie 130 tys. ludzi, jednak w 1784 r. armię powiększono już do 188,5 tys. żołnierzy, a w momencie śmierci Fryderyka II – aż do 190,6 tys.¹⁰⁵.

Większość armii pruskiej stanowiła piechota. W 1784 roku piechota liczyła 149,1 tys., jazda 39,4 tys.¹⁰⁶. Jednostki techniczne składały się z 4 pułków artylerii polowej, w sumie 8,6 tys. żołnierzy¹⁰⁷, 14 kompanii artylerii garnizonowej oraz 4 kompanie minerów po 100 żołnierzy każda¹⁰⁸.

Piechota dzieliła się na jednostki polowe i garnizonowe. Ta pierwsza kategoria to jednostki pełnowartościowe, stosowane zarówno w polu, jak i jako załoga twierdz. Oddziały garnizonowe składały się z mniej wartościowych żołnierzy i oficerów, którzy przeznaczeni byli jedynie do obsady twierdz. Pruski pułk polowy liczył za czasów Fryderyka II ok. 1700 ludzi, by pod koniec XVIII wieku osiągnąć liczebność 2300 ludzi, łącznie z oficerami, podoficerami i służbami pomocniczymi¹⁰⁹. Składał się z dwóch batalionów, każdy liczył 5 kompanii muszkietierów i kompanię grenadierów. Kompania piechoty w połowie XVIII wieku liczyła od 114 do 122 żołnierzy, ok. 20 oficerów i podoficerów, po 1768 jej liczebność

---

¹⁰³ **Weltzel 1888**, s. 376-278; **Bogdanowski 1966**, s. 160; SBB Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel nr 108 – Tebleau der veranschlagten Arbeiten zur Verstärkung von Cosel, d'Harroy 1802; nr. 109 – Schriftlicher Aufsatz über die Verstärkung von Cosel, von Lindner 1797

¹⁰⁴ **Bonin 1877 A**, s. 132-133

¹⁰⁵ **Salmonowicz 1998**, s. 86, 186; **Groehler 1966**, s. 80; Memoire sur L'armee Prusienne en 1784, GStA PK I HA, Rep. 94, II M 13, k. 1; **Duffy 1978**, s. 245, 318, 329

¹⁰⁶ GStA PK I HA, Rep. 94, II M 13, k. 1

¹⁰⁷ **Duffy 1978**, s. 165

¹⁰⁸ **Rangliste 1792**, s. 13, 116; **Wollmann**, s. 6

¹⁰⁹ **Duffy 1978**, s. 100; **Rangliste 1792**, s. 13

wzrosła o 40 żołnierzy¹¹⁰. Pułk garnizonowy składał się z 4 batalionów po 5 kompanii, liczących w sumie 2560 ludzi (2200 żołnierzy, 200 podoficerów, 80 oficerów i 80 osób służby pomocniczej)¹¹¹. Kompanie garnizonowe były mniejsze, liczyły około 110 żołnierzy. Spośród innych, licznych rodzajów piechoty wymienić należy tzw. *Freibataillone* - jednostki złożone z najgorszego sortu żołnierzy, tworzone jedynie do celów pomocniczych w czasie wojny¹¹². W 1783 roku powstały 3 tzw. *Freiregiment*, które miały istnieć również w czasie pokoju¹¹³.

Inną organizację miała jazda. Najbardziej popularne jej rodzaje to kirasjerzy, dragoni i huzarzy. Pułk jazdy liczył ok. 890 ludzi, wraz z oficerami i służbą pomocniczą. Podstawową jednostką był szwadron, liczący ok. 185 ludzi wraz z oficerami¹¹⁴.

Spośród jednostek technicznych najliczniejsza była artyleria. Podobnie jak w przypadku piechoty, również i tutaj miał miejsce podział na jednostki polowe i garnizonowe, różniące się wartością materiału ludzkiego. Pułk artylerii polowej składał się z 2050 ludzi, w tym oficerów i personelu pomocniczego¹¹⁵. Kompania artylerii liczyła ok. 194 żołnierzy¹¹⁶. Oddziały artylerii fortecznej składały się z żołnierzy niezdatnych do służby polowej. Nie łączone były w pułki, składały się z kompanii, spośród których każda miała różną wielkość, zależną od wielkości twierdzy, w której stacjonowały¹¹⁷.

Armia pruska w XVIII wieku była zbiorowiskiem ludzi z różnych krajów, utrzymywanych razem przy pomocy drylu. Żołnierze dzielili się na obcokrajowców i kantonistów. Ci pierwsi byli pozostałością dawnych armii zaciężnych. Poza granicami kraju działali liczni oficerowie werbunkowi, których zadaniem było pozyskanie żołnierzy dla armii pruskiej. Pozyskiwanie rekrutów z własnej ludności odbywało się w inny sposób – ludność kraju podzielona była na tzw. kantony, czyli okręgi, zamieszkałe przez określoną liczbę ludności. Każdy z tych okręgów przypisany był do konkretnego pułku. Cała populacja męska kantonu, powyżej określonego wieku była wpisana na listę kantonálną, która regulowała moment powołania do służby.

System kantonálny wprowadzono w Prusach w latach 1721-33. Określono wówczas również zwolnienia od służby wojskowej – ludność z ważnych gospodarczo terenów (Berlin, Poczdam, Brandenburg etc.) oraz niektóre grupy ludności, niezależnie od zamieszkania

---

¹¹⁰ Duffy 1978, s. 100

¹¹¹ GStA PK I HA, Rep. 94 II M 13, k. 8

¹¹² Duffy 1978, s. 110-112

¹¹³ Jany 1967, t. 3, s. 131

¹¹⁴ Duffy 1978, s. 141

¹¹⁵ Rangliste 1792, s. 13

¹¹⁶ Duffy 1978, s. 165

¹¹⁷ Duffy 1978, s. 166

(kupcy, rzemieślnicy, ojcowie rodzin, synowie wdów etc.)¹¹⁸. System ten został zmodyfikowany dopiero w 1798 roku, a celem zmian było obniżenie liczby obcokrajowców w armii¹¹⁹.

Armia pruska była utrzymywana olbrzymim wysiłkiem – w latach 70 XVIII wieku przy ogólnych dochodach państwa rządu 21,7 mln. talarów, na wojsko wydawano aż 13 mln, co stanowiło 60% budżetu¹²⁰. Wielka przewaga wydatków na wojsko potwierdza twierdzenie mówiące, że „Monarchia pruska pozostanie na zawsze nie krajem, który ma armię, lecz armią, która ma kraj, w którym jak gdyby tylko stacjonowała”¹²¹

2.1.4 Liczebność armii na Śląsku

Liczba armii pruskiej na Śląsku zmieniała się w czasie. Fryderyk II wkroczył na czele armii liczącej ok. 27 tys. żołnierzy. W czasie wojen śląskich liczba żołnierzy pruskich przebywających na stałe na Śląsku zmieniała się w zależności od sytuacji i liczyła od 19 tys. w sierpniu 1756 r (korpus gen. v. Bevern, bez załóg twierdz) do 77,5 tys. w maju 1762 roku¹²². Oczywiście liczebność wojsk w czasie pokoju była odmienna. Po Pokoju Berlińskim z 1742 roku król uznał, że na Śląsku na stałe ma stacjonować 35 tys. wojska. Liczba ta konsekwentnie rosła i w 1779, pod koniec życia króla wynosiła 47,2 tys. żołnierzy¹²³. W porównaniu do niewielkich sił trzymany przez Austriaków, był to ponad 25-krotny wzrost - w październiku 1740 Austriacy utrzymywali na Śląsku jeden tylko pułk piechoty o sile 1539 żołnierzy i jedną tzw. „wolną kompanię, liczącą 300 żołnierzy. Podczas przygotowań do wojny, w połowie grudnia ściągnięto dalsze siły, tak, że w sumie wojska austriackie liczyły 7359 żołnierzy, z czego 1178 stanowiło obsadę twierdzy Głogów, a 6061 przebywało w okolicach Nysy¹²⁴.

Żołnierze pruscy byli rozlokowani w 82 miastach garnizonowych¹²⁵. Największymi były oczywiście miasta-twierdze. Najliczniejszy garnizon posiadał Wrocław. W 1794 r. składał się z 3 pułków piechoty, pułku kirasjerów, pułku artylerii polnej, batalionu fizylierów i fortecznej załogi artylerii, w sumie 6,5 tys. żołnierzy¹²⁶. W pozostałych twierdzach garnizony były mniej liczne. W Nysie w 1783 roku był 1 pułk piechoty, 2 bataliony garnizonowe piechoty, 2

¹¹⁸ Salmonowicz 1998, s. 165, Duffy 1978, s. 77

¹¹⁹ Jany 1967, t. 3, s. 372

¹²⁰ Duffy 1978, s. 196

¹²¹ Cytat za Salmonowicz 1998, s. 164

¹²² Groehler 1966, s. 84, 161

¹²³ Zustand 1779, s. 14-17

¹²⁴ Groehler 1966, s. 25-26

¹²⁵ Schoenaich 1931, s. 460

¹²⁶ Zimmermann 1783-95, t. 11, s. 498-499

kompanie grenadierów, 1 artylerii i 1 saperów, w sumie ok. 4,5 tys. żołnierzy¹²⁷. W Kłodzku w 1789 r stacjonowały dwa pułki piechoty, 1 kompania artylerii fortecznej i 1 kompania saperów, w sumie ok. 4,5 tys. żołnierzy¹²⁸. Trzy pełne bataliony, czyli ponad 2,5 tys. żołnierzy stacjonowało w 1783 roku w Koźlu, podczas gdy cywilnych mieszkańców było jedynie 1259¹²⁹. W Świdnicy dwa lata później był 1 pułk piechoty i kompania artylerii fortecznej, w sumie ok. 2,2 tys. żołnierzy¹³⁰, podobna liczba żołnierzy stacjonowała w tym czasie w Srebrnej Górze¹³¹. Jeden pułk piechoty, czyli ok. 2 tys. żołnierzy stacjonowało w 1783 roku w Brzegu¹³². Stosunkowo najmniejszy stały garnizon miała twierdza Głogów, gdzie w 1791 roku był 1 pułk piechoty (niepełny) i 1 kompania artylerii fortecznej, w sumie 1379 żołnierzy¹³³. Z garnizonów poza twierdzami największe były w Ząbkowicach Śląskich, w Lwówku Śląskim i w Legnicy, gdzie stacjonowały pełne pułki piechoty, w sumie po ok. 2 tys. żołnierzy¹³⁴.

W 1743 roku wprowadzono na Śląsku system kantonalny, identyczny z systemem stosowanym w innych ziemiach państwa. Stworzono 15 kantonów, którym przydzielono poszczególne pułki. Specyfiką Śląska było wyłączenie z tego systemu sporej jego części, a konkretnie 6 podgórskich powiatów – lwóweckiego, jeleniogórskiego, bolkowskiego, świdnickiego, dzierzoniowskiego i jaworskiego, jako rejonów zamieszkałych przez ważnych gospodarzo tkaczy. Z systemu kantonalnego wyłączono również stolicę prowincji, miasto Wrocław wraz z przedmieściami¹³⁵.

2.1.5 Administracja wojskowa

W XVIII-wiecznych Prusach absolutna władza króla rozciągała się również na wojsko. Fryderyk Wilhelm I po wstąpieniu na tron przyjął tytuł naczelnego wodza i tytuł ten przynależał do króla do końca omawianego okresu¹³⁶.

Sprawy administracyjne, związane z wojskiem prowadził naczelny organ cywilnej administracji – Generalne Dyrektorium¹³⁷. Każdy z jego departamentów odpowiedzialny był

---

¹²⁷ Zimmermann 1783-95, t. 3, s. 279

¹²⁸ Zimmermann 1783-95, t. 9, s. 135

¹²⁹ Zimmermann 1783-95, t. 2, s. 295

¹³⁰ Zimmermann 1783-95, t. 5, s. 354

¹³¹ Jany 1967, t. 3, s. 18

¹³² Zimmermann 1783-95, t. 1, s. 65

¹³³ Zimmermann 1783-95, t. 10, s. 201, 235

¹³⁴ Zimmermann 1783-95, t. 4, s. 122; t. 6, s. 288; t. 7, s. 124

¹³⁵ Orzechowski 1966, s. 31-32

¹³⁶ Jany 1967, t. 1, s. 737

¹³⁷ Pełna nazwa to *General-Ober-Finanz, Kriegs- und Domänen-Direktorium*, w skrócie *General-Direktorium*, patrz: Salmonowicz 1998, s. 152

za poszczególne sprawy związane z wojskiem. Generalnemu Dyrektorium podlegały między innymi kasy wojskowe oraz Generalny Urząd Prowiantowy, kontrolujący niezwykle ważne dla wojska magazyny zbożowe¹³⁸. Dopiero w 1787 roku Fryderyk Wilhelm II utworzył instytucję, która miała przejąć kontrolę nad całością spraw wojskowych – Naczelne Kolegium Wojskowe (*Oberkriegskollegium*). Jednak z uwagi na utrzymanie zasady o naczelnej roli króla w armii, praca tej instytucji była utrudniona¹³⁹.

W Prusach w omawianym czasie armia pozbawiona była głównego sztabu. Jego załącznikiem był Sztab Generalnego Kwatermistrza (*Generalquartiermeisterstab*). Zadaniem tej instytucji było zbieranie informacji o potencjalnych teatrach wojen oraz planowanie i organizowanie przemarszów wojska. Wprawdzie oficerowie tego organu nie mieli żadnej władzy wykonawczej, jednak analizy twierdz ich autorstwa, wykazujące luki w systemie aprowizacyjnym były często przyczynkiem do przebudowy twierdz¹⁴⁰.

2.2 Dzieje polityczne

Zajęcie Śląska przez armię pruską w latach 1740-41 i w konsekwencji tego przejście tej krainy pod panowanie pruskie było jednym z najważniejszych wydarzeń politycznych w jej dziejach. Skończył się trwający od 1526 roku okres panowania na Śląsku władców habsburskich, a zaczął 200 letni okres rządów pruskich¹⁴¹. Oficjalnie Prusy przejęły władanie nad Śląskiem dopiero w wyniku ustaleń pokoju berlińskiego z 28 VII 1742 roku., który przyznawał mu Dolny i Górny Śląsk bez księstw: cieszyńskiego, opawskiego, części nyskiego i karniowskiego, hrabstwo kłodzkie oraz część enklawy morawskiej Kietrz¹⁴². W 1742 roku do Śląska przyłączono hrabstwo kłodzkie, nie należące wcześniej do tej ziemi¹⁴³. Obszar Śląska nie zmienił się aż do 1795 roku, kiedy to przyłączono do niego jako tzw. Nowy Śląsk - niewielki fragment ziem polskich, księstwo siewierskie, zdobyte w wyniku III rozbioru¹⁴⁴.

Tym, który zdobył Śląsk dla korony pruskiej i utrzymał go, prowadząc o niego krwawe wojny, był panujący od czerwca 1740 roku do 17 sierpnia 1786 roku Fryderyk II. Król ten niezwykle angażował się w sprawy nowej prowincji. W trakcie corocznych podróży po Śląsku, związanych z manewrami pod Wrocławiem, przeprowadzał inspekcje twierdz

---

¹³⁸ **Jany 1967**, t. 1, s. 737

¹³⁹ **Jany 1967**, t. 3, s. 150-152

¹⁴⁰ **Duffy 1978**, s. 215; Znaczenie tej instytucji pokazują analizy twierdzy Koźle sporządzone przez jej oficerów, które były impulsem do rozbudowy tej twierdzy pod koniec XVIII wieku, patrz: SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes VII Cosel

¹⁴¹ Po zjednoczeniu Niemiec w 1871 Śląsk należał do Cesarstwa Niemieckiego, potem do Republiki Weimarskiej, a do 1945 do hitlerowskiej III Rzeszy. Zmiany te były jednak ewolucją i można ten 200 letni okres określić, zdając sobie sprawę z uczynionego uproszczenia, mianem rządów pruskich.

¹⁴² **Czapliński, Kaszuba, Wąs, Żerelik 2002**, s. 191; **Bahlcke 2001**, s. 85

¹⁴³ **Czapliński, Kaszuba, Wąs, Żerelik 2002**, s. 206

¹⁴⁴ **Pysiewicz-Jędrusik, Pustelnik, Konopska 1998**, s. 28

śląskich oraz odwiedzał liczne miasta, znajdujące się na trasie jego podróży. Interesował się nie tylko sprawami wojska, ale i gospodarki. Po tym niezwykle energicznym królu panował do 1797 roku Fryderyk Wilhelm II, a jego miejsce zajął Fryderyk Wilhelm III, który władał aż do końca omawianej epoki. Obaj władcy nie mieli już energii swojego poprzednika i nie interesowali się aż tak sprawami Śląska, co sprawiło, że nie byli częstymi gośćmi w tym kraju.

2.3 Przemiany w administracji

Fryderyk II w trakcie swojego panowania narzucił model rządów, który funkcjonował aż do kryzysu państwa w 1806 roku. W modelu tym król był najwyższym urzędnikiem, podejmującym decyzje we wszystkich niemal sprawach państwa, a rolą urzędników było jedynie dokładne wykonywanie decyzji królewskich. Aby było to możliwe, musiał istnieć doskonale zorganizowany aparat urzędniczy, który z jednej strony dostarczał dokładnych danych o sytuacji w poszczególnych dziedzinach życia, a z drugiej strony był w stanie wykonywać polecenia królewskie. To właśnie odróżniało władanie pruskie na Śląsku od rządów habsburskich, których administracja była mało sprawna i źle zorganizowana.

Początek administracji pruskiej na Śląsku to Generalny Komisariat Wojenny. Był to tymczasowy organ zarządzający, złożony z grupy urzędników, którzy trafili na ziemie śląskie, tuż po wkroczeniu wojsk pruskich. Jego celem było w pierw miejsce przejęcie dochodów z podatków, a następnie organizacja struktury administracji, na wzór tej, która funkcjonowała w starych ziemiach państwa pruskiego. Na czele Generalnego Komisariatu stało dwóch urzędników oddelegowanych z Generalnego Dyrektorium - tajni radcy v. Reinhardt i v. Münchow¹⁴⁵, oraz tajny radca Deutsch, odpowiedzialny za sprawy magazynów i przemarszów wojska. Jako że organ ten miał charakter prowizoryczny, szybko zastąpiono go nowymi formami organizacji administracji – dwoma Kamerami Wojen i Domen (*Kriegs- und Domänenkammer*), utworzonymi rozkazem gabinetowym z dnia 11 października 1741 roku¹⁴⁶. Pierwsza z nich miała siedzibę w Głogowie, a druga we Wrocławiu. Zaczęły działalność z dniem 1 I 1742 roku. Organizacja i zakres obowiązków obu kamer były wzorowane na rozwiązaniach stosowanych w dawnych ziemiach państwa pruskiego, po reformie administracji Fryderyka Wilhelma I z lat 1713-23¹⁴⁷. W ich kompetencjach był zarząd dochodami państwowymi, w tym podatków, rekrutacja i kwaterunek żołnierzy, zarząd nad państwowymi magazynami,

---

¹⁴⁵ Czaplński, Kaszuba, Waś, Żerelik 2002, s. 198-199; Hubatsch 1982, s. 73-74

¹⁴⁶ Hubatsch 1982, s. 74

¹⁴⁷ Salmonowicz 1998, s. 154

miastami, gospodarką rolną etc. – praktycznie całość spraw związanych z administracją¹⁴⁸. Pod zarządem Kamery głogowskiej znajdowały się następujące tereny: księstwa jaworskie, legnickie, wołowskie, głogowskie, oraz wolne państwa stanowe: Bytom Odrzański, Żagań, Świebodzin, Żmigród i Milicz. Do Kamery wrocławskiej pierwotnie przynależały: księstwo świdnickie, wrocławskie, ziebickie i brzeskie, dystrykt grodkowski, miasto Wrocław oraz wolne państwa stanowe: Syców, Goszcz i Oleśnica¹⁴⁹. Tereny Górnego Śląska i hrabstwa kłodzkiego zyskane na mocy postanowień traktatu berlińskiego zostały przyłączone do terenu działania kamery wrocławskiej¹⁵⁰.

W głogowskiej kamerze pierwszym prezydentem był v. Münchow, we wrocławskiej - v. Reinhardt, obaj będący wcześniej szefami Generalnego Komisariatu Wojennego. Po niedługim czasie v. Münchow został również szefem kamery wrocławskiej, a zarazem otrzymał godność ministra Śląska¹⁵¹. Utworzenie osobnego ministerstwa dla spraw śląskich, niezależnego od Generalnego Dyrektorium, a podległego bezpośrednio królowi, wynikało ze szczególnej roli Śląska w systemie finansowym i obronnym państwa¹⁵².

Münchow pozostawał na stanowisku ministra aż do 1753 roku, po nim funkcję tę aż do roku 1755 sprawował J.E. von Massow. Przez cały, trudny okres wojny 7-letniej i powojennej odbudowy, aż do 1769 roku ministrem śląskim był E.W. v. Schlaberndorf. Ostatnim, najdłużej urzędującym był K.G. H. v. Hoym, który pełnił tę funkcję od 1770 aż do 1806 roku, czyli do momentu załamania państwa pruskiego w wyniku agresji napoleońskiej¹⁵³.

Minister Śląska miał pod kontrolą całość spraw Śląska, również tych wojennych. Wszystkie sprawy, które w innych prowincjach były pod kontrolą urzędników Generalnego Dyrektorium, na Śląsku leżały w kompetencji urzędników śląskiego ministerstwa. Wiązała się z tym niezależność finansowa, Śląsk miał osobny budżet, w tym na sprawy wojskowe¹⁵⁴.

Jednym z głównych celów tak szybkiego wprowadzenia własnej, sprawnej administracji była chęć przejęcia wpływów podatkowych z bogatej krainy. W pierwszym budżecie śląskim dochody wyniosły ok. 3,5 mln talarów¹⁵⁵, co powiększyło dochody państwa pruskiego o 1/3¹⁵⁶. Suma ta pochodziła głównie z wpływów z nowych podatków, wprowadzonych przez władze na wzór tych, które funkcjonowały w dawnych ziemiach pruskich. Głównymi były: akcyza i kontrybucja. Pierwszy dotyczył ludności miejskiej i objęto nim 131 miast śląskich.

¹⁴⁸ Czapliński, Kaszuba, Wąs, Żerelik 2002, s. 205

¹⁴⁹ Hubatsch 1982, s. 74

¹⁵⁰ Czapliński, Kaszuba, Wąs, Żerelik 2002, s. 205

¹⁵¹ Hubatsch 1982, s. 74-75

¹⁵² Bahlcke 2001, s. 93

¹⁵³ Czapliński, Kaszuba, Wąs, Żerelik 2002, s. 204-205, Hubatsch 1982, s. 75-79

¹⁵⁴ Jany 1967, t. 2, s. 213; t. 3, s. 69

¹⁵⁵ Bahlcke 2001, s. 93

¹⁵⁶ Czapliński, Kaszuba, Wąs, Żerelik 2002, s. 210

Składał się z kilku części, w tym z cła od towarów wwożonych do miasta, oraz podatku od produktów w nim wytworzonych. Drugi podatek, kontrybucję, pobierano od dochodów wiejskich¹⁵⁷.

Szczególnym rodzajem podatku był serwis, pobierany od właścicieli domów w miastach, który był przeznaczony na opłacenie kosztów kwaterunku wojska. Również ta forma opodatkowania była wcześniej stosowana w Prusach. Serwis wprowadzono, gdyż nie wszyscy właściciele domów kwaterowali u siebie żołnierzy. Tak więc ci, którzy byli faktycznie obciążeni tym obowiązkiem, dostawali dofinansowanie z kasy serwisowej, która dysponowała dochodami z tego podatku. Tam gdzie istniały koszary, pieniądze z serwisu otrzymywali oficerowie zarządzający budżetem poszczególnych kompanii. Po aneksji Śląska i po znacznym zwiększeniu armii sprawy związane z serwisem musiały być na nowo uregulowane. Po zakończeniu wojny 7-letniej wprowadzono zasadę, że każde miasto musiało mieć własną kasę serwisową. Te w dużych miastach, obciążonych szczególnie dużym garnizonem, oprócz dochodów własnych otrzymywały również dofinansowanie z generalnej kasy wojennej i z kas podatkowych¹⁵⁸.

---

¹⁵⁷ Czapliński, Kaszuba, Waś, Żerelik 2002, s. 209-210

¹⁵⁸ Jany 1967, t. 2, s. 760-61; t. 3, s. 67

3. Organizacja budownictwa cywilnego i wojskowego na Śląsku

3.1. Budowniczy cywilni

3.1.1 Struktura

W wyniku reformy śląskiej administracji po zajęciu kraju przez Prusy w każdej ze śląskich Kamer Wojenno-Dominialnych stworzono Departament Budowlany (*Baudepartament*) z stojącym na jego czele Dyrektorem Budowlanym (*Bau Director*) i szeregiem niższych urzędników: inspektorów budowlanych (*Bauinspector*), pisarzy (*Bau Schreiber*), inżynierów sekretarzy, pisarzy oraz mierniczych.

W 1753 na bazie Departamentów Budowlanych powstały w obu śląskich Kamerach dwa nowe – Departament Budownictwa Lądowego, którego urzędnicy zajmowali się architekturą sensu stricto, oraz Departament Budownictwa Wodnego, w którym zajmowano się infrastrukturą hydrotechniczną – budową kanałów, śluz etc.¹⁵⁹.

Specyfiką śląskiej administracji budowlanej była jej niezależność od centralnych organów administracji budowlanej. Wprawdzie do utworzenia w 1770 roku *Ober Bau Deputation* nie było w Prusach centralnego urzędu kontrolującego sprawy budowlane, jednak również po 1770 roku urzędy budowlane w śląskich Kamerach były niezależne od centrali berlińskiej. Wynikało to ze szczególnej roli Śląska w strukturze państwa pruskiego, podkreślonej istnieniem Ministerstwa ds. Śląska, którego minister był odpowiedzialny bezpośrednio przed królem. Istnienie tego urzędu, który dla terenów śląskich pełnił funkcję rządu centralnego, dało impuls do centralizacji administracji budowlanej na szczeblu ministerstwa. Początki tego należy widzieć już w połowie XVIII wieku. W 1750 roku Hedemann, dyrektor w głogowskim urzędzie budowlanym tytułowany był jako *Ober-Bau Director*, podczas gdy Jonas Arnold, stojący na czele urzędu budowlanego we Wrocławiu miał jedynie tytuł *Bau Director*¹⁶⁰. Od 1775 funkcję naczelnego architekta na Śląsku przy ministrze Hoymie pełnił C.G. Langhans, z tytułem *Kriegs Ober Bau Rath*¹⁶¹.

Na najniższym szczeblu administracji pruskiej na Śląsku, w magistratach również znajdowali się urzędnicy odpowiedzialni za sprawy budowlane. Jedynie we Wrocławiu istniał osobny urząd budowlany, na czele którego stał od 1750 roku urzędnik z tytułem miejskiego inspektora budowlanego, który do pomocy miał kilku niższych funkcją budowniczych. W

---

¹⁵⁹ Informacje na temat struktury i personelu urzędów budowlanych z tego okresu pochodzą z wydawanego od 1744 roku czasopisma *Schlesische Instanzions Notiz*, roczników 1744-55

¹⁶⁰ *Schl. Inst. Not.* 1750 s. 9

¹⁶¹ *Kos* 1997, s. 58-59

mniejszych miastach, pracowali pojedynczy urzędnicy odpowiedzialni za sprawy budowlane. W pierwszych latach rządów pruskich zajmowali się tym głównie tzw. pisarze budowlani, przed 1756 rokiem tego typu urzędnicy pracowali jedynie w Brzegu, Głogowie, Nysie i Świdnicy¹⁶². Po zakończeniu wojny 7-letniej, z uwagi na duże zniszczenia miast śląskich, urzędnicy budowlani zaczęli działać również w innych miastach. Pojawili się liczni tam inspektorzy budowlani¹⁶³.

3.1.2 Zadania

Architekci-urzędnicy (dyrektorzy i inspektorzy budowlani) zobowiązani byli do uczestnictwa w każdym etapie procesu powstawania nowego obiektu, począwszy od wykonania projektu, przez zawieranie umów z rzemieślnikami i przedsiębiorcami prowadzącymi budowę, sporządzanie kosztorysów, zamawianie materiałów budowlanych potrzebnych do budowy aż po sprawdzanie rachunków i składanie regularnych raportów z przebiegu prac. Urzędnicy Departamentów Budowlanych byli odpowiedzialni za wszystkie budynki powstające z funduszy urzędów: Celnego, Akcyzowego i Solnego, oraz z funduszy królewskich, miejskich lub gminnych. Wynika z tego, że w ich kompetencji mieścił się ogół budownictwa wiejskiego, miejskiego, sakralnego i przemysłowego, zajmowali się również budownictwem wodnym - regulacją rzek, budową kanałów, mostów¹⁶⁴. Węższe zadania mieli architekci z urzędów miejskich. Zajmowali się oni jedynie budowami w miastach, głównie dróg, wykonywaniem kosztorysów, zabudową wolnych parcel w mieście, naprawami budynków miejskich. Byli oni kontrolowani oraz często egzaminowani przez urzędników budowlanych z Kamery¹⁶⁵.

3.1.3 Personel

Architekci pracujący w tych urzędach wywodzili się w większości spoza Śląska. Wszyscy przybyli na Śląsk w po 1740 roku mieli już doświadczenie w pracy w urzędach pruskich. Również architekci działający na Śląsku w późniejszych czasach pochodzili spoza tej krainy. Do nielicznych wyjątków z tej reguły należał urodzony w Kamiennej Górze Karl Gotthard Langhans oraz urodzony pod Ząbkowicami Geißler. Pozostali w większości urodzili się, albo wykształcili w Brandenburgii, albo wywodzili się z jeszcze dalszych stron. Jako że nie

---

¹⁶² Schl. Inst. Not. 1744-1755

¹⁶³ Grundmann 1930 s. 126

¹⁶⁴ GStA, II HA, Generaldirectorium, Abt. 30 I Oberbaudepartement Tit. 126 – Bau Reglement fürs die Provinz Schlesien; Bau und Landvermessungsreglement vor Konigl. Kriegs und Domainen Cammern und Derselben Bau Bediente und Land Messer in Schlesien, Breslau 1748

¹⁶⁵ Grundmann 1930, s. 128

wszyscy oni mieli związek z architekturą wojskową, bliżej opisane zostaną sylwetki jedynie tych, którzy byli autorami budynków dla armii.

Budowniczym, którego należy wymienić na pierwszym miejscu, był **Christoph Gottlieb Hedemann**. Ten urodzony ok. 1700 roku architekt od 1739 do 1744 pełnił funkcję inspektora budowlanego we Frankfurcie nad Odrą. Efektem jego działalności w Brandenburgii jest dom pastora przy dawnym kościele franciszkanów we Frankfurcie nad Odrą (lata 1737-39), przebudowa tegoż na kościół garnizonowy (1737)¹⁶⁶ oraz kościół w Zossen (1739)¹⁶⁷. Następnie został wysłany na Śląsk, gdzie mianowano go pierwszym dyrektorem w Departamencie Budowlanym głogowskiej Kamery. Jego aktywność jako budowniczego na Śląsku obrazują głównie budynki z początkowych lat jego pracy w głogowskim urzędzie – ratusz w Jeleniej Górze z 1744 roku, dom modlitwy w Nowej Soli z 1747 roku¹⁶⁸, kościół protestancki i dom pastora w Kowarach (oba ok. 1750) oraz dwa magazyny wojskowe – we Wrocławiu – (1743-46) i w Świdnicy – 1743¹⁶⁹. Prowadził również prace przy przebudowie Lubina w 1758 roku¹⁷⁰, związany był najprawdopodobniej również z odbudową Kowar po pożarze w 1746 roku¹⁷¹. Nie znane są żadne obiekty jego autorstwa z czasów późniejszych, mimo że Hedemann figurował jako dyrektor budowlany w Głogowie aż do 1784. Osoba Hedemanna jest ważna zarówno dla rozwoju architektury wojskowej, jak i cywilnej na Śląsku, gdyż był on twórcą pierwszych pruskich budynków wojskowych w tej prowincji, oraz projektantem pierwszych monumentalnych budynków cywilnych.

Rówieśnikiem Hedemanna był **Jonas Friedrich Arnold**, od 1745 roku dyrektor Departamentu Budowlanego we wrocławskiej Kamerze Wojenno Dominialnej, twórca między innymi kościoła pałacowego w Goszczu, oraz kościoła dworskiego we Wrocławiu¹⁷². Oprócz w/w budynków zaprojektował on odwach na Rynku we Wrocławiu¹⁷³, oraz był współtwórcą pierwszych koszar w Brzegu¹⁷⁴.

Do następnego pokolenia architektów należał **Johann Martin Pohlmann**. Ten syn kupca, urodzony w 1726 roku w Berlinie, doświadczenie zdobywał w okolicach Berlina, wśród tamtejszych architektów, spośród których najbardziej znany jest Knobelsdorf. Do lat 60 XVIII wieku pracował w urzędzie budowlanym marchijskiej Kamery Wojenno Dominialnej, gdzie

---

¹⁶⁶ Przebudowa ograniczona była wnętrza budynku. Najbardziej okazałym jego elementem była kazalnica, istniejąca jeszcze przed II wojną światową. Patrz: **Jung 1912**, s. 27

¹⁶⁷ **Heckmann 1998**, s. 317-318

¹⁶⁸ **Schulz 1930**s. 237

¹⁶⁹ **Meinert 1939**, s. 108

¹⁷⁰ **Schoenaich 1931**, s. 460

¹⁷¹ **Laborevicz 2002**, s. 6-7

¹⁷² **Heckmann 1998**, s. 38

¹⁷³ AP Wrocław, Akta miasta Wrocławia, sekcja XIII, sygn. 1684 – Der Bau und Reparatur der Haupt und anderer Wachthäuser, 1741-49 k. 39-45

¹⁷⁴ **Bimler 1941**, s. 38

awansował od stopnia „Conducteur” aż do stopnia „*Bau Inspector*” (1749). W 1763 zaczął pracę w departamencie budowlanym wrocławskiej Kamery. Wysłany został na Górny Śląsk, gdzie nadzorował prace miejskich urzędów budowlanych w Opolu, Kluczborku i 32 innych miejscowościach górnośląskich. W ramach swych obowiązków zajmował się projektowaniem budynków przemysłowych i administracyjnych dla hut górnośląskich, budynków mieszkalnych i kościołów dla licznych tam powstających osiedli (min. Jedlice¹⁷⁵, Kup¹⁷⁶). W 1780 wrócił do Wrocławia, gdzie objął urząd Naddyrektora Budowlanego (*Ober Bau Director*). Dalej kontynuował swoją działalność na Górnym Śląsku, jednak budował również na pozostałych terenach będących pod władzą wrocławskiej Kamery. Zbudował między innymi młyny w Brzegu, liczne domy mieszczańskie w Dzierżoniowie, Strzelinie, Brzegu i Świebodzicach. Umarł we Wrocławiu w 1800 roku¹⁷⁷. Był autorem bardzo dużej grupy budynków wojskowych. Współpracując z Langhanssem, prowadził we Wrocławiu budowę koszar artylerii na Wyspie Mieszczańskiej¹⁷⁸ i budynku odwachu na rynku¹⁷⁹. Zaprojektował również kościół garnizonowy w Koźlu, który został zrealizowany po poprawkach Langhansa¹⁸⁰. Samodzielnie zaprojektował dwa budynki koszarowe w Koźlu, w latach 1776-78¹⁸¹, jedno w Brzegu, w latach 1784-85¹⁸², magazyny zbożowe i piekarnię w Nysie w 1786 roku¹⁸³, w tym samym czasie budował również koszary we Lwówku Śląskim¹⁸⁴. Prawdopodobnie ostatnim budynkiem wojskowym jego autorstwa jest arsenał w Koźlu z 1790¹⁸⁵.

Spośród twórców architektury wojskowej najbardziej utalentowanym i najslawniejszym był **Carl Gotthard Langhans**. Twórca ten, urodzony 15.12 1732 w Kamiennej Górze i zmarły 1.10 1808 w Szczytnikach pod Wrocławiem był jedynym przykładem trendu odwrotnego od

---

¹⁷⁵ Adamska 2004 s. 38,

¹⁷⁶ Kozina 2004, s. 172-174

¹⁷⁷ Schl. Prvbl., nr. 01. 1801, s. 24 - 34

¹⁷⁸ Hinrichs 1909, s. 52; Schl. Prvbl., 1789, s. 87-88

¹⁷⁹ Hinrichs 1909, s. 53

¹⁸⁰ Schellenberg 1932, s. 151, Bimler 1930, s. 199-200

¹⁸¹ Schellenberg 1932, s. 151

¹⁸² O autorstwie Pohlmana pisze Bimler 1941 s. 39, jednak w literaturze pojawia się również w kontekście tego budynku również nazwisko Langhansa (patrz: **Kunstdenkmäler Brieg**). Na autorstwo Pohlmana, oprócz nieistniejących już źródeł, na które powołuje się Bimler, wskazuje również analogia formalna dekoracji środkowej osi fasady tego budynku do środkowej osi elewacji bocznej kościoła w Koźlu, który był dziełem Pohlmana.

¹⁸³ Schellenberg 1932, s. 153; SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes XXIV Neisse nr. 87, Neisse, 1786-87, dokument nr 4, 18, 19, 20

¹⁸⁴ Acta vom Bau einer Caserne allhier zu Lowenberg ingleichen vom Bau der Wacht Haus, vom November 1785 bis ... 1786, AP Wrocław, oddz. Jelenia Góra, Akta Miasta Lwówek Śląski, sygn. 3015. k. 64, **Olczak 2000**, s. 29

¹⁸⁵ Autorstwo Pohlmana jest prawdopodobne, jednak nie ma na to żadnych pewnych dowodów. Wskazywać może na to jedynie podobieństwo niektórych detali do innych dzieł Pohlmana – np. do koszar nr 14 w Koźlu czy też do budynku *Rentamt* w Kup.

tego dominującego w sztuce śląskiej – zawód i sławę zdobył na Śląsku, a potem, jako już znany architekt, trafił do Berlina. Był rodowitym Ślązakiem, jednak na jego twórczość wielki wpływ miały doświadczenia z podróży zagranicznych - do Włoch (1768-69) oraz Anglii, Holandii i Francji (1775)¹⁸⁶. Zaczynał swoją karierę zawodową jako architekt nadworny księcia Hatzfelda, od 1775 roku pełnił funkcję *Kriegs Ober Bau Rath* - zwierzchnika wszystkich urzędników budowlanych obu Kamer Śląskich¹⁸⁷. W 1787 roku został wezwany do Berlina przez nowego króla, Fryderyka Wilhelma II do przebudowy berlińskiej opery, a w 1788 roku został mianowany szefem nowoutworzonego królewskiego urzędu budowlanego w Berlinie¹⁸⁸. Był on twórcą najbardziej wyróżniających się budynków wojskowych na Śląsku w tym okresie. Zaprojektował liczne obiekty dla wojska we Wrocławiu: Bramę Fryderyka wraz z kazamatami (1773-76)¹⁸⁹, Kazamaty Barbary (1776)¹⁹⁰, kompleks koszar dla artylerii na Wyspie Mieszkańskiej (1787-88)¹⁹¹ i odwach na Rynku (1788-89)¹⁹². Jego dziełem są również koszary w Brzegu (1781-82)¹⁹³, oraz portal kościoła garnizonowego w Koźlu (1786)¹⁹⁴.

Ważnym architektem był również **Christian Valentin Schultze**. Urodzony w 1748 roku w Poczdamie, uczeń tamtejszych architektów Heinricha Ludwiga Mangera i Andreea Ludwiga Krugera, do 1784 roku działał jako inspektor budowlany w Dworskim Urzędzie Budowlanym, jako współpracownik G.C. Ungera¹⁹⁵. Następnie objął stanowisko Dyrektora Budowlanego w Departamencie Budowlanym głogowskiej Kamery. Od 1805 roku był również dyrektorem wrocławskiego urzędu budowlanego i jednocześnie pełnił funkcję Naddyrektora Budowlanego. Spośród jego dzieł należy wymienić ratusz w Kowarach (1786-89), dwór (Landhaus) w Żaganiu (1792), budynek szkoły w Głogowie (1794-96), domy prywatne w Głogowie, oranżerię (1794) w Głogowie, stajnie w Żaganiu (1795-96)¹⁹⁶. Dla wojska zaprojektował kościół garnizonowy w (1789-90)¹⁹⁷ oraz odwach przy Bramie

---

¹⁸⁶ **Kos**, s. 41-47, 70-76

¹⁸⁷ **Kos**, s. 64-66

¹⁸⁸ **Hinrichs**, s. 50-52,

¹⁸⁹ **Bimler 1940**, s. 36-37

¹⁹⁰ O Langhansie w kontekście autorstwa tych kazamat wspomina **Bimler 1940** s. 36, potwierdza to również podobieństwo ich wyglądu fasad i układu wnętrza do kazamat Bramy Fryderyka

¹⁹¹ **Hinrichs 1909**, s. 52-53

¹⁹² **Stein 1935**, s. 219-221

¹⁹³ **Kunstdenkmäler Brieg; Hinrichs 1909**, s. 37

¹⁹⁴ **Bimler 1930** s. 199-200

¹⁹⁵ Oprócz C.V Schultze w latach 70 i 80 w Poczdamie był czynny również Johann Gottlob Schultze (inna forma zapisu nazwiska to Schulze), autor kilkunastu kamienic. Był on nie tylko urzędnikiem dworskiego urzędu budowlanego, ale i urzędu budowlanego w Kamercie marchijskiej. Spoza Poczdamu znany jest jego projekt domu dla urzędników Urzędu Prowiantowego w Gorzowie Wlkp. Patrz: **Heckmann 1998**, s. 426, 452, 465; **Reißmann 1937**, s. 102

¹⁹⁶ **ALBK 1999** t. 30 – s. 335; **Heckmann 1998**, s. 39

¹⁹⁷ **Grundmann 1930** s. 131; **Bimler 1931, A** s. 5

Wrocławskiej w Głogowie (1800)¹⁹⁸. Schultze wykonał również w 1786 roku projekt koszar w Lwówku Śl., który nie został wprowadzony do realizacji¹⁹⁹. Projekt ten jednak bardzo mocno wpłynął na ostateczny wygląd budynku²⁰⁰.

Kolejnym architektem – urzędnikiem, zajmującym się budynkami wojskowymi był **Karl Gottfried Geißler**. Urodził się w 1755 roku w *Dittmansdorf* w powiecie żąbkowickim, a zmarł w 1823 roku we Wrocławiu. Spośród jego najważniejszych dzieł należy wymienić pałac w Miliczu, kamienice na *Sandstrasse* we Wrocławiu oraz przebudowę pałacu biskupiego we Wrocławiu²⁰¹. Miał wprawdzie niewiele kontaktu z budownictwem wojskowym, jednak zajmował się ważnymi obiektami - nadzorował w latach 1776-78 budowę kościoła garnizonowego w Koźlu²⁰², a w latach 1782-85 budowę koszar w Brzegu²⁰³. Prawdopodobnie to on był autorem koszar nr 7 w Kłodzku z 1789 roku²⁰⁴.

Wszyscy wyżej wymienieni architekci byli urzędnikami pracującymi w śląskich Kamerach. Spośród architektów niższych instancji należy na pierwszym miejscu wymienić kapitana **Ernsta Wilhelma Richtera**. Ten urodzony w 1735 r. i zmarły w 1794 r. twórca był nie tylko architektem, ale również wojskowym, podobnie jak jego liczni koledzy budowniczości z innych urzędów miejskich. Najpierw działał jako kapitan inżynierii w Świdnicy, a w 1765 roku został miejskim inspektorem budowlanym we Wrocławiu, którą to funkcję pełnił aż do grudnia 1785 roku. Zajmował się projektowaniem domów mieszczańskich i miejskich obiektów (między innymi wrocławski Średni Młyn 1784)²⁰⁵. Jest również autorem 3 koszar:

---

¹⁹⁸ **Bimler 1931 A**, s. 10

¹⁹⁹ **Glaeser 1938**, s. 15-19.

²⁰⁰ Najprawdopodobniej Pohlmann wykorzystał projekt Schultzego i nie zmieniając go znacznie wykonał na jego podstawie własny projekt. Nie sposób bowiem uwierzyć, żeby architekt od ponad 20 lat pracujący na prowincji, mógł wykonać projekt budynku, którego stylizacja jest tak bardzo zbliżona ówczesnej modnej w Poczdamie i Berlinie. O silnym wpływie projektu Schultzego świadczy między innymi użycie dekoracji panopliowej, która popularna była wówczas w Poczdamie i którą chętnie wykorzystywał Schultze, między innymi w budynku kościoła garnizonowego w Głogowie. Schultze znał dobrze aktualne tendencje w architekturze stolicy, gdyż świeżo stamtąd przybył.

²⁰¹ **Bimler 1932 s.** 218-241

²⁰² **Bimler 1930 s.** 200

²⁰³ **Bimler 1932 s.** 220

²⁰⁴ Jest to na razie hipoteza, w literaturze nie ma żadnych wzmianek na ten temat, brakuje również danych źródłowych dla tego budynku. Jednak na autorstwo Geißlera wskazuje podobieństwo charakterystycznego rozwiązania zastosowanego w budynku kłodzkich koszar nr. 7 i kamienic na we Wrocławiu na obecnej ul. Św. Jadwigi, które są pewnymi dziełami Geißlera. Oba te obiekty mają narożniki w postaci ćwierćkolumny wystającej z muru. Hipoteza ta jest tym bardziej prawdopodobna, gdyż od 1788 roku Geißler był inspektorem budowlanym w Kamerze wrocławskiej, do której terenu działania przynależało Kłodzko. Patrz: **Bimler 1932 s.** 222; **Grundmann 1930 s.** 144

²⁰⁵ Podstawowe dane Ernsta Wilhelma Richtera podaje **ALBK 1999**, t. 30, s. 289. Daty rozpoczęcia i zakończenia jego pracy we Wrocławiu znane są z archiwaliów - Acta von dem Bau Inspectore und Bau Rendanten der Stadt Breslau, Vol. II 1764-77, AP Wrocław, Akta miasta Wrocławia sygn. III 635 k. 13-94. Poza prawdopodobną datą urodzin nic nie wiadomo o jego pochodzeniu, rodzinie i wykształceniu. W informację, o tym, że R. był inżynierem wojskowym należy wątpić, gdyż jego nazwisko nie pojawia się w spisach oficerów inżynierii z połowy XVIII wieku. Możliwe, że był oficerem innego rodzaju wojsk. Kwestię pochodzenia może wyjaśnić nazwisko, które nosili liczni działający w Berlinie i Poczdamie architekci i budowniczowie: C. F.

Barbary, Klemensa i Ballhausu we Wrocławiu z lat 1773-74²⁰⁶, najpewniej również koszar Czerwonych na Wyspie Mieszczańskej oraz najprawdopodobniej Wehnera i Karmelitańskich we Wrocławiu²⁰⁷.

Do architektów-urzędników działających na Śląsku należy również zaliczyć **Johana Boumanna**. Urodził się w 1706 w Amsterdamie a zmarł w 1776 roku w Berlinie. Był ostatnim w XVIII wieku znanym architektem sprowadzonym do Prus z Holandii. Nie pracował on w żadnej ze śląskich Kamer - był za to dyrektorem budowlanym w marchijskiej Kamerze Wojenno Dominialnej. Z tego powodu czynny był głównie w Poczdamie i Berlinie. Projektował między innymi domy nowego Kwartału Holenderskiego, liczne budynki koszarowe (koszary przy *Lindenstrasse* w Poczdamie, koszary 2 pułku Gwardii na *Friedrichstrasse* w Berlinie z 1764 roku, koszary przy *Alexanderstrasse* w Berlinie z 1773 roku i inne), pałace itp.²⁰⁸. Na Śląsku według jego projektu powstał kompleks koszar w Świdnicy²⁰⁹ (1753-54) oraz skrzydło pałacu królewskiego we Wrocławiu (1751-53)²¹⁰.

Liczba architektów-urzędników pracujących na Śląsku w XVIII wieku była stosunkowo nieduża. W 1744 roku było w obu Kamerach po jednym dyrektorze budowlanym i po jednym inspektorze. W późniejszych czasach ta liczba nie zwiększa się drastycznie – w 1770 w głogowskiej kamerze jest nadal jedynie jeden dyrektor i jeden inspektor budowlany, a we wrocławskiej – jeden dyrektor i dwóch inspektorów²¹¹. Również rotacja kadry urzędniczej nie była zbyt dynamiczna – przykładem może być Hedemann, który jako dyrektor budowlany w Głogowie funkcjonował od 1744 aż do 1784 roku. Oprócz wyżej wymienionych architektów na Śląsku w latach 1740-1807 działali również następujący: dyrektorzy budowlani - Carl von Machui, Christian Friedrich Schultze, inspektorzy budowlani - Wilhelm Siegel, Johan Friedrich Vater, J. G. Arndt, Christian Friedrich Berger, D.W. Bruckampff, N. Geiseler. Spośród miejskich inspektorów budowlanych wymienić należy również Johanna Friedricha

---

Richter (1701-1766), twórca min. Palais Schulenburg i Johanniterpalais w Berlinie; Rudolf Heinrich Richter (1709-1771), współpracownik Carla Christiana von Gontarda oraz Johann Rudolf Heinrich Richter (1748-1810), uczeń Gontarda, współpracownik Magera i Ungera, od 1788 roku profesor rysunku w Akademii Inżynierskiej w Poczdamie, twórca wielu powstałych w Poczdamie w latach 1782-1802 domów mieszkalnych. Patrz: **Heckmann 1998**, s. 19, 208, 266, 319, 325-327, 426, 434, 452, 465. Z którymś z Richterów miał kontakt inny śląski architekt, Pohlmann, co wynika z jego biografii patrz: **Schl. Prvbl.**, nr. 01. 1801, s. 24 – 34, co może potwierdzać hipotezę o berlińskim pochodzeniu wrocławskiego architekta.

²⁰⁶ AP Wrocław, Akta miasta Wrocławia sygn. 1738

²⁰⁷ Wszystkie te budynki powstały w czasie, kiedy Richter był miejskim inspektorem budowlanym, a do jego obowiązków należało wówczas wznoszenie wszystkich obiektów budowlanych ze środków nie-prywatnych we Wrocławiu. Ponadto według opisów koszary Czerwone miały podobną fasadę do fasad koszar Ballhausu, Klemensa i Barbary, co czyni autorstwo Richtera w ich przypadku jeszcze bardziej prawdopodobnym.

²⁰⁸ **Heckmann 1998**, s. 348-361

²⁰⁹ GStA I HA, Rep. 96 Tit. 616, t. G, 1753-54, k. 19 i 41. Ze źródeł tych wynika, że Boumann wykonał kosztorys dla tych budynków, jednak w XVIII wieku kosztorys był ściśle związany z projektem i zwykle wykonywała go ta sama osoba.

²¹⁰ **Harasimowicz 1997-1998**, T 1, s. 101

²¹¹ Dane z: **Schl. Inst. Not.** 1744 i 1775

Ismera, N. Buttnera, Johanna Ludwiga Wirtha, Johanna Gottlieba Kitschmanna, Carla Ferdinanda de Grossa i wielu innych.

3.1.4 Wykształcenie

Architekci działający na Śląsku w opisywanym okresie wykształcenie zdobywali w sposób typowy dla pruskich urzędników budowlanych – uczyli się pracując. W ówczesnych Prusach nie było bowiem instytucji kształcącej architektów. Ani założona w 1699 roku Akademia Sztuki, ani krótko istniejąca szkoła inżynierska nie zmieniła nic w tej praktyce. Dopiero w 1799 roku powstała w Berlinie pierwsza z prawdziwego zdarzenia szkoła kształcąca architektów²¹², jednak dla omawianego okresu nie miał ten fakt już żadnego znaczenia.

Na początku drogi zawodowej musieli mieć jedynie podstawowe umiejętności związane z rysowaniem, oraz dobrą znajomość matematyki, jednak nie wiązało się to z koniecznością nauki w szkole dla architektów, tym bardziej, że w opisywanym okresie takiej szkoły w Prusach nie było. Projektowania, rysunku etc. byli uczeni od doświadczonych już architektów, a potem, w trakcie pokonywania kolejnych etapów w rozwoju zawodowym, zdobywali kolejne umiejętności – kosztorysowania, sprawdzania rachunków etc.²¹³. Do wyjątków należeli architekci, którzy wiedzę zdobytą w ten sposób uzupełniali w trakcie podróży. Spośród twórców, którzy mieli taką możliwość, wymienić należy Langhansa, który odbył podróże do Włoch, Anglii i Francji.

W kształceniu architektów cywilnych w Prusach widać było nacisk na wszechstronność ich umiejętności. Musieli oni nie tylko umieć sporządzać projekty nowych budynków, ale również ich kosztorysy, zapotrzebowania na materiały, musieli się znać na problemach technicznych²¹⁴. O wszechstronności wykształcenia architektów świadczy chociażby przykład Langhansa, który był do tego stopnia uważany za fachowca, że brano pod uwagę zatrudnienie go w utworzonej w Berlinie przez profesora Marsona w 1775 szkole dla inżynierów wojskowych²¹⁵.

---

²¹² **Konter 1975**, s. 27

²¹³ Tryb nauki urzędników budowlanych można zrekonstruować na podstawie życiorysów najbardziej znanych architektów działających na Śląsku. Powtarza się w nich ten sam schemat: nauka u starszego architekta, a następnie praca w urzędzie, począwszy od najniższych stopni zawodowych, aż po tytuł dyrektora budowlanego. Z tego schematu wybija się jedynie Langhans, który przez długi czas pracował jedynie dla prywatnych inwestorów, a dopiero po 1775 roku, jako już znany architekt, związał się z administracją budowlaną.

²¹⁴ Wymagania stawiane urzędnikom budowlanym znane są między innymi z regulaminu budowlanego dla Śląska z 1748 roku, Bau und Landvermessungsreglement vor Konigl. Kriegs und Domainen Cammern und Derselben Bau Bediente und Land Messer in Schlesien, Breslau 1748, GStA PK II HA, Generaldirectorium, abt. 30 I Oberbaudepartement, Tit. 126

²¹⁵ **Poten 1896**, s. 101

3.2 Korpus inżynierski

3.2.1 Struktura

W 1740 roku w służbie pruskiej było ok. 50 inżynierów, w stopniu od podporucznika do pułkownika, rozlokowanych w wszystkich twierdzach państwa pruskiego, od Wesel aż po Piławę²¹⁶. Po zajęciu Śląska większość ze starych twierdz pruskich zostaje „wyczyszczona” ze służby inżynierskiej i przeniesiona na Śląsk, gdzie rozpoczęto przebudowę systemu obrony i gdzie odczuwano niedobór siły fachowej.

Na czele korpusu inżynierskiego stał w 1740 roku pułkownik Walrave, w 1741 roku awansowany na generała majora. Po jego aresztowaniu i uwięzieniu w 1748 roku²¹⁷ najwyższym rangą inżynierem i zarazem szefem korpusu był pułkownik, a od 1757 roku generał von Sers²¹⁸. W 1757 roku, po utracie bronionej przez niego Świdnicy na czele wojsk inżynierskich stanął major Balbi. Jednak już rok później, po niepowodzeniu prowadzonego przez niego oblężenia Ołomuńca, Balbi został odsunięty, i faktyczne dowództwo nad Korpusem zostało mu odebrane. Nominalnie był szefem korpusu aż do śmierci w 1779 roku, jednak nie miał żadnej praktycznej władzy. Od 1758 roku aż śmierci Fryderyka Wielkiego w 1786 roku korpus inżynierski nie miał komendanta. Administracyjną kontrolę sprawował nad nim generał v. Dierke, a od 1770 Graf von Anhalt²¹⁹. Dopiero w roku 1787 roku stworzono w ramach Naczelnego Kolegium Wojskowego (*Ober Kriegs Collegium*) - IV departament, będący głównym urzędem zajmującym się wszystkimi sprawami związanymi z wojskową inżynierią. Na jego dowódcę próbowano zwerbować generała Du Moulina, szefa służb inżynierskich Holandii, a po niepowodzeniu tej inicjatywy, na czele IV Departamentu stanął twórca twierdzy w Srebrnej Górze, awansowany jednocześnie na generała majora i na szefa korpusu inżynierskiego, Ludwig Wilhelm von Regler²²⁰. Departament miał w obowiązku nadzór nad wszystkimi twierdzami, wykonywanie kosztorysów, sprawdzanie rachunków, nadzór nad wykonawstwem²²¹. Po śmierci Reglera w 1792 roku na jego miejsce w IV departamencie trafia generał Levin v. Geusau, jednocześnie szef sztabu generalnego kwatermistrzostwa. Stał on na czele korpusu inżynierskiego jako jego formalny szef dopiero w 1796 i w tej funkcji został aż do 1807 roku²²².

Z zachowanej korespondencji pomiędzy królem a szefami korpusu inżynierskiego wynika, że dwaj z nich, generałowie Werlave i Sers sprawowali nadzór nad całością prac inżynierów w

---

²¹⁶ **Bonin 1877 A** s. 272-273

²¹⁷ **Priesdorf 1939, t. 2,** s. 230-231

²¹⁸ **Bonin 1877 A** s. 295

²¹⁹ **Bonin 1877 A** s. 94

²²⁰ **Bonin 1877 A** s. 118-119

²²¹ **Bonin 1877 A** s. 126

²²² **Bonin 1877 A** s. 126

kilku twierdzach śląskich naraz, jednak ich odpowiedzialność nie rozciągała się na wszystkie twierdze śląskie, gdyż za prace w Kłodzku odpowiadał osobiście przed królem major Wrede. W latach następujących po wojnie 7-letniej nastąpił dalszy rozkład hierarchii dowodzenia w korpusie inżynierskim. Aż do końca lat 70 w każdej z twierdz był inżynier prowadzący tam prace i to z nim król prowadził korespondencję, z pominięciem majora Balbiego, który oficjalnie do 1779 roku był szefem korpusu. Dopiero pod koniec lat 70 sytuacja się zmienia, gdyż działający we Wrocławiu major v Haab odpowiada już za prace w kilku twierdzach naraz, oprócz Wrocławia, również w Koźlu, Świdnicy i Srebrnej Górze.

Po śmierci Fryderyka II, z uwagi na zwiększającą się liczbę oficerów inżynierii nastąpiła regulacja struktury organizacyjnej wojsk inżynierskich. W każdym z terytoriów pruskich utworzono jeden korpus inżynierski, na czele którego stał nadbrygadier. Tą funkcję w śląskiej brygadzie pełnił krótko Regler, a po jego awansie stanowisko to pozostało nieobsadzone. Nadzór nad twierdzami w Głogowie, Wrocławiu, Świdnicy i Nysie miał podbrygadier major Freund, a nad pozostałymi – podbrygadier major Harroi²²³. W 1804 roku brygadierem na Śląsku został generał Lindener.²²⁴

3.2.2 Zadania

Do zadań inżynierów wojskowych należało głównie projektowanie i budowa nowych fortyfikacji. Wykonywali również pomiary i na ich podstawie mapy Śląska, wytyczali drogi, byli również odpowiedzialni za budowę obiektów wodnych – mostów. Z analizy korespondencji pomiędzy inżynierami a królem widać również, że ich obowiązkiem było też sporządzanie kosztorysów poszczególnych obiektów obronnych oraz prowadzenie budów²²⁵. Wiadomo np., że pułkownik Wrede, do 1760 główny inżynier twierdzy Kłodzkiej, sporządził projekt fortyfikacji miasta, na podstawie pomysłu króla, oraz wykonał do niego kosztorys i nadzorował jego realizację²²⁶. Inżynierowie zajmowali się również projektowaniem i realizacją licznych obiektów wojskowych nie służących bezpośrednio obronie – kazamat, magazynów prochu, arsenałów etc. Wiadomo również, że w czasie przed wojną 7-letnią prowadzili budowę koszar (np. Wrede w Kłodzku²²⁷), a wspólnie z komendantami poszczególnych twierdz sporządzali kosztorysy budowy wszystkich budynków wojskowych w danej twierdzy.

---

²²³ Bonin 1877 A s. 123

²²⁴ Priesdorf 1939, t. 3 s. 139

²²⁵ Ten zakres obowiązków był zbliżony do obowiązków architektów cywilnych

²²⁶ GStA PK I HA, Rep. 96, Tit. 616, t. F 1751-52, k. 1, 34, 44, 45, 49; t. G 1753-54, k. 11, 18, 80; t. VI 1755-56, k. 35-36

²²⁷ GStA PK I HA, Rep. 96, Tit. 616, t. G 1753-54, k. 11

Wiadomo, że w prace w twierdzach śląskich było zaangażowanych jednocześnie kilku inżynierów. W takiej sytuacji należy spodziewać się, że miał miejsce podział zadań pomiędzy nimi. Z zachowanych archiwaliów można jedynie w niektórych przypadkach określić stopień zaangażowania poszczególnych inżynierów. W zachowanym kontrakcie na budowę nowych obiektów w tym kazamat mieszkalnych w przedmościu umocnionym w Koźlu z 1754 r jako autorzy wymienieni są płk Sers i kpt. Wolf²²⁸. Pierwszy z nich był szefem korpusu inżynierskiego i należy przyjąć, że projekt kazamat jest jego dziełem, a kapitan Wolf najpewniej prowadził budowę kazamat. Podobnie miała się rzecz z koszarami nr 5 w Nysie z 1753 roku, na których projekcie podpisani są płk Sers i mjr Klein²²⁹. Również w Kłodzku koszary i magazyny powstałe przed 1756 rokiem zaprojektował najprawdopodobniej najwyższy tam stopniem major Wrede, a realizację pozostawił swoim podwładnym. Wiadomo, że przy budowie koszar nr V działał porucznik Laurens²³⁰, a przy wzniesieniu piekarni garnizonowej – porucznik Winanko²³¹. Dopiero od 1790 wieku, od kiedy istniał regulamin dla korpusu inżynierskiego, istnieje dokładne rozgraniczenie obowiązków pomiędzy poszczególnymi stopniami w hierarchii służby inżynierskiej.

3.2.3 Personel

Korpus inżynierski był jedną z najbardziej międzynarodowych formacji w wojsku pruskim. W 1783 roku z 66 inżynierów aż 16 było obcokrajowcami²³². Wśród nich liczni byli Włosi, Francuzi i Szwajcarzy, oraz oficerowie z innych państw niemieckich. Ponadto w latach 1740-1807 było w korpusie jedynie kilku Ślązaków – bracia Winanko, kapitan Kampff. Sytuacja ta była spowodowana brakiem w Prusach szkoły kształcącej inżynierów. Poza tym król Fryderyk II miał większe zaufanie do inżynierów zagranicznych, niż do swoich. Już po wstąpieniu na tron chciał zwerbować kilku holenderskich inżynierów, jednak odradzono mu to, sugerując, że Holendrzy nie mają doświadczenia w sztuce wojennej²³³. Jednak w późniejszym okresie zwerbował kilku inżynierów zagranicznych, spośród których zwrócić uwagę należy na Szwajcara Haaba i Francuza Haasa, którzy pod koniec życia Fryderyka II grali ważną rolę w korpusie inżynierskim. Również Fryderyk Wilhelm II, który wprowadził liczne reformy w armii, kontynuował z początku politykę Fryderyka Wielkiego. Podobnie jak

²²⁸ SBB Denkschriften des Preußischen Generalstabes Paginen betreffend bauten in der Festung Cosel 1748 u. 1754, nr. 112 dokument nr 2

²²⁹ GStA PK I HA, Rep. 96, Tit. 616, t. H 1755-56, k. 25

²³⁰ Acta von deno zur Erbauung der Casernen vor dem Frankensteiner Thor gezogene Bürgerliche Grund Stucke – 1754-74, AP Wrocław, Akta miasta Kłodzka sygn. 5723 k. 4

²³¹ Plan, profil et Elevation d'une Boulangerie batie a Glatz l'an 1756 SBB PK X 25107/6-44 podpisany przez Fr.v. Winanko

²³² Klotz 1841, s. 3

²³³ Bonin 1877 A s. 49

jego poprzednik, również nowy król zaczął swoje rządy od prób zwerbowania zagranicznych oficerów. Próbował on w 1786 roku ściągnąć do służby pruskiej generała Du Moulina, szefa służb fortyfikacyjnych Holandii. Jednak równocześnie miały miejsce próby ograniczenia liczby zagranicznych inżynierów. Dla wykształcenia własnych specjalistów miała służyć założona w 1788 roku Akademia Inżynierska, o której będzie mowa później. Jednocześnie podzielono Korpus na dwie brygady. W pierwszej, ważniejszej, mieli służyć inżynierowie – prusacy, a w drugiej – pochodzenia zagranicznego. Te działania nie były prowadzone konsekwentnie i procent inżynierów – obcokrajowców aż do 1807 pozostał znaczny.

Spośród inżynierów, którzy pracowali przy nieobronnych budynkach wojskowych, leżących w polu zainteresowania piszącego tę pracę, najważniejsze są następujące osoby: generał Walrave, kapitan Petri, major von Wrede, pułkownik Haab, major Gontzenbach, generał Enbers, generał Sers, płk Daries, płk Le Febure i gen. Lindner. Poza Sersem, Enbersem i Lindeneram, którzy dosłużyli się stopnia generała, i dzięki temu zasłużyli na notkę biograficzną w dziele Priesdorfa „Soldatische Fuhrertum”, zawierającym biografie wszystkich pruskich generałów, brakuje materiałów biograficznych dla pozostałych inżynierów.

Jako pierwszego należy wymienić generała **Gerharda Korneliusa von Walrave**. Inżynier ten, urodzony w 1692 roku w Warendorf pod Münster i zmarły w 1773 roku w Magdeburgu jest najbardziej znanym członkiem pruskiego korpusu inżynierskiego. Wsławił się nie tylko budową nowatorskich fortyfikacji Magdeburga, Szczecina, Nysy, Kłodzka, Brzegu i Koźła, ale i spektakularnym końcem swojej kariery – w 1748 roku został uwięziony pod zarzutem defraudacji powierzonych mu funduszy na budowę fortyfikacji. Resztę swojego życia spędził w zbudowanym przez siebie Forcie Bergen w Magdeburgu. Z budynków, które zostaną poddane analizie w tej pracy, Walrave jest autorem trzech kazamat w Nysie – w Forcie Prusy i w reductach Kardynalskiej i Kapucyńskiej²³⁴.

Jedną z najważniejszych postaci korpusu inżynierskiego I połowy XVIII wieku był generał **Sers**, (ur. 1697). Był następcą Walravego na stanowisku szefa korpusu inżynierskiego, od 1748 roku. W roku 1757 osiągnął rangę generała-porucznika. Niewiele później została zdobyta twierdza Świdnica, której obrona została mu powierzona, co stało się przyczyną jego odsunięcia od służby. Przed 1757 rokiem był bezpośrednio odpowiedzialny przed królem za postępy prac w twierdzach Świdnica, Głogów, Koźle, Nysa i Brzeg²³⁵. On też, możliwe że przy pomocy podległych mu inżynierów, takich jak np. major Klein, zaprojektował 4 budynki

---

²³⁴ Priesdorf 1939. t. 1 s. 230-232

²³⁵ Bonin 1877 A s. 52-54 i 295

koszarowe, magazyn zbożowy, arsenał i magazyny prochu w Nysie oraz trzy kazamaty mieszkalne, dwa magazyny prochu i 2 budynki koszarowe w Koźlu ²³⁶.

Mniej znany jest płk **Friedrich Christian von Wrede**. Ten urodzony w 1701 roku, pochodzący z Westfalii inżynier²³⁷, najbardziej zasłużył się prowadzeniem prac fortyfikacyjnych w Kłodzku. Na podstawie projektu Walravego zbudował fort na Owczej Górze, a na podstawie wskazówek króla Fryderyka II również fortyfikacje miasta. Poza tym wykonał w latach 1747-1753, na czele grupy 8 niższych rangą inżynierów, pomiar Śląska, który znany jest pod nazwą *Kriegs Karten von Schlesien*²³⁸. W Kłodzku oprócz fortyfikacji najprawdopodobniej zaprojektował również dwa magazyny wojskowe i kilkanaście budynków koszarowych²³⁹.

Innym wartym wspomnienia inżynierem był kapitan inżynierii **Isaak Jakob Petri** (1710-1776). Wprawdzie na Śląsku był stosunkowo mało aktywny, działał głównie na terenie Brandenburgii, gdzie jego głównym dziełem był kompleks królewskiego szpitala dla inwalidów z lat 1748-49²⁴⁰, jednak i jego należy zaliczyć do twórców śląskiej architektury wojskowej, gdyż był współautorem koszar w Brzegu z 1743 roku²⁴¹.

Dla budownictwa wojskowego sprzed wojny 7-letniej ważny jest również pułkownik inżynierii **Johann Wilhelm Enbers** (ur. 1705 w Wesel, zm. 16.03. 1779 w Głogowie). Zaczynał swoją karierę przy budowie twierdzy w Wesel, dla której wykonał plan rozbudowy w 1738 roku. W roku 1749 został przeniesiony na Śląsk i tam aż do śmierci w 1779 roku pracował przy twierdzy Świdnica i Głogów²⁴². W Świdnicy prowadził w latach 1753-54 budowę koszar²⁴³.

---

²³⁶ Jedynie w przypadku arsenału i magazynów prochu w Nysie oraz 3 kazamat w Koźlu z dokumentów archiwalnych jasno wynika, że Sers wykonał ich projekt. W przypadku koszar w Nysie możemy się domyślać, że ich projekty były efektem współpracy z innymi inżynierami, a w przypadku koszar w Koźlu autorstwo Sersa jest prawdopodobne, gdyż wiadomo, że w czasie ich powstania nadzorował prace w tym czasie prace w tej twierdzy. Patrz: GStA PK I HA, Rep. 96 Tit. 616 t. C 1746 k. 20; 33-35, 36, 37, 39, 40, 41; t. D 1747 k. 10; t. E 1748, k. 7,8, 12,13, 36, 39, 56; t. G 1753-54 k. 8,9, 10, 14 i 16; t. H 1755-56, k. 25, 31, 33,

²³⁷ **Wachter 1897**, s. 29

²³⁸ **Schlenger 1933**, s. 6

²³⁹ Autorstwo Wredego w przypadku tych budynków nie jest jeszcze do końca udowodnione. Wprawdzie w licznych źródłach archiwalnych osoba Wredego pojawia się w kontekście prac związanych z wniesieniem tych budynków (wiadomo, że sporządził kosztorys koszar nr V) jednak nie istnieje żadne źródło, które by mówiło wprost o tym, że to on zaprojektował te obiekty. Wątpliwości co do tego wzbudza opinia Fryderyka Wilhelma I, który w 1736 roku stwierdził, że Wrede nie zna się na architekturze cywilnej. Jednak za tym, że to on jest projektantem tych budynków przemawia ich podobieństwo do fasady ratusza kłodzkiego odbudowanej w 1755 roku. Wrede w aktach związanych z ratuszem występuje jako twórca kosztorysu tego budynku. Tak więc, jako że jest jedynym budowniczym, którego nazwisko pojawia się w kontekście wszystkich tych obiektów, należy przyjąć, że on właśnie był ich projektantem. Patrz: **Bonin 1877 A**, s. 44; Bau und Reparatur des Rathauses – 1748-55 AP Wrocław Akta miasta Kłodzka 1477 k. 15, 18

²⁴⁰ **Heckmann 1998**, s. 381-383

²⁴¹ **Bimler 1941** s. 38

²⁴² **Priesdorf 1939**, t. 3 s. 135

²⁴³ GStA PK I HA Rep. 96 no 616 t. G, 1753-54 k. 19 i 41

Tuż po zakończeniu wojny 7-letniej wyróżnił się płk **Daries**. Oficer ten od lat 40 XVIII wieku pracował przy rozbudowie twierdzy w Świdnicy i dla tej twierdzy zaprojektował w 1764 roku skazamatowany magazyn zbożowy²⁴⁴.

Ze Świdnicą związany był również płk **Le Febure**. Ten urodzony w 1712 Francuz zdobył sławę prowadząc „wojnę minową” podczas oblężenia tej twierdzy w 1762 roku²⁴⁵. Od 1763 roku pracował w Nysie. W 1770 roku został awansowany na pułkownika²⁴⁶. Był projektantem między innymi 3 kazamat w Nysie, które częściowo powstały już po jego śmierci w 1771²⁴⁷.

Najważniejszym inżynierem śląskim lat 70. i 80. XVIII wieku był płk **Haab**. Z pochodzenia był Szwajcarem, w trakcie trwania wojny 7-letniej zwerbowany został do służby pruskiej. W latach 70. i 80. XVIII koordynował prace w twierdzach kozielskiej, świdnickiej, nyskiej, srebrnogórskiej i wrocławskiej. Oprócz tego projektował fortyfikacje i obiekty hydrotechniczne, zwłaszcza w twierdzy Koźle. W latach 70. i 80. był odpowiedzialny za budowę licznych kazamat mieszkalnych - czterech we Wrocławiu a w Koźlu - skazamatowanych koszar nr 1,2,4 oraz skazamatowanej piekarni²⁴⁸.

Jednym z najważniejszych inżynierów 2 połowy XVIII wieku był **Ludwig Wilhelm von Regler**²⁴⁹. Ten pruski oficer, urodzony w 7.06. 1726 r i zmarły 14.07.1792 roku zasłużył się szczególnie ufortyfikowaniem Srebrnej Góry i Kłodzka. Mimo że budował te twierdze jeszcze za życia Fryderyka II, na generała awansował go dopiero w 1787 jego następca na tronie, Fryderyk Wilhelm II. Jednocześnie Regler został mianowany szefem korpusu inżynierskiego i 4 departamentu nowoutworzonego *Oberkriegskollegium*²⁵⁰. Jako że kierował pracami w twierdzy Srebrna Góra, był, wraz z podległymi mu inżynierami twórcą fasady tamtejszego Donżonu, jego bram Górnej i Dolnej i bram Górnego i Dolnego Bastionu. Spośród współpracowników Reglera wymienić trzeba kpt. **Gonzenbacha**. Był to kolejny szwajcarski inżynier w służbie pruskiej. W 1756 r. na rozkaz feldmarszałka von Schwerina, wykonywał umocnienia przełęczy Bardzkiej, w których to pracach pomagali mu saperzy z Kłodzka. Przed 1768 rokiem brał udział w budowie Donżonu Srebrnogórskiego jako jeden z 2 inżynierów prowadzących prace. Prawdopodobnie on był odpowiedzialny za projekt fasady

---

²⁴⁴ GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 93 B De Daries, k. 1, 4

²⁴⁵ **Klotz 1841**, s. 22-23

²⁴⁶ **Bonin 1877 A**, s. 297

²⁴⁷ Okoliczności jego śmierci były tragiczne – odebrał sobie życie w 1771 w areszcie w Nysie, do którego został wtrącony po tym, jak budowana przez niego kazamata zawaliła się i zabiła kilkunastu robotników. Patrz: **Ruffert 1924**, s. 25

²⁴⁸ **Bonin 1877 A**, s. 102-103, **Weltzel 1866**, s. 366,

²⁴⁹ Występująca w dotychczasowej literaturze forma zapisu tego nazwiska –Regeler, jest niepoprawna. Na sporządzonych przez niego dokumentach widnieje podpis L.W. Regler. Patrz: podpisy Reglera na aktach GStA PK I HA Rep. 96 No 94, Bbb Regler

²⁵⁰ **Priesdorf 1939** t. 2, s. 247-249

Donżonu²⁵¹. Ukoronowaniem jego kariery był projekt i realizacja twierdzy w Grudziądzu, w latach 1776-85²⁵².

Listę inżynierów, którzy mieli wkład w budownictwo wojskowe, zamyka generał **Karl Christian Reinhold von Lindner**. Oficer ten urodził się w 1742 w Prusach Wschodnich, a zmarł 15.05.1828 w Kłodzku. Od 1763 roku służył w korpusie inżynierskim, zaczynał od funkcji konduktora, w 1773 został oficerem inż., w 1787 – majorem, w 1793 roku otrzymał order Pour le merite za prowadzone przez niego oblężenie Mainz. W 1803 został generałem, a w 1804 – brygadierem twierdz w Głogowie, Wrocławiu, Świdnicy i Brzegu. W wyniku straty bronionej przez niego Wrocławia został w 1811 zdymisjonowany i osadzony w twierdzy kłodzkiej, gdzie pozostał do końca życia²⁵³. Najprawdopodobniej jego autorstwa są kazamaty w wale głównym w Świdnicy z 1785 roku, skazamatowane koszary nr 3, 6,7,9,10,11 i 12 i 3 hangardy magazynowe w Koźlu z lat 1802-3²⁵⁴.

3.2.4 Wykształcenie inżynierów

XVIII wiek był w Europie przełomowym stuleciem dla statusu służb inżynierskich i dla modelu ich kształcenia. Na początku stulecia dominował jeszcze model tradycyjny – inżynierowie byli nielicznymi, dobrze opłacanymi najemnymi technikami, których werbowano do wykonania określonego zadania, i którzy opłacani byli na zasadzie kontraktów. Zawodu uczyli służąc u bardziej doświadczonego inżyniera, pracując pod jego komendą w trakcie realizowania poszczególnych zadań inżynierskich, takich jak budowanie czy też zdobywanie fortyfikacji. Naukę tę wspomagało poznawanie współczesnych sobie fortyfikacji w trakcie podróży oraz lektura traktatów fortyfikacyjnych²⁵⁵. Model ten ulegał zmianie już pod koniec XVII wieku. Olbrzymi front robót związanych z budową systemu obrony Francji tworzonego przez Vaubana był impulsem do stworzenia stałego, licznego korpusu inżynierskiego, funkcjonującego jako kolejny, po artylerii, techniczny rodzaj wojsk. Dla jego potrzeb powstaje nowy system kształcenia inżynierów, w ramach którego część kandydatów na inżyniera (zwykle synowie inżynierów) jest przyjmowana tradycyjnie do służby, na zasadzie zaciągu, a część przedtem musi zdać egzamin wstępny, weryfikujący ich wiedzę. Kandydaci przyjmowani tą drogą uczyli się zwykle w prywatnych lub też

---

²⁵¹ **Bonin 1877 A**, s. 98. Kapitan Gonzenbach wraz z innym inżynierem, porucznikiem Vatiem prowadził prace przy budowie Donżonu. Za autorstwem pierwszego przemawia fakt licznych podobieństw Donżonu do twierdzy grudziądzkiej, zwłaszcza podobieństwa fasady kazamat.

²⁵² **Bonin 1877 A**, s. 106

²⁵³ **Priesdorf 1939**, t. 3, s. 139

²⁵⁴ Lindner prowadził przebudowę twierdzy w Koźlu na przełomie XVIII i XIX wieku. Patrz: Schriftlicher Aufsatz über die Verstärkung von Cosel, von Lindner 1797 SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 109; **Bogdanowski 1966**, s. 160

²⁵⁵ Za typową dla tego okresu można uznać karierę Heindricka Ruse; patrz: **Dahl 2000**, s. 128-150

półoficjalnych szkołach, które kształciły pod kątem egzaminu inżynierskiego między innymi w wykonywaniu rysunków fortyfikacji i budowli, kartografii, matematyce, mechanice etc.²⁵⁶. Rozwijanie tego systemu skutkowało powstaniem w 1748 roku akademii inżynierskiej w Mezieres, która przez długi czas była wzorcem dla podobnych tego typu ośrodków²⁵⁷. Równocześnie powstawały podobne instytucje w innych krajach Europy. Najwcześniejsze były dwie szkoły dla inżynierów, założone przez Habsburgów – pierwsza we Wiedniu, w 1717 roku, przez cesarza Karola IV za radą księcia Eugeniusza Sabaudzkiego, druga w Brukseli w 1718.²⁵⁸

Wprawdzie w Prusach pierwsza poważna szkoła kształcąca inżynierów powstaje bardzo późno, jednak przed jej powstaniem inżynierii uczono w Akademii Rycerskiej w Berlinie oraz w szkołach kadetów w Berlinie i w Kołobrzegu. W ich programach była nie tylko nauka o fortyfikacjach, ale i rysunek i architektura cywilna²⁵⁹. Mimo że jedynie drobna część uczniów szkoły kadetów trafiała do korpusu inżynierskiego – w latach 1740 – 1786 jedynie 10 na 2987 wszystkich wychowanków szkoły, jednak stanowiło to ok. 20% ogólnej liczby inżynierów w tym czasie²⁶⁰. Pozostała część korpusu to albo inżynierowie zagraniczni, mający za sobą naukę w zagranicznych szkołach przygotowujących do zawodu²⁶¹, albo oficerowie, którzy mieli inżynierów w rodzinie i od nich zdobywali wiedzę fachową²⁶². Jednak zdecydowaną większość członków pruskiego korpusu inżynierskiego w XVIII wieku stanowili oficerowie, którzy nie posiadali żadnego formalnego wykształcenia inżynierskiego i zdobywali je dopiero w trakcie służby, asystując przy różnorodnych pracach inżynierskich. Brak zawodowego wykształcenia był zresztą rzeczą powszechną wśród oficerów armii XVIII-wiecznej Europy. Stan wiedzy teoretycznej i umiejętności młodego oficera zależały od wiedzy wyniesionej z domu, oraz od wiedzy i umiejętności starszych oficerów z którymi pracował²⁶³. Jak widać, tryb kształcenia oficerów w armii pruskiej nie różnił się znacznie od trybu nauki ówczesnych architektów cywilnych.

Aby poprawić słabe wykształcenie swoich inżynierów, którzy poza oficerami zagranicznymi, byli w większości słabo wyedukowani w zagadnieniach fachowych, Fryderyk II często wysyłał swoich inżynierów za granicę, aby ci mogli się doksztalać w tamtejszych szkołach

---

²⁵⁶ **Hahn, Taton 1986**, s. 563

²⁵⁷ **Hahn, Taton 1986**, s. 568

²⁵⁸ **Poten 1893**, s. 17-19

²⁵⁹ **Poten 1896**, s. 11, 24, 54

²⁶⁰ **Poten 1896**, s. 62

²⁶¹ Tak jak Johann Harroy, wykształcony w szkole inżynierskiej w Namour, patrz: **Priesdorf 1939**, t. 4, s. 75-76

²⁶² Przykładem może być Johann Anton von Freund, od 1798 roku generał, syn inżyniera wojskowego Johana Friedricha von Freunda. Patrz: **Priesdorf 1939**, t. 3 s. 24-25

²⁶³ **Duffy 1987** s. 47-51

fachowych²⁶⁴. Aby zwiększyć fachowość kadry inżynierskiej, Fryderyk założył w Poczdamie w 1775 roku szkołę inżynierską, której dyrektorem był Francuz, profesor Marcon. Szkoła ta w 1788 została przekształcona w Akademię Inżynierską²⁶⁵.

3.2.3 Król a korpus inżynierski

Już przed wojną 7-letnią widać było dużą osobistą kontrolę króla nad działaniami inżynierów. Jednak aż do 1757 roku nie była ona ścisła. Całość prac na Śląsku kontrolował główny inżynier – najpierw Walrave, a potem Sers. Najbardziej samodzielny był Walrave, który jako generał i inżynier z dużą renomą odpowiadał od 1740 aż do 1748 za wszystkie twierdze śląskie oraz był jednocześnie szefem utworzonego w 1741 roku regimentu pionierów²⁶⁶. Po uwięzieniu Walrawego sytuacja się zmienia. Jego następca, pułkownik Sers, nie miał aż tak dużych kompetencji – poza pod jego kontrolą pozostawała ważna twierdza w Kłodzku, za której budowę odpowiedzialny był major Wrede. W kwestiach dotyczących poszczególnych twierdz dużą rolę pełnili ich komendanci. W większości twierdz w kwestiach związanych ze sprawami technicznymi i projektowymi korespondencja odbywała się pomiędzy królem a pułkownikiem Sersem, zaś kwestie finansowania były pod kontrolą komendantów twierdz. W Kłodzku komendant, bliski przyjaciel króla, generał baron August La Motte Fouque miał również duży wpływ na kwestie pozafinansowe. Po wojnie 7-letniej osobista kontrola króla nad budową twierdz jeszcze się pogłębiła. Król kontaktował się bezpośrednio z inżynierami odpowiedzialnymi za każdą budowę. Z królem konsultowane były wszystkie niemal kwestie związane z pracami fortyfikacyjnymi i przy budynkach wojskowych. Wynikało to z niskiego mniemania króla o jego inżynierach i ich umiejętnościach. Fryderyk uważał inżynierów bardziej za techników, niż wojskowych i przez to wyżej od nich stawiał oficerów piechoty czy też jazdy²⁶⁷. Lekceważący stosunek króla do inżynierów widać było w tym, że nie tylko kontrolował ich projekty, ale często narzucał swoje pomysły, inżynierom pozostawiając jedynie wykonanie rysunków szczegółowych i kosztorysów, które były potem przez króla korygowane²⁶⁸. Odnosiło się to zarówno do fortyfikacji, jak i do budynków wojskowych²⁶⁹.

---

²⁶⁴ **Poten 1896**, s. 100

²⁶⁵ **Bonin 1877 A**, s. 111-112, 123

²⁶⁶ **Duffy 1978** s. 183

²⁶⁷ Podobnie traktowali inżynierów również oficerowie i żołnierze innych formacji, lekceważenie wyrażało się min. w opinii, że inżynier to jedynie „budowlaniec w mundurze”, patrz: **Klöffler 2000**, s. 213

²⁶⁸ Projektem Fryderyka, narysowanym jedynie przez inżyniera, są między innymi fortyfikacje *Friedrichstadt* w Nysie oraz umocnienia miasta w Kłodzku. Patrz: **Bonin 1877 A** s. 51, oraz GStA PK I HA Rep. 96, F, t. IV 1751-52 k. 34

²⁶⁹ Przykładem na ingerencje w prace związane z obiektami nie związanymi z fortyfikacjami był skazamatowany magazyn zbożowy w Świdnicy, który dopiero po długiej wymianie listów powstał nie w niedogodnym, wybranym przez króla miejscu, a na miejscu wskazanym przez inżyniera De Dariesa. Patrz: GStA I Ha Rep. 96 Tit. 93 B De Daries k. 1-4

Dopiero w połowie lat 70 król przekazał nadzór nad pracami w Srebrnej Górze, Świdnicy i Koźlu pułkownikowi Haabowi, nie został on jednak szefem korpusu inżynierskiego. Z praktyką osobistego nadzoru nad pracami prowadzonymi przez inżynierów w twierdzach zrywa w pierwszym roku swoich rządów Fryderyk Wilhelm II.

3.1.4 Wykonawcy

Omówienie obu grup projektantów – cywilnych architektów i inżynierów wojskowych – nie wyczerpuje listy twórców budynków wojskowych. Najmniej znaną, choć bardzo interesującą grupą byli wykonawcy. Nie chodzi tutaj o rzemieślników, w rodzaju kamieniarzy, murarzy etc., a o przedsiębiorców budowlanych organizujących tak duże budowy, jakimi były przebudowy twierdz. Grupa ta pomijana jest tak w literaturze tematu, jak i w źródłach. Jedynym wyjątkiem są bracia Rottengatter, czynni przy rozbudowie twierdzy Kłodzkiej²⁷⁰, Kozielskiej²⁷¹, Brzeskiej²⁷², Głogowskiej²⁷³ i Nyskiej²⁷⁴. Wiadomo, że z ich usług chętnie korzystał generał Walrave (między innymi przy budowie fortu Prusy w Nysie²⁷⁵). Nie jest do końca znany ich status – w niektórych dokumentach występują jako budowniczości (*Baumeister* albo *Bauinspector*) w innych – jako przedsiębiorcy (*Entrepreneurs*), a w jeszcze innych pojawiają się oba określenia naraz²⁷⁶. W historii Nysy autorstwa F. Minsberga z 1834 r. pojawia się nawet określenie „major inżynierii Rottengatter”²⁷⁷. Najbardziej niezwykle określenie dla Rottengatterów to „*Ober Kriegs Bau Director*”, które pojawiło się w opinii dla inżyniera Richtera w 1763 roku²⁷⁸. Wiadomo, że działali zarówno przy pracach fortyfikacyjnych (oprócz wspomnianego już Fortu Prusy również przy Forcie Owcza Góra w Kłodzku²⁷⁹ i przy innych obiektach obronnych), przy wojskowych budynkach nieobronnych (koszary w Koźlu²⁸⁰, magazyn prochu w Brzegu²⁸¹) jak i przy cywilnych (odbudowa domów

²⁷⁰ GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. E, 1748-50 k. 48, 55

²⁷¹ GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. D 1747 k. 39, t. E 1748-50 k. 55, t. G 1753-54, k. 77

²⁷² GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. D 1747 k. 52, t. H 1755-56 k. 11

²⁷³ GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. C 1746 k. 15-17

²⁷⁴ GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. D 1747 k. 19, 39, t. E 1748-50 k. 55, t. F 1751-52 k. 40, 42; t. H 1755-56 k. 42

²⁷⁵ **Bonin 1877 A**, s. 51

²⁷⁶ **Weltzel 1866**, s. 283 wspomina Baumeistra Caspara i Bauinspectora Theodora Rottengatterów, w liście generała Du Moulin, GStA I HA Rep. 96, t. C 1746, k. 15 pojawia się *Entrepreneurs* Rottengatter w kontekście budowy lunet w fortyfikacjach Głogowa, w dokumencie SBB *Denkschriften des Preußischen Generalstabes*, VII Cosel, nr. 112 pojawiają się obaj bracia wymienieni jako *Entrepreneurs* und *Baumeistern*

²⁷⁷ Miał być odpowiedzialny za pierwsze prace przy fortyfikacjach w Nysie, patrz: **Minsberg 1834**, s. 188

²⁷⁸ *Acta von dem Bau Inspectore und Bau Rendanten der Stad Breslau*, Vol. II 1764-77 AP Wrocław, Akta Miasta Wrocławia, III 635 k. 8

²⁷⁹ GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. E, 1748-50 k. 48

²⁸⁰ GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. E 1748-50 k. 55

²⁸¹ **Bimler 1941** s. 38

mieszczańskich w Koźlu²⁸², budowa pałacu Hatzfeldów we Wrocławiu²⁸³). Częstotliwość i kontekst pojawiania się nazwiska Rottengatter w aktach dotyczących budowy obiektów wojskowych przed wojny 7-letniej sugeruje, że bracia Rottengatter byli ważnymi osobami dla tego okresu.

Poza braćmi Rottengatter spośród wykonawców budynków wojskowych wspomnieć należy mistrza murarskiego Wolfa, który wznosił koszary i kościół garnizonowy w Koźlu²⁸⁴, Karla Georga Leysera, pochodzącego z Saksonii współpracownika Langhansa, który wznosił między innymi koszary artylerii na Wyspie Mieszczańskiej²⁸⁵, Josefa Briesel z Jawora, budowniczego koszar we Lwówku Śląskim²⁸⁶, budowniczego Lobe, który prowadził budowę odwachu na rynku we Wrocławiu²⁸⁷ oraz Carla Friedricha Lindera, Thomasa Radewenzky i Heinricha Gottlieba Dreyera, budowniczych koszar: Ballhausu, Barbary i Klemensa²⁸⁸. Stosunkowo najwięcej wiadomo o ostatnim z budowniczych, który we Wrocławiu zaprojektował i wznosił liczne domu mieszczańskie oraz dom dla ubogich²⁸⁹.

3.2 Próba rozgraniczenia zakresu obowiązków cywilnych architektów i wojskowych inżynierów

Rozgraniczenie kompetencji tych dwóch grup projektantów jest, mogłoby się wydawać, rzeczą łatwą. Wojskowi budowniczowie winni się zajmować projektowaniem obiektów dla wojska, a cywile – obiektów cywilnych. Ten logiczny rozdział został nawet zadekretowany rozkazem króla Fryderyka Wilhelma I z 3 sierpnia 1729 roku²⁹⁰. Jednak w praktyce sprawa ta wyglądała inaczej. W XVIII-wiecznych Prusach można znaleźć liczne przypadki sytuacji odwrotnej - budynków cywilnych zaprojektowanych przez wojskowych inżynierów oraz obiektów wojskowych, których twórcami byli cywile.

Ani w literaturze tematu, ani w źródłach nie ma żadnych szczegółowych spisów tematów architektonicznych, którymi mogły bądź nie mogły zajmować się obie grupy. Z ogólnych wytycznych, zawartych w Regulaminie Budowlanym dla Śląska, wynika, że cywilni budowniczowie mogli się również zajmować budynkami wojskowymi, gdyż powstawały one

---

²⁸² **Weltzel 1866**, s. 283

²⁸³ **Kos 1997**, s. 125

²⁸⁴ **Schellenberg 1932**, s. 152, **Bimler 1930** s. 200

²⁸⁵ **Schl. Prvbl.**, 1789, s. 87-88; **Kos 1997**, s. 67

²⁸⁶ AP Jelenia Góra, Akta Miasta Lwówek Śląski, sygn. 3015

²⁸⁷ **Stein 1884** s. 220

²⁸⁸ Projekt zu Erbauung einiger neuen Kasernen in Anno 1772, 1772-1775, AP Wrocław, Akta Miasta Wrocławia, sygn. 1738

²⁸⁹ **Brzezowski 1995** s. 54, 61-62

²⁹⁰ **Bonin 1877 A**, s. 43-44

z pieniędzy królewskich²⁹¹. Taka sytuacja miała miejsce w przypadku magazynów prowiantowych w Świdnicy i Wrocławiu, które projektował Christoph Gottlieb Hedemann dyrektor urzędu budowlanego w głogowskiej Kamerze Wojenno Dominialnej; w przypadku koszar we Wrocławiu i Brzegu, których twórcą był Karl Gotthard Langhans, czy też koszar w Koźlu i Lwówku, zaprojektowanych przez Johanna Martina Pohlmana, inspektora a potem dyrektora w urzędzie budowlanym wrocławskiej Kamery. Ten ostatni nadzorował również w 1783 przebieg prac murowych w fortyfikacjach Wrocławia, Kłodzka i Koźła²⁹².

Z kolei pruscy inżynierowie wojskowi zajmowali się czasem obiektami cywilnymi. Stosunkowo często miało to miejsce przed zajęciem przez Prusy Śląska, czego przykładem była rozbudowa *Dorotheenstadt* w Berlinie i Poczdamu²⁹³. Najlepszym przykładem inżyniera wojskowego doskonale dającego sobie radę z architekturą cywilną jest Cornelius Walrawe, twórca rozbudowy twierdz w Szczecinie, Głogowie, Nysie i Kłodzku oraz licznych budynków cywilnych, np. domów mieszkalnych w Magdeburgu przy *Domplatz 7-9*²⁹⁴ oraz Pałacu Stanów w Szczecinie²⁹⁵. Znane są też przykłady takich praktyk na Śląsku po 1740 roku – porucznik Frantzky, wcześniej fortyfikujący wschodniopruską Piławę, wykonał ogólne plany odbudowy miasta Koźła oraz szczegółowe - odbudowy kozielskiego ratusza²⁹⁶. Równie dobrym przykładem jest major von Wrede, który prowadził budowę fortu na Owczej Górze w Kłodzku, fortyfikacji miasta, był również budowniczym kłodzkich koszar i magazynów z lat 40. i 50. XVIII wieku, oraz, jak na to wskazują archiwalia z lat 1748-55 również projektant przebudowy kłodzkiego ratusza z połowy XVIII wieku²⁹⁷.

Poza tym częste były prace, które miały wagę zarówno dla cywilnych, jak i dla wojskowych służb. Przykładem są prace nad regulacją koryta Odry i poprowadzeniem nowego kanału koło Koźła, które prowadzone były przez inspektora Neuwartsa. Pracował on we wrocławskim Departamencie Budowlanym, jednak akta dotyczące jego prac przy Odrze koło Koźła znaleźć można wśród dokumentów dotyczących fortyfikacji Kozielskich²⁹⁸.

---

²⁹¹ GStA, II Haupt Abteilung, Generaldirectorium, Abt. 30 I Oberbaudepartement Tit. 126 – Bau Reglement fürs die Provinz Schlesien; Bau und Landvermessungsreglement vor Konigl. Kriegs und Domainen Cammern und Derselben Bau Bediente und Land Messer in Schlesien, Breslau 1748 s. 3

²⁹² **Schl. Prvbl.**, nr. 01. 1801, s. 24 - 34

²⁹³ **Bonin 1877 A** s. 43-44

²⁹⁴ **Heckmann 1998**, s. 278-279

²⁹⁵ **Ślonimski, Makala, Paszkowska 2000**, s. 91-96

²⁹⁶ **Weltzel 1866**, s. 283

²⁹⁷ AP Wrocław, Akta miasta Kłodzka, sygn. 1477 Bau und Reparatur des Rathauses – 1748-55, k. 11-19

²⁹⁸ Arnold Neuwerths pracował we wrocławskim urzędzie budowlanym od 1745 roku jako *Ober Teich Inspector*, a raporty związane z jego pracami na Odrze przy Koźlu z 1750 (projekt i budowa nowego kanału w okolicach twierdzy) przechowywane są wśród akt wojskowych. Patrz: Schlesische Instanzions Notizen 1745 s.9; GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. E 1748-50 k. 24-32

Aby zrozumieć logikę rozdziału prac pomiędzy architektów cywilnych i inżynierów przed 1757 rokiem, należy zauważyć, że przed wojną 7-letnią było stosunkowo dużo prac związanych z rozbudową twierdz, prowadzonych w pośpiechu, ze świadomością rychłego nadejścia wojny. Inżynierowie ulokowani byli głównie w najważniejszych fortecach – w Nysie, Świdnicy, Kłodzku i Koźlu, gdzie natężenie prac było największe. Tam też powstało najwięcej obiektów nieobronnych budowanych przez inżynierów wojskowych. Obiekty wojskowe sprzed 1757 budowane przez cywilnych architektów powstawały głównie w twierdzach o znaczeniu drugorzędym – takich jak Wrocław gdzie powstał magazyn autorstwa Hedemanna. Z kolei magazyn świdnicki tego samego autora powstał w momencie, kiedy miasto to dopiero znajdowało się w polu zainteresowania wojskowych, jako potencjalnie ważne miejsce. Poza tym przed 1757 rokiem było stosunkowo niewielu architektów cywilnych, a ulokowani byli głównie w centrach administracyjnych. Prawdopodobnie dlatego też w miastach od nich odległych, takich jak Nysa, Koźle i Kłodzko zadania związane z projektowaniem i budową nieobronnych obiektów wojskowych przejmowane były przez przebywających tam inżynierów wojskowych. Dopiero po zakończeniu wojny 7-letniej następuje wzrost liczby cywilnych architektów. Oni to w tym czasie budują niemal wszystkie nieobronne budynki wojskowe²⁹⁹.

Jest pewne, że fortyfikacje projektowali wyłącznie inżynierowie wojskowi. W okresie, który opisuje ta praca nie było przykładu obiektu fortyfikacyjnego zaprojektowanego przez cywilnego architekta. Takie sytuacje zdarzały się wcześniej, w XVIII wieku sztuka fortyfikowania była już wysoce wyspecjalizowaną dziedziną. Wzmianka w biografii Pohlmana o tym, że w 1783 r. prowadził przegląd prac murowych i fortyfikacyjnych we Wrocławiu, Koźlu i Kłodzku oznaczać może jedynie inspekcję i nie świadczy o jego zaangażowaniu jako projektanta. Oprócz fortyfikacji również większość obiektów skazamatowanych nieobronnych, których projektowanie wymagało dużej wiedzy technicznej, była budowana przez inżynierów wojskowych. W kazamatach występowały skomplikowane systemy wentylacji izb kazamatowych, grube sklepienia cechujące się dużą wytrzymałością, oraz nietypowe systemy odwodnienia sklepień. Umiejętność właściwego projektowania budynków wyposażonych w takie elementy zdobyć można było jedynie zajmując się fortyfikacjami. A o tym, że nawet dla doświadczonych inżynierów projektowanie kazamat nie było rzeczą łatwą, świadczy zawalenie się w 1771 r. sklepień kazamaty nr VI w Nysie, projektowanej przez pułkownika Le Febure³⁰⁰.

---

²⁹⁹ Kapitana Ernsta Wilhema Richtera, twórcę koszar Ballhausu, Klemensa i Barbary z lat 1773-74, należy zaliczyć do architektów cywilnych, gdyż był urzędnikiem miejskiego urzędu budowlanego we Wrocławiu.

³⁰⁰ **Minsberg 1834**, s. 198-199; **Ruffert 1924**, s. 25

Wyjątkami od wyżej zaprezentowanego schematu były skazamatowana Brama Fryderyka i kazamaty przy kościele św. Barbary we Wrocławiu, obie przypisywane w literaturze Langhansowi. Wiadomo jednak również, że pułkownik Haab, inżynier pochodzenia holenderskiego działający od końca wojny 7-letniej we Wrocławiu, zbudował w latach 70 liczne budowle kazamatowe³⁰¹. Widać więc, że budynki uznawane za dzieła Langhansa, są przypisywane również Haabowi. Najprawdopodobniej w wyżej wymienionych dwóch spornych obiektach kazamatowych nastąpił podział prac – za część techniczną odpowiadał Haab a za architektoniczną - Langhans.

Cywilni architekci byli z reguły autorami budynków koszarowych, odwachów, lazaretów, czyli obiektów, które nie różniły się pod względem technicznym od zwykłych budynków cywilnych. Nawet obiekty magazynowe, technicznie dosyć skomplikowane, projektowali cywile. W wojskowych magazynach, służących zwykle do przechowywania mąki lub zboża, występowały problemy techniczne, z którymi cywilny architekt miał do czynienia częściej niż wojskowy. Wojskowe magazyny różniły się od tych cywilnych, budowanych często w dużych folwarkach, jedynie rozmiarami – mieścić one musiały duże ilości zboża i mąki. Obiekty te miały murowane jedynie ściany zewnętrzne, a wewnątrz – stropy i ich konstrukcja – było drewniane. Były to zwykle gigantyczne konstrukcje ciesielskie, wypełniające mury obwodowe. Doświadczenie potrzebne do projektowania i budowy takich obiektów zdobyć można było budując mniejsze, cywilne magazyny oraz inne obiekty, w których konstrukcja ciesielska grała dużą rolę – drewniane kościoły etc.

Widać więc, że rozdzielenie kompetencji w kwestii budowy różnych obiektów wojskowych, pomiędzy cywilnych architektów i wojskowych inżynierów nie jest łatwe. Nie pomaga tu również znajomość systemu kształcenia obu grup budowniczych. Jak to już zostało wyżej pokazane w toku jego kształcenia inżynier wojskowy miał wystarczająco dużo okazji do poznawania problemów związanych z architekturą nieobronną. Dodatkowo sprawę rozgraniczenia kompetencji komplikuje fakt, że zdarzały się przypadki budowania obiektu przez duet inżynier wojskowy – cywilny architekt. Doskonałym przykładem są tu, oprócz wspomnianej już Bramy Fryderyka, również pierwsze koszary w Brzegu, których autorami byli kapitan inżynierii Petry i wrocławski dyrektor budowlany Arnold, oraz koszary w Świdnicy, których twórcami byli dyrektor budowlany Johann Boumann i major inżynierii Enbers.

---

³⁰¹ **Bonin 1877 A**, s. 102. We Wrocławiu powstały wówczas, oprócz Kazamat Barbary i Bramy Fryderyka, jeszcze 2 kazamaty - jedna w pobliżu Bramy Fryderyka i jedna przy dawnej komandorii Joannitów. Kazamaty przy komandorii Joannitów, Kazamaty Barbary i Bramy Fryderyka są zaznaczone jako część projektowanych dzieł obronnych, na planie fortyfikacji miasta, który jest najpewniej dziełem Haaba, przechowywanym w Staatsbibliothek w Berlinie. Patr: SBB PK X 20663/1

Reforma administracji krajowej, utworzenie administracji budowlanej, kontrolującej i obsługującej wszystkie prace związane z architekturą i budownictwem finansowanym z pieniędzy publicznych, oraz wprowadzenie na Śląsk, wraz z armią pruską, korpusu inżynierskiego, również zajmującego się pewnymi rodzajami architektury, spowodowało zmianę w śląskiej architekturze tego okresu. Nowi architekci – urzędnicy, wywodzący się spoza Śląska, głównie z Brandenburgii, wnieśli do architektury tej krainy stylistykę baroku pruskiego, w którym silne były wpływy architektury północnej - francuskiej i holenderskiej. Również pruscy inżynierowie, często posiadający doświadczenie w architekturze cywilnej, pozostawali pod tymi wpływami. Często znali architekturę Holandii i Francji z autopsji – albo się wywodzili z tych krajów, albo tam zostali wykształceni, przez co wznosząc w twierdzach śląskich różne obiekty przeszczepiali stylistykę panującą w kraju, z którego się wywodzili bądź w którym się wykształcili.

Ta ekspansja architektów reprezentujących stylistykę północnego baroku, realizujących zadania architektoniczne o priorytetowym znaczeniu dla nowego władcy Śląska – fortyfikacje, koszary, magazyny wojskowe etc., zbiegła się ze stopniowym odchodzeniem ze sceny architektów zakotwiczonych w tradycjach baroku południowego, austriacko – czeskiego, związanych głównie z przeżywającym kryzys mecenatem kościelnym. Obie te tendencje sprawiły, że nowa stylistyka szybko opanowała śląską architekturę.

4. Zagadnienia architektoniczne

W rozdziale tym nastąpi analiza problemów architektonicznych związanych z budynkami wojskowymi powstałymi na Śląsku w latach 1740-1806. Jako że w mniemaniu autora tej pracy obiekty te były silniej związane z tradycjami europejskiej, a zwłaszcza pruskiej architektury wojskowej niż ze specyfiką sztuki śląskiej, dlatego też odpowiednio dużo miejsca zostanie poświęcone na zaprezentowanie historii rozwoju każdego z opisywanych typów architektonicznych. W wielu przypadkach, zwłaszcza przy omawianiu koszar oraz magazynów wojskowych, przykłady śląskie będą prezentowane równocześnie z tymi z innych części państwa pruskiego. Przyczyną takiej formy prezentacji jest fakt, że na architekturę tych obiektów wpływ mają głównie rozwiązania funkcjonalne i techniczne, których stosowanie wynika wyłącznie z funkcji obiektów, a nie z lokalnych uwarunkowań. Innym czynnikiem, który wymusza prezentację śląskich budynków wojskowych wraz z analogicznymi przykładami z innych części państwa pruskiego, są autorzy tych obiektów. Jako to zostało pokazane w poprzednim rozdziale, twórcy tych obiektów pochodzili przeważnie spoza Śląska, przeważnie z Brandenburgii. Dlatego też właściwe zrozumienie rozwiązań architektonicznych zastosowanych we wznoszonych przez nich obiektach wymaga również dobrej znajomości architektury wojskowej w pozostałych prowincjach ówczesnego państwa pruskiego.

4.1 Koszary

Na Śląsku między rokiem 1743, kiedy to w Brzegu powstały pierwsze w omawianym okresie koszary, a 1789, kiedy to wzniesiono ostatnie, koszary nr 7 w Kłodzku, zbudowano w sumie ponad 80 budynków służących zakwaterowaniu wojska. Ta imponująca liczba świadczy o wadze, jaką przykładała pruska armia do koszarowania żołnierzy.

Zasada umieszczania żołnierzy w specjalnie dla nich wybudowanych budynkach mieszkalnych nie była wynalazkiem pruskim. Armia pruska przyjęła ją wzorując się na innych armiach europejskich. Również większość rozwiązań architektonicznych stosowanych w koszarach śląskich już wcześniej pojawiło się w innych częściach Europy. Dlatego też, aby w sposób właściwy zrozumieć strukturę architektoniczną koszar śląskich należy prześledzić historyczny rozwój tego typu architektonicznego w Europie.

4.1.1 Przemiany w wojskowości w XVI wieku

Powstanie pierwszych koszar wiąże się z armią starożytnego Rzymu. Utrzymywanie licznej, regularnej armii, niesło za sobą z koniecznością budowy stałych obozów wojskowych. Po

upadku Rzymu przestał istnieć sens budowy koszar, gdyż armie średniowiecza organizowano na zupełnie innych zasadach, niż rzymskie – były one mniej liczne i utrzymywane jedynie w czasie wojny.

Idea armii stałej wróciła dopiero w czasach nowożytnych. Podjęte wówczas reformy organizacji wojska wynikały głównie z konieczności jej dostosowania do zmieniającej się sytuacji, związanej z wprowadzeniem do użytku broni palnej. Broń ta miała duży zasięg i siłę rażenia, jednak nie była precyzyjna i była dosyć skomplikowana w obsłudze. Miała jednak tą zaletę, że dobrego strzelca można było wyszkolić od podstaw w kilka miesięcy, podczas gdy wykształcenie żołnierzy władających tradycyjnymi rodzajami broni, łukiem bądź piką, trwało kilka do kilkunastu lat. Niska celność musiała być rekompensowana przez odpowiednio dobraną taktykę, której podstawą było jednoczesne oddanie strzału przez dużą grupę żołnierzy, oraz takie zgranie salw wykonywanych przez poszczególne oddziały, żeby odbywały się w niedużych, regularnych odstępach czasowych. Długi proces przeładowywania broni mógł być skrócony przez odpowiednie szkolenie poszczególnych żołnierzy. Pomocna w tym była literatura fachowa - już w 1607 powstał pierwszy podręcznik do musztry, a właściwie do ćwiczeń piechoty z bronią palną – *Wapenhandelinghe* Jacoba de Gheyna, który sprowadził obsługę broni palnej do sekwencji kilkunastu czynności³⁰². Aby nowa taktyka mogła być stosowana na polu bitwy, żołnierze musieli być regularnie szkoleni i ćwiczeni. Wynalazek musztry i drylu był więc spowodowany realną koniecznością – podczas walki jedynie ślepe posłuszeństwo wszystkich żołnierzy gwarantowało odpowiedni efekt.

Zmiany te skutkowały zerwaniem z tradycją armii pospolitego ruszenia – żołnierz po zakończeniu walk nie mógł jechać do domu, tylko musiał wracać do garnizonu, aby tam dalej ćwiczyć. To z kolei skutkowało pojawieniem się kolejnego problemu. Żołnierze przebywający na stałe w miastach garnizonowych, musieli gdzieś mieszkać. Umieszczano ich w domach mieszczan, jednak takie rozwiązanie negatywnie odbijało się na gospodarce miejskiej. Tak, więc, z powodów ekonomicznych wystąpiła konieczność odseparowania ich od cywilów. Naturalnym rozwiązaniem była budowa koszar.

4.1.2 Pierwsze koszary – XVI i XVII wiek

Powstanie pierwszych teoretycznych wzorów budynków koszarowych wiązało się z badaniami nad tekstem Polibiusa, rzymskiego teoretyka wojskowości, który opisał między innymi rzymski obóz wojskowy. Jeden z jego badaczy, czołowy architekt XVI wieku, Sebastian Serlio, rekonstruuje obóz wojskowy, jako pierwszy jego ulice wypełnił nie

---

³⁰² Feld 1975, s. 423-426

namiotami, a murowanymi budynkami koszar, magazynów i innymi obiektami dla armii (**il. 1**). Jego koszary były częściowo inspirowane architekturą starożytnych budowli, również mieszkalnych, które znał z badań nad ruinami starożytnego Rzymu. Częściowo na ich wygląd, plan i układ pomieszczeń miała wpływ ówczesna architektura mieszkalna - wenecka, francuska, oraz jego własne projekty domów i pałaców³⁰³.

Jednak Serlio był w dziedzinie architektury wojskowej jedynie teoretykiem, z jej praktyką nie miał wiele wspólnego. Jest to ważne, gdyż odrodzenie rzymskiej tradycji budowlanej miało stosunkowo niewielkie znaczenie dla kształtowania nowożytnej architektury wojskowej. Zdecydowanie większe znaczenie miały współczesne doświadczenia wojskowe. Dlatego też wspomnieć należy inżynierów Buonaiuto Loriniego czy też Gabriello Busca. W ich traktatach, poświęconych architekturze obronnej, znajdują się projekty koszar, mniej mające wspólnego z tradycją antyczną i współczesnym im budownictwem mieszkalnym, ale za to przypominające później budowane koszary (**il. 2,3**). Były to zwykle długie, jednokondygnacyjne, dwutraktowe obiekty³⁰⁴. Pomieszczenia mieszkalne ułożone były tam w dwóch rzędach, dlatego dla potrzeb tej pracy ten typ koszar zostanie nazwany rzędowym. Charakterystyczne było to, że pomieszczenia mieszkalne w tych koszarach nie były wzajemnie skomunikowane i posiadały jedynie wyjścia na zewnątrz. Tak wyglądała również większość najstarszych koszar powstających poza Włochami, czego przykładem są angielskie koszary w Fort Plymouth z 1596 roku³⁰⁵.

Jednym z głównych wzorów dla kształtowania się planu pierwszych koszar, był czasowy obóz wojskowy, w którym namioty żołnierskie umieszczone były w dwóch rzędach, w ten sposób, że wyjścia z nich skierowane były na obozową uliczkę. Te długie, podwójne rzędy namiotów przedzielonych ulicami (**il. 4**) szczelnie wypełniały przestrzeń obozów wojskowych³⁰⁶. Podobieństwo tej prowizorycznej zabudowy do układu pierwszych koszar jest niezaprzeczalne. Z kolei na wygląd zewnętrzny budynków koszarowych z opisywanej grupy wpłynął inny, równocześnie rozwijający się typ architektoniczny. Były to pierwsze obiekty „wielorodzinne”. Najstarszym ich przykładem jest Fuggerei w Augsburgu (**il. 5**), założenie składające się z 53 domów mieszkalnych dla 350 mieszkańców, powstałe w latach 1516-25³⁰⁷. Niemal wiek późniejszy jest zespół urbanistyczny w Nyboder w Kopenhadze (**il.**

---

³⁰³ Hall, Hicks 2001, s. 588 przypis 156; Johnson 1984, s. 93-151

³⁰⁴ Zarebska 1971, s. 176-79; Busca 1601, fig. 10; Lorini 1609, s. 144, 146

³⁰⁵ Douet 1998, s. 5

³⁰⁶ Douet 1998, s. 3-4

³⁰⁷ Hagen, Wegener-Hüssen 1994, s. 174-176. Interesujące jest, że Serlio swój traktat o obozie rzymskim, w którym prezentował również koszary, poświęcił Jakubowi Fuggerowi, założycielowi Fuggerei, patrz Johnson 1984, s. 64

6,7), składający się z jednakowych, długich, dwukondygnacyjnych budynków mieszkalnych, w których przewidziano mieszkania dla marynarzy i robotników portowych³⁰⁸.

Odmienna tradycja wpłynęła na powstanie drugiego typu koszar, istniejącego w początkowym okresie rozwoju architektury koszarowej. Reprezentują go jedne z najstarszych koszar, położone na weneckiej wyspie Lido, wzniesione w latach 1591-95 (il. 8). Miały one plan kwadratu, dziedziniec pośrodku oraz arkadowe podcienie³⁰⁹. Nie sposób w tym układzie nie doszukać się analogii z architekturą klasztorną. Jest to o tyle oczywiste, że klasztory stanowiły wówczas jedyne przykłady obiektów dla dużej grupy ludzi mieszkającej razem i zorganizowanej według ścisłych zasad. W związku z tym przejście z budowli klasztornych wzorca dla architektury pierwszych koszar wydaje się być naturalne. Ten typ koszar dla potrzeb pracy nazwany zostanie klasztornym³¹⁰. Koszary z tej grupy nie zawsze miały identyczne formy – te powstałe pod koniec XVI i na początku XVII wieku w twierdzy Palma Nuova miały jedynie 3 skrzydła, (il. 9, 10) jednak były zaopatrzone w arkadowe podcienia służące do komunikacji pomiędzy pomieszczeniami mieszkalnymi³¹¹.

Na przełomie XVI i XVII wieku wykształciły się więc dwa główne typy architektury koszarowej. Pierwszy, zwany tutaj rządowym, wywodził się z zabudowy czasowych obozów wojskowych i był inspirowany pierwszymi budynkami wielorodzinnymi, drugi, zwany tutaj klasztornym, zdradzał związki z tradycją architektury warownej, oraz z architekturą klasztorną. Dopiero w II połowie XVII wieku pojawił się trzeci typ. Budynki należące do niego posiadały dwa rzędy pomieszczeń mieszkalnych, przedzielone długim korytarzem, biegnącym wzdłuż osi głównej budynku. Komunikował on pomieszczenia ze sobą i z zewnątrz. Dla potrzeb tej pracy typ ten nazywany będzie korytarzowym. Typ ten, podobnie jak klasztorny był silnie spokrewniony z rozwiązaniami stosowanymi w cywilnej architekturze. Najsilniej wpłynęły na jego rozwój pomysły Sebastiana Serlia, lecz nie opisywane wcześniej projekty koszar, tylko projekty budynków cywilnych. W VII księdze traktatu Serlia znajduje się projekt budynku mieszkalnego o układzie korytarzowym (il. 11). Projekt ten był chętnie naśladowany i od końca XVI wieku często wnętrza takich budynków jak kolegia szkolne, ratusze zajazdy i szpitale miały ten układ³¹². Jako że były to obiekty

---

³⁰⁸ Douet 1998, s. 4

³⁰⁹ Marchesi 1984, s. 182

³¹⁰ Jednak nie tylko na analogie z budowlami klasztornymi należy zwrócić tutaj uwagę. W historii europejskiej architektury wojskowej stosunkowo często zdarzało się, że budynki związane z wojskiem przyjmowały plan regularnego czworoboku oraz otrzymywały krużganki. Taką formę miała między innymi grupa XIII wiecznych zamków francuskich typu *castello*, oraz wzorowane na nich zamki konwentualne zakonu krzyżackiego budowane w Prusach w XIV wieku. Patrz: Arsyński 1995 s. 67-68 i 149-150

³¹¹ Marchesi 1987, s. 84-88

³¹² Kowalczyk 1973, s. 222-227

pełniące funkcje zbliżone do koszar, adaptacja tego układu dla potrzeb budownictwa koszarowego odbyła się w sposób naturalny.

Przemiany architektury koszarowej w XVII i XVIII wieku były kontynuacją kierunku nakreślonego przez trzy główne typy: „rzędowy”, „korytarzowy” i „klasztorny”

Najbardziej rozpowszechnił się typ „rzędowy”. W jego rozwój wpisany był problem, jakim było właściwe rozwiązanie komunikacji pionowej. Pojawił się on wraz ze zwiększaniem ilości kondygnacji budynków koszarowych. Bo o ile w budynkach jednokondygnacyjnych ten najprostszy układ sprawdzał się, o tyle po dostawieniu kolejnej kondygnacji przestawał być aż tak bardzo funkcjonalny. Wyższe piętra próbowano skomunikować na różne sposoby. W niektórych z koszar każde z pomieszczeń miało własne, niewielkie schody, w innych pojawiały się klatki schodowe wspólne dla dwóch lub więcej pomieszczeń.

Efektom pracy nad rozwiązaniem tego problemu było również uporządkowanie planu koszar. W XVII-wiecznych koszarach ich plan tworzyć zaczęły jednakowe moduły składające się z 4 pomieszczeń skomunikowanych wzajemnie w obrębie jednej kondygnacji, oraz posiadających wspólną komunikację pionową.

Próby rozwiązania problemu komunikacji pionowej w koszarach „rzędowych” widać doskonale w dziełach trzech inżynierów-architektów, pracujących w różnych częściach Europy: Hendricka Russe, sir Bernadra De Gomme i Sebastiana Le Prestre de Vaubana. Pierwszy był holenderskim inżynierem, który wybudował między innymi twierdze: Kalkar (1657-67), Harburg (1758-60), cytadelę w Kopenhadze (1661-65), oraz twierdzę Friedrichsort (1665-67). Wszędzie tam budował również koszary³¹³. Najbardziej znane są te w Kopenhadze. Były to proste, zbudowane na planie prostokąta, dwukondygnacyjne budynki, kryte wysokimi dachami dwuspadowymi, w których znajdował się rząd lukarn (il. 12, 13, 14). W układzie ich wnętrza widać już było stosowanie modułów, składających się z czterech pomieszczeń posiadających wspólną klatkę schodową. Każdy moduł był oddzielony od drugiego, jednak w planie budynku nie było to jeszcze przeprowadzone klarownie. Rozwiązanie pionowej komunikacji sprawiło architektowi koszar pewne problemy – w każdym z modułów znajdowały się bądź dwie pary wąskich, wachlarzowych schodów, umieszczonych pomiędzy dwoma pomieszczeniami, bądź para schodów wachlarzowych i para dwubiegowych. Oprócz wspólnych schodów wyróżniał go poza tym jeden wspólny komin, ustawiony pośrodku modułu, obsługujący 4 kominki ustawione w narożnikach

---

³¹³ Dahl 2000, s. 133-145,

pomieszczeń. W fasadzie 3 okna odpowiadające jednemu modułowi oddzielone były od następnego szerokim odcinkiem muru³¹⁴.

Drugi z wymienionych architektów, sir Bernard De Gomme, był najważniejszym inżynierem wojskowym w Anglii w latach 1661-1685 i zarazem projektantem koszar. Najbardziej znane z nich powstały w Portsmouth (ok. 1670) oraz w Tilbury Fort (ok. 1680). Podobnie jak koszary w Kopenhadze, również koszary angielskie miały z jednej strony dosyć jasny podział na moduły składające się z 4 pomieszczeń (il. 15), a z drugiej strony niewygodną komunikację pionową – w tym wypadku zapewniały ją wąskie schody kręte³¹⁵.

Najbardziej zasłużonym dla rozwoju architektury koszarowej XVII i XVIII wieku był trzeci architekt, Sebastian le Prestre de Vauban. Ten wybitny francuski inżynier wojskowy zapisał się w historii przede wszystkim jako twórca 3 „manier” fortyfikacyjnych, które były ówczasie uznane za najdoskonalsze i które silnie wpłynęły na rozwój fortyfikacji. Poza tym był reformatorem francuskiego korpusu inżynierskiego oraz twórcą licznych projektów koszar. Na podstawie jego projektów i wytycznych powstała modyfikacja starego „rzędownego” typu koszar. Pierwowzór dla niego przedstawił Vauban na własnoręcznym rysunku z 1689 roku (il. 16). Zaprezentował on tam dwutraktowy, trójkondygnacyjny budynek, kryty dachem czterospadowym, składający się z bloku mieszkalnego dla żołnierzy oraz pawilonu dla oficerów. Część żołnierska złożona była z sekcji (modułów), których rozplanowanie było identyczne: każda z kondygnacji mieściła 4 prostokątne pomieszczenia mieszkalne, umieszczone po dwóch stronach korytarza biegnącego w poprzek osi podłużnej budynku. Korytarz komunikował ze sobą pomieszczenia na każdym z pięter, oraz mieścił po dwie pary prostych, jednobiegowych schodów, stanowiących komunikację pionową. Każde z pomieszczeń mieszkalnych, przeznaczonych dla 12 żołnierzy, mieściło piec do gotowania i ogrzewania pomieszczenia³¹⁶.

Ten wymyślony przez Vaubana typ koszar dla potrzeb pracy nazwany zostanie typem „sekcyjnym”. W XVII i XVIII wieku rozpowszechnił się on niemal w całej Europie.

Rozwiązania zastosowane przez Vaubana były w późniejszej epoce poddane krytyce – problematyczny był zwłaszcza układ schodów, który często modyfikowano, oraz wentylacja pomieszczeń³¹⁷. Jednak główną wartością projektu Vaubana, dzięki któremu wzór ten się powszechnie przyjął, było zestawienie czterech pomieszczeń mieszkalnych z korytarzem,

---

³¹⁴ Douet, il. 5 s. 95

³¹⁵ Douet 1998, s. 9-13

³¹⁶ Douet 1998, s. 43

³¹⁷ Richter 1887, s. 122-123

umożliwiającym wygodną komunikację pionową i poziomą. Takie rozwiązanie było bardziej funkcjonalne, niż wcześniej przedstawiane przez Russa, De Gomma i innych budowniczych epoki. Ponadto dzięki temu w planie koszar poszczególne moduły były klarownie od siebie oddzielone, a koszary zbudowane z wyżej opisanych sekcji mogły mieć dowolną długość, zależną od potrzeb³¹⁸. Analizując moduł koszar stworzony przez Vaubana po raz kolejny wskazać należy na podobieństwo do propozycji teoretycznych Sebastiana Serlia. Znowu jednak analogia nie odnosi się do jego koszar a do jego autorstwa projektów domów mieszczańskich. Szczególnie podobny do propozycji Vaubana układ pomieszczeń ma dom prezentowany w księdze VII traktatu Serlia (**il. 17**)³¹⁹. Zupełnie odmiennie potraktowane zostały jedynie schody – Serlio proponuje wąskie schody kręte wciśnięte w narożniki budynku, Vauban natomiast stosował dwie pary wygodnych schodów jednobiegowych umieszczonych w korytarzu przechodnim.

Drugim elementem wyżej opisanego projektu Vaubana z 1689 roku jest pawilon dla oficerów. Miał on układ pomieszczeń odmienny od części przeznaczonej dla żołnierzy. Każde z jego pięter składało się z 8 pomieszczeń, przedzielonych dwoma korytarzami: krótszym, umieszczonym poprzecznie do dłuższej osi budynku, mieszczącym schody, oraz dłuższym, poprzecznym do krótszego, komunikującym pomieszczenia ze sobą. Tym projektem, realizowanym później w licznych pawilonach dla oficerów, wprowadził Vauban do powszechnego użytku kolejny z typów koszar – typ korytarzowy. Również tutaj Vauban przejął już wcześniej stosowane rozwiązania i stworzył z nich wzorzec, który można było powtarzać. Koszary w typie korytarzowym powstawały już wcześniej. Ok. 1680 roku wymieniony już Bernard de Gomme wykonał projekt koszar, których pomieszczenia umieszczone były po obu stronach korytarza, jednak nie został on zrealizowany i nie wywarł wpływu na ówczesną architekturę koszarową³²⁰. To z budynkami powstałymi we Francji w XVIII wieku wiąże się dalszy rozwój typu „korytarzowego”.

4.1.3 Budownictwo koszarowe w XVIII wieku

Podobnie jak pod koniec XVII wieku, również w początkach następnego stulecia prym w architekturze koszarowej wiodli francuscy twórcy. Powstają wówczas największe zespoły

---

³¹⁸ Dallemagne 1990, s. 42- 44

³¹⁹ Hall, Hicks 2001, s. 263

³²⁰ Douet 1998, s. 12

koszarowe – między innymi w Neuf Briesach (1698-1702), gdzie wewnątrz „idealnego” miasta-twierdzy powstało 6 koszar dla 4000 żołnierzy (**il. 18, 19, 20**)³²¹.

Koszary wówczas powstające należą w większości do vaubanowskiego typu sekcyjnego, jednak pojawiają się również pierwsze budynki w typie korytarzowym, będące rozwinięciem rozwiązania używanego w pawilonach dla oficerów. Jednym z najstarszych jego przykładów są *Caserne de Bonne* w Grenoble z lat 1700-1710 (**il. 21**). Ten długi budynek obsługiwany był przez jedną tylko klatkę schodową, a pomieszczenia mieszkalne umieszczone były po obu stronach długiego korytarza, biegnącego równoległe do dłuższych elewacji budynku³²². W połowie XVIII typ ten był już w pełni wykształcony – koszary powstające wówczas posiadały długi korytarz wewnętrzny, z którym w równych odstępach przecinały się krótkie korytarze poprzeczne, powiązane ze schodami. W fasadzie były one zaakcentowane pseudoryzalitami³²³. Budynki w typie korytarzowym często przybierały formy monumentalne, czego przykładem są koszary podparyskie, w Saint Denis, Courbevoie i Roueil z 1756 roku (**il. 22, 23**)³²⁴.

Oprócz tych dwóch opisywanych wcześniej typów koszar, w początkach XVIII wieku pojawiły się nowe propozycje układu wnętrza koszarowego, które powstały z chęci rozwiązania problemów funkcjonalnych występujących w typach już istniejących. Należy w tym miejscu wymienić modyfikację układu korytarzowego, w którym korytarz biegnący przez środek budynku, rozdzielający pomieszczenia i komunikujący je wzajemnie, zastąpiono korytarzem biegnącym wzdłuż jednej z elewacji. Likwidowało to wadę pierwowzoru, polegającą na niedoświetleniu korytarza i złej wentylacji pomieszczeń. Jednak i to rozwiązanie nie było doskonałe, w związku z tym obie wersje układu korytarzowego były równie często stosowane³²⁵.

W początkach XVIII wieku wzory francuskie zostają również przeniesione w inne strony. Szybko przejęte zostają na terenie Niemiec. Obrazują to takie obiekty jak *Extensionskaserne* powstałe w latach 1701-1702 w Düsseldorfie, dzieło inżyniera Michaela Cagnona³²⁶, czy też koszary w Stuttgarcie z 1740 roku, dzieło kapitana Legera (**il. 24**)³²⁷.

Na osobne dłuższe omówienie zasługują koszary saskie, zarówno te powstające w Saksonii, jak i te budowane przez saskich architektów w Warszawie. W tym kraju sytuacja była szczególna, gdyż współistniały tam różne tradycje. Z jednej strony tradycja lokalna – to w

---

³²¹ **Neuf Briesach 1989**, s. 4-13

³²² **Dallemagne 1990**, s. 54

³²³ Doskonale obrazują to koszary w Douai z 1757, **Dallemagne 1990**, s. 81

³²⁴ **Dallemagne 1990**, s. 99-100

³²⁵ **Dallemagne 1990**, s. 63-64

³²⁶ **Spohr 1978**, s. 243-245

³²⁷ **Haupt 1937**, s. 1078-79

saskiej twierdzy Königstein powstały już w 1594 roku pierwsze koszary na ziemiach niemieckich (il. 25,26)³²⁸. Z drugiej strony silnie oddziaływały na architekturę koszarową wzory francuskie, gdyż działał tu Jean de Bodt, wybitny inżynier i architekt, z pochodzenia Francuz, doskonale wykształcony architektonicznie (uczeń Francois Blondella³²⁹) i znający najlepsze wzory architektury francuskiej. Był on między innymi autorem koszar piechoty w drezdeńskim Neustadt z lat 1732-36 (il. 27)³³⁰ i w Pirnie, z lat 1737-40³³¹. Jednak mimo to liczne koszary saskie powstałe w Warszawie w latach 1719-1736³³², budowane przez saskich inżynierów, wykazują bardzo słabe związki z francuskimi wzorami. Świadczy o tym między innymi użycie takich rozwiązań jak zewnętrzne, arkadowe galerie komunikujące pomieszczenia mieszkalne (il. 28, 29), które były obce francuskiej tradycji budownictwa koszarowego³³³.

Przy omówieniu historii budownictwa koszarowego nie należy zapominać o ziemiach monarchii Habsburskiej. Pojawiło się tam ono stosunkowo późno. Wprawdzie pierwsze tego typu budynki powstały w latach 20 XVIII wieku, w wiedeńskim Leopoldstadt (1721-23) i w Brnie (1726-35)³³⁴, jednak w dużej ilości koszary pojawiły się dopiero po reorganizacji państwa i armii wymuszonej wojnami o Śląsk. Najbardziej imponujące kompleksy koszar powstały w latach 80 XVIII wieku w nowych twierdzach: Hradec Kralove, Teresin i Josefov³³⁵. Budynki z tej grupy miały czworoboczny plan, długie, monotonne elewacje oraz monumentalną skalę (il. 30). Miały one jeden lub kilka dziedzińców, oraz układ pomieszczeń z korytarzem biegnącym przy ścianie od strony dziedzińca. W kilku przypadkach, tak jak np. w koszarach artylerii w Josefovie, korytarz ten otwarty był arkadami na dziedziniec (il. 31). Takie rozwiązanie było później rozwijane w austriackim budownictwie koszarowym i ok. 1820 roku stało się modelowe³³⁶. Przypomina ono stary typ „klasztorny”³³⁷.

4.1.4 Koszary w państwie pruskim.

---

³²⁸ Taube 2000, s. 67

³²⁹ Thiel 1987, s. 6

³³⁰ Heckmann, s. 203-226

³³¹ Böhm 2000, s. 156

³³² Koszary Gwardii Pieszej wybudowane 1719 roku przez gen. Münicha; Kazimierzowskie, z lat 1732-40, dzieło C.F. Pöppelmana; oraz koszary Wielopolskie, dzieło J.S. Deybela i C.F. Pöppelmana z lat 1731-42. Patrz: Hentschel 1967, s. 227-243, il. 273-298

³³³ Hentschel 1967, il. 284-286

³³⁴ Czeike 1977, s. 254; Kupka, Ctverak, Durnik, Lutowsky, Stahlik 2002, s. 181

³³⁵ Romanak 1994, s. 26; Novak 2000, s. 12-13, 17; Kořán 1977, s. 505

³³⁶ Richter 1887, s. 127 il. 99

³³⁷ Autorowi tej pracy nie udało się zgromadzić wystarczającej liczby przykładów koszar z południa Europy, ale wydaje się, że typ „klasztorny” tam właśnie się rozwijał i na stamtąd przybył na ziemie habsburskie, wraz z licznymi w armii austriackiej inżynierami włoskimi.

Wprawdzie tematem tej pracy jest budownictwo koszarowe na Śląsku, jednak nie da się omówić jego historii w odłączeniu od tego co się działo w innych częściach Królestwa Pruskiego. Dlatego też niezbędne jest jednocześnie omówienie rozwoju budownictwa koszarowego z terenu Brandenburgii, Pomorza, Prus i Śląska

4.1.4.1 Okres do roku 1740

Koszty utrzymania wojska, zbrojeń, rozbudowy fortyfikacji pochłaniały ok. 2/3 budżetu państwa pruskiego. Przy tak dużych wydatkach dziwić może fakt, że w Prusy jako jedno z ostatnich państw w Rzeszy wprowadziło koszarowanie żołnierzy. Wyjaśnień jest kilka. Najprostsze jest związane z finansami – mimo olbrzymiego budżetu ciągle rozrastająca się armia pruska musiała czynić oszczędności. A budowa koszar wiązała się nie tylko z wydatkami związanymi z wzniesieniem budynków, ale i kosztami ich późniejszego utrzymania. Inną kwestią jest opór pruskich oficerów przed umieszczaniem żołnierzy w koszarach. Uważali oni je nie za mieszkania, a bardziej za domy pracy przymusowej bądź też więzienia i sądzili, że rekruci łatwiej przystosują się do życia wojskowego mieszkając u mieszczan, a nie w koszarach³³⁸.

Dlatego też w Prusach szeroko stosowano różne, alternatywne dla koszarowania, metody na zapewnienie kwater dla żołnierzy. Najpowszechniejsze było kwaterowanie żołnierzy w domach mieszczan. O tym, jak dogodna dla wojskowych była ta forma kwaterunku, świadczy fakt, że jeszcze w II połowie XIX wieku chętnie je stosowano³³⁹. Ekstremalnym przypadkiem był Królewiec, gdzie pierwsze koszary powstały dopiero w 1870³⁴⁰.

W XVIII wieku w pruskich miastach każdy właściciel domu miał obowiązek utrzymywać w nim izbę dla żołnierzy. Przymus ten wpłynął mocno na formę licznych budynków mieszkalnych, powstających w ramach akcji przebudowy miast pruskich w I połowie XVIII wieku. Pod jego wpływem wytworzył się charakterystyczny typ domu, niewielkiego, jedno lub dwu kondygnacyjnego, z izbą żołnierską od strony ulicy. Miejscem, na którego wygląd przymus kwaterunku wywarł szczególny wpływ, był Poczdam. Miasto to było za czasów Fryderyka Wilhelma I dwukrotnie powiększane, a każdy nowy dom, (budowany zwykle przy finansowym wsparciu króla), posiadał izbę dla 4 żołnierzy³⁴¹.

Równoległe do kwaterunku u mieszczan próbowano również budowy osobnych obiektów mieszkalnych dla żołnierzy. Pierwsze z nich były budynkami o drewnianej konstrukcji

---

³³⁸Sicken 1977, s. 30

³³⁹Jahn 1939, s. 384

³⁴⁰Sicken 1977, s. 37

³⁴¹Hahn 2003, s. 38

szkieletowej zwanymi barakami (Baracken, Baraquen). Poszczególne obiekty tego typu różniły się od siebie znacznie. W Berlinie w 1721 roku powstała na krańcach miasta znaczna ilość niewielkich domków mieszczących po 4 żołnierzy każdy³⁴². Podobnie wyglądały baraki dla żołnierzy powstałe w latach 1666-68 w Magdeburgu, usytuowane wzdłuż wału twierdzy³⁴³. Inaczej wyglądały obiekty drewnianej konstrukcji szkieletowej powstałe w Neuruppin w latach 1740-42. Było to 16 budynków mieszkalnych dla rodzin żołnierskich (**il. 32, 33**), tworzących dwa kwartały zabudowy i dwa fragmenty pierzei ulicznej³⁴⁴. Większy, ale za to pojedynczy był barak powstały w 1727 roku w Szczecinie³⁴⁵. Największe baraki powstały w 1688 roku w Piławie - miały kilkadziesiąt metrów długości, a ustawione były obok siebie w dwóch rzędach, w pobliżu wejścia do portu³⁴⁶. Najciekawsze obiekty z tej grupy powstały przed 1690 roku w Oderbergu, niewielkiej twierdzy brandenburskiej w północno zachodniej części Nowej Marchii. Dzięki zachowanym planom archiwalnym wiadomo, że były to dwukondygnacyjne budynki o układzie sekcyjnym, zbudowane w niewielkiej odległości od muru obronnego twierdzy. Z poddasza tych budynków wyprowadzane były drewniane platformy, wspierające się z jednej strony na konstrukcji koszar, a z drugiej na murze. Na platformach tych lokowano stanowiska artyleryjskie³⁴⁷. Koszary w prawdziwym znaczeniu tego słowa, murowane i służące większej liczbie żołnierzy, pojawiały się w Prusach w XVII i pierwszych dziesięcioleciach XVIII wieku niezwykle rzadko. Najstarsze znane, murowane koszary pruskie powstały w twierdzy Drezdenko, prawdopodobnie ok. 1650 roku. Były to stosunkowo skromne budynki, jednokondygnacyjne i jednotraktowe³⁴⁸. Ulokowane były w dwóch liniach, wzdłuż kurtyn twierdzy. Kolejne murowane koszary powstały dopiero kilkadziesiąt lat później - był to kompleks 4 murowanych „Ulrichs Kasernen” powstałych ok. 1720 w Magdeburgu³⁴⁹. Nieco późniejsze są duże, murowane koszary w Szczecinie, powstałe w roku 1729 na rogu Zielonego i Białego Placu Parad³⁵⁰. Istnienie dwóch jedynie przykładów budynków

---

³⁴² Demps 1998, s. 81-82

³⁴³ Asmus 2002, s. 74-75

³⁴⁴ Metzler 2000, s. 57-59

³⁴⁵ Slonimski, Makala, Paszkowska 2000, s. 158

³⁴⁶ Hoburg 1858, s. 236; Beelte 1968 s. 61

³⁴⁷ Baraquen zu Oderberg, plan i przekrój przez baraki, w: SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, XXV Oderberg,

³⁴⁸ Koszary te znane są z planów twierdzy z ok. 1700 roku, Plan und Abriß von Driesen SBB PK sygn. X 23169/10. Na planie tym widać zarówno lokalizację tych obiektów, jak i ich przekrój. Datowanie tych koszar na ok. 1650 rok wynika z porównania

³⁴⁹ Asmus 2002, s. 74-75. W monografii Gołdapi z 1995 roku istnieje wzmianka, że w tym mieście koszary powstały jeszcze wcześniej, bo już w 1719 roku. Wydaje się to jednak być mało prawdopodobne, gdyż wzmiankowane koszary w innym miejscu opisane są jako „koszary dla 68 koni”. Istnieje więc duże prawdopodobieństwo, że autor pomylił koszary ze stajniami. Patrz: Kopciała 1995, s. 57 i 60

³⁵⁰ Slonimski, Makala, Paszkowska 2000, s. 158

koszarowych sprzed 1740 roku świadczy o tym, że stosowano je jedynie w sytuacjach wyjątkowych.

4.1.4.2 Okres 1741-1756

Zajęcie Śląska przez wojska pruskie i włączenie tej krainy do państwa pruskiego w sposób definitywny zmieniło podejście do budowli koszarowych. W przeciągu krótkiego czasu, od zajęcia Śląska aż po wybuch wojny 7-letniej powstało ich kilkadziesiąt. Większość z nich powstała na Śląsku. Nie powinno to dziwić, gdyż ziemie te jako świeży i cenny nabytek musiały być intensywnie chronione. Niezbędna do tego była stała obecność silnej armii. Kwaterunek żołnierzy w domach mieszczan nie był dobrym rozwiązaniem, gdyż mógłby przyczynić się do osłabienia siły gospodarki śląskiej. Ważną kwestią był również duży udział w armii śląskich rekrutów, którzy byli uważani za potencjalnych dezertersów. Zwrócić uwagę należy również na fakt, że śląska ludność nie od razu stała się wierna nowemu królowi. Wprawdzie w latach 1740-41 w większej części Śląska nie było wrogiego nastawienia względem wkraczającej armii, jednak nie oznaczało to, że Ślązacy będą tak samo pokornie znosić ciężary pruskiego panowania, jak mieszkańcy starych ziem pruskich. Nie było pewności, czy mieszczanie Wrocławia, Nysy, Kłodzka Świdnicy czy innego dużego miasta doświadczonych przykrościami związanymi z kwaterowaniem wojsk, nie zwrócą się przeciwko władzy pruskiej w momencie zagrożenia. Najlepszym zabezpieczeniem na taką możliwość był silny garnizon zgromadzony w koszarach, a nie rozproszony po domach mieszczkańskich. Dlatego też koszary powstawały w pierwszym okresie jedynie w twierdzach. Najstarsze koszary na Śląsku powstały w 1744 roku w Brzegu. Były to 3 obiekty wzniesione w konstrukcji szkieletowej, mieszczące w sumie 850 żołnierzy, zlokalizowane pomiędzy Bastionem Westfalia i arsenałem (il. 34, 35). Ich autorem był dyrektor budowlany J.F. Arnold i kapitan inżynierii Petri³⁵¹. Rok później powstały podobne koszary w Koźlu, na miejscu zburzonego muru miejskiego³⁵². Przed 1750 rokiem powstał we Wrocławiu niewielki pawilon koszarowy, dobudowany do wewnętrznej strony muru miejskiego, na zamknięciu obecnej ulicy Krupniczej (il. 36), oraz w jego pobliżu 3 kolejne, tym razem większe budynki koszarowe, zwane *Kreuzhof Kaserne* (il. 37, 38). Dobudowane były od zewnętrznej strony do muru miejskiego, pomiędzy komandorią Joannitów przy Bramie Świdnickiej a terenem, na

---

³⁵¹ Bimler 1941 s. 38

³⁵² Weltzel 1866, s. 283

którym później powstało fryderycjańskie skrzydło zamku królewskiego. Mieściły w sumie 156 żołnierzy³⁵³.

Wszystkie te obiekty, mimo, że w literaturze i źródłach nazywane są koszarami, nie różnią się zbytnio od baraków znanych z Magdeburga, Szczecina czy też Berlina. Zbliża je zarówno stosunkowo nietrwała technika szkieletowa, w której zostały wzniesione, jak i lokalizacja - na granicy miasta, przy murze bądź też wale miejskim.

Równolegle z tymi prowizorycznymi koszarami powstawały jednak na Śląsku również pierwsze koszary murowane. Najwcześniejsze planowano we Wrocławiu – w 1746 roku miał tam powstać kosztem 77 tys. talarów wielki kompleks koszar. Jednak król nie zgodził na ich budowę i od planów odstąpiono³⁵⁴. W tym samym roku powstały koszary w Nysie (il. 39, 40), pomiędzy Bramą Wrocławską a budynkiem Komendantury³⁵⁵. Kolejne zbudował w Kłodzku major Wrede, w latach 1747-50. Ciągnęły się one pomiędzy murem twierdzy a Bastionem Farbiarskim, oraz pomiędzy Bramą Wodną a forticznym ujęciem wody(il. 41,42,43,44, 45)³⁵⁶.

Wszystkie wyżej wymienione obiekty z Nysy i Kłodzka zostały dobudowane do średniowiecznych murów miejskich, co motywowane było najpewniej względami oszczędnościowymi³⁵⁷. Stąd też ich charakterystyczna forma – były wąskie, jednotraktowe (za wyjątkiem koszar oficerów artylerii) i długie - nyskie miały ok. 400 metrów długości, kłodzkie były jeszcze dłuższe, ponad 600 metrowe. Ich nieregularny plan wynikał z konieczności dostosowania się do istniejących murów miejskich.

Najbardziej interesujące wydają się być koszary w Kłodzku, gdyż tam, z uwagi na nierówności terenowe, każda z 37 sekcji miała osobny dach, na innej wysokości niż dachy sąsiednie. To, wraz z dużym zróżnicowaniem fasad sprawiało wrażenie nie jednego, długiego budynku, a rzędu kilkudziesięciu niewielkich domków. Dobrą analogią dla tych budynków są wojskowe domy jednorodzinne, dobudowane do muru miejskiego w Buxtehunde, z 1681

---

³⁵³ Brak informacji dotyczących dokładnych dat powstania tych koszar, można to jedynie wnioskować na podstawie informacji z ikonografii archiwalnej. Patrz: **Werner, Topografia**, T1, karta: 164-165, 188-189, 194-195, oraz grafika przedstawiająca zniszczenia po wybuchu wieży prochowej w 1749 roku, (w:) **Czerner 1989** il. 130. Koszary Kreuzhofu istniały do 1815 roku, patrz: Die Benutzung der Militär Gebäude in der Stadt Breslau und Die Unterbringung der Militär Utensilien, 1810-1819, GStA PK I HA Rep. 77 Tit. 1236 nr 2 k. 48

³⁵⁴ GStA PK IV HA, Rep. 15, nr 806, k. 26

³⁵⁵ Koszary w Nysie są zaznaczone na planie SBB PK X 31028 z 1746 roku, jako „neu angelegte Cassernen”, więc należy przyznać, że powstały przed tą datą.

³⁵⁶ Datowanie koszar w Kłodzku na podstawie dokumentów: GStA PK I HA, Rep. 96, Tit. 616, t. C 1746, k. 27-28; t. E 1748-50, k. 48; t. G 1753-54, k. 12

³⁵⁷ Znane są jedynie koszty wzniesienia koszar w Kłodzku – 30 tys. talarów za koszary mieszczące 2 bataliony, co w porównaniu z normalnymi koszarami mieszczącymi tą samą liczbę żołnierzy jest oszczędnością rzędu 15 tys. talarów. Patrz: GStA PK I HA, Rep. 96, Tit. 616 t. C 1746, k. 28; t. E 1748-50, k. 12 – 13

roku³⁵⁸. Wprawdzie powstały one jeszcze za panowania szwedzkiego, jednak miejscowość ta znajduje się niedaleko pruskiej twierdzy Wesel, więc jest możliwe, że twórca koszar w Kłodzku zapoznał się z tym wzorem. Innym możliwym wzorem dla koszar kłodzkich i nyskich, mimo że były obiektami murowanymi, nie były typowe koszary tej epoki, tylko wspomniane już fachwerkowe baraki, jak te z Magdeburga czy też z Berlina. Tak tam, jak i tutaj, głównym czynnikiem wpływającym na ich formę był niski budżet budowy.

Niedługo po wzniesieniu tych pierwszych murowanych koszar powstają następne. Pomiedzy 1750 a 1756 zbudowano: 3 duże budynki koszarowe w Nysie (**il. 46-49**, dzieło inżynierów Sersa i Kleina, nr 5 i 6 z ok. 1750 roku³⁵⁹, nr 4 z roku 1756³⁶⁰), 4 budynki w Świdnicy (w latach **1754-55**, dzieło Johanna Boumanna³⁶¹, **il. 50-54**), jeden budynek w Kłodzku (w latach 1754-55, dzieło inż. Wredego³⁶², **il. 55, 56**) i dwa w Koźlu (w latach 1754-56, autor inż. Sers³⁶³ **il. 57, 58**). Wszystkie te koszary były dużymi obiektami, na planie prostokąta, zwykle 3 kondygnacyjnymi. W większości miały plan sekcyjny, tylko jedne z nich – koszary w Kłodzku, miały plan korytarzowy. Mimo, że powstawały szybko, w poczuciu coraz bliższej wojny, były wyposażone we wszystkie potrzebne do funkcjonowania elementy – studnie, toalety, etc.³⁶⁴.

Na osobną wzmiankę zasługuje kolejny obiekt kłodzki, który pełnił najprawdopodobniej funkcję koszar dla oficerów inżynierii (**il. 59, 60**), powstały ok. 1750 w wyniku przebudowy wczesnonowożytniej bastei³⁶⁵. Budynek ten na tle innych koszar tego czasu wyróżnia się nie tylko specyficznym planem, wynikającym z planu bastei na której został wzniesiony, ale i funkcją. Są to jedyne koszary dla oficerów powstałe w tym czasie na Śląsku. Oficerowie mieszkali wówczas zwykle u mieszczan, a nie w koszarach.

Oprócz tych obiektów król planował jeszcze w 1753 roku budowę koszar dla 10 kompanii w Głogowie i Wrocławiu, plany te jednak nie zostały ostatecznie zrealizowane³⁶⁶. W 1753

---

³⁵⁸ **Eichberg 1976**, s. 151-153. Obiekty te widoczne są na planie twierdzy Buxtehude zachowanym w Sztokholmskim Krigsarkivets (plan prezentowany na stronie http://www.ra.se/KRA/bilder/0406/25/033_002b.jpg, stan z dnia 13. 04.2006)

³⁵⁹ GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. C 1746 k. 25, t. E 1748-50 k. 1-2, 39-41, t. F 1751-52 k. 1, 18-20, t. G k. 31; t. H 1755-56, k. 29, 34, 49

³⁶⁰ GStA PK I HA, Rep. 96, Tit. 616, t. H 1755-56, k. 24, 26, 30, 39-41

³⁶¹ GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. E 1748-50 k. 12-13, 42, 44 G 1753-54 k. 14, 19, 41, 49, 67, t. H 1755-56 k. 6

³⁶² GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. G 1753-54 k. 12, 81, 82

³⁶³ GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. G 1753-54 k. 14, 16 i t. H 1755-56 k. 33, 58, 96

³⁶⁴ **GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. t. F k. 56**

³⁶⁵ Obecnie Łukasińskiego 24. Projekt **SBB PK X 25107/6-33**

³⁶⁶ **Volz, Künzel 1899**, s. 16

powstał projekt budowy nowych koszar w Nysie, przy murze miejskim pomiędzy Bramą Berlińską i Wrocławską (il. 61), który również nie doczekał się realizacji³⁶⁷.

Gwałtowne przyspieszenie w budowie koszar, jakie miało miejsce po 1753 roku, wynika z decyzji wzmocnienia twierdz śląskich o nowe oddziały, w ramach przygotowania do wojny. W tym czasie powiększono o dwa bataliony obsadę twierdzy Świdnica (1755) oraz Kłodzko, Nysę i Koźle (1756). Były to, w odróżnieniu od wcześniej tam stacjonujących, oddziały regularne, więc królowi zależało na ich mobilności³⁶⁸. Kwaterowanie w domach mieszczańskich ograniczyłoby mobilność tych nowych oddziałów, więc zdecydowano się na szybką budowę nowych koszar.

Jak widać, w latach 1744-56 miała miejsce na Śląsku niezwykle ożywiona działalność budowlana, której efektem było powstanie 12 koszar o drewnianej konstrukcji szkieletowej i 16 murowanych. W tym czasie poza Śląskiem powstały tylko 4 koszary w Poczdamie³⁶⁹, oraz 4 w Berlinie³⁷⁰. Dysproporcja ta w sposób wyraźny pokazuje, jak dużą wagę król pruski przykładał do należytego zabezpieczenia nowej prowincji. Taką samą dysproporcję widać porównując intensywność prac fortyfikacyjnych – na Śląsku prace były niezwykle intensywne, podczas gdy w starych twierdzach pruskich prac zupełnie zaprzestano.

4.1.4.3 Okres 1763-1806

W trakcie trwania wojny 7-letniej wszelki ruch budowlany zamarł. Prowadzone były jedynie niezbędne prace fortyfikacyjne w trakcie przygotowania twierdz do obrony, bądź, jak miało miejsce w Nysie i Kłodzku, w przypadku jeśli w wyniku doświadczeń wojennych dostrzeżono niezbędną wzmocnienie któregoś z elementów twierdzy³⁷¹. Dopiero po zakończeniu działań wojennych powrócono do przerwanych robót. Rozbudowa fortyfikacji trwała nadal, tak samo jak i przed wojną istniała wyraźna dysproporcja, pomiędzy intensywnymi pracami w twierdzach śląskich a niewielkimi w twierdzach w starych prowincjach. Inaczej przedstawiała się kwestia budowy koszar. Tym razem punkt ciężkości przeniósł się ze Śląska do Brandenburgii.

³⁶⁷ Powstał jedynie projekt i kosztorys, patrz: **GStA PK I HA Rep.** 96 Tit. 616 t. G 1753-54 k. 5-10

³⁶⁸ **Jany 1967**, t. 2, s. 185-186

³⁶⁹ Autorem 3 z nich – przy obecnej *Lindenstrasse* i *Elisabethstrasse* z 1753, oraz przy *Hohenzollernstrasse* z 1754 był twórca koszar w Świdnicy, Johann Boumann, twórcą ostatnich, przy *Berliner Strasse* 11-13 z 1756 był Heinrich Ludwig Manger. Patrz: **Schmidt 2001**, s. 9 i 11; **Drescher 1978**, s. 293-294; **Heckmann 1998**, s. 354

³⁷⁰ Powstały między 1752 a 1756 rokiem. Były to między innymi koszary na *Voltairestrasse*, przy *Neue Friedrichstrasse* (dzieło C.F. Richtera z 1754 roku) oraz *Kommandantenstraße* 77-79. Patrz: **Jahn 1939**, s. 384-385; **Demps 1998**, s. 82; **Heckmann 1998**, s. 326

³⁷¹ Nysa – nowa reduta wzniesiona przez inż. Le Febura w 1762 roku, Kłodzko – flesza przed fortem na Owczej Górze, rozpoczęta przez Wredego i później rozbudowana przez inżynierów austriackich. Patrz – **Klotz 1841**, s. 13 i 17

Pierwszymi koszarami powstałymi po wojnie był budynek w Berlinie na *Friedrichstrasse*, zbudowany w 1764. Był to wielki obiekt na planie czworoboku (il. 62, 63), zaprojektowany przez Johanna Boumanna dla 2 regimentu artylerii.³⁷² W tym samym czasie powstało również 5 kolejnych koszar poczdamskich³⁷³.

Mimo wykrwawienia kraju w wyniku długiego konfliktu, Fryderyk II dążył do dalszego wzmocnienia armii. W latach 1765-66 postanowił powiększyć liczbę piechoty o ponad 25 tys. żołnierzy. Decyzja ta rozpoczęła wielką akcję budowlaną - w 1767 roku podjęto decyzję o wzniesieniu 12 budynków, każdy dla 240 żołnierzy z jednego z regimentów marchijskich³⁷⁴. W wyniku tego powstały w 1766 r koszary w Spandau³⁷⁵, w 1767 roku: w Berlinie na *Köpenikerstrasse*³⁷⁶, w Prenzlau³⁷⁷, w Neuruppin³⁷⁸, dwa budynki w Nauen³⁷⁹ a w latach 1767-68 w Chojnie (il. 64, 65)³⁸⁰. Pod koniec lat 60 powstał również zespół 4 budynków koszarowych we Frankfurcie nad Odrą³⁸¹. W latach 70 miała miejsce dalsza rozbudowa bazy mieszkaniowej dla wojska w Brandenburgii. Powstały wówczas koszary w mieście Brandenburg (il. 66, 67) 1773-74³⁸², w Berlinie w roku 1773 J. Boumanna wznosił dwa kompleksy: koszary dla 3 regimentu artylerii na *Alexanderstasse* (il. 68) i dla 4 regimentu artylerii na *Kupfergraben*³⁸³. W 1775 roku powstały kolejne koszary w Neuruppin (il. 69)³⁸⁴.

Na osobną wzmiankę zasługuje rozwój budownictwa koszarowego w Poczdamie. Poza wspomnianymi już koszarami z 1764 roku, powstaje tam w latach 70 i 80 kilkadziesiąt obiektów, których głównym twórcą był Heinrich Ludwig Manger³⁸⁵. Dzięki temu Poczdam stał się najlepiej wyposażonym w budynki wojskowe garnizonem w Prusach.

Należy również wspomnieć o obiektach spoza Brandenburgii, a zwłaszcza o powstałych w 1776 roku dla regimentu von Bevern dwóch budynkach koszar w Szczecinie, autorstwa Johanna Wilhelma Haasego. To, co je wyróżniało, to bardzo bogata, późnobarokowa

---

³⁷² Jahn 1939, s. 388 il. 9

³⁷³ Jedne z nich są zachowane do dzisiaj, przy obecnej *Lindenstrasse* (*Otto-Nuschke-Strasse*) z lat 1764/65. Patrz: Drescher 1978, s. 294

³⁷⁴ Jany 1967, s. t. 3, s. 17

³⁷⁵ Ribbe 1991, s. 66

³⁷⁶ Jahn 1939, s. 391 il. 15

³⁷⁷ Kosztem 10777 talarów, patrz: Guddat 2001, s. 130

³⁷⁸ Ludwigs-kaserne, obecna *August Bebel Strasse* 9. Patrz: Metzler 1996, s. 64

³⁷⁹ Schneider 2003, s. 42

³⁸⁰ Voß, Hoppe, s. 21

³⁸¹ Gramlich 2002, s. 25

³⁸² Cante 1994, s. 184

³⁸³ Heckmann 1998, s. 357

³⁸⁴ Metzler 2000, s. 57 – 59

³⁸⁵ W latach 1770-81 zaprojektował prawie 30 tego typu obiektów. Z innych twórców tego czasu jedynie Georg Christian Unger zajmował się koszarami w Poczdamie, lecz zbudował jedynie dwa obiekty. Heckmann 1998, s. 424-425 i 463

dekoracja rzeźbiarska (**il. 70, 71**), rzecz niezwykle rzadka w innych obiektach koszarowych z tego czasu³⁸⁶.

Na Śląsku akcja budowlana rozwijała się w tym okresie znacznie wolniej, niż w Brandenburgii. W latach 60 powstały tam jedynie dwa obiekty we Wrocławiu: koszary Wehnera (1765, **il. 72-75**) i Karmelitańskie (1768, **il. 72, 73**)³⁸⁷. Więcej ich powstało w latach 70. Ok. 1770 we Wrocławiu wzniesiono koszary piechoty na Wyspie Mieszczkańskiej zwane Czerwonymi (**il. 76**). W 1772 roku w Głogowie powstał jeden pawilon koszarowy (**il. 77**)³⁸⁸. W latach 1773-74 wybudowano we Wrocławiu grupę 3 identycznych koszar: Ballhausu, Klemensa i Barbary (**il. 72, 78-80**)³⁸⁹, oraz 4 budynki koszarowe dla załogi nowopowstałej twierdzy w Srebrnej Górze (**il. 81-83**)³⁹⁰. W Nysie, która była już wystarczająco nasycona obiektami wojskowymi, powstał w 1775 tylko jeden, niewielki budynek koszarowy³⁹¹. W tym samym roku powstał również jeden budynek w Kłodzku – koszary nr 6 (inż. Laurens)³⁹². W latach 1776-77 powstały pierwsze na Śląsku koszary umieszczone w mieście nie będącym twierdzą – koszary w Ząbkowicach (**il. 84**)³⁹³. Pod koniec lat 70 zaczęto również wymieniać starą, nietrwałą zabudowę z lat 40. Pomiędzy 1776 a 1778 J.M. Pohlmann zbudował nowe koszary w Koźlu, wzniesione na miejscu fachwerkowych koszar z 1743 roku (**il. 85-87**). Podobny proces wymiany miał miejsce w Brzegu, gdzie w latach 1781-85 wzniesiono dwa nowe, murowane budynki, na podstawie projektu C.G. Langhansa (**il. 88-90**).

Ostatnim budynkiem koszarowym wzniesionym za rządów Fryderyka II były koszary w Lwówku Śląskim (**il. 91**), z 1786 roku, dzieło J.M. Pohlmann³⁹⁴. Obiektowi temu należy poświęcić nieco więcej uwagi – wzniesiono go dla ostatniego pułku założonego przez króla, a sprawy związane z jego formowaniem i budową koszar zajmowały Fryderyka II niemal do ostatnich dni życia. Jest to dobry przykład ilustrujący osobiste zaangażowanie króla w rozwiązywanie poszczególnych problemów wojska, łącznie ze sprawami jego zaplecza bytowego.

---

³⁸⁶ Wiśniewski 1985, s. 626. Atrybucji koszar dokonałem na podstawie analizy porównawczej zachowanych projektów koszar (SBB PK X 34076-4, -5), oraz szczecińskich projektów Haasego publikowanych w: Saal 1938, s. 96 i Slonimski, Makala, Paszkowska 2000, s. 151-152,

³⁸⁷ Gieraths 1961, s. 21

³⁸⁸ Bartz 1810, s. 18

³⁸⁹ Planowano wnieść jeszcze czwarty identyczny pawilon, na terenie tzw. Kreuzhofu, ale z planów zrezygnowano, patrz: AP Wrocław, Akta Miasta Wrocławia, sygn. 1738, Projekt zu Erbauung einiger neuen Kasernen in Anno 1772, 1772-1775

³⁹⁰ Klotz 1841, s. 19

³⁹¹ Ruffert 1924, s. 25

³⁹² AP Wrocław, Akta Miasta Kłodzka, 5723 – Acta von denero zur Erbauung der Casernen vor dem Frankensteiner Thor gezogene Bürgerliche Grund Stucke – 1754-74 k. 8-11

³⁹³ Schoenaich 1930, s. 57

³⁹⁴ Glaeser 1938, s. 13-19

Kolejny król, Fryderyk Wilhelm II, nie miał już energii swojego poprzednika, i po początkowym okresie jego rządów, pełnym reform i zapału, nastąpiła stagnacja. Za jego panowania powstały nieliczne koszary, ale za to w większości interesujące architektonicznie. Z obiektów powstałych w tym okresie w Brandenburgii wspomnieć można koszary kawalerii w Berlinie na *Alexandrinenstrasse* z 1787 roku (il. 92, 93)³⁹⁵, dzieło Georga Christiana Ungera. Na Śląsku w tym czasie powstają jedynie dwa obiekty. Pierwszym były koszary we Wrocławiu na Wyspie Mieszczańskiej (il. 72, 94-96), dzieło C.G. Langhansa z lat 1787-88³⁹⁶. Był to największy kompleks budowli koszarowych, jaki powstał w XVIII wieku na Śląsku. Powstał dla 2 Pułku Artylerii, przeniesionego z Berlina do Wrocławia w 1787 roku decyzją Fryderyka Wilhelma II. Ostatni budynek koszarowy powstały na Śląsku przed wybuchem wojen napoleońskich, powstał w Kłodzku w 1789 roku (il. 97, 99) i był najprawdopodobniej dziełem Karla Gottfrieda Geißlera³⁹⁷.

4.1.5 Analiza architektury koszar śląskich

Porównanie pierwszych koszar Śląskich, które były z reguły niewielkimi, tanimi, wzniesionymi w konstrukcji szkieletowej budynkami, do powstałego pod koniec opisywanej epoki monumentalnego kompleksu koszar artylerii na Wyspie Mieszczańskiej we Wrocławiu wyraźnie pokazuje, jak wielką przemianę przeszło budownictwo koszarowe na Śląsku. Analiza poszczególnych aspektów architektury tych budynków pozwoli na dokładne zrozumienie tego procesu.

4.1.5.1 Materiał

Kwestia materiału została już wspomniana przy opisie historii budowy koszar śląskich. Wiadomo więc, że najstarsze koszary powstawały w drewnianej konstrukcji szkieletowej. Bardziej szczegółowych informacji brakuje. Skąpe wiadomości posiadamy jedynie o koszarach *Kreuzhofu* we Wrocławiu. Wiadomo, że były zbudowane z fachwerku, że miały murowany fundament i kryte były dachówką³⁹⁸.

Późniejsze koszary w dużej mierze zachowały się do dnia dzisiejszego, stąd wiadomo, że większość z nich miała murowane, ceglane ściany, drewniane stropy i schody, a kryte były dachówką ceramiczną. Jedynie przy budowie koszar w Kłodzku, Srebrnej Górze, Lwówku

---

³⁹⁵ Jahn 1939, s. 389 il. 11, 12

³⁹⁶ Hinrichs, s. 52

³⁹⁷ Datowanie umożliwia data budowy umieszczona na elewacji bocznej, znana z archiwalnego rysunku: AP Wrocław Oddz. Kamieniec Żąbkowicki Akta Miasta Kłodzka, Zarząd Policji Budowlanej, sygn I/94.

³⁹⁸ GStA PK I HA Rep. 77 Tit. 1236 nr 2 – Die Benutzung der Militär Gebäude in der Stadt Breslau und Die Unterbringung der Militär Utensilien, 1810-1819 k. 26-31 i 51-52

Śląskim i Świdnicy oprócz cegły wykorzystano kamień. W Srebrnej Górze ściany są głównie kamienne, wykonane z czerwonego piaskowca. Kamień jest również głównym materiałem, z którego powstały koszary w Lwówku. W Kłodzku, w koszarach przy ul. Łukasieńskiego kamienny jest cokół i narożniki ścian. Również w Świdnicy w koszarach przy obecnej ul. Teatralnej oraz w Kłodzku przy ul. Dworcowej partie cokołowe są z kamienia łamanego.

W wyżej wymienionych budynkach, za wyjątkiem koszar w Lwówku Śląskim, kamienne są również obramienia drzwi wejściowych. Tylko w Kłodzku w budynkach przy ul. Łukasieńskiego występuje więcej kamiennego detalu – obramienia okienne oraz kamienna dekoracja rzeźbiarska nad wejściami do budynków.

4.1.5.2 Plan i bryła

Zdecydowana większość koszar śląskich miała plan mniej lub bardziej wydłużonego prostokąta (proporcje boków krótszych do dłuższych 1:3 i więcej). Najdłuższe z budynków liczyły po kilkaset metrów. W tych przypadkach zwykle prostokąt planu był w kilku miejscach załamany, co wynikało z warunków terenowych. Tak było między innymi w przypadku koszar przy murze miejskim w Nysie oraz koszar w nyskim *Friedrichstadt*, położonych przy nadrzecznej grobli.

Jedynym przykładem koszar na planie czworoboku były koszary Wehnera we Wrocławiu (**il. 73**). Jednak podobnie jak w przypadku wcześniej wymienionych obiektów, również i tutaj plan wynikał z właściwości działki, zbliżonej do kwadratu. Wydaje się, że poza chęcią maksymalnego wykorzystania powierzchni, nie było żadnych istotnych przesłanek do zastosowania takiego planu.

Na prostotę planu największy wpływ miał układ wnętrza koszar. Spośród obiektów, których układ wnętrza jest znany, zdecydowana większość posiadała układ „sekcyjny”. Jedną z konsekwencji stosowania tego układu była możliwość budowy dowolnie długiego budynku, bez uszczerbku dla jego funkcjonalności. Jako że w śląskich koszarach nie stosowano pawilonów dla oficerów, które różniły się wymiarami od części dla żołnierzy, to w wyniku połączenia licznych sekcji mieszkalnych powstawał budynek o planie wydłużonego prostokąta, bez ryzalitów i skrzydeł. Zbliżony plan miały koszary z typu „korytarzowego”, jednak w tym przypadku możliwość przedłużania budynku była ograniczona.

Z podobnych powodów bryła koszar była bardzo zwarta. Jedynym elementem, który powodował urozmaicenie ich kształtu były dachy – czterospadowe lub dwuspadowe z naczółkami, zwykle zaopatrzone w lukarny. Najlepszym przykładem, w którym widać, jak bardzo dach z lukarnami ożywia monotonną bryłę budynku koszarowego, są wspomniane już

koszary w Kłodzku przy ul. Łukasińskiego, wyróżniające się wysokim dachem naczółkowym z dwoma rzędami dużych lukarn powiekowych (**il. 98**).

4.1.5.3 Wnętrza

Celem budowy koszar było zapewnienie z jednej strony taniego, funkcjonalnego i higienicznego mieszkania dla dużej liczby żołnierzy, a z drugiej strony ułatwienie kontroli nad nimi. Dla realizacji tych celów niezbędne było wypracowanie optymalnego układu wnętrza koszarowego. Dlatego też, aby dobrze poznać XVIII-wieczne koszary śląskie, należy przyjrzeć się stosowanym w nich schematom organizacji wnętrza.

Najbardziej rozpowszechnione na Śląsku były koszary należące do typu sekcyjnego, w związku z czym ewolucja typowego dla nich układu wnętrza, jaka nastąpiła w XVIII wieku, jest możliwa do pokazania na dużej liczbie przykładów. Układ wnętrza najbardziej zbliżony do wzorca zaproponowanego przez Vaubana znaleźć można w koszarach nr 5 w Nysie. Na każdym piętrze każdej sekcji tego budynku, po obu stronach korytarza przechodniego znajdowały się po dwa pomieszczenia mieszkalne (**il. 47**). W korytarzu mieściły się dwie pary krótkich schodów dwubiegowych, umieszczonych tuż przy wyjściach. Wszystkie te elementy są identyczne z francuskim wzorem. Jediną jego modyfikacją, jaką można dostrzec w tym budynku są pojedyncze pomieszczenia kuchenne, wydzielone z każdej pary pomieszczeń mieszkalnych³⁹⁹. Jak to wynika z opisów z początków XIX wieku⁴⁰⁰, podobny układ miały również wszystkie 4 koszary w Świdnicy. Najprawdopodobniej również dwa budynki koszarowe – nr 5 i nr 6 w Nysie oraz oba powstałe w 1756 roku w Koźlu, również miały taki układ.

Dalsza ewolucja układu wnętrza koszar sekcyjnych w Prusach doprowadziła do powstania nowego schematu. Polegał on na tym, że po obu stronach korytarza sekcji koszarowej mieściły się nie dwa pomieszczenia, a dwa mieszkania złożone z 2 izb, większej (*Stube*) i mniejszej (*Kammer*) oraz z jednej kuchni. Na każdym piętrze sekcji znajdują się 4 takie jednostki mieszkalne. Taka jednostka mieszkalna po raz pierwszy została zastosowana w szpitalu dla inwalidów powstałym w Berlinie w latach 1747-48 (**il. 100**)⁴⁰¹. Na Śląsku obiekty o takim schemacie układu pomieszczeń pojawiły się dopiero po zakończeniu wojny 7-letniej. Tak wyglądały koszary we Wrocławiu: Wehnera, Karmelitańskie, Ballhausu, Klemensa, Barbary, oraz piechoty na Wyspie Mieszcząńskiej, koszary w Głogowie, dwa budynki w

³⁹⁹ GStA PK, I HA Tit. 616 t. H 1755-56, k. 25

⁴⁰⁰ AP Wrocław, Akta miasta Świdnicy, sygn. 513, Acta die zu Militärischen Zwecken benutzte Gebäude, k. 5-

10

⁴⁰¹ **Ollech 1885**, s. 1-13

Koźlu z lat 1776-78, koszary w Ząbkowicach Śląskich, oba budynki koszar w Brzegu z lat 80 i koszary nr 7 w Kłodzku (**il.101**) .

Ten układ pomieszczeń był odpowiedzią na praktykowane w armii pruskiej grupowanie żołnierzy w tzw. *Camaradschaften*, złożonych z żołnierza żonatego i 4 kawalerów. Żonaty mieszkał wraz z rodziną w większym pokoju jednostki mieszkaniowej, z bezpośrednim wyjściem na korytarz, a kawalerowie w mniejszym. Wspólnie do dyspozycji mieli 1 kuchnię. Żołnierz-kawaler, aby wyjść na zewnątrz musiał przejść przez pokój żonatego. Ten niefunkcjonalny z dzisiejszego punktu widzenia układ miał swoje uzasadnienie. W koszarach mieszkali zwykle żołnierze obcokrajowcy i kawalerowie, uważani za grupę najbardziej skłoną do dezercji. Żonaci żołnierze byli przywiązani do garnizonu więzami rodzinnymi i przez to uważani przez władze wojskowe za grupę żołnierzy godnych zaufania. Z drugiej jednak strony rodziny wojskowe kwaterowane w domach mieszczan były dla nich największym obciążeniem. Tak więc umieszczając żonatych żołnierzy w koszarach odciążało się mieszczan i zarazem zyskiwało się wartowników pilnujących pozostałych żołnierzy. Nie należy zapominać również o żonach żołnierzy, które miały obowiązek przygotowywać posiłki również dla kawalerów, a także sprzątać w całym mieszkaniu i dbać o opał⁴⁰². Poza tym dzieci wychowujące się w koszarach od dzieciństwa przyzwyczały się do zawodu wojskowego.

Jako analogię dla takiego układu pomieszczeń w koszarach wspomnieć należy wzory zawarte w traktacie pruskiego architekta, Johanna Gotthilfa Angermanna⁴⁰³. Prezentował on tam typowy dom wiejski, który miał układ pomieszczeń zbliżony do pojedynczej sekcji koszarowej(**il. 102, 103**)⁴⁰⁴. Różnicą był brak wydzielonej kuchni oraz inny układ schodów.

Oprócz wyżej opisanych, na Śląsku występowały również bardziej odległe od standardu warianty typu sekcyjnego. Wymienić tu należy koszary w Kłodzku i Nysie, oba budynki przy murze miejskim, oraz koszary w Srebrnej Górze. W koszarach nyskich i kłodzkich główna zmiana polegała na zwężeniu sekcji tych budynków do jednego traktu, co było wymuszone lokalizacją tych budynków w wąskim międzymurzu. W Nysie sekcja ma plan połówki bloku (**il. 104**), znanego z tamtejszych koszar nr 5– po obu stronach krótkiego korytarza znajduje się normalnej wielkości pomieszczenie mieszkalne. Dzięki temu na jednym piętrze sekcji znajdowały się nie 4, a 2 pomieszczenia. Z każdego pomieszczenia wykrojona była jedna kuchnia.

---

⁴⁰² Memoire sur L'armee Prusienne en 1784, GStA PK I HA, Rep. 94 II M 13, k. 4-5

⁴⁰³ Architekt ten urodził się na Śląsku, wykształcenie zdobył w Dreźnie, a pracował później w Halle, Magdeburgu i księstwie Minden. Z tego wynika, że w jego wzorniku architektonicznym znaleźć się mogły wzory, związane z tradycjami architektonicznymi różnych krajów niemieckich. Patrz: **Heckmann 1998**, s. 26

⁴⁰⁴ **Angermann 1766** s. 377-378, il. XXXXVI

Plan koszar kłodzkich pokazuje zmiany idące dużo dalej. Tutaj ze standartowego planu sekcji koszarowej usunięto przechodni korytarz (**il. 105**), znajdujący się zwykle pomiędzy pomieszczeniami mieszkalnymi i zastąpiono go przez niewielkie, kwadratowe pomieszczenie mieszczące wąskie schody wachlarzowe, za którym znajdowała się podobnej wielkości kuchnia.

Układ pomieszczeń koszar kłodzkich został powtórzony w koszarach w Srebrnej Górze, późniejszych o niemal 30 lat. Tutaj nastąpiła jednak inna zmiana. Koszary powstały na dosyć stromym zboczu górskim, co uniemożliwiło zastosowanie korytarza przechodniego. Było tam jednak wystarczająco dużo miejsca, aby budynki miały dwa trakty. Rozwiązaniem było podwojenie planu koszar kłodzkich tak, aby pomieszczenia mieszczące schody znajdowały się od zewnętrznej strony, a pomieszczenie kuchenne przylegały do ściany nośnej między dwoma traktami (**il. 106**). Przez to oba trakty mieszkalne nie były ze sobą skomunikowane i funkcjonowały niezależnie.

Spośród koszar śląskich jedynie 7 reprezentowało typ korytarzowy. Schemat układu ich wnętrza był podobny – korytarz biegnący wzdłuż osi podłużnej budynku przedzielał dwa rzędy pomieszczeń mieszkalnych i był przecinany przez korytarze poprzeczne, mieszczące schody. Najstarszy budynek realizujący ten schemat pochodzi z 1754 roku i stoi do dzisiaj przy ul. Łukasiewskiego w Kłodzku. Wyróżniał się ciasnym korytarzem wewnętrznym (**il. 107**) oraz zastosowaniem jedynie dwóch par wąskich, jednobiegowych schodów w poprzecznych korytarzach, które nie biegiły przez całą szerokość budynku. Świadczy to o tym, że kwestia komunikacji wewnętrznej nie była tam rozwiązana wystarczająco dobrze. Widać to doskonale przy porównaniu z późniejszymi o 30 lat koszarami na Wyspie Mieszcząńskiej we Wrocławiu (**il. 96**). W budynkach tych, przy identycznej jak w Kłodzku głębokości traktu mieszkalnego (5,1 m), korytarz główny jest szerszy o 80 cm, a korytarze poprzeczne, mieszczące schody – szersze od 30 cm w bocznych klatkach schodowych do ponad 5 metrów w głównej klatce schodowej.

W koszarach wrocławskich zwrócić należy uwagę również na to, że mimo korytarzowego układu wnętrza również i tutaj, podobnie jak w koszarach sekcyjnych, pomieszczenia grupowane były w jednostki mieszkalne (**il. 108**) złożone z 2 różnej wielkości pomieszczeń mieszkalnych i 1 kuchni. Konieczność wpasowania ich w schemat wymuszony układem korytarzy spowodowała, że plan tych jednostek jest bardziej zróżnicowany, niż w koszarach sekcyjnych.

Zastosowanie jednostek mieszkalnych i idąca za tym modyfikacja planu świadczy o odmienności tych koszar od powszechnych wzorców. Różnica jest widoczna, gdy spojrzysz się

na plan koszar należących do typu korytarzowego powstających wówczas we Francji (**il. 23**) – tam stosowano jedynie pojedyncze pomieszczenia mieszkalne. Widać więc, że modyfikację wzoru francuskiego wymusiły specyficzne reguły koszarowania żołnierzy w Prusach.

Ostatnie z koszar o wnętrzu w układzie korytarzowym to koszary we Lwówku Śląskim. Obecnie ich wnętrze jest mocno zmienione, w porównaniu do pierwotnego stanu. Od połowy XIX wieku do dnia dzisiejszego budynek pełni funkcję szpitala i w związku z tym był kilkakrotnie przebudowany. Brak również planów budynku – tak historycznych, jak i współczesnych, więc rekonstrukcja pierwotnego układu jest trudna. Z archiwaliów wiadomo, że mieścił 300 osób w 30 izbach⁴⁰⁵. Jako że jest 3 kondygnacyjny, wychodzi po 10 izb na kondygnację. Z archiwaliów wiadomo również, że w budynku były kuchnie. Z analizy wnętrza, przeprowadzonej podczas oglądu budynku, wynika, że w budynku tym były izby różnej wielkości. Z powyższych przesłanek wynika, że również w tym budynku znajdowały się jednostki mieszkalne składające się z dwóch różnej wielkości pomieszczeń mieszkalnych oraz z kuchni.

O ile udowodniono, że wprowadzenie trójpomieszczeniowej jednostki mieszkalnej wpłynęło na zmianę układu pomieszczeń śląskich koszar, o tyle sprawą otwartą jest, czy każda z tych jednostek była zamieszkiwana, tak jak w pierwowzorze, czyli w Berlińskim Szpitalu dla Inwalidów przez 6 osób – 4 żołnierzy kawalerów i 1 żołnierza z żoną. Jest pewne, że tak było w koszarach artylerii na Wyspie Mieszczańskej⁴⁰⁶. Tam w dwóch największych koszarach kompleksu mieściło się 192 jednostek mieszkalnych (po 96 na każdy z budynków), w średnim z budynków mieściło się 64 jednostki mieszkalne, a w dwóch najmniejszych mieściło się po 32. W sumie w 6 obiektach znajdowało się 320 jednostek mieszkalnych i w całym kompleksie mieszkać mogło 1600 żołnierzy i 320 żon żołnierskich, co odpowiadało liczbie wszystkich żołnierzy regimentu artylerii, bez oficerów i podoficerów.

W kilku przypadkach w 1 jednostce mieszkalnej mieszkało więcej niż 6 osób. Znany jest projekt koszar w Brzegu, w którym zaznaczono rozmieszczenie łóżek⁴⁰⁷. W mniejszym pomieszczeniu znajdowało się 4, a w większym 2 łóżka (**il. 109, 110**). Jako że w pruskich koszarach stosowano łóżka dwuosobowe⁴⁰⁸, więc wynikałoby z tego, że w jednostkach mieszkalnych koszar brzeskich mieszkało nie 6, a 12 osób, czyli po dwa 6 osobowe *Kamaradschaften*, ale zgodnie z wcześniej omówioną zasadą – żonaci w dużym pomieszczeniu, a kawalerowie w mniejszym. Inne informacje odnoszą się do koszar

---

⁴⁰⁵ AP Wrocław oddz. Jelenia Góra, Akta Miasta Lwówek Śląski, sygn. 3015 k. 46

⁴⁰⁶ *Schl. Prvbl.*, 1789, s. 87-88

⁴⁰⁷ *Grundmann 1939*, s. 677

⁴⁰⁸ Wynika to z kosztorysu do wyposażenia koszar w Nysie *GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. F 1751-52 k. 20*

wrocławskich – Ballhausu, Klemensa i Barbary. Było w nich w sumie 72 jednostki mieszkalne, a mieszkało tam 576 żołnierzy⁴⁰⁹. Wynika z tego, że w jednej jednostce mieszkało 8 osób. Było to najprawdopodobniej spowodowane faktem, że w koszarach wrocławskich co drugi, a nie co 5 żołnierz był żonaty⁴¹⁰. W związku z tym powstała konieczność innego grupowania żołnierzy.

4.1.5.4 Elewacje

Na wygląd elewacji koszar śląskich wpływ miały dwa czynniki – typowe układy wnętrza, oraz teoria architektury tamtego czasu.

Przede wszystkim należy zwrócić uwagę na fakt, że rytm osi okiennych zależał od zastosowanego przez projektanta układu pomieszczeń. Względy praktyczne związane z odpowiednim oświetleniem i wentylacją izb były priorytetowe i architekt nie mógł zmieniać swobodnie ilości okien w sekcji.

Pierwszy ze stosowanych schematów wnętrza, układ sekcyjny, nadawał dłuższym elewacjom budynków koszarowych charakterystyczny rytm osi okiennych. W zależności od tego, czy sekcja składała się z pojedynczych pomieszczeń mieszkalnych, czy też z dwuizbowych jednostek, posiadała 5 bądź 7 osi okiennych. Środkowa oś odpowiadała korytarzowi i była zarazem osią wejściową, po jej obu stronach mieściły się dwa okna doświetlające większe pomieszczenie, oraz, jeśli zastosowano dwuizbową jednostkę mieszkalną, jedno okno mniejszego pomieszczenia. Odstęp pomiędzy skrajnymi oknami dwóch sekcji był znacząco większy, niż pomiędzy oknami tej samej sekcji, co wynikało między innymi z grubości ściany dzielącej sekcje. Z kolei w koszarach typu korytarzowego jedynym elementem układu wnętrza wpływającym na rytm osi okiennych, była lokalizacja poprzecznych korytarzy mieszczących klatki schodowe.

Drugim czynnikiem, wpływającym na wygląd koszar był fakt, że w ówczesnej teorii architektury budynki koszarowe były uznane za obiekty użyteczności publicznej oraz reprezentowały osobę inwestora, tzn. króla. Tak więc, przynajmniej w teorii, nie mogły być całkowicie pozbawione dekoracji i musiały posiadać właściwą oprawę architektoniczną⁴¹¹.

Dlatego też monotonia rytmu osi okiennych, wymuszana przez powtarzalny układ wnętrza budynku koszarowego musiała być w jakiś sposób przewyciężana.

---

⁴⁰⁹ W trakcie wyposażania nowych koszar zakupiono dla wszystkich trzech w sumie 288 materaców dwuosobowych. Patr: **AP Wrocław**, Akta miasta Wrocławia, sygn. 1738 – Projekt zu Erbauung einiger neuen Kasernen in Anno 1772, 1772-1775, k. 149-150

⁴¹⁰ **AP Wrocław** Akta miasta Wrocławia, sygn. 1738 – Projekt zu Erbauung einiger neuen Kasernen in Anno 1772, 1772-1775, k. 2

⁴¹¹ Porównaj: **Sierakowski 1812**, s. 187

Układ sekcyjny najbardziej determinował ukształtowanie elewacji koszar. Podkreślanie różnymi środkami charakterystycznego dla niego rytmu osi okiennych było najczęstszą praktyką. Powszechnie stosowanym rozwiązaniem było akcentowanie granic sekcji pilastrami bądź lizenami. Te najprostsze rozwiązanie zastosowano w Nysie w koszarach nr 4 i tych przy murze miejskim (**il. 47, 61**). Zdwojonymi lizenami zaznaczone były granice sekcji w koszarach w Świdnicy (**il. 111**). Często akcentowano również oś wejściową, ujmując ją w dwie lizeny bądź pilastry, jak to miało miejsce w koszarach w Koźlu (**il. 112**).

Jednak takie rozwiązania powodowały, że nawet przy niedużej ilości sekcji fasada była monotonna. Aby temu zapobiec, niektórzy projektanci koszar stosowali odmienne rozwiązania. Przy koszarach złożonych z dwóch jedynie sekcji wystarczyło silniej zaakcentować granicę między sekcjami, będącą jednocześnie osią symetrii elewacji. W ten sposób postąpił Richter w fasadach jego koszar wrocławskich (zwłaszcza Ballhausu, Barbary i Klemensa, (**il. 78**), Pohlmann w Małych Koszarach w Brzegu (**il. 89**) i Geißler w koszarach nr 7 w Kłodzku (**il. 97**). W koszarach brzeskich środkowa część fasady, obejmująca skrajne osie sekcji i przestrzeń pomiędzy nimi, była lekko wysunięta do przodu. Środek tego pseudoryzalitu zajmowały trzy płaskie blendy, po ich obu stronach ściana pokryta była płaskim boniowaniem pasowym.

W podobny sposób artykułowana jest fasada koszar kłodzkich. Tam jednak znajdują się trzy pseudoryzalit – dwa szersze, z boniowanymi lizenami na narożnikach, akcentują wejścia do budynku. Węższy pseudoryzalit maskuje łączenie sekcji – w przyziemiu posiada blendę okienną, identyczną w formach jak prawdziwe okna przyziemia, w drugiej kondygnacji umieszczona jest blenda z prostym obramieniem uszakowym i fartuchem podokiennym dekorowanym festonem, a w trzeciej kondygnacji blendę o owalnym kształcie otoczoną festonem, wypełnioną dekoracyjnym monogramem FWR (**il. 113**). Litery monogramu dekorowane są ornamentem w formie kwiatów róży. Należy przyznać, że sposób opracowania fasady tego budynku świadczy o dużej inwencji architekta, który szeroki pas ślepego muru, wynikający z układu wnętrza, zamaskował fałszywą osią okienną, na której skupia się cała dekoracja fasady. Zwrócić uwagę należy również na elewację boczną tego budynku. Podobnie jak w fasadzie, również tutaj środek symetrii akcentowany jest pseudoryzalitem i osią wyznaczaną przez podobne jak w fasadzie blendy okienne. Interesującym rozwiązaniem, zastosowanym przez projektanta tych koszar jest zaakcentowanie ćwierćkolumną narożnika budynku (**il. 114**). To rzadkie na Śląsku rozwiązanie stosunkowo często spotykane jest w budowach brandenburskich wzniesionych w

tym czasie. Zwrócić uwagę należy między innymi na powstałe w 1775⁴¹² roku koszary w Neuruppin (**il. 115**), przy obecnej *Friedrich-Engels-Strasse*, oraz na liczne budynki w Poczdamie, między innymi na budowie narożnika *Schloßstrasse* i *Am Neuen Markt* (**il. 116**), przy *Treckowstrasse* oraz kamienicę na narożniku obecnej *Schopenhauerstrasse* i *Charlottenstrasse*. Również detale takie jak festony, czy też dekoracje przedstawiające rozkwitające róże (oba te motywy na raz dekorują owalną blendę w środkowej osi fasady) mają związki z detalami popularnymi wówczas w budownictwie mieszkalnym Brandenburgii.

Fasady wrocławskich koszar Barbary, Klemensa i Ballhausu są nieco odmiennie ukształtowane. Okna dwóch górnych kondygnacji tych budynków są ujęte w 4 poziome, płaskie, prostokątne pola, ograniczone wąskimi pasami tynku. Narożniki pól są wklęsłe, i w wyniku tego w miejscach styku dwóch pól, tworzy się element w formie półkola z tynku, a pośrodku fasady, w miejscu styku 4 pól – element kolisty. Wypełniony jest owalnym kartuszem z inskrypcją. Mimo umiejscowienia głównego elementu dekoracyjnego fasady na jej osi symetrii, odmiennie niż w poprzednich dwóch budynkach, fasada jest tutaj spokojniejsza.

Oparcie kompozycji fasady na płaskich, prostokątnych polach o wklęsłych narożnikach rozwiązaniem spotykanym w śląskim budownictwie epoki. Jako przykład budynku, w którym zastosowano podobne rozwiązanie można podać szpital (**il. 117, 118**) i kościół św. Mikołaja w Głogówku, pochodzące z 1773 roku⁴¹³.

W wyżej opisanych budynkach celem projektanta było osłabienie monotonnego rytmu osi okiennych, zdeterminowanego przez układ wnętrza. Jednak tylko w jednym przypadku architekt zdecydował się na takie ukształtowanie elewacji, aby całkowicie zatrzeć efekt monotonii. Tak się stało w istniejącym do dzisiaj budynku Koszar Dużych w Brzegu (**il. 88, 90**). Składa się on z 5 sekcji i akcentowanie ich granic w tym przypadku nie zapobiegłoby monotonii fasady. Trzy środkowe osie budynku, oznaczające korytarz środkowej sekcji są lekko zryzalitowane i zaakcentowane dodatkowo frontonem z dekoracją panopliową i żeliwną plakietą z inskrypcją. Lekko zryzalitowane są również osie wejściowe 1 i 5 sekcji. Niczym nie wyróżnione są natomiast środkowe osie sekcji 2 i 4.

Taka kompozycja fasady odróżnia się znacząco od fasad innych koszar z tego typu, a przypomina natomiast bardzo fasady dwóch głównych budynków koszar artylerii na Wyspie Mieszczańskiej we Wrocławiu (**il. 94**), których wnętrze reprezentuje już typ korytarzowy. Schemat kompozycji budynków wrocławskich jest identyczny, jak brzeskiego, różnicą są odmiennie proporcje oraz bogatsze opracowanie centralnego pseudoryzalitu. Szczególnie

---

⁴¹² Metzler 2000, s. 57 – 59

⁴¹³ Katalog zabytków 1960 s. 25-26

ważny jest ten ostatni element, dekorowany przez 4 pilastry w porządku wielkim, dźwigające wielki fronton wypełniony bogatą dekoracją rzeźbiarską. Jest on bardziej monumentalny i ozdobny, niż stosunkowo skromny, powstały w Starych Koszarach w Brzegu.

Wydaje się że dwie wyżej opisane fasady koszar autorstwa Langhansa najlepiej stosują zalecenia ówczesnych teoretyków architektury – budynki te są z odpowiednio surowe, odpowiednie dla koszar, a z drugiej wystarczająco monumentalne, żeby reprezentować majestat króla.

Dla fasady tych koszar znaleźć można liczne analogie w budownictwie wojskowym epoki. Bogato dekorowany fronton, występujący w obu tych budowlach i będący głównym nośnikiem cechy monumentalizmu był wcześniej elementem zarezerwowanym dla budowli reprezentacyjnych. W latach 50 i 60 i pojawia się we francuskich koszarach, między innymi w Nancy, oraz podparyskich Rueil i Saint Denis (**il. 22**)⁴¹⁴. Wówczas, w reakcji na prostotę koszar vaubanowskich, koszary zaczynają być wzorowane na monumentalnych obiektach użyteczności publicznej. Podobny charakter ma fasada koszar przy *Friedrichstrasse* w Berlinie, zbudowanych przez Johana Boumanna w 1764 r (**il. 64**). Budynek ten miał długą, surową elewację, której 5 środkowych osi zajmował pseudoryzalit, artykułowany 5 lizenami dźwigającymi wielki fronton wypełniony dekoracją rzeźbiarską. Koszary podparyskie są możliwym wzorem dla Langhansa, który mógł je poznać podczas swojego pobytu we Francji w latach 1776-77, gdyż wiadomo, że był przynajmniej w Saint Denis⁴¹⁵. Langhans mógł na nie zwrócić uwagę, gdyż są wymieniane jako dobry przykład dla budowli koszarowych w popularnym wówczas traktacie Sturm⁴¹⁶. Niemal pewna jest znajomość przez Langhansa wspomnianych koszar berlińskich, trudno bowiem przypuszczać, żeby nie zwrócił na nie uwagi podczas swoich pobytów w Berlinie. Nie bez znaczenia jest również fakt, że 2 pułk artylerii, dla którego powstały koszary na Wyspie Mieszczańskiej, do czasu przeprowadzki do Wrocławia stacjonował właśnie w opisanych koszarach na *Friedrichstrasse*⁴¹⁷.

Również pozostałe koszary należące do typu korytarzowego powstałe na Śląsku miały bogato opracowane elewacje. Dobrym tego przykładem są koszary przy ul. Łukasińskiego w Kłodzku (**il. 55, 119**). Ich fasada ma 4 pseudoryzalit – dwa szerokie, obejmujące po dwie skrajne osie z każdej strony, oraz dwa węższe, akcentujące wejścia do budynku. Poza tym w każdej z osi okna połączone są ze sobą za pomocą fartuchów podokiennych. Te liczne wertykalne akcenty mają za zadanie przezwyciężyć horyzontalność fasady, która jest

---

⁴¹⁴ Dallemagne 1990 s. 89 i 99

⁴¹⁵ Kos 1997, s. 76

⁴¹⁶ Sturm 1719, s. 38

⁴¹⁷ Heckmann 1998, s. 354-355; Hinrichs 1909, s.52

narzucona układem wnętrza. Jednak autor tego budynku, odmiennie niż Lahngans, nie dążył do osiągnięcia efektu monumentalizmu. Gra elementów pionowych na fasadzie, bogaty detal i zróżnicowanie materiałowe – wszystko to sprawia wrażenie, że jego zamiarem było jedynie uniknięcie efektu typowego dla współczesnych mu koszar – monotoności i surowości bryły. W efekcie powstała stosunkowo bogata fasada, niewiele mająca wspólnego innymi fasadami koszar pruskich. Analogii dla niej należy szukać w architekturze południowego baroku. W podobny sposób obramienia okienne połączone są ze sobą za pomocą fartuchów podokiennych w ratuszu w Lesznie (**il. 120**), powstałym w latach 1707-1709, który był dziełem Giovanniego Catenacciego i Pompeo Ferrariego⁴¹⁸. Jako że obaj twórcy byli Włochami, można ten motyw uznać za charakterystyczny dla architektury ziem na południe od Śląska. Potwierdza to również jego występowanie w budynkach twierdzy Josefov w północnych Czechach - arsenał (**il. 121**) i lazarecie powstałych w końcu XVIII wieku. Również architekt projektujący ostatnią fasadę, której należy poświęcić kilka słów, fasadę koszar w Lwówku Śląskim (**il. 122**), starał się usunąć efekt monotonii długiej fasady budynku koszarowego. Jest równie bogata w środki architektonicznego wyrazu, jak wcześniej opisane koszary kłodzkie. Wejścia do budynku znajdują się w dwóch 4-osiowych pseudoryzalitach, pokrytych w całości, od cokołu aż po gzyms, płaskim boniowaniem pasowym. Okna w ryzalitach posiadają obramienia o zróżnicowanych formach, pomiędzy oknami znajdują się dekoracje rzeźbiarskie przedstawiające powiązane za sobą atrybuty wojskowe (**il. 123, 124**) a wejścia zaopatrzone są w obramienia zwieńczone plakietami ramowanymi przez konsolki. Bogato opracowane ryzalitty sąsiadują z odcinkami ściany zupełnie gładkiej, pozbawionej jakiegokolwiek dekoracji i detalu. Dzięki temu uwaga skupia się na ryzalitach i tym sposobem zagrożenie monotonością zostaje odsunięte. Sposób opracowania ryzalitów koszar lwóweckich, detal architektoniczny i dekoracja wykazują silne związki ze współczesną im architekturą Poczdamu, a zwłaszcza z fasadami domów projektowanych w latach 80. XVIII wieku przez architektów Dworskiego Urzędu Budowlanego pod kierownictwem Christiana Georga Ungera⁴¹⁹. Z kolei dekorację rzeźbiarską lwóweckich koszar (panoplia zawieszona na wstęgach) odnieść można od wówczas powstających monumentalnych budowli królewskich. Przykładem może być fasada Lange Stall z 1781 roku, dzieło C.G. Ungera (**il. 125, 126**)⁴²⁰ oraz portal główny stajni powozów królewskich w Poczdamie z 1787 roku, dzieło A.L. Krügera⁴²¹. W obu tych budynkach znaleźć można dekorację o bardzo podobnych formach⁴²².

---

⁴¹⁸ Zachwatowicz 1955, il. 312

⁴¹⁹ Heckmann 1998, s. 459-462 i 465

⁴²⁰ Giersberg 1986, s. 39; Wendland 2002, s. 101

⁴²¹ Giersberg 1986, s. 192

Zupełnie osobnym tematem zdają się być fasady koszary przy murze w Kłodzku. Jak to już zostało powiedziane, jest to zespół 37 niewielkich, 5-osiowych, dwukondygnacyjnych budynków, dostawionych do średniowiecznego muru miejskiego. Dobrze znane są widoki jedynie 4 z nich: sekcji nr 7 (sąsiadującej z Bramą Czeską) i nr 8 tzw. Czerwonych Koszar⁴²³, oraz 4 i 5 sekcji Koszar Artylerii. Rysunki tych budynków znajdują się w Staatsbibliothek w Berlinie (il. 41, 42)⁴²⁴. Z XIX wiecznej ikonografii wiadomo również, że pozostałe wyglądały podobnie.

W każdym z tych 4 obiektów oś wejściowa zaakcentowana jest ryzalitem, a krańce fasad zaakcentowane są lizenami bądź pilastrami. Mimo zastosowania tego samego schematu widać wyraźnie, że projektant chciał zindywidualizować wygląd każdego z obiektów. Najbardziej interesująco przedstawia się sekcja nr 7 Koszar Czerwonych – środkowy ryzalit jest w przyziemiu pokryty boniowaniem pasowym, w pierwszej kondygnacji jego krańce akcentują boniowane lizeny dźwigające trójkątny fronton. Boniowane są również lizeny na krańcach elewacji. Wejście, podobnie jak i okna, miało skromne obramienie, na jego zworniku wyryta była cyfra 7, oznaczająca numer budynku. Zupełnie inaczej przedstawił się sąsiedni budynek – zarówno ryzalit jak i lizeny były płaskie. Za to okna posiadały profilowany parapet, drzwi wejściowe miały prosty, uszakowy portal a pomiędzy nim i oknem 2 kondygnacji znajdowała się plakieta z numerem budynku. Jeszcze inaczej przedstawiały się fasady dwóch sekcji koszar artylerii. Obie miały gładkie lizeny na krańcach elewacji, a w środkowym ryzalicie okno górnej kondygnacji, zaopatrzone w fartuch podokienny, nachodziło na szeroki pas gładkiego fryzu pod gzymsem koronującym. Różniły się jedynie opracowaniem przyziemia ryzalitu – w sekcji nr 4 pokryty był on boniowaniem pasowym, a otwór drzwiowy miał proste obramienie ze zwornikiem. W sekcji 5 ryzalit był gładki, ale za to drzwi wejściowe posiadały prosty, uszakowy portal.

Wyjątkowość fasad koszar przy murze w Kłodzku polega na różnorodności środków zastosowanych do ich opracowania. Jawi się ona szczególnie przy porównaniu koszar kłodzkich z identycznie zlokalizowanymi koszarami przy murze w Nysie, gdzie wszystkie sekcje były identyczne. Jednak nie należy przeceniać wartości architektury koszar kłodzkich – J.G. Angremann w swoim traktacie budowlanym przedstawił budynek o fasadzie zbliżonej to

---

⁴²² W fasadzie Langen Stall są to, identycznie jak we Lwówku, zawieszona na wstędze broń, uzbrojenie, flagi i wieńce, wszystko w formach antycznych, a w portalu drugiej z wymienionych budowli w podobny sposób eksponowane są przedmioty związane z jazdą konną – siodła, uprzęże etc.

⁴²³ Nazwa obejmująca 23 sekcje koszar przy murze miejskim, od wałów twierdzy aż do Bramy Zielonej

⁴²⁴ **SBB PK X 25107/6-41, -39**

tej, którą posiadał jeden ze znanych budynków kłodzkich (**il. 127**). Według Angermanna była ona odpowiednia dla zwykłego domu wiejskiego⁴²⁵.

4.1.6 Koszty wzniesienia koszar

Interesującym zagadnieniem, które jest ponadto dobrze udokumentowane, są koszty wzniesienia budynków koszarowych. Zagadnienie to jest o tyle interesujące, że do dziś zachowane są materiały źródłowe, zwłaszcza z lat 40. i 50. XVIII wieku, co pozwala przeprowadzić dokładne porównanie kosztów powstania poszczególnych obiektów. Zgodnie z wiedzą autora nie istnieje żadne opracowanie historyczne dotyczące kształtowania się cen na Śląsku w XVIII wieku. Sprawia to pewną trudność, gdyż jak wiadomo, w wyniku wojny 7-letniej znacznie wzrosły ceny materiałów budowlanych na Śląsku⁴²⁶. W związku z tym należy rozważania na ten temat podzielić na dwa okresy – przed i po wojnie 7-letniej. Podział ten jest również uzasadniony przez zachowany materiał źródłowy – jedynie do pierwszego okresu posiadamy dużą bazę źródłową, dla drugiego okresu istnieją źródłowo poświadczone koszty jedynie w przypadku 4 obiektów.

Jedne z najwcześniejszych koszar, 37 domków koszarowych przy murze miejskim w Kłodzku, mieszczące 10 kompanii (ok. 1150 żołnierzy) kosztowały w sumie 30 tys. talarów, a przynajmniej tyle przewidziano na nie w budżecie na rozbudowę twierdzy w Kłodzku⁴²⁷. Jeden budynek mieszczący średnio 32 żołnierzy kosztował ok. 540 talarów⁴²⁸. Ten niski koszt powstania⁴²⁹ wynikał niewątpliwie z faktu wykorzystania wysokiego i grubego muru średniowiecznego jako tylnej ściany. Znacznie większe koszty planowano ponieść w związku

---

⁴²⁵ Angermann 1766 s. 377-378, tab. XXXXVI

⁴²⁶ Wzrost cen jest odnotowany przez budowniczych wojskowych. Inżynier De Daries w piśmie do króla Fryderyka II z 3 lipca 1764 roku w sprawie budowy magazynu w Świdnicy uzasadnia jego wysoki koszt bardzo wysokimi cenami drewna. Patrz: **GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 93 B De Daries k. 1**. Wzrost cen wynikał prawdopodobnie z manipulacji walutą wykonywanymi przez króla w celu finansowania wojny, w wyniku których wartość waluty pruskiej spadła o 62%, patrz: **Duffy s. 195**

⁴²⁷ **GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. C 1746 k. 27-28**

⁴²⁸ Wszystkie 37 budynków kosztować miało 30 tys. talarów. Przy tej kwocie na jeden budynek wypadało ok. 810 talarów. Jednak nie wiadomo było, czy była to kwota na samą budowę, czy również na wyposażenie tych budynków. Jest prawdopodobne, że koszty wyposażenia były wliczone, gdyż brak jest jakichkolwiek innych informacji o kosztach wyposażenia. W takim przypadku należy znacznie koszty samych prac budowlanych mogły być niższe od tej kwoty. W powstałych w 1751 roku w Nysie koszarach wyposażenie na 1 kompanię kosztowało ok. 1300 (patrz: **GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. E k. 40 i F k. 18**), podczas gdy w kozielskich z 1756 ok. 950 talarów (**GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. H 1755-56 k. 33**). Należy więc szacować, że wyposażenie omawianych koszar kłodzkich kosztować mogło w sumie 10 tys., a sama budowa - ok. 20 tys..

⁴²⁹ Dla porównania jeden dom dla kolonii Braci Morawskich w Nowej Soli w 1744 roku miał kosztować 600-700 talarów, co uważano za bardzo niską kwotę. patrz: **Schulz, s. 247**

z wzniesieniem koszar przy murze miejskim w Nysie – tam koszt budowy 1 sekcji mieszczącej 96 żołnierzy wynosił 2674 talarów⁴³⁰.

Koszary powstające na wolnej przestrzeni, nie oparte o mury, były znacząco droższe. Widać to wyraźnie porównując koszary kłodzkie – te przy murze miejskim, powstałe kosztem 30 tys. talarów, mieszczące 10 kompanii, z koszarami nr 5 i 6, mieszczącymi jedynie sześć kompanii, a kosztującymi również ok. 30 tys. talarów⁴³¹. Podobny koszt miały koszary nr 4 w Nysie, mieściły 5 kompanii i kosztowały 32 tys.⁴³². Znacząco tańsze były koszary powstałe w 1756 roku w Koźlu, które kosztowały 25 tys. talarów i mieściły 5 kompanii⁴³³.

Dla najwcześniejszych koszar powstałych po wojnie 7-letniej – koszar Wenera i Karmelitańskich we Wrocławiu nie ma żadnych informacji, odnośnie kosztów ich budowy. Takie dane mamy dopiero o tamtejszych koszarach Klemensa, Barbary i Ballhausu. Według wstępnych założeń kosztować miały 26109 talarów każde⁴³⁴, ale ich ostateczny koszt był odmienny. Najmniej, bo 17365 talarów, kosztowały powstałe na miejscu wcześniej istniejącego budynku, koszary Ballhausu; koszary Klemensa, umieszczone na miejscu dawnego kościoła Klemensa, zbudowano za 21465 talarów. Najwięcej, bo 23670 talarów kosztowały koszary Barbary. Najtańsze koszary wzniesiono najpewniej na fundamentach i z użyciem materiału rozbiórkowego ze starego Ballhausu, najpewniej również istnienie ruin kościoła umożliwiło na obniżenie kosztów koszar Klemensa. Jedynie koszary Barbary musiały być wzniesione od podstaw, więc kosztowały najwięcej⁴³⁵.

Jednak nawet te najtańsze z koszar wrocławskich z lat 70 były o prawie 3 tys. talarów droższe od znacznie większych Małych Koszar wzniesionych w 1780 w Brzegu za 14750 talarów⁴³⁶. Jeszcze większą różnicę widać pomiędzy wyżej opisanymi koszarami wrocławskimi a koszarami z Lwówka Śląskiego, zbudowanymi za 11644 talarów⁴³⁷.

Najdroższymi koszarami powstałymi na Śląsku w XVIII wieku był niewątpliwie kompleks obiektów na Wyspie Mieszczkańskiej z 1787 roku. Te 5 budynków powstało kosztem 215 tys.

---

⁴³⁰ Koszary ostatecznie nie powstały. Jednak kosztorys do nich jest ważny, gdyż mówi nam o kosztach wzniesienia koszar nr 1 i 2, powstałych w podobnej lokalizacji. **GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. G 1753-54 k. 9**

⁴³¹ Koszt wraz z wyposażeniem, sam koszt obiektów wynosić mógł 30-32 tys. talarów. **GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. G 1753-54 k. 12**

⁴³² **GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. H 1755-56 k. 40-41**

⁴³³ Koszt ten mógł być niższy, gdyż jeden z budynków tych koszar powstał na miejscu dawnej miejskiej słodowni, i materiał rozbiórkowy z tego budynku prawdopodobnie został wykorzystany do budowy koszar. **GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 t. H 1755-56 k. 33**

⁴³⁴ **AP Wrocław**, Akta miasta Wrocławia, sygn. 1738, Projekt zu Erbauung einiger neuen Kasernen in Anno 1772, 1772-1775 s. 33-35

⁴³⁵ **AP Wrocław**, Akta miasta Wrocławia, sygn. 1738, Projekt zu Erbauung einiger neuen Kasernen in Anno 1772, 1772-1775 s. 282-300

⁴³⁶ **Bimler 1932 s. 220**

⁴³⁷ **Olczak 2000, s. 29**

talarów⁴³⁸. Nawet jeśli przyjąć, że był to koszt wzniesienia całego założenia, w skład którego wchodził jeszcze lazaret i stajnie na 220 koni⁴³⁹, to i tak zdecydowana większość kosztów musiała zostać poniesiona na budowę koszar. Kompleks ten mieścił ok. 1600 żołnierzy i był prawie 20-krotnie droższy, niż mieszczące 330 żołnierzy koszary w Lwówku.

Jak widać budynki powstające we Wrocławiu były znacznie droższe od powstających na prowincji. Wynika z tego, że w mieście tym ceny materiałów i usług były znacznie wyższe. Z kolei najtańsze koszary, lwóweckie, powstały w mieście, które było otoczone przez kamieniołomy, co niewątpliwie pozwoliło znacznie obniżyć koszt budowy koszar. Poza wysoki koszt powstania koszar na Wyspie Mieszczańskiej we Wrocławiu spowodowany był bardzo bagnistym gruntem⁴⁴⁰.

---

⁴³⁸ **Hinrichs**, s. 52

⁴³⁹ **GSStA PK I HA Rep.** 77 Tit. 1236 no 7, Die Benutzung sämtlicher zu Breslau von der ehemalige Festung vorbehaltenen Gegenstände, 1815-1816, k. 29

⁴⁴⁰ Na planie Wrocławia z ok. 1775 roku (**SBB PK** sygn. X 20679/5) widać dokładnie, że na Wyspie Mieszczańskiej w miejscu, w którym powstały potem koszary znajdowały się 3 dosyć duże stawy, najpewniej jeszcze pozostałość starego ramienia Odry. Koszty fundamentowania wysokich, 4 kondygnacyjnych koszar musiały być więc bardzo wysokie. Dla porównania: z kosztorysu koszar, które miały powstać w podobnie niekorzystnym miejscu, w 1775 roku na Łasztowni w Szczecinie, wynika, że koszt prac fundamentowych wyniósłby Ł ogólnych kosztów wzniesienia i wyposażenia tego budynku. Patrz: **SBB PK X 34076-7**

4.2 Budowę zaplecza technicznego

Dla tak dużej społeczności, jaką była XVIII wieczna armia, niezbędne było stworzenie sprawnego systemu zaopatrzenia we wszystkie środki potrzebne do właściwego jej funkcjonowania. Podstawą tego systemu i jego najważniejszym elementem były magazyny żywności (*Proviand Magazin*), w których trzymano zboże bądź mąkę. Z magazynami związane były piekarnie forteczne. Innego rodzaju potrzeby zapewniały arsenały, w których trzymano broń, zarówno palną (działa, muszkiety) jak i białą. Równie ważne były wozownie oraz magazyny prochu.

4.2.1. Magazyny zbożowe

4.2.1. 1 Stworzenie systemu regularnej aprowizacji armii po wojnie 30 letniej.

Według kapitana Johanna Wilhelma v. Archenholtza, uczestnika wojny 7-letniej i twórcy historii tej wojny „Nigdy nie brakowało pruskiemu wojsku żołądu, chleba, furazu, rzadko warzyw i jeszcze rzadziej mięsa”.⁴⁴¹ Jest to najprawdopodobniej mocno przesadzona opinia oficera dumnego ze swojej armii, jednak faktem jest, że XVIII wieczna armia fryderycjańska była dobrze zaopatrzona, gdyż na terenie państwa pruskiego funkcjonował doskonale zorganizowany system magazynowy, który umożliwiał nie tylko gromadzenie żywności, zwłaszcza zboża, na czas wojny, ale i właściwą jej dystrybucję. Jednak system ten nie był wynalazkiem z czasów panowania Fryderyka II, lecz narodził się niemal wiek wcześniej. Aż do czasów wojny 30-letniej problem zaopatrywania żołnierzy w żywność był rozwiązywany na dwa sposoby – przez zakup potrzebnych towarów od kupców z terenu, w którym wojsko w danym czasie stacjonowało, albo przez kontrybucje, jeśli lokalny rynek nie był w stanie dobrowolnie dostarczyć wystarczającej ilości zaopatrzenia. Ok. 1630 roku armie dowodzone przez Wallensteina i Gustawa Adolfa liczyły do 100 tys. żołnierzy i aprowizacja ich za pomocą kontrybucji ściąganych z ludności okolicznych ziem była możliwa⁴⁴². Jednak 30 lat wyniszczającej wojny poważnie naruszyło podstawy materialne państw środkowoeuropejskich i pod koniec jej trwania możliwe było ściągnięcie środków umożliwiających wyżywienie maksymalnie 15 tys. żołnierzy na jednym obszarze. Taka sytuacja wymusiła stworzenie systemu aprowizacji, który umożliwiałby uniezależnienie armii od kontrybucji i umożliwienie jej na operowanie nawet na terenie zupełnie wyczyszczonym z zapasów. Taki system został stworzony przez Francuza, Le Telliera. On, najpierw jako intendent Armii Włoch (od 1640 roku) a potem, od 1643 roku, jako sekretarz wojny zaczął

⁴⁴¹ Cytat za: **Hubatsch 1982**, s. 127

⁴⁴² **Creveld 1977**, s. 5-7

budowę systemu aprowizacji armii w czasie wojny. Określenie wielkości racji żywnościowej dla żołnierzy, zaopatrywanie armii operujących na danym terenie z magazynów zbudowanych wcześniej, dostarczanie żywności żołnierzom przez regularne dostawy drogą lądową (konwoje) bądź wodną (statkami) – wszystko to pomagało francuskim wojskom w uzyskiwaniu sukcesów militarnych. Jednak ten system magazynowy miał charakter prowizoryczny i był likwidowany po zakończeniu kampanii. Dopiero następca le Telliera, Luvois, zorganizował system stałych magazynów, funkcjonujących zarówno w czasie wojny jak i pokoju. Magazyny te były podzielone na dwie kategorie – magazyny w twierdzach, w których trzymano zapasy na 6 miesięcy oblężenia, oraz magazyny generalne, które miały służyć własnej armii operującej poza granicami kraju⁴⁴³. Jednak niemożliwe, a nawet niepotrzebne, byłoby stałe zaopatrywanie wojsk w żywność, gdyż zasoby magazynów starczały co najwyżej na zaspokojenie 10% jego zapotrzebowania⁴⁴⁴. Na przełomie XVII i XVIII wieku wytworzona została zasada, że w trakcie marszów w głąb wrogiego kraju armie korzystały z metod już sprawdzonych, czyli żywiły się kosztem ludności miejscowej. Jedynie w momencie dłuższego postoju – w obozie umocnionym lub podczas oblężenia wrogiej twierdzy – korzystano z zapasów magazynowych.

4.2.1.2 System magazynowy w Prusach do 1740 roku

W Prusach szybko przejęto francuski system magazynowy. Pierwsze magazyny zakładał już w II połowie XVII wieku Wielki Elektor. Służyły one głównie wojsku, jednak czasem, w razie potrzeby wspomagały również ludność cywilną. W 1702 roku w poszczególnych twierdzach pruskich było już 13 magazynów⁴⁴⁵. Właściwy system magazynowy zaczął tworzyć dopiero Fryderyk Wilhelma I. Za jego rządów ich liczba wzrosła do 21, a powstawały nie tylko w twierdzach, jak dotychczas, ale i w zwykłych miastach – np. w Gorzowie Wielkopolskim, Kwidzynie, Insternburg, Ragnit, Królewcu i Pasłęku⁴⁴⁶. W tym czasie magazyny pełniły już z zasady podwójną funkcję - w czasie wojny zaopatrywały armię, a w czasie pokoju wykorzystywano je na wpływanie na rynkowe ceny zboża. W czasie dobrych urodzajów zakazywano importu zboża z zagranicy, a magazyny były napełniane zbożem kupowanym od miejscowych producentów, co pozytywnie wpływało na rodzime rolnictwo. W czasach nieurodzaju, kiedy ceny zaczynały rosnać, otwierano granice na obce zboże oraz wyprzedawano zboże ludności poniżej ceny rynkowej. Dzięki temu poprawiano

---

⁴⁴³ Creveld 1977 s. 18-22

⁴⁴⁴ Creveld 1977 s. 24

⁴⁴⁵ Acta Borussica. t. 2, Berlin 1901, s. 168

⁴⁴⁶ Acta Borussica t. 2 s. 271-272

los ludności cywilnej, ale i żołnierzy, a zwłaszcza biednych rodzin wojskowych, które w przeciwnym razie byłyby w czasach pokoju zmuszone do zakupu zboża na własny koszt. Zarząd nad każdym z magazynów sprawował Królewski Urząd Prowiantowy, z Prowiantmistrzem na czele. Ich zadaniem była kontrola nad stanem i jakością zasobów oraz obserwowanie lokalnych cen zboża. Kontrolę nad wszystkimi magazynami zbożowymi w kraju sprawował Generalny Urząd Prowiantowy⁴⁴⁷.

4.2.1.3 System magazynowy w Prusach w latach 1740-1763

Również Fryderyk II dużą rolę przykładał do magazynów zbożowych. Już w pierwszym roku swojego panowania zdecydował o budowie nowych magazynów – w Zehdenick i Frankfurcie nad Odrą oraz w Magdeburgu i w Gumbinnen⁴⁴⁸. Na znaczenie zbożowych magazynów wojskowych wskazuje również tempo, w jakim powstawały nowe magazyny na zajętych w latach 1740-1742 Śląsku. Już w sierpniu 1742 r. Fryderyk II zdecydował o założeniu 3 dużych magazynów: we Wrocławiu, w Świdnicy i w Nysie, oraz 3 mniejszych: w Brzegu, Głogowie i Kłodzku. Po drugiej wojnie śląskiej postanowiono również o budowie magazynu w Koźlu. W Brzegu, Wrocławiu i Głogowie za magazyny służyły najpierw już istniejące obiekty⁴⁴⁹. Dopiero po pewnym czasie zastąpiono je nowymi obiektami. Pierwsze takie obiekty powstały: we Wrocławiu (**il. 128**, 1743), w Świdnicy (**il. 129**, 1743-44), w Głogowie (późniejszy magazyn nr 2, **il. 130**, 1748), w Kłodzku (**il. 131-133**, 1748-49⁴⁵⁰) i w Nysie (**il. 134**, 1748-50)⁴⁵¹. Wszystkie te budynki powstały od razu jako stałe, murowane obiekty. Jedynie w Koźlu w 1747 roku na magazyn zaadaptowano nieukończony budynek koszarowy o konstrukcji szkieletowej⁴⁵².

Powiększenie terenu państwa o Śląsk oraz polityka zagraniczna Fryderyka II nastawiona na prowadzenie wojen wymusiła reformę systemu magazynowego. Zerwano z uniwersalnym ich przeznaczeniem. Istniejące 32 magazyny podzielono na dwie grupy: magazyny wojenne i krajowe. Do pierwszej grupy zaliczało się 7 magazynów śląskich oraz magazyny w Berlinie, Spandau, Magdeburgu, Szczecinie, Kostrzynie, Frankfurcie nad Odrą i Krośnie Odrzańskim. Wielkie magazyny w Magdeburgu miały służyć do zaopatrywania armii walczącej w Saksonii, a magazyny Śląskie i te miastach leżących nad Odrą służyły wspieraniu operacji

⁴⁴⁷ *Acta Borussica* t. 2 s. 274; *Jany 1967*, t. 1, s. 745-746

⁴⁴⁸ twórcą dwóch pierwszych był Gerhard Walrave. Patrz: *Acta Borussica* t. 3 s. 173-174

⁴⁴⁹ *Acta Borussica* t. 3 Berlin 1910, s. 175-176. W Brzegu na magazyn zamieniono między innymi spalony podczas oblężenia w 1741 dawny zamek piastowski

⁴⁵⁰ Tam powstał w 1748 jeden budynek, a po roku król zdecydował o budowie następnego. Patrz: *Orlich 1841*, s. 448 – 449

⁴⁵¹ Mieścił 2 tys. wispli mąki i 1,2 tys. wispli ziarna, kosztował ok. 22 tys. talarów. Patrz: *GStA HA I Rep. 96 Tit. 616 t. E, 1748-50 k. 1 – 2, 7-8*

⁴⁵² *Acta Borussica* t. 3 Berlin 1910 s. 176

skierowanych przeciwko Austrii. Magazyny wojenne były bardzo dobrze zaopatrzone, koncentrowano tam większą część zapasów zboża. Reszta magazynów przekształcona została w magazyny krajowe, których zadaniem było wyłącznie wspieranie ludności cywilnej w okresach nieurodzaju i wysokich cen. Magazyny krajowe miały wyraźnie mniejszą rolę i trzymano w nich mniejsze zapasy⁴⁵³.

Należy tu podkreślić szczególną rolę Odry, która awansowała do roli głównej arterii komunikacyjnej państwa pruskiego. Nie dziwi więc, że większość nowych magazynów wojennych na Śląsku leżała w miastach położonych nad jej brzegiem bądź nad brzegami jej dopływów – transport zaopatrzenia drogą wodną był zdecydowanie tańszy i bardziej efektywny, niż lądową. Jednak i ta droga nie była wykluczona – twierdze w Świdnicy i Kłodzku nie leżały nad spławnymi rzekami i były osiągalne jedynie lądem.

Główną funkcją, dla jakiej budowano magazyny na Śląsku, było ich wykorzystywanie w czasie wojny. Magazyny powstałe przed wojną 7-letnią służyły głównie dla zaopatrzenia wojsk przebywających w twierdzach bądź też operujących w ich bliskich okolicach. Wyjątkiem była twierdza Świdnica. W 1743 r. król zakładając tam magazyn, uznał, że powstanie tam główne miejsce składowania zaopatrzenia dla Śląska (*Haupt Depot Platz*). W założeniu był to magazyn „ofensywny”, służący do zaopatrywania wojsk operujących na całym Dolnym Śląsku i w północnych Czechach. Tak się stało już podczas II wojny śląskiej, kiedy z Świdnicy zaopatrywano w żywność armię pruską ulokowaną w obozie pod Chlumem. Podobnie było w czasie wojny 7-letniej, kiedy to np. w 1761 roku Fryderyk zaopatrywał swoje armie w obozie warownym w Bolesławicach z magazynów świdnickich⁴⁵⁴. Magazyn świdnicki, mimo że był bardzo duży, nie był w stanie pomieścić żywności dla całej armii, więc podczas wojny budowano liczne mniejsze magazyny tymczasowe⁴⁵⁵. Takie prowizoryczne magazyny powstawały również w innych twierdzach, min. w Nysie⁴⁵⁶.

4.2.1.4 System magazynowy w Prusach w latach 1763-1806

Po wojnie 7-letniej miała miejsce dalsza rozbudowa systemu magazynowego. W ramach uzupełnienia wcześniej stworzonej sieci budynków magazynowych i aprowizacyjnych na

---

⁴⁵³ Przykładem tego jest magazyn w Jeleniej Górze – założony w 1742 roku w celu ochrony przed głodem tkaczy z pogórza sudeckiego. Jednak przez długi czas stał pusty i już w 1750 został przekazany miastu. Przed wojną 7-letnią zapasy w nim przechowywane miały zostać odesłane do Świdnicy. Po wojnie znów stał pusty.

⁴⁵⁴ Groehler 1966, s. 63, s. 158

⁴⁵⁵ Na planie przechowywanym w SHAT Vincennes, (sygn. Article 14 1 V M 56 XXVII Schweidnitz, dossier et plans 1750-1861, plan nr 3) widać pomiędzy Galgen a Wasser Fort 10 niewielkich magazynów. Jeszcze większa liczba niewielkich budynków magazynowych jest widoczna na planie Świdnicy z 1762 roku, z czasów oblężenia pruskiego (SBB Berlin, sygn. Db 1.33 1914)

⁴⁵⁶ W Nysie poza tym przez długi czas funkcję magazynu spełniało jedno ze skrzydeł kolegium jezuitów, co dokumentuje plan SBB X 31034/15

Śląsku powstały nowe murowane magazyny w Głogowie (w latach 1765-67, **il. 135**), Świdnicy (mieściły 2200 wispli⁴⁵⁷ mąki i 700 wispli ziarna, powstały ok. 1765 roku⁴⁵⁸) w Koźlu (powstały ok. 1770 roku, mieścił 600 wispli ziarna⁴⁵⁹) i w Nysie (1786 rok, **il. 136**⁴⁶⁰). W latach 70., w trakcie budowy twierdzy w Srebrnej Górze powstały w jej kazamatach nowe magazyny, które jednak szybko opuszczono, ze względu na zawilgocenie twierdzy i przeniesiono je do kilku drewnianych szop powstałych pomiędzy fortyfikacjami⁴⁶¹. W Koźlu ok. 1780 roku powstały 4 nowe, niewielkie magazyny prowiantowe, zbudowane w konstrukcji szkieletowej⁴⁶², a trzy w podobnej konstrukcji, ale znacznie większe powstały w Nysie po powodzi w roku 1786⁴⁶³.

Rozbudowa śląskich magazynów i gromadzenie w nich zapasów było częścią akcji przekształcenia systemu magazynowego i koncentracji zasobów magazynowych, którą prowadzono w całym państwie od początku lat 70. XVIII w, której celem było zgromadzenie zapasów na rok przyszłej wojny. Na Śląsku przechowywano w trzech magazynach we Wrocławiu, Nysie i Świdnicy po 7 tys. wispli zboża, w Głogowie, Brzegu, Koźlu i Kłodzku po 3,5 tys. wispli⁴⁶⁴. W sumie w śląskich magazynach wojskowych po wojnie 7-letniej zgromadzono 36 tys. wispli zboża. Zapasy w tych magazynach miały stanowić roczny zapas dla armii operujących na Śląsku i północnych Czechach. Dla armii operujących na terenie Saksonii zgromadzono podobną ilość w Magdeburgu. Po 1779 Fryderyk II zdecydował o rozpoczęciu zbierania zboża na kolejny rok kampanii wojennej. W tym celu zbudowano nowe magazyny w Kostrzynie (w latach 1777-1784, projekt Johanna Boumanna) i jeden nowy duży magazyn, w Rathenow (w 1786 roku). W obu magazynach trzymano po 36 tys. wispli zboża⁴⁶⁵. Oprócz chęci zgromadzenia żywności dla żołnierzy na czas wojny, ważnym impulsem dla rozbudowy systemu magazynowego były rozbiory Polski. Przyłączenie do Prus Wielkopolski spowodowało możliwość przywozu zboża z tego żyznego kraju. Rzeką Warta, łącząca nową prowincję ze starymi, stała się kolejnym ważnym szlakiem przewozowym, a

---

⁴⁵⁷ Wispel i szefel – XVIII wieczne jednostki miary materiałów sypkich, między innymi zboża i mąki, obowiązujące w Prusach aż do 1871r. 1 Wispel=24 Szefel=13,19 m³. Patrz: Brockhaus Conversations Lexikon, Leipzig 1887, t. 16, s. 703.

⁴⁵⁸ GStA Rep. 96 Tit. 93 B De Daries k. 1, pismo z 3 06.1764 roku.

⁴⁵⁹ Znany jedynie z archiwalnych planów miasta SBB X 28149

⁴⁶⁰ SBB Denkschriften des Preußischen Generalstabes, XXIV Neisse, nr. 87 k. 20. Projekt tego i trzech szkieletowych magazynów w Nysie wykonał J.M. Pohlmann, patrz: SBB Denkschriften des Preußischen Generalstabes, XXIV Neisse, nr. 87 k. 18

⁴⁶¹ Powstałe po 1778 roku, zlokalizowane na esplanadzie pomiędzy Dolnym Bastionem a fortem Wysoka Skała.

⁴⁶² Plan SBB X 28150/1

⁴⁶³ SBB Denkschriften des Preußischen Generalstabes, XXIV Neisse, nr. 87 k. 18

⁴⁶⁴ **Acta Borussica** t. 4 Berlin 1931 s. 50

⁴⁶⁵ **Jany 1967**, t. 3, s. 68

położony przy ujściu Warty do Odry Kostrzyn stał się niezwykle ważnym miejscem z logistycznego punktu widzenia.

Dla nowych terenów pruskich na wschodzie, tzw. Prus Południowych, ważnym miejscem był Grudziądz. Od 1776 roku powstawała tam nowa twierdza, w której zbudowano wielką kazamatę magazynową, mogącą pomieścić 6 tys. wispli zboża⁴⁶⁶. Oprócz tego w latach 1784-86 powstał również kompleks magazynów na umocnionej wyspie na jeziorze Mamry, mieszczący 1,3 tys. wispli mąki i 1,8 tys. beczek sucharów, co stanowiło miesięczne zaopatrzenie dla 30 tys. korpusu. Tuż pod koniec swojego życia Fryderyk II chciał jeszcze rozbudować magazyny w Grudziądzu, aby pomieściły aż 60 tys. wispli, co pozwoliłoby na zaopatrzenie w trakcie całej kampanii prowadzonej na wschodzie, jednak plany te udaremniła jego śmierć⁴⁶⁷.

Jak widać, Fryderyk II planował stworzyć i w dużej części stworzył, system magazynów, które mieściłyby pożywienie dla całej armii na długi czas potencjalnego konfliktu zbrojnego. Część magazynów w twierdzach zapewniała zapasy dla jej załogi na czas oblężenia. Reszta magazynów miała zapewniać zboże dla armii polowej. Dostarczenie żywności dla armii będącej w ciągłym ruchu było niezwykle trudne i temu służył tzw. system 5-dniowy. Polegał on na tym, że podczas marszu armia poruszać miała się 5 dni a następnie stawać, aby zapewnić czas dla wozów dostawczych, kursujących z piekarni polowych oraz na budowę dodatkowych piekarni polowych⁴⁶⁸. W teorii, w ten sposób armia miała się poruszać i być zaopatrywana przez cały czas trwania wojny. Jednak, jak sądzą niektórzy badacze, 5-dniowy system był „mrzonką kanapowego stratega”, który nigdy nie mógłby być zrealizowany, czy to ze względu na spowolnienie poruszania się armii, czy też z uwagi na niemożliwość zgromadzenia tak dużej ilości zboża. Autor tej opinii wskazuje na marsze Fryderyka II podczas wojny 7-letniej, w trakcie której jego armia szybko pokonywała wielkie odległości, bez postojów, korzystając z tego, co znalaziono po drodze i nie przejmując się 5-dniowym systemem⁴⁶⁹. Z tego ma wynikać, że tak naprawdę armia nie potrzebowała aż tak dużych zapasów. Jednak należy zauważyć, że to właśnie na rozkaz Fryderyka II po wojnie 7-letniej zgromadzono olbrzymie nadwyżki zboża – 144 tys. wispli. Wedle XVIII-wiecznych przeliczników pozwalało to na wypiek 172,8 mln porcji chleba, co umożliwiło

---

⁴⁶⁶ **Acta Borussica t. 4** Berlin 1931 s. 55

⁴⁶⁷ **Biskup 1985**, s. 167; **Acta Borussica t. 3** Berlin 1910 s. 56

⁴⁶⁸ **Duffy 1978**, s. 203

⁴⁶⁹ **Creveld 1977** s. 29

zaopatrywanie 180 tysięcznej armii przez 960 dni, a armii 200 tys. – przez 864 dni⁴⁷⁰. Wynika z tego, że Fryderyk II, mimo iż wiedział, że w trakcie wojny armia nie zawsze jest w stanie trzymać się systemu 5 dniowego, to jednak rozbudował sieć magazynów zgodnie ze stawianymi przez niego wymogami. Na możliwość wprowadzenie w życie tego systemu aprowizacji wpływały również dwa fakty. Pierwszym jest to, że zdecydowana większość magazynów wojennych leżała nad rzekami, wzdłuż których biegły również główne trasy przemarszów wojska. Drugą kwestią była zmiana sposobów przechowywania zboża w magazynach wojskowych – w drugiej połowie XVIII wieku zaczęto przechowywać zboże w postaci już zmielonej, a nie w postaci ziarna. To wpłynęło na przyspieszenie transportu zboża i skróciło proces wypieku chleba⁴⁷¹.

Ta zmiana, oprócz ułatwienia transportu podczas wojny, spowodowała również konsekwencje innej natury. Mąkę magazynowano w szczelnie zamkniętych beczkach, przez co można ją było przechowywać dłużej, gdyż była odporna na wilgoć i szkodniki. Poza tym odmiennie niż zboże, które trzeba przechowywać w stosunkowo płytkich warstwach, aby uniknąć zaparzenia, beczki z mąką można było składować w jedna na drugiej, w kilku rzędach, co pozwalało na bardziej intensywne wykorzystanie przestrzeni magazynowej.

Ta zmiana, oraz fakt, że po śmierci Fryderyka II osłabły inwestycje wojskowe na Śląsku, miała wpływ na zaprzestanie budowy nowych magazynów. Dopiero na początku XIX wieku powstały nowe magazyny - w latach 1805-06 zbudowano dwa bomboodporne magazyny w Koźlu (**il. 137, 138**)⁴⁷².

4.2.2 Piekarnie wojskowe.

Zgromadzenie odpowiednich ilości zboża bądź mąki na czas wojny w magazynach nie rozwiązywało w pełni zadania logistycznego, jakim było zapewnienie dla żołnierzy w trakcie kampanii wojennej wystarczających ilości chleba. Równie ważnym zadaniem był sam jego wypiek. O ile w czasie pokoju nie stanowiło to problemu dla władz wojskowych, gdyż za panowania Fryderyka II i za rządów jego następców funkcjonowała zasada, że żołnierze sami troszczyli się o swoje zaopatrzenie w chleb, o tyle w czasie wojny, manewrów, przemarszów i w okresach, kiedy panowały wysokie ceny, wojsko dostarczało żołnierzom chleb za darmo.

---

⁴⁷⁰ Pod koniec XVIII wieku z 1 szefel mąki wypiekano 100 funtów chleba, co dawało 50 dziennych porcji w postaci 2 funtowych chlebów. Patrz: SBB Denkschriften des Preußischen Generalstabes VII Cosel 89 I – Memoires über die Festung Cosel 1797pag 20, oraz **Jany 1967**, t. 2, s. 263 przypis 128

⁴⁷¹ **Acta Borussica** t. 4 s. 53

⁴⁷² Zanim powstały nowe magazyny, w Koźlu pod koniec XVIII wieku magazynowano mąkę w dawnych kazamatach mieszkalnych z lat 40. XVIII wieku oraz w skazamatomanej piekarni z 1782 roku. Mieściło się tam 3320 beczek mąki, który to zapas starczał dla 6 tysięcznej załogi na 150 dni oblężenia. Patrz: SBB Denkschriften des Preußischen Generalstabes VII Cosel 89 I – Memoires über die Festung Cosel 1797s. 20

Tak było na Śląsku między innymi pomiędzy I i II wojną śląską oraz po pokoju z 1746 roku aż do jesieni roku 1747⁴⁷³. Odejście od tej zasady nastąpiło dopiero w 1799 roku. Od tego czasu państwo zapewniało żołnierzom nie tylko żołąd, ale i chleb⁴⁷⁴. Musiało to znacząco zwiększyć zapotrzebowanie na magazyny zbożowe.

Wypiekaniem chleba zajmowały się piekarnie polowe, które przemieszczały się za poruszającym się wojskiem, bądź też piekarnie garnizonowe, ulokowane w twierdzach. O ile pierwsze były mobilne i przez to ich funkcjonowanie nie wiązało się koniecznością wznoszenia stałych budynków⁴⁷⁵, to piekarnie umieszczone w garnizonach przybierały już określoną formę architektoniczną.

W XVIII wieku piekarnie wojskowe budowano jedynie w twierdzach. Na Śląsku pierwsze powstały już przed wojną 7-letnią: w Nysie w 1750 roku, piekarnia na 10 pieców, kosztem 3100 talarów; w Świdnicy w 1750 roku, kosztem 7 tys. talarów; w Kłodzku, piekarnia na 10 pieców w 1753 roku (**il. 137**), a w Koźlu piekarnię na 5 pieców zbudowano kosztem 3800 talarów w 1754 roku. Po wojnie powstały kolejne. W twierdzy w Srebrnej Górze powstały dwie piekarnie – bomboodporna, w obrębie fortyfikacji, na dwa piece, powstała ok. 1769, zaś piekarnia na czas pokoju – w 1773 roku. We Wrocławiu pomiędzy 1769 a 1773 rokiem powstała duża piekarnia na 10 pieców (**il. 138**)⁴⁷⁶, w obrębie fortyfikacji Springsternu. W Koźlu w 1784 roku powstała druga, skazamatowana piekarnia na 6 pieców (**il. 139**), a w Nysie w 1786 roku powstała na miejscu starej, zniszczonej piekarni biskupiej druga piekarnia garnizonowa⁴⁷⁷.

4.2.3 Arsenale, magazyny sprzętu wojskowego i magazyny prochu

Arsenale należą do jednego z najbardziej rozpowszechnionych typów obiektów wojskowych. Świadczy o tym chociażby fakt, że jako jedyny posiada monografię⁴⁷⁸. Również to, że w Polsce, gdzie inwestycje w budownictwo nie służące bezpośredniej obronie były niezwykle rzadkie, na początku XVII wieku były co najmniej 4 arsenale (3 królewskie – Kraków, Lwów i Warszawa, dzieła inż. Pawła Grodzickiego z lat 1635-43⁴⁷⁹ i jeden miejski, w Gdańsku) świadczy o powszechności tego typu architektonicznego. Jako, że były to jedne z ważniejszych budynków wojskowych, traktowane były często jako obiekty reprezentacyjne,

⁴⁷³ **Acta Borussica** t. 3 Berlin 1910 s. 290-291

⁴⁷⁴ **Jany 1967**, t. 3, s. 372

⁴⁷⁵ Pruskie piekarnie polowe składały się jednego pieca zbudowanego z metalowego szkieletu, składanego w miejscu założenia piekarni polowej, obudowywanego cegłą. W 1757 roku w pruskiej arami było 37 takich pieców. Patrz: **Duffy 1978** s. 202

⁴⁷⁶ **Zimmermann 1783-95**, t. 11, s. 7

⁴⁷⁷ SBB Denkschriften des Preußischen Generalstabes, XXIV Neisse, nr. 87 k. 19

⁴⁷⁸ **Neumann 1991**

⁴⁷⁹ **Kowalczyk 1973**, s. 79

których architektura i dekoracja tworzone były przez najlepszych rzeźbiarzy i architektów w danym kraju. Tak było w przypadku arsenału w Gdańsku, dzieła Antoniego van Opbergena, Abrachama van den Blocke i Jana Strakowskiego z lat 1602-1605⁴⁸⁰, podobnie było również w Berlinie, gdzie w projektowanie arsenału zaangażowani byli Johann Arnold Nering, Martin Grünberg, Jean de Bodt i Andreas Schlüter⁴⁸¹.

W świetle powyższego się wydawać by mogło, że również na Śląsku w trakcie na szeroką skalę zakrojonej przebudowy twierdz śląskich po 1740 roku powstaną liczne i okazałe arsenały. Tym bardziej, że niektóre z twierdz po 1740 roku zaczęły pełnić szczególną rolę w gromadzeniu pruskich zasobów broni – twierdza Nysa została wyznaczona przez króla Fryderyka II na drugi po Magdeburgu główny magazyn artylerii⁴⁸². Zlokalizowano tam park artylerii oblężniczej przeznaczony do oblężeń twierdz północno-czeskich i morawskich. Również nowa twierdza Świdnica w 1743 roku została wyznaczona na skład broni⁴⁸³.

Mimo to w okresie od 1740 do 1806 roku na Śląsku powstał jeden tylko arsenał, i to późno, w 1790 w Koźlu (**il. 140**). Przyczyn takiego stanu rzeczy jest kilka. Po pierwsze, w momencie wkroczenia wojsk pruskich na Śląsk, arsenały w tutejszych twierdzach były stosunkowo liczne. Dwa, pochodzące jeszcze z czasów średniowiecza, istniały we Wrocławiu (Mikołajski i Piaskowy), arsenał w Kłodzku mieścił się na Zamku. Głogowski arsenał powstał zaś w 1717 roku, czyli 23 lata przed atakiem pruskim⁴⁸⁴. W Brzegu za arsenał służył kościół św. Piotra i Pawła, przebudowany na ten cel jeszcze w 1582 roku⁴⁸⁵. W Świdnicy w 1741 istniał miejski arsenał, ale na nowy, odpowiednio duży dla potrzeb twierdzy, przeznaczono roku 1754 dawny dom cystersów z Krzeszowa⁴⁸⁶.

Wynika z tego, że jedynie w Nysie, Koźlu i Srebrnej Górze nie było prawdziwego arsenału. Szczególnie ważna była twierdza nyska, po decyzji o ulokowaniu tam głównego składu artylerii. Fakt ten zbiegł się z założeniem *Friedrichstadt*. W 1746 roku miał powstać w tej nowej dzielnicy Nysy duży, murowany arsenał na 60 dział, kosztem 9995 talarów. Projekt i kosztorys tego budynku wykonał inżynier Sers (**il. 141**)⁴⁸⁷. Jednak podobnie jak plany znacznej rozbudowy *Friedrichstadt* na miasto garnizonowe, również plany budowy okazałych, murowanych arsenałów zostały w Nysie zarzucone. Zamiast niego powstała w 1754 roku, w okolicach magazynu prowiantowego, szopa na działa - drewniana w konstrukcji

---

⁴⁸⁰ Karpowicz 1975, s. 44-46

⁴⁸¹ Heckmann 1998, s. 112, 137, 205

⁴⁸² Minsberg 1834, s. 186, Bonin 1877 A, s. 51

⁴⁸³ Mann, s. 160

⁴⁸⁴ AP Zielona Góra, Akta Miasta Głogowa, sygn. 288

⁴⁸⁵ Zlat 1960, s. 150

⁴⁸⁶ Mann 161, GStA I HA, Rep. 96, Tit. 616, t. G 1753-54, k. 67; t. VI 1755-56, k. 6

⁴⁸⁷ GStA I HA, Rep. 96, Tit. 616 t. C 1746 k. 26, 34, 35, 39

szkieletowej (**il. 142**)⁴⁸⁸. W ten sposób również w późniejszym okresie zaspokajano potrzeby magazynowe stale wzrastającego parku artyleryjskiego w twierdzach śląskich. Jedyne murowane arsenały powstały wewnątrz dzieł obronnych – w donżonach srebrnogórskim i kłodzkim. Jednak i tam magazynowano broń jedynie w trakcie przygotowań do wojny, na czas pokoju budowano pomiędzy dziełami obronnymi fachwerkowe magazyny (w Srebrnej Górze już ok. 1775 roku). Pierwszy i jedyny murowany arsenał powstał w Koźlu, dopiero w 1790 roku.

Oszczędna natura króla Fryderyka II z jednej strony, a z drugiej olbrzymie wydatki na armię spowodowały, że budowniczowie pruscy kierowali się pragmatyzmem i nie zwracali uwagi na tak ważny do tej pory aspekt architektury arsenałów, jakim była ich reprezentacyjność. Postawa taka była charakterystyczna dla pruskiego budownictwa wojskowego tej epoki, i zrywała z traktowaniem arsenałów jako budynków wyjątkowych.

Z wyżej opisanymi fachwerkowymi arsenałami ściśle związane były magazyny sprzętu niezbędnego do funkcjonowania armii, takie jak np. wozownie czy magazyny sprzętu saperskiego. Pierwsze takie obiekty datowane są na okres po wojnie 7-letniej – w roku 1770 i 1778 powstały dwa pierwsze - w Głogowie (**il. 143**), na Wyspie Tumskiej⁴⁸⁹. W latach 70 i 80 XVIII wieku powstało również ponad 7 wozowni we Wrocławiu – w Odrzańskim Dziele Koronowym (**il. 144**), na Wyspie Mieszcząńskiej (**il. 144, 145**), Mikołajskim Dziele Koronowym i przy nowej Bramie Fryderyka (**il. 146**)⁴⁹⁰, oraz 5 podobnych obiektów w Koźlu⁴⁹¹. Jeden z najbardziej okazałych tego typu budynków powstał na Wyspie Tumskiej w Głogowie w 1803 roku (**il. 147**)⁴⁹².

Ostatnia grupa obiektów magazynowych związana była z przechowywaniem i obróbką prochu. Historia tego typu architektonicznego jest trudna do zrekonstruowania. Wiadomo, że aż do XVIII wieku proch przechowywano w wieżach – starych wieżach średniowiecznych murów obronnych, bądź też w nowych, specjalnie na ten cel wznoszonych. Przykłady pierwszego rozwiązania są dobrze znane, gdyż często zdarzały się ich eksplozje,

---

⁴⁸⁸ GStA I HA, Rep. 96, Tit. 616 t. G 1753-54 k. 33

⁴⁸⁹ **Minsberg 1853**, s. 274-275

⁴⁹⁰ Powstały najpewniej po rozbudowie fortyfikacji wrocławskich, ok. 1780, a znane są z opisów i planów przechowywanych w GStA w Berlinie. Die Benutzung sämtlicher zu Breslau von der ehemalige Festung vorbehaltenen Gegenstände, 1815-1816, GStA PK I HA Rep. 77 Tit. 1236 nr. 7; Artillerie – Wagenhäuser, GStA PK XI HA A 71392-1,2,3

⁴⁹¹ Daty powstania tych obiektów wynikają z analizy planów twierdzy. Pierwszy z nich powstał przed 1780, bowiem nie jest zaznaczony na mapie Koźla z ok. 1770, a widnieje na mapie z ok. 1780, pozostałe są późniejsze. Patrz: Plan von der Stadt und Vestung Kosel, ok. 1770, SBB PK X 28149; Plan von der Stadt und Vestung Kosel, ok. 1780, SBB PK X 28150/1; Copie des Plans v. Cosel welcher auf Befehl I. K. Majest. Allerhöchst Denenselbe im Spät Jahr 1802 unmittelbar eingereicht werden sollte. Lieutenant v. Leibenroth, GStA PK XI HA F 71341

⁴⁹² **Minsberg 1853**, s. 276

niszczące przyległą do nich zabudowę (w 1720 roku w Berlinie⁴⁹³, 1749 roku we Wrocławiu⁴⁹⁴). Wieże służące do magazynowania prochu znane są również z pism teoretycznych, zarówno XVII- jak i XVIII-wiecznych⁴⁹⁵. Jednak typowy XVIII-wieczny magazyn prochu, stosowany najczęściej na Śląsku, nie wywodził się ani z tradycji, ani też z teorii architektonicznej. Był to wynalazek francuskiego inżyniera, marszałka Vaubana, który pod koniec XVII wieku stworzył standard magazynu prochowego. Miał on specyficzną formę – był to budynek na planie prostokąta, jednokondygnacyjny, zaopatrzonego w dach dwuspadowy. Miał bardzo grube mury, wzmocnione umieszczonymi przy dłuższych ścianach przyporami. Mury dźwigały równie grube, bomoodporne sklepienie, na którego grzbiecie znajdowała się dodatkowa warstwa cegieł tak ułożona, że tworzyła specyficzny, kamienny dach dwuspadowy, zwany „oślimi plecami⁴⁹⁶”. Dopiero na nim położone były krokwie właściwego dachu. We wnętrzu składowano w kilku warstwach beczki z prochem. Aby zapewnić dodatkowe zabezpieczenie, budynek był otoczony niewysokim wałem ziemnym lub murem⁴⁹⁷.

Magazyny prochu będące kopiami standardu vaubanowskiego powstawały już w pierwszym okresie rozbudowy twierdz Śląskich. Taki plan miało między innymi 6 identycznych magazynów prochu autorstwa inżyniera wojskowego, płk Sersa, powstałych w latach 1746-47 w Nysie i Koźlu (**il. 148, 149**)⁴⁹⁸. Tego schematu używano przez cały okres opisywany w tej pracy, o czym świadczą projekty 8 magazynów prochu dla Nysy z 1805 roku autorstwa kapitana inżynierów Vatteri⁴⁹⁹. Jedynym odstępstwem od tej zasady było 9 magazynów prochu w formie hangardów⁵⁰⁰, powstałych w Koźlu w latach 80 XVIII wieku (**il. 150-152**)⁵⁰¹.

Z magazynami prochu ściśle związane były laboratoria. W obiektach tych wykonywano różne czynności, związane z prochem - destylowano go, napełniano nim granaty. Były to stosunkowo rzadkie budynki i znany jest wygląd jednego tylko z nich – laboratorium w Nysie, z 1746 roku (**il. 153**).

---

⁴⁹³ Wówczas eksplozja wieży prochowej zniszczyła kościół i szkołę garnizonową. Patrz: **Schwipps 1964**, s.15

⁴⁹⁴ 21 czerwca 1749 roku wybuchła wieża przy Bastionie Psim, co spowodowało duże zniszczenie w okolicznej zabudowie mieszkaniowej. Obrazuje to grafika J.D. Schelueua z 1749 roku. Patrz: **Czerner 1989 il. 30**. Druga z wież prochowych, w pobliżu kościoła św. Barbary, mieszcząca 1200 cetnarów prochu, została po tym wypadku opróżniona. Patrz: **Zimmermann 1783-95**, T 11, s. 220

⁴⁹⁵ Furtenbach przedstawił prosty projekt wieży prochowej dobudowanej do starego muru, wieża prochowa Sturma jest już bardziej skomplikowana, z kilkoma kondygnacjami sklepionych pomieszczeń. Patrz: **Furtenbach 1635**, s. 98-99 oraz **Sturm 1719**, s. 33-35

⁴⁹⁶ Wyjaśnienie tego terminu podaję w części poświęconej kazamatom, zwłaszcza w przypisie 510

⁴⁹⁷ **Duffy 1998** s. 81-84, **Dallemagne 1990** s. 173-174

⁴⁹⁸ GStA I HA Tit. 616 E – t. III 1748-50 k. 1 – 2, F – t. IV 1751-52 k. 29 – 31

⁴⁹⁹ SHAT Vincennes, Article 14, 1 V M 209, XIX Neisse – dossier et plans 1750-1898

⁵⁰⁰ Termin „hangard” zostanie wyjaśniony w części poświęconej budowlom bomboodpornym

⁵⁰¹ **Weltzel 1866**, s. 367

4.2.4 Specyfika formy budynków magazynowych

Budynki zaplecza technicznego armii były jednymi z najbardziej charakterystycznych spośród wszystkich wznoszonych wówczas dla armii. W zdecydowanej większości były to obiekty duże, kilkukondygnacyjne, o długich elewacjach i wysokich dachach.

4.2.4.1 Materiał

Najważniejsze z tych obiektów były murowane, a ich dachy kryte były dachówką. Tak przedstawiały się wszystkie piekarnie garnizonowe, wszystkie magazyny prochu i większość magazynów prowiantowych (dwa w Głogowie, dwa w Kłodzku, we Wrocławiu przy Arsenale Mikołajskim, dwa w Świdnicy, 1 w Nysie, na *Friedrichstadt*, oraz 2 bomboodporne magazyny w Koźlu).

Magazyny prochu miały grube, murowane ściany i grube sklepienia. Magazyny prowiantowe przedstawiały się inaczej. Jak wiadomo z planów archiwalnych i z inwentaryzacji istniejących do dzisiaj obiektów, jedynie mury obwodowe były murowane, zaś konstrukcja wnętrza – stropy i słupy je podtrzymujące - była, za wyjątkiem przyziemia, drewniana. Mimo murowanych ścian zewnętrznych, istotne elementy konstrukcyjne tych obiektów były drewniane. Wprawdzie nie ma zachowanych kosztorysów, jednak z zachowanych planów magazynów w Wrocławiu i Świdnicy (**il. 154**) wynika, że przy ich wznoszeniu praca cieśli była równie istotna, jeśli nie istotniejsza, jak praca murarza. Najprawdopodobniej w ten sam sposób był również zbudowany arsenał w Koźlu oraz dwie wozownie na Wyspie Tumskiej w Głogowie.

Magazyny prowiantowe w mniej ważnych miejscach (jeden z magazynów na twierdzy w Kłodzku (**il. 155**)⁵⁰², trzy magazyny w Nysie, oraz magazyny w Srebrnej Górze), niemal wszystkie magazyny sprzętu wojskowego oraz duża część magazynów artyleryjskich budowano w całości w konstrukcji szkieletowej, w większości w tzw. *bindwerku*, tzn. w technice, w której szkielet konstrukcyjny stanowiły elementy drewniane, a wypełnienie cegła.

4.2.4.2 Plan

---

⁵⁰² Obiekt ten jest znany z archiwalnego planu z ok. 1750 sygn SBB X 25107/6-31. Nie jest pewne, czy jest to magazyn prowiantowy, gdyż rysunek nie jest opisany, a przedstawia wnętrze wypełnione beczkami. W beczkach trzymano zarówno mąkę, jak i proch. Jednak należy przyjąć, że nie jest to magazyn prochu, gdyż te budowano zwykle jako obiekty bomboodporne. Wprawdzie zdarzały się również drewniane, jednak nie były aż tak duże, jak ten przedstawiony na rysunku. Należy więc przypuszczać, że był to któryś z magazynów prowiantowych powstałych przy Twierdzy Głównej bądź też na Owczej Górze.

Prawie wszystkie opisywane budynki miały plan wydłużonego prostokąta. Jedynym wyjątkiem był magazyn we Wrocławiu przy Arsenale mieszczańskim, zbudowany na planie litery U, wynikającym z kształtu działki.

Układ wnętrza tych budynków zależał od ich funkcji. Ilość traktów można wyznaczyć jedynie dla budynków znanych z planów, bądź istniejących. Stąd też wiadomo, że magazyny prowiantowe większości były obiektami trójtraktowymi, tak samo jak piekarnia w Kłodzku (**il. 139**) oraz dwa z siedmiu znanych wozowni wrocławskich (**il. 146**). Dwutraktowe były pozostałe (**il. 147, 148**) wozownie wrocławskie oraz 3 hangardowe magazyny prochu umieszczone w fortyfikacjach starego miasta w Koźlu. Pozostałe magazyny prochu były jednotraktowe. Na podstawie analogii z niezrealizowanym, ale znanym z projektu arsenałem w Nysie (**il. 143**) można się domyślać, że również arsenał kozielski był obiektem jednotraktowym.

4.2.4.3 Dachy

To, że obiekty z opisywanej grupy wyróżniały się spośród innych budynków wojskowych, było w dużej mierze zasługą formy ich dachów.

Najczęściej występowały dachy mansardowe, częste były również dachy czterospadowe i naczółkowe. Najrzadsze były formy najprostsze – dachy dwuspadowe. Najbardziej nietypową formę dachu miała wozownia w Głogowie z 1803 roku (**il. 147**). Jej dach był na pierwszy rzut oka wysokim dachem dwuspadowym z naczółkami. Jednak dokładna analiza jego zdjęć pokazuje, że połać dachu miała w przekroju lekką krzywiznę, co sugeruje, że mógł być to dach krążynowy. Dodatkowo jego proporcje zmieniały bardzo szerokie przypustnice, oraz dwa rzędy długich i płaskich lukarn pulpitowych. Dach tego budynku obrazuje jeszcze jedną cechę powszechną dla budynków magazynowych – był niemal dwukrotnie wyższy, niż mury, które go dźwigały. Identyczna sytuacja miała miejsce w hangardzie magazynowym nr VI w Koźlu (**il. 138**), w dwóch piekarniach, których plany są znane (Kłodzko i Wrocław, **il. 139, 140**) oraz niemal we wszystkich wozowniach (Wrocław, Nysa; **il. 144, 146, 148**).

Niezwykle ważnym elementem, który wpływał na kształt dachu były lukarny. W opisywanych budynkach znaleźć można bardzo różne ich formy - zwykle lukarny, przykryte dachem dwuspadowym, lukarny przykryte dachem pulpitowym oraz powiekowe. Każdy z tych rodzajów występował w różnych wariacjach. Szczególnie interesująco były kształtowane formy lukarn powiekowych, co obrazują lukarny bomboodpornego magazynu nr VII w Koźlu (**il. 138**). W dłuższych połaciach jego dachu były szerokie i lekko spłaszczone, ułożone w 3 rzędach, gęsto, jedna przy drugiej. W krótszych połaciach znajdowały się tylko 3 lukarny,

jedna nad drugą, na dole najszersza, a na górze najwęższa, co tworzyło efekt piramidy. Również lukarny kryte daszkiem pulpitowym występowały w różnych formach, a najbardziej interesująca jest długa lukarna, biegnąca na całej długości połaci dachowej magazynu nr 2 w Głogowie (**il. 130**). Typowym efektem dla obiektów z tej grupy było również zestawienie ze sobą w jednym dachu kilku rodzajów lukarn. Najczęściej obok siebie występowały lukarny powiekowe i kryte daszkiem pulpitowym. Było to na pewno związane z wymaganiami technologicznymi, ale dawało również efekt estetyczny, gdyż bryły dachów były dzięki temu jeszcze bardziej urozmaicone. Najlepiej obrazują to dachy: wspomnianej wozowni w Głogowie (**il. 149**), w którym występują lukarny powiekowe, dwa rzędy długich lukarn pulpitowych, oraz rząd niewielkich lukarn krytych daszkiem dwuspadowym, oraz dachy magazynów we Wrocławiu i Świdnicy (**il. 128, 129**).

Równie urozmaicony był dach szopy na działka w Nysie (**il. 144**). Jego dłuższe połacie były w połowie wysokości podniesione, tworząc tym samym rodzaj wielkiej lukarny pulpitowej, ciągnącej się przez prawie całą długość budynku. Jej końce były zaokrąglone, jak u lukarn powiekowych. Poza tym w dwóch miejscach dach był przerywany facjatą. Całość uzupełniał rząd lukarn powiekowych, tuż pod samą kalenicą.

Innym elementem, występującym głównie w magazynach prowiantowych, była wysoka lukarna, umieszczona na skraju dachu w elewacji bocznej, tak, że część jej dachu wystawała poza lico muru. Służyła do transportu pionowego – wystawiano przez nią belkę z kołowrotem i dzięki temu można było transportować towary do drzwi umieszczonych na każdej z niższych kondygnacji, w tej samej osi co lukarna. Takie rozwiązanie odnaleźć można w magazynie zbożowym nr 2 w Kłodzku (**il. 158**) i magazynie nr 1 w Głogowie (**il. 135**).

4.1.4.5 Elewacje

Elewacje budynków z omawianej grupy charakteryzowały się prostotą i surowością. Najprostsze były te w obiektach zbudowanych w konstrukcji szkieletowej – tam na nietynkowanych elewacjach po prostu eksponowano szkielet drewnianej konstrukcji.

Elewacje budynków murowanych były bardziej zróżnicowane, choć i tutaj przeważała prostota rozwiązań. Najprostsze rozwiązanie obrazuje budynek piekarni w Kłodzku (**il. 139**) – płaskie ściany pozbawione jakiegokolwiek artykulacji. Nieco bogatsze są elewacje magazynu w Nysie. Jednak i tam kilkudziesięciometrowej długości elewacje były artykułowane jedynie szerokimi, płaskimi lizenami, występującymi co 9 osi okiennych (**il. 134**). Równie monotonne i surowe były elewacje magazynu nr 2 w Głogowie oraz magazynu w Świdnicy (**il. 129**). Jednak w tym drugim budynku można jednak o kompozycji fasady – oś środkowa

zaakcentowana była dwiema bardzo szerokimi lizenami, biegnącymi przez całą wysokość fasady. Pomiędzy nimi w przyziemiu znajdowała się brama wjazdowa do budynku, której otwór zaopatrzony był w rzeźbiony, kamienny zwornik (**il. 159**). Magazyn wrocławski, powstały rok później niż świdnicki, również miał surowe elewacje (**il. 128**), jednak w tym przypadku mamy już do czynienia z surowym monumentalizmem. Szczególnie mocno widać to w fasadzie, której środkowa oś, wyraźnie szersza, zwieńczona była frontonem, wypełnionym dekoracją rzeźbiarską. Głównym motywem organizującym rytm elewacji magazynu były płytkie nisze, stworzone przez dwie lizeny, biegnące przez całą wysokość elewacji i połączone pod gzymsem cienkim pasem, w których umieszczone były okna każda z osi okiennych. Tego typu sposób artykulacji nie był zbyt popularny, jednak da się znaleźć analogie, zarówno w architekturze epoki, jak i w propozycjach teoretyków architektury. Podobnie jak magazyn we Wrocławiu ukształtowana była fasada *Packhausu* przy berlińskim zamku, znana z powstałego w 1750 roku, niezrealizowanego projektu Ch.F. Feldmanna⁵⁰³. Z kolei francuski teoretyk Neufforge proponował podobne rozwiązanie dla dekoracji elewacji domów mieszkalnych⁵⁰⁴.

Jednak najbardziej interesująco prezentowały się fasady dwóch magazynów w Kłodzku na Przedmieściu Ząbkowickim (**il. 131-133**). W obu tych budynkach trzy środkowe osie były lekko zryzalitowane, zaakcentowane boniowanymi lizenami. Przed lico ryzalitu wystawały dwubiegowe schody zewnętrzne, prowadzące do portalu wejściowego (**il. 162, 163**). W osi głównej, pod spocznikiem schodów znajdowała się niewielka nisza, ujęta w dwie boniowane lizeny⁵⁰⁵. Nad spocznikiem znajdował się prosty portal drzwi wejściowych, złączony z oknem wyższej kondygnacji za pomocą płaskiego pola o lejkowatym kształcie, wypełnionego dekoracją rzeźbiarską. Poza tym dosyć bogato artykułowanym środkowym ryzalitem, reszta fasady oraz boczne elewacje były bardzo surowe. Wyróżniają się jedynie dwa, ozdobione figurami putt, słupy bramy wstawionej w wąski prześwit między oba magazyny (**il. 164**).

Interesujące są analogie dla najważniejszych rozwiązań zastosowanych w fasadach tych budynków. Płaskie pole o lejkowatym kształcie, łączące portal z oknem znajdującym się nad nim, wypełnione reliefem, jest detalem niespotykanym dotąd na Śląsku. Tego typu elementy znaleźć zaś można w domach w Kwartale Holenderskim w Poczdamie. Zwrócić uwagę należy

---

⁵⁰³ Heckmann 1998, s. 363-364

⁵⁰⁴ Neufforge 1757, t. 4, s. 154

⁵⁰⁵ Schody te obecnie nie istnieją, nie widać ich również na zdjęciach z początków XX wieku, jednak z planów Kłodzka z początków XIX wieku wiadomo, że oba magazyny schody takie miały. Patrz: Plan de La Ville Forteresses de Glatz et de Inondation faite pour Epruve a l'Ecluse le 29 mars 1750, GStA PK XI HA G 70779; Plan von Glatz nach der Aufnahme im Jahre 1763, SBB PK X 25107/20; Die Festung Glatz im Jahr 1832, ingl. Schnackenburg, Winter 1834/35, GStA PK XI HA E 71992;

przede wszystkim na kamienicę na narożniku *Benckerstrasse* i *Mittelstrasse* (**il. 165**) oraz dom przy *Guttenbergstrasse 72* (**il. 166**)⁵⁰⁶. Również motyw dwubiegowych schodów zewnętrznych przed głównym wejściem występował w architekturze pruskiej, czego przykładem jest podobne rozwiązanie zaproponowane przez J.G. Angermanna, pruskiego budowniczego i twórcy traktatu budowlanego (**il. 167**)⁵⁰⁷.

4.2.4.4 Wnętrze

Dobrze znane są jedynie wnętrza magazynów w Świdnicy i Wrocławiu (dzięki zachowanym planom tych budynków), dwóch istniejących do dziś magazynów kłodzkich i dwóch magazynów w Koźlu. We wszystkich tych budynkach wnętrze w przyziemiu jest murowane, a w wyższych kondygnacjach drewniane. W Koźlu przyziemie jest sklepienie grubymi, bomboodpornymi sklepieniami, wspartymi na kwadratowych filarach, co wynikało z bliskości wałów i narażenia na ostrzał artyleryjski⁵⁰⁸. W Kłodzku przyziemie również jest sklepienie, ale zwykłymi sklepieniami, wspartymi przez szerokie i grube filary (**il. 168**). Rozwiązanie to wynikało z sytuacji terenowej – magazyny te przylegały jednym bokiem do stromej skarpy i w związku z tym sklepienia były niezbędne, aby zrównoważyć jej napór. W Świdnicy i Wrocławiu magazyny stały na płaskim terenie, w związku z tym w przyziemiu są jedynie grube ceglane filary, a stropy są drewniane (**il. 156**). Takie rozwiązanie było najprawdopodobniej powszechnie stosowane.

W magazynach świdnickim i wrocławskim na układ wnętrza wpłynął również wybór określonego rozwiązania transportu pionowego. W przyziemiu, pośrodku długości budynku znajdował się przejazd, w którego sklepieniu znajdował się otwór. Podobne otwory znajdowały się w stropach wyższych kondygnacji. Był to szyb windy towarowej, służącej do transportu zboża z wozów stojących w przejeździe na wyższe kondygnacje. Rozwiązanie to jest bardzo charakterystyczne dla ówczesnych magazynów zbożowych, występowało zarówno w innych pruskich magazynach zbożowych, czego przykładem jest magazyn w Gorzowie Wielkopolskim z ok. 1772 roku⁵⁰⁹, jak i było proponowane przez teoretyków architektury, zwłaszcza przez Leonharda Christopha Sturm⁵¹⁰.

---

⁵⁰⁶ Podobny motyw występował również w innych budynkach pruskich, powstałych później niż kłodzkie magazyny – np. w domu inspektora magazynowego w Gorzowie Wielkopolskim z 1784 roku, czy też piekarni fortecznej w cytadeli w Wesel z 1809 roku. Szczególnie interesujący jest drugi z budynków, w którym nie tylko występuje to charakterystyczne pole o lejkowatym kształcie, ale i bardzo podobna do kłodzkiej dekoracja rzeźbiarska. Możliwe, że w tym wypadku to kłodzkie magazyny były pierwowzorem. Patrz: **Reißmann 1937**, s. 102 il. 223.

⁵⁰⁷ **Angermann 1766**, Tab. XXXVI fig. 3

⁵⁰⁸ Dokładniej sklepienia hangarów kozielskich są opisane w podrozdziale dotyczącym kazamat.

⁵⁰⁹ **Zabytki 2004**, s. 19

⁵¹⁰ **Sturm 1719**, s. 41

Charakterystyczny dla wszystkich magazynów zbożowych był fakt, że we wnętrzu poddasze funkcjonalnie i formalnie niemal nie różniło się od niższych kondygnacji. W przekrojach wyraźnie widać, że zboże magazynowano na wszystkich poziomach, od niskiego przyziemia aż do najwyższe partie poddasza. W związku z tym np. w magazynach w Świdnicy i Wrocławiu było po 8 kondygnacji magazynowych, w tym 3 w poddaszu. Wyjątkiem były tutaj kozielskie hangardy magazynowe, gdzie z uwagi na bomboodporne sklepienia przestrzeń magazynowa w przyziemiu była silnie wydzielona od tej w poddaszu.

4.3 Budynki bomboodporne

4.3.1 Określenie tematu i definicja pojęcia

Spośród obiektów wojskowych powstałych na Śląsku w okresie objętym pracą, szczególną rolę pełniły budowle bomboodporne – kazamaty i hangardy. Liczne takie obiekty, powstające na Śląsku w XVIII wieku, reprezentowały wczesną fazę rozwoju obu typów architektonicznych, które później, w XIX wieku, były często stosowane w budownictwie obronnym. Tworzą one zamkniętą grupę budynków, której omówienie wniesie wiele do zrozumienia znaczenia i roli tego typu budowlanego w historii architektury.

Nazwa „kazamata” wywodzi się albo od włoskich słów *casa* (dom) i *armata* (uzbrojony), albo od hiszpańskich słów *casa* (również oznacza dom) i *matate* (zabijać), bądź od lombardzkiego *cassa matta* (pseudo-dom)⁵¹¹.

Rozróżnia się dwa podstawowe rodzaje kazamat. Pierwszym z nich są kazamaty obronne, tj. takie, które mieszczą stanowiska bojowe - dla artylerii lub dla strzelców. Ogień prowadzony jest przez strzelnice, wybite w murze zewnętrznym od strony ataku, a grube ściany kazamat chronią obrońców podczas ostrzału. Drugim typem są kazamaty nieobronne, których jedyną funkcją jest bierna osłona zgromadzonych w nich ludzi czy też sprzętu wojennego. Kazamaty te pozbawione są strzelnic, posiadają za to zwykłe okna, najczęściej od strony wnętrza twierdzy lub dzieła obronnego. Kazamaty nieobronne pełniły różne funkcje – lazaretów, magazynów, piekarni, browarów, koszar etc.

Z konstrukcyjnego punktu widzenia kazamaty dzieli się na kazamaty poprzeczne i podłużne. Podłużne to takie, w których sklepienie wspiera się na ścianach zewnętrznych i biegnie wzdłuż budynku. W kazamacie poprzecznej sklepienia ustawione są w poprzek osi budynku i wspierają się na ścianach wewnętrznych, podczas gdy ściany zewnętrzne pełnią rolę kurtyny⁵¹².

Najważniejszą cechą, którą musiała posiadać kazamata, była odporność na uderzenie pocisków. Osiągano ją na dwa sposoby – przez użycie grubych, zwykle kolebkowych sklepień, oraz przez wzmocnienie ich warstwą ziemi. Wprawdzie ziemia jest idealnym materiałem do osłony obiektów narażonych na ostrzał, jednak ma tę wadę, że kumuluje wilgoć, która działa szkodliwie na mury. Tak więc w budynkach skazamatowanych używano licznych rodzajów systemów odwadniających. Najważniejszym były tzw. Ośle plecy, (*dos*

---

⁵¹¹ Brockhaus Conversations Lexikon, t. 10, Leipzig 1885 s. 166, hasło Kassematten

⁵¹² **Poten 1878**, t. 5 s. 159

d'ane)⁵¹³ – dodatkowa warstwa cegieł nałożona na grzbiet sklepienia, tworząca rodzaj ceglanego dachu dwuspadowego (il. 169). Dopiero na tak przygotowane sklepienie kładziono ziemię. W kazamatach podłużnych był to wystarczający zabieg, by je zabezpieczyć przed wodą. Jednak w kazamatach poprzecznych samo stosowanie oślich pleców nie wystarczało - pomiędzy dwoma sklepieniami gromadzić się mogła woda. Aby temu zapobiec stosowano różne rozwiązania. Przeważnie „ośle plecy” pokrywano warstwą nieprzepuszczalnej zaprawy, dzięki czemu woda spływała do pach pomiędzy dwoma sklepieniami, a stamtąd na zewnątrz budynku, wydostając się przez wystawione poza obręb budynku rzygacze. Aby polepszyć odprowadzanie wody, czasem w pachach sklepiennych budowano dodatkowo niewielkie, sklepione kanały. Innym rozwiązaniem było odprowadzenie wody ze sklepień przez kanały umieszczone w ścianach poprzecznych kazamat, aż do podziemnych kanałów odwodnieniowych. Jednak najskuteczniejszym rozwiązaniem, ale możliwym do zastosowania jedynie w kazamatach wolnostojących, było przykrycie całego budynku dachem, który w czasie przygotowań do oblężenia był likwidowany. Dzięki temu problem wody przesiąkającej przez sklepienia nie istniał.

Drugim typem budynków bomboodpornych były hangardy. Nie są one dobrze opisane w dotychczasowej literaturze. Już sama nazwa sprawia kłopoty – zarówno w źródłach z XVIII wieku jak i w literaturze XIX wiekowej funkcjonują dwie jej odmiany – hangar i hangard. Poza tym hasło to można znaleźć jedynie w fachowych leksykonach i encyklopediach z II połowy XIX wieku i początkach wieku XX. We wcześniejszych pozycjach nie występuje, w późniejszych rozumiane jest jako miejsce przechowywania samolotów⁵¹⁴. Drugim problemem jest to, że zarówno forma, funkcja jak lokalizacja hangardów były podobne, jak w przypadku kazamat. Właściwie można stwierdzić, że hangardy są przekształconą kazamatą – posiadały najważniejsze cechy kazamat – bomboodporne sklepienie, „ośle plecy”, ochronną warstwę ziemi na sklepieniach, a często również dach położony nad sklepieniami.

Główną cechą, różniącą hangardy do kazamat była forma zastosowanych sklepień - posiadały one, zamiast koleb wspartych na ścianach, sklepienia krzyżowe, wsparte na grubych, kwadratowych w przekroju filarach. Przez to wnętrze obiektu uzyskiwało wygląd hali. Drugą cechą wyróżniającą hangardy były arkadowe otwarcia w ścianach.

---

⁵¹³ W polskiej literaturze termin ten nie występuje. Francuski termin, *dos d'ane*, w literaturze niemieckiej jest najczęściej używany w zmienionej formie jako *Dosdanen* albo, rzadziej, w formie przetłumaczonej jako *Eselrücken*. Zdaniem autora tej pracy, mimo podobieństwa do terminu „ośli grzbiet”, należy używać terminu „ośle plecy” gdyż ten obrazowo przedstawia formę tego elementu.

⁵¹⁴ W porównaniu - termin kazamata występuje zarówno w najstarszych leksykonach jak i w obecnie wydawanych.

Obiekty te zwykle lokalizowano w wale obronnym, w bezpośredniej bliskości stanowisk obronnych i stanowiły one schronienie dla ich załogi. Jednak często zdarzało się, że były wolnostojące, oddalone od głównej linii obrony obiekty, i pełniły funkcje magazynów, koszar etc.⁵¹⁵.

4.3.2 Rozwój historyczny budynków bomboodpornych

Wprawdzie budynki bomboodporne – kazamaty i hangardy - pojawiły się jako osobny typ budowlany dopiero w XVIII wieku, jednak sam proces wykształcenia się ich trwał dłużej.

Punktem wyjścia dla rozwoju budynków bomboodpornych był moment, kiedy do arsenału armii europejskich wprowadzono broń palną. Wówczas zaczęto w taki sposób modyfikować urządzenia obronne, aby obrona z użyciem broni palnej była efektywna. Wynalezienie kazamaty – zamkniętego pomieszczenia mieszczącego stanowiska strzeleckie, wiąże się z zastosowaniem do obrony pierwszych dział. Miało to miejsce w I połowie XV wieku, kiedy to powstały pierwsze tzw. baszty artyleryjskie – niskie, szerokie wieże, przystosowane do obrony z użyciem artylerii, umieszczonej wewnątrz budynku i na odsłoniętych platformach artyleryjskich. Pierwszy tego typu obiekt powstał około 1433 roku w ufortyfikowanym przez husytów Taborze⁵¹⁶. Ze stosowaniem kazamat artyleryjskich ściśle wiązał się dalszy rozwój fortyfikacji, zarówno bastejowej, jak i bastionowej. We włoskich manierach fortyfikacyjnych, opartych na murowanych dziełach obronnych, niezwykle często pojawiały się kazamaty dla artylerii (zwykle w barkach bastionów, rzadziej w kurtynach), oraz mieszczące magazyny prochu. Również w rozwijającej się w krajach na północ od Włoch fortyfikacji bastejowej, często stosowano kazamaty, czego przykładem są np. w zamek w szwajcarskim Schaffhausen, czy tzw. Rondell przy zamku Rogendorf w Pöggstall⁵¹⁷.

W XVI wieku miały miejsce również pierwsze próby użycia kazamaty w innej funkcji, niż do bezpośredniej obrony. W jednej z niezrealizowanych wersji florenckiej Fortezza da Basso, zaprojektowanej przez Angelo da Sangallo młodszego widać ciąg budynków umieszczonych przy murze twierdzy, od strony dziedzińca (**il. 170**)⁵¹⁸. Ich dwie dolne kondygnacje zaopatrzone były w grube sklepienia i miały otwory okienne jedynie od strony dziedzińca twierdzy, a dwie górne, wystające ponad koronę muru twierdzy – były rozdzielone drewnianym stropem i miały otwory okienne wychodzące na obie strony. W górnych kondygnacjach zlokalizowane były stanowiska artyleryjskie, a w dolnych mieściły się

---

⁵¹⁵ **Poten 1878**, t. 4 s. 259-260

⁵¹⁶ **Böhme 1999**, s. 247

⁵¹⁷ **Hauptner 2004**, s. 30-34

⁵¹⁸ **Frommel, Adams 1994**, s. 353, 472

pomieszczenia nieobronne, najpewniej mieszkalne lub magazynowe⁵¹⁹. Takie rozwiązanie było dosyć nietypowe – kazamaty wówczas stosowane były jednokondygnacyjne i lokalizowano je zwykle w bastionach⁵²⁰. Stosunkowo rzadko umieszczano je w kurtynie, z kolei koszary niemal bez wyjątku, tak w traktatach teoretycznych jak i w praktyce, były wolnostojące i zlokalizowane w pewnej odległości od kurtyny. Rozwiązanie zastosowane przez Sangalla można uznać za archaiczne, nawiązujące jeszcze do formy średniowiecznych zamków. Poza tym niezrealizowanym projektem kazamaty nie służące do obrony występowały w XVI wieku bardzo rzadko.

Na przełomie XVI i XVII wieku rozwinęła się i została spopularyzowana tzw. staroholenderska maniera fortyfikacji. Podstawowymi jej cechami były zgeometryzowane narysy, użycie licznych dzieł zewnętrznych oraz rezygnacja ze stosowania elementów murowanych - wszystkie dzieła obronne wykonywano z ziemi. Argumentowano to niskim kosztem wznoszenia fortyfikacji ziemnych oraz lepszą odpornością wałów ziemnych na ogień artyleryjski (wał ziemny trudno skruszyć i wykonać w nim wyłom). Skutkowało to rezygnacją z kazamat, tak w nowo wznoszonych twierdzach, jak i w twierdzach już istniejących, gdzie stare kazamaty bywały zasypywane. Jednak już pod koniec XVII wieku nastąpił powrót do ich stosowania. Pisał o nich już Rimpler, niemiecki inżynier z II połowy XVII wieku, który jako pierwszy po ponad 100 letniej przerwie, opowiedział się za ich użyciem⁵²¹. Od tego czasu w systemach teoretycznych kolejnych inżynierów pojawiają się coraz liczniej. Vauban, najwybitniejszy fortyfikator przełomu XVII i XVIII wieku w swoich dwóch pierwszych manierach w ogóle ich nie stosował. Później jednak w jego teorii i praktyce pojawiają się skazamatowane wieże artyleryjskie i schrony dla załogi. Najlepszym przykładem są tutaj wieże bastionowe powstałe w przebudowanej przez niego twierdzy Belfort. Wieże te mieściły nie tylko stanowiska artyleryjskie, w kazamatach i na tarasie, ale również magazyny i schrony dla załogi⁵²². Również wielki antagonista Vaubana, holender Menno van Coehorn, postulował użycie kazamat⁵²³. W XVIII wieku w pismach teoretyków pojawia się coraz więcej ich projektów, a nasycenie nimi teoretycznych modeli twierdz jest coraz większe. Postuluje się wprowadzenie ich nie tylko do bastionów, ale i do kurtyn. Pojawiają się nawet w projektach typowych dla Szkoły Mezieres, która uchodzi za bardzo konserwatywną, stroniącą od stosowania tego typu obiektów. Dopiero jednak w drugiej połowie XVIII wieku, w pismach

---

⁵¹⁹ Patrz: **Gurrieri, Mazzoni 1990**, s. 54 i 56,

⁵²⁰ Zwykle były to kazamaty artyleryjskie umieszczone w barkach bastionów, z których prowadzono ostrzał wzdłużny fosy.

⁵²¹ **Zastrow 1839**, s. 91

⁵²² Dodatkowym elementem wyróżniającym te obiekty był drewniany dach, który w czasie pokoju chronił wieże, a demontowany był w trakcie przygotowań do oblężenia. Patrz: **Giroud 1987**, s. 17-20; **Larger 1998**, s. 16

⁵²³ **Zastrow 1839**, s. 193

Montalemberta kazamaty, tak dla obrony, jak i dla kwaterunku załogi i dla magazynowania zapasów, zaczynają odgrywać główną rolę⁵²⁴. Jego system, którego fundamentem było użycie licznych kazamat, wysuniętych fortów i poligonalny narys dzieł obronnych, stał się podstawą dla rozwoju fortyfikacji XIX wiekowej.

W pismach wyżej wspomnianych teoretyków fortyfikacji dominują kazamaty artyleryjskie, bardzo rzadko pojawiają się nieobronne, a w ogóle nie są obecne wolnostojące, umieszczone poza obiektami obronnymi. Jedynym pojawiającym się tam przykładem wolnostojącego obiektu bomboodpornego był magazyn prochu - najczęściej używanym w XVIII wieku był typ wymyślony przez Vaubana⁵²⁵. W początkach XVIII wieku nastąpiła adaptacja formy magazynu prochowego dla potrzeb kazamat. Zaczęły powstawać budynki mające formę wydłużonego magazynu prochu, lub też kilku (kilkunastu) magazynów prochu połączonych ze sobą bocznymi ścianami. W ten sposób powstały pierwsze koszary bomboodporne. O ile większość postulowanych przez teoretyków kazamat umieszczona była wewnątrz dzieł obronnych, to te powstałe z ewolucji vaubanowskiego oryginału, były często wolnostojące. Wprowadzenie kazamat nieobronnych wiązało się z chęcią zapewnienia schronienia dla żołnierzy i sprzętu wojennego podczas ostrzału dział oblężniczych. Najwcześniej pojawiły się we Francji, były to kazamaty w Briancon z lat 1723-34⁵²⁶. Wynalazek ten szybko trafił do innych krajów, jednym z pierwszych były Prusy. Podczas rozbudowy twierdzy szczecińskiej, powstał tam w latach 1739-40, ciąg kazamat przy Bramie Berlińskiej (**il. 171**)⁵²⁷. Również w twierdzach cesarstwa habsburskiego stosowano podobne obiekty – jako pierwsze powstały tam w roku 1756 Wodne Kazamaty w twierdzy Ołomuniec⁵²⁸.

4.3.3 Budowa kazamat w twierdzach śląskich

Zdobycie Śląska przez Prusy stworzyło duży problem natury obronnej. Z jednej strony państwo to wzbogaciło się o kilka dużych i w ważnych miejscach umieszczonych twierdz, z drugiej jednak strony ich fortyfikacje były przestarzałe i w złym stanie. Stare twierdze pruskie, nowocześniejsze i lepiej utrzymane, znajdowały się zbyt daleko od Śląska. Pojawiła się więc konieczność gruntownej modernizacji twierdz leżących w tej nowej prowincji. Ich przebudowa, trwająca od zakończenia I wojny śląskiej aż do wybuchu wojny 7-letniej

---

⁵²⁴ **Łysiak 1999**, s. 14-15

⁵²⁵ Vaubanowski typ magazynu prochu przedstawiony jest w części poświęconej budowlom zaplecza technicznego.

⁵²⁶ **Dallemagne 1990** s. 174-175

⁵²⁷ **Ślonimski, Makala, Paszkowska 2000**, s.90

⁵²⁸ **Kupka, Kuch-Brebuda 2003**, s. 88 i 91

charakteryzowała się nie tylko ilościowym, ale i jakościowym postępem w budownictwie obronnym Śląska. Oprócz wielu nowych dzieł obronnych zbudowano również liczne kazamaty nieobronne. Fryderyk II, osobiście zaangażowany w przebudowę twierdz śląskich, bardzo popierał ich stosowanie, bowiem uważał je za niezbędne dla zapewnienia bezpieczeństwa załogi i zapasów podczas oblężenia⁵²⁹. Również dalsza modernizacja fortec śląskich, która nastąpiła po 1763 roku wiązała się z budową coraz to liczniejszych kazamat.

4.3.3.1 Chronologia

Pierwszymi kazamatami powstałymi na Śląsku były schrony dla obrońców wbudowane w umocnienia. Wśród pierwszych znajdują się te w Nysie, w forcie Prusy (**il. 172**, 1744 r.⁵³⁰), redutach Kardynalskiej, Kapucyńskiej i Jerozolimskiej (ok. 1746 r.⁵³¹), w Głogowie, w forcie „Gwiazda” i Reducie Odrzańskiej (1746-50⁵³²). Mieściły one od 200 do 300 żołnierzy. Przed 1756 powstała również pewna liczba kazamat wolnostojących: kazamata w Wielkich Kleszczach na Twierdzy Głównej w Kłodzku (po 1743⁵³³), dwie w starym mieście w Koźlu (**il. 173**, 1747-48⁵³⁴), Kazamata Korony w forcie Owcza Góra w Kłodzku (ok. 1749⁵³⁵), a także jedna w ufortyfikowanym przedmieściu twierdzy Koźle z 1754 roku (**il. 174**)⁵³⁶. Cechą charakterystyczną dla nich wszystkich, powstałych przed wojną 7-letnią był jednakowy podział wnętrza. Zarówno kazamaty związane z fortyfikacjami, jak i te wolnostojące miały wewnątrz jednoprzestrzenne, przykryte pojedynczym, bomboodpornym sklepieniem – należały do grupy tzw. kazamat podłużnych.

Po wojnie 7-letniej powstało na Śląsku znacznie więcej budynków bomboodpornych. Również w tym okresie jako pierwsze powstały schrony w obiektach obronnych. Były to kazamaty w nowobudowanej twierdzy w Srebrnej Górze – w Donżonie (**il. 175, 176**), powstałe w 1768 roku i w jego Enveloppe (**il. 177**), z lat 1766-69⁵³⁷, oraz w bastionach nr 1, 6 i 9 (**il. 178-180**) obwodu obronnego starego miasta w Nysie z lat 1769-75⁵³⁸.

---

⁵²⁹ Jähns 1891, s. 2787-88

⁵³⁰ W 1744 roku miał być ukończony fort Prusy. Patrz: Minsberg 1834, s. 188

⁵³¹ GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616, t. C 1746, k. 1-14

⁵³² GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616, t. C 1746, k. 15, 20-21, t. E 1748-50, k. 1-2, 11, 36

⁵³³ Wielkie Kleszcze powstały wraz z fortyfikacjami wzmacniającymi starą twierdzę w Kłodzku, powstającymi w latach 1743-50. Patrz: Bukal 1986 s. 295

⁵³⁴ GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616, t. C 1746, k. 20

⁵³⁵ Data umieszczona na zworniku portalu wejściowego do kazamaty

⁵³⁶ SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 112, tekst nr 2; GStA PK, I HA, Rep. 96 N° 616, t. G – 1753-54, k. 14 i 16

⁵³⁷ Bonin 1877 A s. 98

⁵³⁸ Minsberg 1834, s. 198-199; Ruffert 1924, s. 25

Nieco później powstały 4 kazamaty w Świdnicy (ok. 1780 roku⁵³⁹), 4 we Wrocławiu – dwie przy Bramie Fryderyka (**il. 181**) (w latach 1775-76 i 1780-83), umieszczone w wale obronnym, i dwie wolnostojące - w pobliżu Zamku Królewskiego (Kazamaty tzw. *Kreuzhofu*, z 1775 roku) i przy kościele św. Barbary (**il. 182**, 1776 rok)⁵⁴⁰. W zbliżonym okresie powstały również 3 kazamaty w Głogowie - dwa obiekty duże - kazamaty Białe i Czerwone (**il. 183**) ulokowane w kurtynie pomiędzy *Loewen*, *Dominikaner* i *Sebastian Bastion* (obie z lat 1776-77) oraz jeden skazamatowany odwach w Zerbauer Redoute (1776 rok)⁵⁴¹. W latach 80 XVIII wieku budowano 4 wolnostojące kazamaty w Koźlu: nr 1 z 1781 r., nr 4 z 1783 nr 5 z 1782 r i skazamatowaną piekarnię z 1785 roku⁵⁴² r (**il. 141, 184-187**), oraz jedne w Kłodzku - kazamaty Czerwone (**il. 188, 189**, ok. 1780 roku⁵⁴³).

Spośród tych 19 obiektów większość należała do tzw. typu poprzecznego, jedynie 4 kazamaty świdnickie reprezentowały popularny przed 1756 rokiem typ podłużny.

Ostatnia akcja budowy kazamat miała miejsce na przełomie XVIII i XIX wieku. W latach 1797-98 powstały Białe Kazamaty w Kłodzku (**il. 190, 191**)⁵⁴⁴ a w latach 1797-1806 - 7 nowych skazamatowanych koszar w Koźlu (**il. 192, 193**)⁵⁴⁵.

Ze Śląskiem wiąże się również powstanie i rozwój hangardów. Pod koniec XVIII wieku i w początkach XIX wieku w Koźlu, Świdnicy i Kłodzku wybudowano ponadto kilkanaście tego typu obiektów. Większość z nich była zlokalizowana w obiektach obronnych i służyła jako schrony dla ich załogi. Pierwsze takie obiekty powstały w Świdnicy w latach 80. Z literatury wiadomo, że miały one być inspirowane propozycjami Montalemberta⁵⁴⁶. Świdnickie hangardy były powiązane z fortyfikacjami, zaś te powstałe ok. 1800 w Koźlu były już wolnostojące. Były to zarówno hangardy obronne (4 obiekty) jak i nieobronne - 3 hangardy magazynowe (**il. 137,138, 194, 195**) oraz 9 hangardowych wartowni (**il. 196-197**)⁵⁴⁷. Jedyny

---

⁵³⁹ **Bonin 1877 A** s. 101

⁵⁴⁰ **Menzel 1805-1808**, s. 487, 860-861, 896

⁵⁴¹ **Minsberg 1853**, s. 274-275

⁵⁴² Data powstania kazamat nr 4 znajduje się na tabliczce umieszczonej na murze, pozostałe widnieją na planach archiwalnych. Patrz: AP Opole, Kartografia Rejencji Opolskiej, III 852, III 853, III 876

⁵⁴³ Kazamaty te powstały po 1786 roku, kiedy to zaczęto przebudowę fortu Owcza Góra, a przed 1789 roku, gdyż wtedy już są wymieniane jako istniejące. Patrz: **Bonin 1877 A**, s. 104; Disposition zur Defension einer bevorsehen Belagerung der Vestung und Stadt Glatz, 1789, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, XI Glatz nr 118 k. 10

⁵⁴⁴ Übersicht der Befestigung von Glatz, Rauch 1819, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, XI Glatz nr 119, k. 3

⁵⁴⁵ Patrz: Schriftlicher Aufsatz über die Verstärkung von Cosel, von Lindner, 1797, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 109, tabela; Tebleau der veranschlagten Arbeiten zur Verstärkung von Cosel, d'Harroy 1802, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 108 k. 5; Copie des Plans v. Cosel welcher auf Befehl I. K. Majest. Allerhöchst Denenselbe im Spät Jahr 1802 unmittelbar eingereicht werden sollte, Lieutenant v. Leibenroth, GStA PK XI HA F 71341;

⁵⁴⁶ **Bonin 1877 A** s. 100

⁵⁴⁷ Źródła do powstania hangardów kozielskich jak w przypisie nr 542

hangard poza tymi dwoma twierdzami znajdował się w Kłodzku wewnątrz obiektu obronnego zwanego Żurawiem⁵⁴⁸.

4.3.3.2 Cel wznoszenia budowli bomboodpornych w poszczególnych twierdzach.

Niemal 70 lat trwał proces wznoszenia bomboodpornych budowli w twierdzach śląskich. Chęć zapewnienia bezpiecznego schronienia dla obrońców na czas wojny skutkowałą wzniesieniem licznych kazamat, które w większości twierdz oferowały bezpieczne schronienie dla znacznej części załogi wojennej twierdzy.

Pod względem ilości i różnorodności budowli bomboodpornych najbardziej interesującą twierdzą śląską było Koźle. Dzięki intensywnym pracom prowadzonym tam od początków panowania pruskiego na Śląsku aż do końca omawianego okresu, tj. do 1807 roku, powstało tam ponad 20 nieobronnych obiektów bomboodpornych.

Najstarsze kazamaty zbudowano tam przed wojną 7-letnią. Inspiracją do ich powstania było doświadczenie z II wojny śląskiej, kiedy to twierdzę tą zajęli Austriacy. Wojska pruskie, aby ją odbić, zmuszone były do przeprowadzenia regularnego oblężenia. W wyniku bombardowania pruskiej artylerii we wrześniu 1745 roku spalone i doszczętnie zniszczone zostało całe miasto, przez co jego austriaccy obrońcy pozbawieni zostali jakichkolwiek schronień i zmuszeni zostali do kapitulacji⁵⁴⁹. Aby uniknąć w przyszłości podobnej sytuacji zdecydowano o budowie kazamat. Pruski inżynier, pułkownik Sers, wówczas szef korpusu inżynierskiego, planował w 1746 roku wznieść 4 kazamaty dla 800 żołnierzy. Król zezwolił na wyasygnowanie środków jedynie na 2 takie budowle⁵⁵⁰. Powstały one pomiędzy średniowiecznymi murami miejskimi a *Saillant Friedrich* i *Louis*. Były to identyczne, wolnostojące, obiekty - jednokondygnacyjne, kryte dachem dwuspadowym, o podłużnym układzie wnętrza i planie wydłużonego prostokąta. Ich bomboodporne sklepienie przykryte było dachem dwuspadowym. Kazamaty te miały w założeniu służyć jako schron dla 200 żołnierzy każda. W 1754 roku powstała z inicjatywy Sersa jeszcze jedna kazamata, na planie półkola, pośrodku centralnej reduty w ufortyfikowanym przedmościu⁵⁵¹. Była podobna do wcześniej opisanych, różnicą był plan – przypominający prostokąt wygięty w półokrągły łuk. Przypominała przez to kształtem koliste kazamaty Reduty Odrzańskiej i Fortu Gwiazdzistego w Głogowie oraz redut Kapucyńskiej i Kardynalskiej w Nysie. Podobieństwem była również

---

⁵⁴⁸ Hangard powstał podczas przebudowy prowadzonej przez Reglera w 1776 roku. Patrz: **Bonin 1877 A s.** 104

⁵⁴⁹ Ueber die Befestigung von Cosel, Rauch, SBB Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 113 k. 2

⁵⁵⁰ GStA PK I HA Rep. 96 t. C 1746 k. 21

⁵⁵¹ SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 112, tekst nr 2; GStA PK, I HA, Rep. 96 N° 616, t. G – 1753-54, k. 14 i 16

lokalizacja. Kazamata ta była zarówno magazynem prochu jak i schronem dla żołnierzy. W sumie powstałe przed 1756 rokiem kazamaty kozielskie mieściły ponad 600 żołnierzy.

Prawdopodobnie szybko zdano sobie sprawę z niepraktyczności rozwiązań technicznych, zastosowanych przez Sersa – tzw. kazamaty podłużne oferowały stosunkowo słabe zabezpieczenie przed ogniem artylerii oblężniczej. W początkach lat 80. XVIII wieku stare kazamaty zostały przekształcono na magazyny mąki, w zamian za to powstały 3 nowe autorstwa pułkownika von Haaba. Należały one już do tzw. typu poprzecznego, bardziej odpornego na zniszczenie. Wraz z nowymi skazamatowanymi koszarami von Haab zaprojektował inną jeszcze kazamatę, tym razem nie mieszkalną – skazamatowaną piekarnię. W 1797 roku w 3 kazamatach w Koźlu można było pomieścić aż 1500 żołnierzy, podczas gdy załoga wojenna liczyła ich 4000⁵⁵². W związku z tym po gruntownej inspekcji twierdzy przeprowadzonej przez oficerów Massenbacha i von Haacka ze Sztabu Generalnego Kwatermistrza w 1796 roku wysunięto postulat budowy nowych kazamat. Miały to być kazamaty zarówno mieszkalne (dla prawie 2 tys. żołnierzy) jak i artyleryjskie, oraz skazamatowane magazyny wina, winiaku (skazamatowany browar już istniał, jako część bomboodpornych koszar nr 1), mięsa i innych materiałów dla załogi, skazamatowane stajnie dla koni wojskowych, bomboodporny lazaret oraz kazamaty mieszkalne dla pomieszczenia potrzebnych w twierdzy rzemieślników. Aby uzyskać miejsce dla tak dużej liczby budynków bomboodpornych postulowali oni gruntowną przebudowę miasta, które zbudowane w większości z domów w konstrukcji szkieletowej, było łatwe do spalenia. W związku z tym, według autorów analizy, konieczna była rozbiórka części miasta i budowa nowego miasta, składającego się z budowli bomboodpornych. Likwidacji miała ulec nie tylko część budynków mieszkalnych, ale i również klasztor minorytów oraz pałac grafów von Plattenberg. Inne ważne budynki w mieście miały zostać przebudowane – kościoły katolicki i protestancki miały zyskać mocne sklepienia, podobnie jak arsenał⁵⁵³.

Po 1797 roku przeprowadzono gruntowną przebudowę twierdzy, która częściowo szła za postulatami Massenbacha i von Haacka. Nie zlikwidowano wprawdzie części zabudowy cywilnej miasta, a jedynie poszerzono fortyfikacje, jednak powstały 3 bomboodporne magazyny żywności oraz 7 nowych kazamat mieszkalnych dla żołnierzy. Po tej przebudowie

---

⁵⁵² Memoires über die Festung Cosel 1797 SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 89 III, k. 19, 48

⁵⁵³ Memoires über die Festung Cosel 1797 SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 89 III, k. 46-50

kazamaty kozielskie mieściły 3600 żołnierzy, czyli większość wojennej obsady twierdzy oraz znaczną ilość zapasów⁵⁵⁴.

Ta chęć zapewnienia bomboodporności dla jak największej ilości budynków służących dla garnizonu, wynikała z stosunkowo niewielkiej powierzchni, zajmowanej przez twierdzę w Koźlu. W związku z tym praktycznie całe jej wnętrze było podczas oblężenia bezpośrednio narażone na ogień artylerii nieprzyjaciela. Aby umożliwić normalne funkcjonowanie twierdzy podczas oblężenia, należało wznieść jako bomboodporne różne budynki – nie tylko koszary, ale i magazyny, piekarnie etc.

Przebudowa twierdzy Koźle, jaką sugerują memoriały z 1797 roku, polegająca na skazamatowaniu wszystkich ważnych obiektów, upodabniałaby ją do dwóch nowych twierdz pruskich - Srebrnej Góry i Grudziądza, które były przełomem w architekturze obronnej XVIII wieku. Obie te fortece powstały przy miastach, ale były od nich niezależne. Zarówno w Srebrnej Górze, która była zbiorem kilku fortów niezależnych od siebie, jak i Grudziądzu, który miał zamknięty obwód obronny, w obrębie fortyfikacji znajdowały się jedynie kazamaty. Wszystkie funkcje – koszary, mieszkania dla oficerów i rzemieślników, magazyny, stajnie, piekarnie, browary etc. umieszczone były w kazamatach umieszczonych w dzielach obronnych. Dzięki temu twierdza była w stanie normalnie funkcjonować nawet w trakcie oblężenia.

W innych, poza Koźlem i Srebrną Górą, twierdzach śląskich, nie było potrzeby budowy aż tak licznych kazamat. Głogów, Wrocław, Świdnica, Nysa i Kłodzko były dużymi miastami otoczonymi szerokim pierścieniem fortyfikacji, dzięki czemu spora część miasta pozostawała poza zasięgiem dział oblężniczych. Poza tym większość ich zabudowy była murowana, dzięki czemu w razie oblężenia zapasy można było przechowywać w stosunkowo bezpiecznych piwnicach domów mieszczkańskich, a nawet w kościołach⁵⁵⁵. W związku z tym jedynymi bomboodpornymi obiektami, które należało tam wznieść, były skazamatowane koszary. W 1796 roku Nysa miała 5 kazamat w sumie dla ok. 3000 żołnierzy, przy ponad 7200 ludzi wojennej obsady, czyli proporcjonalnie znacznie mniej niż Koźle⁵⁵⁶. W Kłodzku w tym samym czasie w kazamatach można było pomieścić 3450 na 4998 żołnierzy wojennej obsady, jednak większość (2450) w kazamatach Twierdzy Głównej, a ponad 1000 – w kazamatach

---

⁵⁵⁴ Projekt opracował gen. Lindner, prace prowadził kpt. Harroy. Patrz: **Bogdanowski 1966 s. 160**; SBB Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel nr 108 – Tebleau der veranschlagten Arbeiten zur Verstärkung von Cosel, d'Harroy 1802; nr. 109 – Schriftlicher Aufsatz über die Verstärkung von Cosel, von Lindner 1797

⁵⁵⁵ We Wrocławiu w trakcie bombardowania podczas oblężenia francuskiego w 1806 roku 400 cywili schroniło się w dolnym poziomie kościoła św. Krzyża. Patrz: **Stein 1884, s. 8**

⁵⁵⁶ Über die Festung Neiße, ein Aufsatz des Majors von Maßenbach im Jahr 1796, SBB Denkschriften des Preußischen Generalstabes, XXIV Neisse, 104, k. 24; Plan von der Stadt und Festung 1789 XI HA sygn. A 71393

wolnostojących Owczej Góry⁵⁵⁷. W Głogowie, we wszystkich budynkach bomboodpornych mieściło się niemal 2 tys. żołnierzy⁵⁵⁸, nieco większa liczba mogła być umieszczona w kazamatach we Wrocławiu⁵⁵⁹. Podobna liczba żołnierzy mogła być umieszczona w kazamatach świdnickich – w wale głównym i w dzielach obronnych. Jediną twierdzą pozbawioną zupełnie budynków bomboodpornych była twierdza w Brzegu. Wynikało to z jej podrzędnej roli w śląskim systemie obrony, oraz z warunków terenowych, utrudniających ich budowę⁵⁶⁰.

4.3.4 Funkcje budynków bomboodpornych

Obiekty bomboodporne powstałe na Śląsku pełniły różne funkcje. Najstarsze z nich powstały pierwotnie jako schrony, w których chronić się mieli żołnierze podczas ostrzału artylerii oblężniczej. Dwie kazamaty w staromiejskiej części twierdzy Koźle mieścić miały, jak to wynika ze źródeł, 200 żołnierzy każda⁵⁶¹, do kazamat w kozielskim przedmościu nie posiadamy konkretnych informacji, ale wydaje się, że mieściły podobną liczbę żołnierzy. Również 200 żołnierzy mieściło się w kazamatach fortu Gwiazda w Głogowie⁵⁶².

Kazamaty mieszkalne w fortyfikacjach –głogowskich, nyskich oraz w Kłodzku - były przeznaczone do użycia głównie podczas wojny. Również forma architektoniczna wolnostojących kazamat kozielskich, znana z rysunków projektowych z lat 40 XVIII wieku, wyraźnie wskazuje, że nie przewidziane były do użycia w czasie pokoju. Cechą charakterystyczną budynków kazamatowych powstałych przed wojną 7-letnią był ich w pewnym sensie prowizoryczny charakter – pozbawione były zupełnie wyposażenia pozwalającego na zamieszkiwanie w nich żołnierzy przez dłuższy czas, takich jak kuchnie i piece.

---

⁵⁵⁷ SBB SPK, Denkschriften des Preußischen Generalstabes, Disposition zur Defension einer bevorstehen Belagerung der Vestung und Stadt Glatz, XI Glatz Vol 118

⁵⁵⁸ Dane te wynikają z obliczeń –w kazamatach Białych i Czerwonych mieściło się 41 pomieszczeń, co dawało, według standardów pruskich, przy 30 żołnierzach umieszczanych w 1 pomieszczeniu podczas oblężenia, 1230 żołnierzy. W kazamatach Fortu Gwiazda i Reduty Odrzańskiej mieściło się po 200 żołnierzy, a w kazamatach Zerbauer Redoute – ok. 100, co dawało w sumie liczbę 1730 żołnierzy. Jednak wedle standardów armii napoleońskiej, która używała ich od zdobycia Głogowa w 1807 roku aż do 1814, w wyżej wymienionych kazamatach mieściło się aż 2670 żołnierzy. Patrz – Memoire sur la Place de Gross Glogau en Basse Silesie (Prusse), 1811, SHAT, art. 14, 1 V M 131 s. 21-23.

⁵⁵⁹ We Wrocławiu były 4 kazamaty mieszkalne oraz nie mniej niż 7 skazamatowanych wartowni w dzielach obronnych (7 było zachowanych w 1815 roku, przed likwidacją fortyfikacji było ich prawdopodobnie znacznie więcej). W 2 kazamatach – Barbary, Bramy Fryderyka mieściło się po 480 żołnierzy, a w trzeciej, w pobliżu Bramy Fryderyka, mieściło się ich 360. Kazamaty Kreuzhofu według projektu mieścić miały 800 żołnierzy. W kazamatach mieszkalnych mieściło się więc ponad 2100 żołnierzy. Nie da się natomiast dokładnie ustalić, jaką liczbę żołnierzy mieścić mogły skazamatowane wartownie. Patrz: Die Benutzung sämtlicher zu Breslau von der ehemalige Festung vorbehaltenen Gegenstände, 1815-1816, GStA I HA Rep. 77 Tit. 1236 no 7; **Markgraf 1887**, s. 110-111

⁵⁶⁰ **Bimler 1941**, s. 40

⁵⁶¹ GStA, I HA Rep. 96, t. C, 1746, k. 20

⁵⁶² **Minsberg, 1853** s. 272

Odmienne było ze skazamatowanymi koszarami powstałymi po wojnie 7-letniej, które mogły być używane zarówno w czasie wojny i pokoju. Zaopatrzone były podobnie jak normalne koszary w kominki do ogrzewania izby i wydzielone pomieszczenia kuchenne. Tak wyposażone były dwie kazamaty w Głogowie (**il. 198**), trzy w Nysie, dwie w Kłodzku oraz większość kazamat w Koźlu (**il. 199**). Kazamaty pełniące funkcje mieszkalne były często używane również jako mieszkania dla więźniów twierdzy. Wówczas umieszczano w nich, oprócz pomieszczeń dla więzionych, również izby dla ich wartowników.

W Koźlu powstały również kazamaty mieszczące inne funkcje, niż koszarowe. Najciekawszą była kazamata służąca jako piekarnia garnizonowa. Mieściła 6 pieców chlebowych, podręczne magazyny mąki, o pojemności 720 beczek, magazyny chleba, mieszkanie dla piekarza oraz pomieszczenia dla ręcznych młynów mąki. Według informacji z 1796 roku, piekarnia ta mogła wypiekać 5000 sztuk chleba na dobę⁵⁶³. Równie interesująca była jedna z kazamat mieszkalnych – koszary nr 1, których część była od początku przeznaczona na browar - w jej 3 pomieszczeniach mieściły się wszystkie instalacje niezbędne do ważenia piwa.

Osobnym zagadnieniem, jeśli chodzi o funkcję, są kazamaty w twierdzy srebrnogórskiej. Wprawdzie mieściły się tam: mieszkanie komendanta twierdzy, mieszkania oficerów, magazyny mąki, stajnie dla zwierząt rzeźnych, mieszkania dla żołnierzy, rzemieślników potrzebnych w twierdzy, warsztaty rzemieślnicze, laboratorium, piekarnia i browar, jednak mogły być one użytkowane jedynie przez krótki czas, mimo, że były w pełni wyposażone. Powodem był specyficzny klimat górski - kazamaty były bardzo wilgotne, co powodowało liczne zachorowania wśród żołnierzy⁵⁶⁴.

4.3.5 Różnorodność form kazamat

4.3.5.1 Plan i lokalizacja

Porównując budynki bomboodporne powstałe na Śląsku, widać, że dzieliły się na dwie grupy – wolnostojące, oraz umieszczone w wale obronnym twierdzy.

---

⁵⁶³ SBB SPK, Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, no 106 Anhang zu den Memoirs von Cosel 1796 s. 51

⁵⁶⁴ Kazamaty te zostały zaprojektowane i wybudowane tak, aby można było w nich mieszkać na stałe. Jednak w trakcie ich użytkowania okazało się, że jest to niemożliwe, gdyż wilgoć niszczyła zapasy gromadzone w magazynach, oraz powodowała liczne choroby żołnierzy. W wyniku tego powstały drewniane szopy magazynowe poza twierdzą, a dla żołnierzy wybudowano koszary. Na stałe w twierdzy mieszkali jedynie więźniowie i ich wartownicy. W pierwotnych projektach nie planowano budowy koszar, zakładano, że żołnierze będą na stałe mieszkać w twierdzy. W najstarszym projekcie kazamaty mieszkalne mieściły się nie tylko w Donżonie i jego Enveloppe, ale i w dwóch długich łącznikach. W sumie miało być ok. 370 izb, dla ok. 2000 żołnierzy stałej załogi i ponad 10 tys. załogi wojennej. (Dane dotyczące wielkości załogi są szacunkowe, wynikają z ilości izb widocznych na planie: Project eines neuen Forts bey Silberberg SBB PK X 33806 k. 1-2. Przyjęto liczbę 5 żołnierzy w jednej izbie w czasie pokoju i 30 w czasie wojny)

Najlichniesze były wolnostojące, usytuowane w pobliżu fortyfikacji. Taką formę miały wszystkie kazamaty i hangardy kozielskie, kłodzkie, oraz kazamata przy kościele św. Barbary we Wrocławiu. Nieco mniej liczna była grupa kazamat umieszczonych w wale obronnym. Trzy takie obiekty powstały w Nysie, trzy we Wrocławiu, dwa w Głogowie i cztery w Świdnicy. Miały one podobny plan jak obiekty wolnostojące, różniły się jedynie tym, że na ochronnym płaszczu ziemnym, będącym zarazem częścią wału obronnego, znajdowały się stanowiska strzeleckie.

Plany budynków bomboodpornych zależały od ich lokalizacji. Wolnostojące kazamaty miały prawie wyłącznie plan wydłużonego prostokąta. Wyjątkiem były skazamatowane koszary w Koźlu: nr 4 - na planie litery L (**il. 185**) i nr 8- półkoliste (**il. 174**). Inaczej było z kazamatami związanymi z wałem obronnym. Ich plan zależał od narysu obiektu obronnego, w który zostały wstawione. Stąd też jedynie obie duże kazamaty w Głogowie, Białe i Czerwone, miały plan prostokąta, gdyż przylegały do prostej kurtyny. Z kolei kazamaty w Reducie Odrzańskiej i w Forcie Gwiazda w Głogowie oraz w redutach Kardynalskiej i Kapucyńskiej w Nysie miały plan kolisty, a kazamaty w trzech bastionach nyskich (**il. 178, 179**) powtarzały 5 boczny rzut bastionów⁵⁶⁵.

4.3.5.2 Dachy

Ważnym elementem rzutującym na wygląd kazamat były dachy. Część kazamat była ich pozbawiona - dotyczy to w większości kazamat wbudowanych w wał obronny. Tam sklepienia bomboodporne chronione były jedynie przez grubą warstwę ziemi. Wyjątkiem są Kazamaty Czerwone w Kłodzku, zaopatrzone w własny dach. Z kolei kazamaty wolnostojące w większości posiadały dach. Był przeważnie czterospadowy, rzadko występowały inne formy – dwuspadowe lub też mansardowe. Dach funkcjonował jedynie w czasie pokoju, w trakcie przygotowywania twierdzy do oblężenia dachy wszystkich kazamat były usuwane z uwagi na łatwość ich zniszczenia⁵⁶⁶. Pod dachem znajdowała się cienka warstwa ziemi, chroniąca sklepienia kazamat. W momencie, kiedy podczas przygotowań do oblężenia likwidowano dach, znacznie zwiększano jej grubość. Poza tym, ziemia leżąca na sklepieniach w momencie kiedy ochronę przed deszczem zapewniał dach, miała równą grubość, przez co

---

⁵⁶⁵ Bardzo podobną formę i funkcję do kazamat bastionach nyskich miały kazamaty w twierdzy Hradec Kralove w bastionach I, II, III i VIII z przełomu lat 80 i 90 XVIII wieku, częściowo do dzisiaj zachowane. Również one umieszczone były wewnątrz bastionów i powtarzały ich plan. Różnica polegała na tym, że w Hradec Kralove kazamaty te były mieszkalne i obronne – ich górne kondygnacje wystawały ponad niski wał bastionu i przez to kazamaty miały funkcję kawalierii (nadszańca nad bastionem), zaopatrzone były ponadto od strony przedpola w strzelnice. Patrz: **Zikmund, Pospíšilová 2000**, s. 26-27; **Kupka, Ctverak, Durnik, Lutowsky, Stahlík 2002**, s. 192

⁵⁶⁶ Wynika to zarówno z ikonografii, przedstawiającej te same obiekty z dachem, bądź też bez dachu, oraz z opisów. Patrz: *Die Festung Glatz im Jahr 1832*, GStA E 71992, AP Opole Kartografia Rejencji Opolskiej III 852

powtarzała kształt „oślich pleców” sklepień. W momencie gdy dach usuwano, nadsypywano ziemię tak, aby uzyskać spad (bądź też dwa spady), dzięki czemu woda częściowo spływała na zewnątrz.

Dachy kazamat zaopatrzone były w większości w lukarny, zwykle nieliczne - kilka na cały, długi na kilkadziesiąt metrów dach. Wyjątkiem był tu hangard magazynowy, największy z kozielskich (magazyn prowiantowy nr 6, **il. 138**), który posiadał w dachu 3 rzędy wielkich lukarn powiekowych umieszczonych w regularnych odstępach, co kilka metrów na całej długości dachu⁵⁶⁷.

Kształt dachów kazamat jest nam znany w większości z ich XIX-wiecznych inwentaryzacji. Jedynie kazamata przy kościele św. Barbary w Wrocławiu, oraz dwie najstarsze kazamaty w Koźlu znane są z widoków XVIII-wiecznych. Stąd wiadomo, że obiekt wrocławski od początku nie miał przewidzianego dachu, a kazamaty kozielskie również pierwotnie zaopatrzone były w dach dwuspadowy. Nie jest natomiast wiadome, czy inne formy dachów są oryginalne, (takie jak w XVIII wieku). Sam sposób „mobilnego” zadaszania – takiego, które w razie oblężenia jest usuwane, sugeruje, że znane nam formy niekoniecznie są identyczne z pierwotnymi. Jest prawdopodobne, że podczas przygotowań do oblężenia Koźła i Kłodzka w 1806 roku dachy obiektów bomboodpornych uległy rozbiórce⁵⁶⁸. Najprawdopodobniej jednak znane nam kształty dachów są, jeśli nie identyczna, to zbliżone do oryginałów. Sądzić tak można po szczegółach technicznych, takich jak sposób osadzenia słupów więźby na grzbiecie sklepienia – było to możliwe jedynie w wybranych miejscach, gdzie istniały murowane postumenty pod słupy więźby, wystające ponad ziemny płaszcz. To narzucało konstrukcję i kształt dachu. Forma dachu była szczególnie silnie zdeterminowana w 3 kozielskich obiektach należących do typu kazamat podłużnych. Tam układ wnętrza i wynikający z niego układ sklepienia pozwalały na zastosowanie jedynie dachu dwuspadowego. Różnicą mogła być jedynie liczba i kształt lukarn. To z kolei było jednak determinowane innym czynnikiem. Lukarny służyły tam jedynie do wentylacji. Większość kazamat krytych dachem miała tylko kilka lukarn na cały, czasem bardzo długi, dach, gdyż taka ilość wystarczała do wentylacji cienkiej warstwy ziemi położonej w czasie pokoju na sklepieniach kazamat. W bomboodpornych obiektach magazynowych, takich jak hangard

---

⁵⁶⁷ Hangardy magazynowe są dokładniej opisane w podrozdziale dotyczącym obiektów magazynowych.

⁵⁶⁸ Jedyna wątpliwość polega na tym, że z opisów twierdzy kozielskiej blokowanej przez armię francuską w 1807 wynika, że wysokie dachy hangardów magazynowych były widoczne z daleka. Czyli jest prawdopodobne, że dachy te nie zostały zlikwidowane i formy znane z inwentaryzacji z XIX wieku, są oryginalne. Patrz: Reconnaissance de Kosel, 21 Janvier 1809, w: SHAT Vincennes, XV Kosel, dossier et plans 1807, article 14, 1 V M 164

magazynowy w Koźlu, duża liczba lukarn była wymuszona przez funkcję – magazynowane zboże wymagało dobrej wentylacji.

4.3.5.3 Elewacje

Elewacje kazamat, służących raczej mało reprezentacyjnym funkcjom, nie przejawiały tendencji do zbytnej dekoracyjności. Jednak, mimo że środki używane przez budowniczych kazamat do artykułowania elewacji były bardzo proste, istniała stosunkowo duża ich różnorodność. Niezależnie od prostoty bądź bogactwa rozwiązań elewacji kazamat, w sposób bezpośredni odzwierciedlały one układ wnętrza.

Najprostsze rozwiązania występowały w kazamatach i hangardach kozielskich z przełomu XVIII i XIX wieku⁵⁶⁹. W ich płaskich fasadach rytm wyznaczały jedynie pozbawione obramień otwory wejściowe do izb kazamat, oraz równie proste okna umieszczone po obu stronach wejść. Tylko w kazamatach nr 3 (**il. 192**) monotonię prawie 200 metrowej fasady przerywało wejście do poterny, umieszczone w środkowej osi i ujęte w dwa pilastry. Nad nim znajdowała się ponadto płaska plakieta. Podobnie surowe były elewacje hangardów. Arkadowe blendy wyznaczające na dłuższej elewacji każde ich przeszło stanowiły jedyne urozmaicenie zwykle długich i monotonnych elewacji⁵⁷⁰.

Podobnie jak wyżej opisane kazamaty kozielskie, również Białe Kazamaty w Kłodzku posiadały niezwykle proste elewacje. Kłodzki obiekty wyróżnia jednak zastosowanie piaskowcowych obramień okiennych i drzwiowych (**il. 191, 201**).

Grupa 4 kazamat kozielskich z lat 80 wyróżnia się identycznymi fasadami artykułowanymi przez blendy arkadowe i pokrytymi boniowaniem pasowym o znacznej różnicy wysokości dwóch sąsiednich pasów boniowania. Przy każdej z arkad bonie zaginały się, tworząc imitację kamiennych kłinców tworzących łuk (**il. 202**). Boniowaniem pasowym (bardzo płytkim) pokryte były również Fasady kazamat Barbary i Bramy Fryderyka we Wrocławiu (**il. 203**).

Bardzo charakterystyczne były również fasady 6 kolejnych budynków kazamatowych – umieszczonych w bastionach 1, 6 i 9 w Nysie, Kazamat Czerwonych i Białych przy bramie Pruskiej w Głogowie (**il. 204**) oraz Kazamat Czerwonych na kłodzkiej Owczej Górze (**il. 188**). Były one identycznie porządkowane – każda para okien, oświetlających 1 pomieszczenie mieszkalne była ujęta w parę lizen, podobnie jak każda pojedyncza oś okienna, wyznaczająca klatkę schodową. Różnice pomiędzy elewacjami kazamat w tej grupie polegają na częstotliwości występowania osi wyznaczających klatki schodowe, oraz na

---

⁵⁶⁹ nr 3 w mieście i w reductach: Kłodnickiej, Koblewickiej, Większyckiej, Rogauer, Adler i w przedmościu ufortyfikowanym.

⁵⁷⁰ Najdłuższy z hangardów mierzył ponad 170 m długości.

odmiennym detalu. W najbardziej surowych kazamatach głogowskich płaskie lizeny były przerwane jedynie przez fryz pod gzymsem koronującym. Jedynie otwory drzwiowe zaopatrzone były w płaskie obramienia z niewielkim zwornikiem w łuku zamykającym otwór, otwory okienne były zaś obramień pozbawione. Kłodzkie kazamaty Czerwone posiadały już lizeny boniowane, piaskowcowe, profilowane obramienia okienne oraz otwory wejściowe zaopatrzone w zworniki z dekoracją rzeźbiarską w postaci monogramu FR.

Zdecydowanie najbogatsze w dekoracji fasady były kazamaty nyskie. Dobrze znana jest jedna z nich – istniejące do dzisiaj koszary w bastionie nr 9 (**il. 179, 180**). Okna ich długiej, 36-osiowej fasady zamknięte są łukiem odcinkowym i posiadają proste obramienia ze zwornikiem (**il. 205**). Pięć osi, w których umieszczone są otwory drzwiowe, jest w wyróżnionych innym detalem - otwory okienne i drzwiowe zamknięte są łukiem półokrągłym. Poza tym dwie zewnętrzne osie wejściowe pokryte są boniowaniem pasowym, wykonanym w tynku (**il. 206, 207**). Środkowa oś wejściowa, będąca również główną osią fasady, wyróżnia się zarówno dekoracją, jak i materiałem –ściana licowana jest kamieniem i pokryta boniowaniem pasowym (**il. 208**). Łuk szerokiego wejścia głównego zaopatrzone jest w zdwojony zwornik dekorowany monogramem FR w koronie (**il. 209**). Na zworniku znajduje się również data 1775. Również okno drugiej kondygnacji wyróżnia się spośród innych okien fasady (**il. 210**)– zaopatrzone w szerokie, jednouskokowe obramienie okienne, zamknięte łukiem nadwieszonym, ze zdwojonym zwornikiem oraz w kamienny, profilowany parapet wspierający się zworniku portalu wejściowego.

Na tym tle interesująco jawi się wewnętrzna elewacja Donżonu srebrnogórskiego (**il. 176, 211**). Jest nietynkowana, czerwień cegły skonstrastowana jest z malowanym na biało detalem kamiennym. Interesującym rozwiązaniem jest 6 wysokich arkad. Ściana przy nich pokryta jest płaskim boniowaniem pasowym, które zagina się przy łuku arkady w ten sposób, że tworzy charakterystyczny łuk paraboliczny. To rozwiązanie jest niezwykle podobne do dekoracji fasady budynku bramnego w cytadeli w Wesel (**il. 212**).

4.3.5.4 Wnętrza

Sposoby kształtowania wnętrza w śląskich obiektach bomboodpornych zmieniały się przez cały okres opisywany w tej pracy. Najprostsze są wnętrza pierwszych kazamat, powstających przed wojną 7-letnią. Budowano wówczas wyłącznie tzw. kazamaty podłużne, w których istniało jedno długie pomieszczenie, nakryte pojedynczym sklepieniem bombodopornym. Wnętrze tych kazamat niewiele różniło się od wnętrza bomboodpornego magazynu prochu, od którego wywodzą się kazamaty. Widać to wyraźnie przy porównaniu prochowni

powstałych w 1747 w Nysie i Koźlu (**il. 150**) z pochodzącymi z tego samego czasu 3 kazamatami z Koźła (**il. 173**). Kazamaty kozielskie są po prostu formę wydłużonego magazynu prochu.

Po wojnie 7-letniej zdecydowanie ograniczono w Prusach użycie kazamat o podłużnym układzie wnętrza. Jedynie 4 kazamaty w Świdnicy miały taki plan, a projekty takich obiektów dla twierdzy Szczecin nie doczekały się realizacji⁵⁷¹. Zdecydowanie dominowały kazamaty poprzeczne. Układ wnętrz budynków kazamatowych był bardziej zróżnicowany, typ poprzeczny występował w licznych wariantach. Najprostszy z nich to - ciąg prostokątnych pomieszczeń, nie skomunikowanych ze sobą, w których jedno pomieszczenie jest pojedynczą, samodzielną jednostką mieszkalną. Wariant ten reprezentują kozielskie skazamatowane koszary 1,4,5 i skazamatowana piekarnia (**il. 184, 185, 187**), oraz kazamaty Białe w Kłodzku (**il. 190**). W innym wariantcie następowało przerwanie ciągu pomieszczeń mieszkalnych pomieszczeniem innej funkcji, a co za tym idzie – innej wielkości, co powodowało zmianę w organizacji wewnętrznej kazamat. W kazamatach dwukondygnacyjnych komunikację pionową dla kilku pomieszczeń umożliwiały schody umieszczone w jednej izbie służącej jako klatka schodowa, w planie budynku wyróżniającej się mniejszą szerokością, niż pozostałe. Tak wyglądały kazamaty Barbary i przy Bramie Fryderyka we Wrocławiu (**il. 181**). Bardziej skomplikowany był plan wnętrza kazamat w bastionach nr 1 i 9 w Nysie (**il. 179**). Tam 3 z 5 klatek schodowych znajdują się w narożnikach budynku i przez to mają plan trójkątny, wynikający z rzutu budynku. To przerywa monotonię jednakowych, prostokątnych pomieszczeń mieszkalnych. Dwie pozostałe klatki schodowe są, podobnie jak w koszarach wrocławskich, węższe. Bardzo podobny układ miały kazamaty w bastionie nr 1 w Nysie (**il. 178**). Były one jednak bardziej regularne – 3 klatki schodowe, znajdujące się w narożnikach budynku, przedzielały 4 sekcje mieszkalne, składające się z 4 prostokątnych pomieszczeń każda.

Najbardziej skomplikowany plan wnętrza posiadają kazamaty czerwone w Głogowie (**il. 183**). Obiekt ten składał się z 15 pomieszczeń mieszkalnych, obsługujących je 5 klatek schodowych oraz jednego pomieszczenia, niepołączonego z resztą, mieszczącego wejście do poterny – korytarza biegnącego przez wał w stronę fosy. Każda z klatek schodowych obsługiwała 3 pomieszczenia. W tylnej części każdej z klatek schodowych znajdowała się niewielka kuchnia. W ten sposób 3 pomieszczenia skupione przy 1 klatce schodowej stanowiły samodzielną jednostkę mieszkalną. Na wnętrze kazamaty składało się z 5 takich jednostek. Z

---

⁵⁷¹ Takie kazamaty planowano w forcie Leopold. Patrz: Stettin – Plan de fondation, relatif aux Plans et Profils du I Projet sur Laquel sont dessines tout les Cassemattes, Portes, et Communications existantes, et projetees, ainski que les Galleries de Mines, Contremines et Fougusses. SBB PK X 34071-4

tego rytmu wyznaczanego klatkami schodowymi i powiązanych z nimi pomieszczeniami, wybijało się jedynie pomieszczenie mieszczące wejście do poterny. Posiadało ono osobne, je tylko obsługujące schody i funkcjonowało jako osobny moduł mieszkalny.

Pomieszczenia mieszczące kuchnie, takie jak w Kazamatach Czerwonych w Głogowie, występowały również w innych kazamatach. W kazamatach jednokondygnacyjnych, w których nie było potrzeby wstawiania klatek schodowych, pojawiały się pośrodku, przerywając ciąg pomieszczeń mieszkalnych. Wówczas pomieszczenia mieszkalne znajdowały się symetrycznie po ich obu stronach. Tak wyglądały między innymi kazamaty nr 6 i nr 3 w Koźlu (**il. 192, 193**).

Spośród budynków bomboodpornych najbardziej charakterystyczny układ wnętrza miały hangardy. Niewielkie tego typu obiekty miały wewnątrz stosunkowo proste – zwykle jednoprzestrzenne. Użycie typowych dla hangardów bomboodpornych sklepień krzyżowych w większych obiektach wymuszało inne rozwiązanie. Wówczas sklepienia wspierane były na prostokątnych filarach, a wewnątrz miało wygląd dwu lub trójtraktowej hali.

4.3.6 Podsumowanie

Przemiany form obiektów bomboodpornych powstających na Śląsku w latach 1740 –1806 wyznaczały niezwykle ważny, bo początkowy, etap w rozwoju tego typu budowlanego. W tym okresie miało miejsce przejście od najprostszych form, w których widać jeszcze ścisłą zależność od pierwowzoru – vaubanowskiego magazynu prochu, aż do form bardziej skomplikowanych. Doświadczenia zdobyte podczas budowy i w trakcie użytkowania bomboodpornych kazamat, magazynów, piekarni etc. w twierdzach śląskich wpłynęły na późniejszy rozwój tego typu budowlanego na innych terenach. Pierwszym miejscem, gdzie to widać są kazamaty w twierdzy Grudziądz, budowanej przez kapitana inżynierii Gontzenbacha od 1776 aż do 1785 roku. Wszystkie tam powstałe budynki koszarowe były kazamatami, a sposób ich użycia wyraźnie wskazuje na pokrewieństwo z kazamatami śląskimi, zwłaszcza z tymi w twierdzy Srebrna Góra. Również powstające licznie w twierdzach XIX-wiecznych bomboodporne magazyny i koszary, takie jak np. bomboodporne koszary w Toruniu z lat 1822-23⁵⁷² czy też bomboodporny magazyn zbożowy w Modlinie z lat 1832-36 i tamtejsze koszary obronne z lat 1832-41⁵⁷³, świadczą o popularności bomboodpornych obiektów nieobronnych, która rozpoczęła się podczas pruskiej rozbudowy twierdz w XVIII wieku.

---

⁵⁷² **Biskup 1998 A**, s. 75, ryc. 6 str. 84

⁵⁷³ **Bochenek 2001**, s. 75

4.4 Bramy forteczne

Według definicji słownikowej brama to: „otwór, najczęściej zamykany, służący do przejazdu, znajdujący się w ogrodzeniu, murze obronnym lub budynku, wraz z ujęciem architektonicznym; także ozdobna budowla z przejazdem do miasta, dzielnicy lub kompleksu zabudowań”⁵⁷⁴. W dalszej części tej definicji brama obronna określona jest jako element fortyfikacji twierdzy, miasta bądź obozu obronnego. Tak więc z jednej strony umożliwia ona dostęp do wnętrza twierdzy, a z drugiej, jako element fortyfikacji, służy do zagrodzenia dostępu. Te dwie wzajemnie sprzeczne funkcje powodują, że brama forteczna staje się wyjątkowym wyzwaniem dla budowniczych. Musieli oni ją tak skonstruować, aby była trudna do zdobycia w czasie wojny i zarazem umożliwiała wygodny dostęp tym, którzy w czasie pokoju chcą się dostać do twierdzy. Ponadto brama w czasie pokoju była miejscem kontroli podróżnych wkraczających do miasta, w czasie wojny zaś mieściła oddziały wojskowe służące do jej ochrony. Z tego powodu bramy często poza przejazdem bramnym posiadały również inne pomieszczenia, służące jej załodze.

Poza ściśle użytkowymi funkcjami bramy forteczne miały do spełnienia również inne zadania. Jako jedyne powszechnie dostępne miejsce w obwodzie umocnień, były odpowiednie, aby pokazać siłę i znaczenie tych, dla których zostały wzniesione. Dlatego też bramy były często zaopatrzone w bogatą oprawę architektoniczną i rzeźbiarską, skupioną w dwóch portalach – od strony miasta i od strony przedpola.

4.4.1 Historia nowożytnych bram fortecznych

Brama jest jedynym typem budowli obronnej, który występował przez całe dzieje architektury obronnej. Zmieniały się jej formy, ale sama nie sama istota budynku – była to architektoniczna oprawa przerwy w obwodzie obronnym. Dla dziejów nowożytnych bram fortecznych najważniejszy był przełom XV i XVI wieku. W tym czasie nastąpiła ewolucja architektury obronnej, odejście od wież i wysokich murów typowych dla architektury średniowiecznej i zastąpienie ich bastionami i kurtynami. Zamiast wysokiego, choć stosunkowo cienkiego muru miejskiego pojawiły się grube na kilka do kilkunastu metrów, niskie ziemne wały obronne, od zewnątrz licowane kamieniem. Brama średniowieczna była z reguły wysoką wieżą, różniącą się od innych wież obronnych miasta jedynie sklepieniem przejazdem w dolnej części i pomieszczeniami użytkowymi w górnej⁵⁷⁵. Również ona, wraz z wprowadzeniem do powszechnego użycia artylerii oblężniczej zmieniła znacznie swoją formę. Wał nowożytnej

⁵⁷⁴ Hasło „brama”, Słownik terminologiczny sztuk pięknych, Warszawa 1996 s. 51

⁵⁷⁵ Bergner 1908 s. 10-11

twierdzy bastionowej był stosunkowo gruby, więc nowe bramy musiały mieć odpowiednio długi przejazd⁵⁷⁶. Ponadto bramy musiały być znacznie obniżone, tak aby trudniej je było zniszczyć za pomocą artylerii. Rezygnacja z typowej dla średniowiecza formy wieży bramnej wymusiła na architektach poszukiwanie nowej formy architektonicznej dla obiektów bramnych. Najważniejszym spośród nowych wzorców był antyczny łuk triumfalny⁵⁷⁷. Wzorzec ten, promowany przez architektów włoskich czasu renesansu szybko rozpowszechnił się w całej Europie. Nie został jednak przyjęty w postaci czystej – antyczne modele były wielokrotnie przekształcane.

Najwięcej wzorów nowych bram obronnych wykształconych zostało we Włoszech. Spośród nich najbardziej znane były bramy werońskie autorstwa Michele Sanmichelego. Jego Porta Nuova (**il. 213, 214**), zbudowana w latach 1530-40 stała się na długi czas modelową bramą forteczną. Jej wyjątkowość polegała na tym, że oprócz dekoracyjnych fasad, wzorowanych na antycznych bramach rzymskich (między innymi Porta Maggiore w Rzymie), posiadała w swoim wnętrzu obszerne pomieszczenia dla załogi⁵⁷⁸. Wspomnieć należy również o dwóch innych werońskich bramach Sanmichelego – Porta Palio (ok. 1550) i Porta San Zeno (**il. 215**). Porta Nuova szybko doczekała się naśladownictwa. Jedną z ciekawszych jest brama do cytadeli w Spandau, dzieło Francisco Chiramella de Gandino, weneckiego architekta w służbie brandenburskiej. W Spandau wzorował się on zarówno na planie wnętrza, jak i dekoracji fasady bramy werońskiej⁵⁷⁹. Charakterystyczne jest, że formy typowe dla włoskiego renesansu wykonane zostały w materiale specyficznym dla lokalnej tradycji budowlanej – w cegle (**il. 216**)⁵⁸⁰.

W późniejszym czasie typ budynku bramnego, jako obiektu składającego się nie tylko z przejazdu i dekorujących go portali, ale i z szeregu pomieszczeń użytkowych, był dalej rozwijany. Widać to na przykładzie bram twierdzy Palma Nuova z przełomu XVI i XVII wieku (**il. 217**). Znaczącą różnicą, widoczną przy porównaniu z Porta Nuova jest plan - bramy Palmy Novej mają plan trapezu. Jego krótszym bokiem była fasada od strony przedpoła, a dłuższym – fasada od strony miasta. Od tej strony znajdowało się większość pomieszczeń użytkowych⁵⁸¹.

---

⁵⁷⁶ sklepiony przejazd w bramie fortecznej nazywamy również poterną

⁵⁷⁷ Meißner 1972, s. 18

⁵⁷⁸ Langeskiöld 1938, s. 126-133

⁵⁷⁹ Grothe 2002, s. 104-107

⁵⁸⁰ Również w bramach włoskich okresu renesansu eksponowano cegłę, ale jako tło dla kamiennego detalu architektonicznego, tak jak w Porta san Zeno w Weronie. W Spandau zaś zarówno ściana, jak i detal jest wykonany z cegły.

⁵⁸¹ Marchesi 1987, s. 96

Dla rozwoju architektury bram fortecznych duże zasługi miał kilkakrotnie już w tej pracy wspomniany Sebastiano Serlio. Tematowi temu poświęcił między innymi dodatkową księgę swojego traktatu, wydaną w Lyonie w 1551 roku⁵⁸². Oprócz niej w księdze 7 zaprezentował kilka projektów bram fortecznych. Jednak podobnie jak w przypadku pomysłów Serlia dotyczących koszar, również projekty bram fortecznych jego autorstwa nie zawsze odpowiadały potrzebom ówczesnych wojskowych. Takim nietrafionym pomysłem były szczególnie bramy, w których nad portalem bramnym nadbudowana była wieżyczka artyleryjska (**il. 218**)⁵⁸³. Rozwiązanie to nie odpowiadało realiom epoki⁵⁸⁴ i przywodziło na myśl średniowieczne wieże bramne. Poza tym Serlio w swoich projektach skupiał się na prezentacji portalu bramnego a ignorował zagadnienie dyspozycji wnętrza. Dla nowożytnych bram fortecznych odpowiednio rozwiązany układ pomieszczeń był równie ważny, jak opracowanie portalu bramnego. Jednak pomijając kwestię planu, można stwierdzić, że to właśnie schematy kompozycji portali i zasady ich dekorowania wypracowane przez włoskich architektów, z Serliem na czele, stały się normą w dla architektury bramnej późniejszego czasu. Zwrócić tu należy między innymi na stosowanie w portalach bramnych niemal wyłącznie porządków toskańskiego i doryckiego, co wywodzi się z opracowanej przez Serlia zasady stosowności, według której te właśnie porządki są odpowiednie dla budowli militarnych⁵⁸⁵.

Kolejny ważny etap w rozwoju nowożytnej bramy fortecznej II nastąpił w połowie XVII wieku podczas rozbudowy systemu obronnego Francji przez Vaubana. Wówczas to wykształcił się całkiem nowy model budynku bramnego. Miał on następującą formę: od strony miasta znajdował się duży, dwukondygnacyjny budynek, nakryty własnym dachem czterospadowym. W jego przyziemiu znajdowały się pomieszczenia wartowni dla żołnierzy i oficerów oraz małe więzienie, a w kondygnacji wyższej mieściło się mieszkanie dla dowódcy załogi bramnej, posiadające wyjście na wały. Od strony przedpola znajdował się dekoracyjny portal ujmujący wylot poterny bramnej, a za nim, w niewielkim budynku umieszczonym na wale, mieściło się pomieszczenie na organy⁵⁸⁶ oraz niewielka wartownia, z której

---

⁵⁸² **Kowalczyk 1973**, s. 35

⁵⁸³ autorowi znane są dwie takie bramy z 7 księgi, jedna jest prezentowana w: **Frommel 1998**, s. 375 a druga w: **Hall, Hicks 2001**, s. 252-255

⁵⁸⁴ Wprawdzie formy zbliżone do wież spotykane były w renesansowych bramach, czego przykładem jest jedna z bram w Palma Nuova oraz wspomniana już wcześniej Porta Nova, jednak były to bez wyjątku wieżyczki obserwacyjne, a nie wieże artyleryjskie.

⁵⁸⁵ **Kowalczyk 1973**, s. 87

⁵⁸⁶ Urządzenie obronne, służące do zamykania przejazdu bramnego za pomocą słupów opuszczanych pionowo przez otwory w jego sklepieniu. Patrz: hasło „Organy” w: **Bogdanowski 2002**, s. 537

kontrolowano podjazd przed bramą⁵⁸⁷. Obie elewacje budynku były diametralnie różne. Od strony przedpola brama prezentowała się jako stosunkowo wąski, dekoracyjny portal, w którego naczółku mieściły się dekoracje rzeźbiarskie⁵⁸⁸, a od strony miasta była szerokim, dwukondygnacyjnym budynkiem, wyróżniającym się spośród innych obiektów w mieście jedynie arkadowo otwartym przejazdem bramnym. W ten sposób wyglądały bramy: Francuska i Niemiecka (il. 219, 220) w Landau, Francuska w Saarlouis (il. 221, 222) oraz obie do dzisiaj zachowane bramy w Neuf Breisach (il. 223-225). Nieco inaczej wyglądała brama Niemiecka w Saarlouis, która od strony miasta posiadała zamiast pojedynczego budynku dwa wąskie, dwukondygnacyjne pawilony, ramujące portal potężnej bramej⁵⁸⁹. Z kolei w Bramie Reńskiej w Breisach⁵⁹⁰ budynek bramny od strony miasta nie różnił się od innych tego typu, za to portal bramny od strony przedpola (il. 226) miał formę szerokiej, bogato dekorowanej bramy triumfalnej.

4.4.2 Bramy forteczne w XVIII wiecznych Prusach

Inaczej niż w przypadku koszar, gdzie propozycje Vaubana stały się wzorem dla olbrzymiej liczby tego typu budynków powstających w całej Europie, typowe bramy z okresu jego działalności nie przyjęły się powszechnie. Na ich wzór powstały jedynie nieliczne obiekty. Doskonałym przykładem obrazującym sposób recepcji tego wzorca są bramy autorstwa Jeana de Bodta w pruskiej twierdzy Wesel. Ten francuski inżynier i architekt wznosił tam aż 3 bramy – Berlińską, Klewską (*Klever Tor*) i bramę główną cytadeli. Jedynie ostatnia, powstała w 1718 roku⁵⁹¹, jest podobna do wcześniej opisywanych bram francuskich. Od strony przedpola znajdował się jedynie stosunkowo skromny portal wejściowy (il. 227), a od wnętrza cytadeli mieścił się okazały budynek bramny - dwukondygnacyjny, dwuskrzydłowy, kryty wysokim dachem mansardowym (il. 228)⁵⁹². Podobnie jak we francuskich pierwowzorach, również w Wesel w górnej kondygnacji tego budynku mieściło się przejście łączące budynek główny z wartownią umieszczoną za portalem zewnętrznym (il. 229)⁵⁹³.

---

⁵⁸⁷ Opis funkcji poszczególnych pomieszczeń na podstawie Bramy Francuskiej w Saarlouis. Patrz: **Traudel 1980**, s. 28-29

⁵⁸⁸ Zwykle herb królewski – 3 lilie, bądź też symboliczne przedstawienie Króla- Słońce - twarz ludzka otoczona promieniami słonecznymi.

⁵⁸⁹ **Traudel 1980**, s. 31

⁵⁹⁰ Powstała w 1678 roku, dzieło Jacquesa Tarade, prowadzącego od 1676 roku rozbudowę twierdzy na podstawie wskazówek Vaubana. Patrz: **Steckner 1995**, s. 12-13

⁵⁹¹ **Vogt 1986**, s. 25

⁵⁹² Dach ten został zniszczony podczas II wojny światowej. Obecna jego forma jest wynikiem odbudowy. Patrz: **Neumann 2000**, s. 92

⁵⁹³ Przejście te i wartownia zostały zniszczone podczas wojny, obecnie widać jedynie ślady po przejściu na elewacji budynku bramnego.

Na architekturę najważniejszych fortecznych bram pruskich z XVIII wieku silny wpływ miały inne francuskie wzorce. Najważniejszym jest Porte Saint Denis w Paryżu, dzieło Francois Blondela z 1672 roku⁵⁹⁴. Jego uczeń, Jean de Bodt, od 1699 roku będący inżynierem w służbie pruskiej⁵⁹⁵, wielokrotnie nawiązywał to tego dzieła. Przykładem jest brama Berlińska w Wesel z lat 1718-22 (**il. 230**)⁵⁹⁶, oraz liczne niezrealizowane a zachowane do dzisiaj projekty bram⁵⁹⁷. W Bramie Berlińskiej oraz Klewskiej zdecydowanie większy nacisk, niż w bramie Cytadeli, położono na dekorację rzeźbiarską, która zdaje się dominować nad architekturą. Bramy te były głównie dekoracyjnymi portalami ozdabiającymi wjazd do twierdzy, pozostałe ich funkcje wydają się być drugorzędne. Podobnie prezentowały się nowe bramy Szczecina, powstałe w latach 1724-28 – Berlińska (obecnie Portowa, **il. 171**) i Anklamska (obecnie Królewska), dzieła inżyniera wojskowego i architekta Corneliusa Walrave, wzorowane na bramach Wesel, paryskiej Porte Saint Denis oraz bramach triumfalnych powstałych w Berlinie w 1701 roku⁵⁹⁸. Bramy te pierwotnie pełniły wyłącznie funkcje dekoracyjną, były zupełnie pozbawione pomieszczeń dla załogi. Dopiero w 1742 roku po obu stronach Bramy Berlińskiej powstał rząd 56 kazamat⁵⁹⁹, które mogły pełnić funkcję schronienia dla oddziałów strzegących bramy.

4.4.3 Bramy forteczne powstałe na Śląsku po 1740

Na Śląsku w 1740 roku, odmiennie niż to miało miejsce w przypadku koszar czy kazamat, wszystkie twierdze były zaopatrzone w wystarczającą ilość bram. Działania pruskich budowniczych związane z bramami fortecznymi wiązały się z przebudową starych obiektów, bądź też ze wznoszeniem nowych w nielicznych nowopowstających kompleksach obronnych. Do pierwszej grupy zaliczają się: przedbramie przed bramą Berlińską w Nysie (**il. 231**, ok. 1745 roku⁶⁰⁰) brama Wrocławska (**il. 232**, ok. 1750 roku⁶⁰¹) i Pruska (lata 1776-77⁶⁰²) w

---

⁵⁹⁴ Fabiański 1994, s. 271

⁵⁹⁵ Heckmann 1998, s. 205

⁵⁹⁶ Makala 2000, s. 137-140

⁵⁹⁷ Znajdują się w zbiorze „Desseins de differents Portes de Villes, et de Corps de Garde” przechowywanym w Sächsische Landesbibliothek Berlin. Ilustracje z tego zbioru reprodukuje Heckmann 1998, s. 214-216. O Porte Saint Denis jako wzorze jednej z nich pisze Thiel 1987, s. 127, il. 55 s. 298

⁵⁹⁸ Słonimski, Makala, Paszkowska 2000, s. 97-107

⁵⁹⁹ Gwiazdowska 2001, s. 200

⁶⁰⁰ Nie ma żadnych danych na temat daty powstania tego obiektu, można przyjąć, że powstała w czasie zbliżonym do budowy rawelinu przed bramą Berlińską, czyli ok. 1745 roku. Patrz: Minsberg 1834, s. 188

⁶⁰¹ Brama powstała prawdopodobnie przed wojną 7-letnią, podczas przebudowy fortyfikacji miasta, po 1750 roku, gdyż na planie umieszczonym w: Werner, Topografia t. 5, s. 48-49 z ok. 1750 roku nie jest jeszcze zaznaczona.

⁶⁰² Minsberg 1853, s. 274

Głogowie, Witoszowska w Świdnicy (**il. 233**, ok. 1780 roku⁶⁰³) oraz Brama Ząbkowicka wewnętrzna w Kłodzku (**il. 234**, ok. 1780 roku⁶⁰⁴).

Druga grupa bram jest liczniejsza, mieszczą się w niej bramy: reduuty Kardynalskiej (**il. 235**), Kapucyńskiej oraz przy forcie Bombardier i reducie Jerozolimskiej (, z lat 1746-56⁶⁰⁵), dwie bariery na Owczej Górze w Kłodzku (Bariera Orła z 1748 roku., **il.236-238**, druga z barier, prawdopodobnie Brama Polna – 1752 rok., **il. 239**⁶⁰⁶), bramy w Srebrnej Górze (Górna i Dolna brama Donżonu, **il. 240, 241**, oraz bramy Górnego i Dolnego Bastionu, (**il. 242, 243**, lata 1766-69⁶⁰⁷), Brama Fryderyka we Wrocławiu (**il. 181**, z lat 1773-76⁶⁰⁸) oraz bramy zewnętrznych obwałowań *Friedrichstadt* w Nysie (brama Grodkowska i Ceglana w latach 1775-76⁶⁰⁹, Jerozolimka zewnętrzna z 1776 roku, (**il. 244**)⁶¹⁰

4.4.4 Typologia obiektów bramnych

Wyżej wymienione bramy, ze względu na ich formę, można podzielić na trzy grupy. W pierwszej znajdują się proste bramy, znajdujące się w wale twierdzy. W drugiej grupie mieszczą się bramy ściśle powiązane z kazamatami. W trzeciej znajdują się bramy składające się z wolnostojących słupów. Poza tą klasyfikacją znajduje się Brama Ząbkowicka wewnętrzna w Kłodzku – przebudowana średniowieczna wieża bramna.

4.4.4.1 Bramy w ciągu wałów

Obiekty z tej grupy miały najbardziej typowe formy. Zarówno brama zewnętrzna Jerozolimka w Nysie jak Brama Wrocławska w Głogowie czy też brama Dolnego Bastionu w Srebrnej Górze składały się ze sklepionego przejazdu bramnego, którego wyloty dekorowane były przez skromne portale. Przejazd bramny nie był tam powiązany z żadnymi pomieszczeniami, był po prostu przebity w ziemnym wale. W Głogowie i w Nysie przejazdy biegły prosto, a w Srebrnej Górze – po łuku.

⁶⁰³ Nie ma bliższych informacji na temat daty powstania tej bramy, można jednak przypuszczać, że powstała ok. 1780 roku, kiedy to wzniesiono kazamaty w wale głównym twierdzy. Przypuszczenie te potwierdza porównanie planów z 1762 i 1794 roku. Patrz: plan Świdnicy SBB Db 1.33 1914 r; Plan der Festung Schweidnitz im Jahr 1794 GStA PK XI HA A 71278; **Bonin 1877 A** s. 101

⁶⁰⁴ **Klotz 1841** na s. 17 pisze, że wieżę tę przebudowano po zakończeniu wojny o sukcesję bawarską, po 1779 roku, a **Köhl 1972**, na s. 88, że w roku powodzi w Kłodzku, czyli w 1783 roku.

⁶⁰⁵ Powstały wraz z tymi dziełami obronnymi. Patrz: GStA PK I HA Rep. 96 t. I 1746 k. 1-9; **Minsberg 1834**, s. 190

⁶⁰⁶ Data wzniesienia Bariery Orła widniej na zworniku jednego z obiektów ją tworzących. Data powstania drugiej znana jest z archiwalnego planu, (SBB PK X 25107/6-6), przedstawiającego obiekt bardzo podobny do Bariery Orła. Nie ma pewności, czy jest to Brama Polna na Owczej Górze, w grę wchodzić może też Brama Polna przed glacis twierdzy głównej.

⁶⁰⁷ Bramy powstały wraz z tymi dziełami obronnymi. Patrz: **Bonin 1877 A** s. 98

⁶⁰⁸ **Zimmermann t.** 11 Brieg 1794 s. 23; **Menzel 1805-1808**, s. 860-861

⁶⁰⁹ Powstały podczas budowy umocnień przedmieścia Zawodzie. Patrz: **Minsberg 1834**, s. 198-199

⁶¹⁰ **Ruffert** s. 25

4.4.4.2 Bramy powiązane z kazamatami

Bardziej skomplikowane były bramy związane z kazamatami. W obiektach z tej grupy skazamatowane pomieszczenia służące załodze bramnej przeważnie były nierozdzielnie powiązane z pozostałymi, pełniącymi inne funkcje. W reducie Kardynalskiej w Nysie z wartowni bramnych przejście prowadzi do kazamaty dla załogi, mającej formę podłużnego pomieszczenia otaczającego okrągły dziedziniec reduty. Podobnie było w Bramie Pruskiej w Głogowie. W Bramie Górnej srebrnogórskiego Donżonu (**il. 245**) obszerne wartownie umieszczone symetrycznie po obu stronach przejazdu są bezpośrednio skomunikowane nie tylko z przyległymi pomieszczeniami magazynowymi, ale i z podziemnym korytarzem wiodącym do fosy. Z kolei w Bramie Dolnej w Donżonie w Srebrnej Górze przejazd nie jest bezpośrednio skomunikowany z innymi pomieszczeniami, jednak izby nad nim, służące między innymi do obserwacji przedpola bramy, dostępne są jedynie z arsenału, przylegającego do przejazdu. Inaczej było w kazamatach Bramy Fryderyka we Wrocławiu, gdzie pomieszczenia wartowni nie były skomunikowane z pozostałymi (**il. 246**).

Fasady wyżej opisanych bram były najczęściej jednym z elementów kompozycji całej fasady kazamat, w których się znajdowały (**il. 240, 241**). Najlepszym przykładem tego są obie bramy Donżonu w Srebrnej Górze. Jedynie od strony przedpola były wyróżnione osobnym portalem. Od strony dziedzińca dekoracja wylotu przejazdu bramnego była elementem kompozycji całej fasady. Jedynie Brama Górna, znajdująca się w zachodniej elewacji była akcentowana przez dwie boniowane lizeny. Wylot poterny Bramy Dolnej mieścił się w jednej z 4 boniowanych arkad wschodniej elewacji, przez co był zakamuflowany. Dobrze widać symbiozę fasad bramy i kazamaty w Bramie Fryderyka we Wrocławiu (**il. 181**). Fasada kazamaty – pokryta płaskim boniowaniem pasowym i zwieńczona wysoką attyką – jest jednocześnie fasadą dla części bramnej. Monumentalny portyk kolumnowy, akcentujący wylot poterny bramnej jest jednocześnie głównym elementem kompozycji fasady kazamat. Również od strony przedpola, gdzie nie ma kazamat, architekt starał się powtórzyć ten model kompozycji – mniejszy portyk kolumnowy akcentujący wylot przejazdu bramnego umieszczony jest pośrodku ślepej ściany, dekorowanej identycznie jak ściana kazamat – płaskim boniowaniem pasowym i zwieńczonej wysoką attyką.

4.4.4.3 Wolnostojące słupy bramne

Bramy z tej grupy nie posiadały sklepionego przejazdu bramnego i składały się z dwóch (lub więcej) murowanych słupów, bądź też murowanych wartowni dla pojedynczego żołnierza,

dekorujących bądź też strzegących otwarte przejście przez wał. Zwykle strzegły one mniej ważnych miejsc w twierdzy, tak jak miało to miejsce w przypadku obu Barrier kłodzkich, chroniących dostępu do drogi krytej przed fosą fortu. Z kolei bariera przed Bramą Berlińską w Nysie pełniła funkcję nowego przedbramia przed właściwą, XVII-wieczną bramą.

4.4.4.4 Brama Ząbkowicka Zewnętrzna

Obiekt ten jest na tyle specyficzny, że należy mu się osobna wzmianka. Składał się z wysokiej, trójkondygnacyjnej wieży i z umieszczonego kilkanaście metrów przed nim niskiego przedbramia (**il. 247**). Wieża była przebudowaną średniowieczną basztą bramną, której zmieniono elewacje i wnętrze oraz usunięto czterospadowy dach, na którego miejscu powstała otwarta platforma artyleryjska. Przedbramie było niskim obiektem, którego północna elewacja była dekorowana portalem.

4.4.5 Formy portali bramnych

4.4.5.1 Portale z boniowaniem listwowym

Najbardziej tradycyjny wygląd miały Brama Jerozolimska zewnętrzna w Nysie (**il. 248**) i Brama Wrocławska w Głogowie (**il. 232**). Ich portale dekorowane były boniowaniem listwowym, które zaginało się przy otworach przejazdu bramnego, (nawiązanie do kamiennych kłińców łuku). W głogowskiej bramie boniowanie pokrywało również pilastry, inaczej było w bramie w Nysie, gdzie pilastry były gładkie. Te formy portali mają swoją genezę w architekturze włoskiej i niderlandzkiej przełomu XVI i XVII wieku. Z włoskiej architektury wspomnieć należy bramy w Palma Nuova (**il. 249**), a z przykładów Niderlandzkich Haarlemspoort w Lejdzie z 1632 roku (**il. 250**)⁶¹¹. Obiekty te różnią się od wyżej opisanych przykładów śląskich pewnymi szczegółami. Pierwszym jest forma boniowania - w renesansowych pierwowzorach bonie łuków mają przeważnie formę oddzielnych, kamiennych kłińców⁶¹². Drugą cechą jest brak rustyki, dekoracji uważanej przez teoretyków architektury za idealną dla budowli obronnych⁶¹³ i chętnie na przełomie XVI i XVII wieku używanej.

Oprócz renesansowej tradycji budowlanej, zawsze silnie obecnej w architekturze bram fortecznych, na zastosowaną w Nysie i Głogowie formę dekoracji mogły wpłynąć tendencje panujące w architekturze Poczdamu i Berlina, gdzie w latach 70 i 80 XVIII wieku niezwykle

---

⁶¹¹ **Kuyper 1994** il. 579-580

⁶¹² Przykładem XVI-wiecznej bramy o formie podobnej do opisywanych bram śląskich jest brama Piaskowa we Wrocławiu z 1595 roku, dzieło Schneidera von Lindau. Tam jednak ciągłe listwy są pokryte rustyką. Patrz: **Czerner 1989** s. 23, il. 92

⁶¹³ **Kowalczyk 1973**, s. 88

chętnie stosowano boniowanie listwowe, nie tylko do dekoracji obiektów wojskowych, ale również w domach mieszczan. Doskonałym przykładem na zastosowanie takiej dekoracji w budynkach wojskowych był środkowy ryzalit wschodniego skrzydła koszar huzarów w Berlinie na *Alexandrinenstrasse* z 1787 roku (**il. 93**). Przykładem obiektu cywilnego może być dom w Poczdamie przy obecnej *Dortusstrasse* 38 z 1776 roku (**il. 251**)⁶¹⁴.

4.4.5.2 Portale ceglane

Spośród portali bram śląskich z omawianego czasu wyróżniają się trzy, w których elewacjach eksponowana jest cegła nietynkowana. Są to dwie bramy Donżonu w Srebrnej Górze oraz brama w reducie kardynalskiej. Najciekawszym obiektem był zewnętrzny portal srebrnogórskiej Bramy Górnej (**il. 241, 252**). Elementy charakterystyczne to boniowanie pasowe, załamujące się przy blendzie nad łukiem bramy, oraz szeroki, kamienny gzyms dźwigający niską attykę. Brama ta ma wygląd i proporcje bardzo zbliżone do bram Jeana de Bodta. Najbardziej przypomina portal od strony przedpola, znany z jednego z jego niezrealizowanych projektów⁶¹⁵. Jednak autor bramy srebrnogórskiej nie mógł raczej znać tego rysunku, gdyż w XVIII wieku przechowywany był w Dreźnie. Dlatego też jako ewentualny pierwowzór dla bramy srebrnogórskiej należy uznać zewnętrzną elewację Bramy Berlińskiej w Wesel (**il. 230, 253**). Brama ta mogła być znana autorowi bramy srebrnogórskiej, gdyż Wesel było ważną i znaną twierdzą pruską, a jej bramy, zwłaszcza Berlińska były uznane za jedne z najważniejszych wśród bram epoki⁶¹⁶. Elementy wspólne to eksponowanie cegły, skonstrastowanej z kamiennym detalem, pasowe boniowanie, w charakterystyczny sposób zaginające się przy parabolicznej płycinie nad łukiem otworu bramnego, zamknięcie tegoż otworu łukiem odcinkowym, oraz wysoka attyka nad silnie wysuniętym gzymsem. Bramy Jeana de Bodta są jego wariacjami na temat paryskiej Porte Saint Denis, dlatego też również bramę srebrnogórską można uznać za odległe odbicie tego wzoru.

Również ukształtowanie zewnętrznego portalu drugiej bramy srebrnogórskiej wskazuje na pewne związki z twórczością de Bodta. Dwie szerokie, ceglane, boniowane lizeny przypominają podobne elementy flankujące przejazd bramny w wewnętrznej elewacji Bramy

---

⁶¹⁴ Oba obiekty są dziełami jednego z czołowych architektów pruskich tamtych czasów, G. Ch. Ungera. Patrz: **Wendland** s. 97, 156

⁶¹⁵ Rysunek przechowywany w Sächsische Landesbibliothek w Dreźnie, reprodukowany w: **Heckmann 1998**, s. 215

⁶¹⁶ Jako taką wymienił ją w swoim traktacie De Humbert, jedyny XVIII wieczny inżynier pruski, który wydał traktat teoretyczny poświęcony architekturze obronnej. Patrz: **De Humbert 1760**,

Berlińskiej w Wesel. Wzór ten został jednak mocniej przekształcony, niż to miało miejsce w przypadku Bramy Górnej.

Ostatnią z bram w tej grupie, o której należy wspomnieć, jest brama reduity kardynalskiej w Nysie. Jej wewnętrzna elewacja (il. 254) jest artykułowana 4 płaskimi, boniowanymi lizenami. Miała horyzontalne proporcje i wyjątkowo surowy wygląd. Analogii dla niej należy szukać w mniej reprezentacyjnej architekturze, niż wspomniane do tej pory bramy. Pewne podobieństwa znaleźć można w sposobie opracowania fasad domów w Kwartale Holenderskim w Poczdamie (il. 255)⁶¹⁷.

4.4.5.3 Brama Fryderyka we Wrocławiu

Był to jedyny w swoim rodzaju obiekt bramny, do którego nie można porównać żadnej z powstałych w omawianym okresie bram śląskich. Jej wyjątkowość przejawia się zwłaszcza w opracowaniu portali. Monumentalny portyk, dekorujący fasadę od strony miasta (il. 256), posiadał zdwojone kolumny doryckie w porządku wielkim, stojące na wysokich postumentach, dźwigające szeroki fronton wypełniony dekoracją panopliową. Portyk ten jest najpewniej wzorowany na górnej części ryzalitu środkowego wschodniego skrzydła Luwru, zbudowanego przez Charlesa Perraulta w latach 1667-70⁶¹⁸. Pewną rolę w kształtowaniu fasady Bramy Fryderyka odegrał budynek berlińskiego arsenału, a zwłaszcza środkowy ryzalit fasady (il. 257), skąd Langhans, autor wrocławskiej bramy, mógł zaczerpnąć sposób ustawienia dekoracji panopliowej na frontonie⁶¹⁹. Z kolei płaskie boniowanie pasowe pokrywające ścianę kazamaty, będącą tłem dla portalu bramnego, przypomina rozwiązanie często stosowane w architekturze holenderskich kamienic mieszczańskich XVII i XVIII wieku, które często za jedyną dekorację miały takie właśnie płaskie boniowanie pasowe (il. 258)⁶²⁰. W rozwiązaniach zastosowanych w zewnętrznym portalu Bramy Fryderyka również można odnaleźć elementy typowe dla architektury francuskiej. Jednym z wzorów mogły być portale bramne prezentowane przez B. F. Belidora w jego książce „La Science Des Ingenieurs...”, będące wariantami bram twierdzy Neuf Briesach⁶²¹.

---

⁶¹⁷ Zwrócić należy uwagę zwłaszcza na dom przy *Mittelstrasse 26*

⁶¹⁸ **Fabiański 1994**, s. 269. Budynek mógł być znany Langhansowi przynajmniej z publikacji poświęconych architekturze francuskiej. Pierwszym z dzieł, w których pojawił się jego widok było tłumaczenie Witruwiusza dokonane przez Perraulta i wydane w 1673 roku. Patrz: **Perrault 1993**, il. 1

⁶¹⁹ Na formę tego ryzalitu, dzieła Jeana de Bodta, miała również wpływ wspomniana kolumnada Perraulta, patrz: **Thiel 1987**, s. 85, il. 22; **Heckmann 1998**, s. 205

⁶²⁰ Porównaj **Kuyper 1980** s. 544 il. 359-362

⁶²¹ Zwłaszcza ilustracje do księgi 4, plansza 10, str. 40

4.4.5.4 Brama Ząbkowicka wewnętrzna w Kłodzku

Jest to kolejna brama, której wyjątkowość każe opisywać ją osobno. Wyróżnia się nie tylko formą wieży, wynikającą z istniejących średniowiecznych murów, ale i ukształtowaniem elewacji. Interesująca jest zwłaszcza elewacja północna, skierowana w stronę Przedmieścia Ząbkowickiego (il. 259). Uwagę zwracają zwłaszcza charakterystyczne pionowe elementy, na które składały się obramienia okien i blend okiennych oraz fartuchy podokienne. Były one bardzo podobne do tych, które występują w fasadzie kłodzkich koszar nr 5. Jediną różnicą były imposty nad tymi elementami, identyczne jak te nad pilastrami akcentującymi narożniki. Podobnie jak w przypadku wspomnianych koszar, również tutaj jako analogię wymienić należy arsenał i szpital garnizonowy w Josefovie (il. 121), które to obiekty miały w podobny sposób ukształtowane osie okienne.

4.4.5.5 Portale o formach uproszczonych

Jako że budowniczowie twierdz śląskich w omawianym okresie kierowali się przede wszystkim pragmatyzmem i starali się obniżyć koszty wznoszonych obiektów, dlatego też duża część bram powstałych w nowo wzniesionych fortyfikacjach pozbawiona była dekoracji rzeźbiarskiej, bądź też miała ją bardzo uproszczoną. Również ich architektura była bardzo skromna. Tak wyglądały bramy: Dolnego i Górnego Bastionu w Srebrnej Górze (il. 242, 243), brama zewnętrzna w reducie kardynalskiej w Nysie (il. 235), oraz wszystkie bramy w Świdnicy. Ich portale były bardzo do siebie zbliżone: otwór przejazdu bramnego flankowały dwie lizeny bądź pilastry, wspierające niską attykę. Łuk zamykający otwór przejazdu bramnego zaopatrzony był w zwornik. Od tego schematu odbiega jedynie brama Witoszowska w Świdnicy (il. 233). Głównym elementem ją wyróżniającym jest wysokie, piramidalne zwieńczenie, pierwotnie najpewniej zakończone elementem rzeźbiarskim. Również filary przy bramie posiadały podobne zwieńczenie, na których ustawione były niewielkie wazy. Zwieńczenie Bramy Witoszowskiej jest najpewniej dalekim echem obelisków wieńczących bramy miejskie, motywu popularnego w architekturze połowy XVIII wieku (il. 258)⁶²².

4.4.5.6 Wolnostojące słupy bramne

W bramach nie posiadających sklepionego przejazdu dekoracja skupiała się na słupach bramnych flankujących przejazd w wale. Z bram należących do tego typu najbardziej

---

⁶²² Obeliski posiadała np. Neustädter Tor w Poczdamie, dzieło G.W. v. Knobelsdorfa. Takie zwieńczenie dla bramy miejskiej proponował również Neufforge w swoim traktacie. Patrz: **Giersberg 1986**, s. 172-182; **Neufforge 1757**, t. 1, s. 122

interesujące formy ma istniejąca do dzisiaj w Kłodzku Bariera Orła (il. 236-238). Jasny, piaskowcowy, detal, taki jak boniowane pilastry oraz obramienia otworów wejściowych, skonstrastowany był tam pierwotnie ze ścianą o ceglastoczerwonym kolorze. Mimo niewielkich rozmiarów obiekty te mają bardzo interesujące formy, przypominające bramy do założeń pałacowych (il. 261, 262)⁶²³. Jedynie zwieńczenia, o kształcie przypominającym odwrócony kielich z umieszczoną na ich szczycie kulą⁶²⁴, zwykłą bądź płonącą, przypominają o wojskowej funkcji⁶²⁵.

Drugi z obiektów z tej grupy, stojący przed Bramą Berlińską w Nysie, miał formę dwóch wolnostojących słupów (il. 229). Pokryte były boniowaniem, zwieńczone podobnym zwieńczeniem jak obiekty w Kłodzku, były również zaopatrzone w rzeźby w formie płonących kul. Jediną różnicą były medaliony otoczone festonem, umieszczone na frontach słupów.

Dobłą analogią dla bram z tej grupy była Brama Parnicka na Łasztowni w Szczecinie, która również miała formę słupów flankujących przejazd w wale twierdzy⁶²⁶. Bardzo podobną formę miały bramy Berlina, powstałe między 1732 a 1734 rokiem, podczas budowy berlińskiego muru celnego⁶²⁷. Jednak w porównaniu z nią, śląskie przykłady charakteryzują się bogatszym detalem architektonicznym, takim jak boniowanie, obramienia etc. i zdecydowanie skromniejszą dekoracją rzeźbiarską.

---

⁶²³ Dobłą analogią mogą być wartownie przy bramie wejściowej przed Neue Palais w Poczdamie oraz podobne obiekty przed pałacem księcia Henryka (obecnie gmach główny Uniwersytetu Humboldta) na Unter den Linden w Berlinie.

⁶²⁴ Obie formy zwieńczenia znane są jedynie z ikonografii archiwalnej, do dzisiaj istniejące obiekty zostały pozbawione zwieńczeń.

⁶²⁵ Płonące kule (przedstawiające bomby zapalające) były typowym elementem dekoracji bram fortecznych. Występowały czasem również w bramach niefortecznych, czego przykładem jest Jäger Tor w Poczdamie, brama miasta pozbawionego, poza murem celnym, fortyfikacji.

⁶²⁶ **Ślonimski, Makala, Paszkowska 2000**, s. 101

⁶²⁷ **Hinrichs 1909**, s. 168-171

4.5 Wartownie

Wartownią określa się szereg obiektów, służących zapewnieniu schronienia dla grupy osób pełniących wartę. Dla potrzeb tej pracy temat wartowni zostanie ograniczony do budynków mieszczących oddział wojskowy, pełniący wartę. W polu zainteresowania piszącego tą pracę będą zarówno wartownie przy bramach, o ile pod względem architektonicznym są niezależne od budynku bramnego, wartownie w dziełach obronnych, oraz wartownie wewnątrz miasta.

4.5.1 Historyczny rozwój typu budowlanego

Wartownie jako osobny typ historyczny wywodzą się z pomieszczeń wartowniczych umieszczonych w budynkach bramnych. W bramach okresu renesansu po obu stronach przejazdu bramnego znajdowały się pomieszczenia dla załogi bramnej. Często pomiędzy przejazdem a tymi pomieszczeniami znajdowało się jeszcze pomieszczenie, otwarte na przejazd za pomocą arkad. Takie rozwiązanie znane jest z między innymi w Porta Nuova w Weronie i bramie cytadeli w Spandau⁶²⁸.

Wartownie jako osobne budynki zaczęły być potrzebne w momencie pojawienia się pierwszych zewnętrznych dzieł obronnych. Obiekty takie, reprezentowane pierwotnie jedynie przez raweliny, postawione przed bramą chroniły ją przed bezpośrednim ostrzałem podczas oblężenia. Jednak stosowanie ich powodowało równocześnie, że brama przestała być pierwszym miejscem, w którym kontrolowani są wchodzący w obręb fortyfikacji, gdyż te wysunięte były już przed bramę. W związku z tym pojawiła się konieczność budowy samodzielnych budynków, służących dla niewielkiej załogi pełniącej wartę.

W dziełach teoretycznych poświęconych architekturze wojskowej prezentowano na początku jedynie wartownie związane z fortyfikacjami. W dziele Furttenbacha z 1635 roku prezentowane jest 5 różnych modeli wartowni, do umieszczenia w różnych lokalizacjach: w rawelinach (największy w rawelinie przed główną bramą), w bastionie, w kurtynie i w beluardzie⁶²⁹.

Dopiero później pojawił się inny czynnik, który zwiększył rolę odwachów - rozwój stałego wojska. Nowa taktyka, wprowadzona w czasie wojny 30 letniej, związana z rozwojem broni palnej, wymusiła ciągłe szkolenie żołnierzy i wprowadziła w ich życiu głębokie zmiany. Wiązały się one z zaostrzeniem dyscypliny i kontroli nad żołnierzami. W miarę jak zwiększał

---

⁶²⁸ W okresie renesansu, w obiektach obronnych pojawiały się również inne obiekty pełniące funkcję wartowni - kawalery, wieżyczki umieszczone u zbiegu czół bastionów, nadwieszane nad murem i służące do obserwacji przedpola. Nazwę kawaliera podają za: **Bogdanowski 2002** s. 526

⁶²⁹ **Furttenbach 1635**, s. 18-19

się nacisk na żołnierzy od których wymagano bezwzględnego posłuszeństwa, zaostrzał się reżim drylu. Prowadziło to do zwiększenia się zjawiska dezercji. Wynikiem tego było pojawienie się większej ilości wartowni nie tylko przy bramach, ale i na placach miejskich i w okolicach koszar. Ich zadaniem była kontrola żołnierzy i wyłapywanie dezertorów. Wartownie te były większe, niż te umieszczone przy bramach i przybierały bardziej reprezentacyjne formy, dostosowane do miejsca, w którym stały. Najwięcej uwagi zwracano na formę wartowni głównych, stojących na rynkach lub najważniejszych placach miejskich. O tych wartowniach mamy również najwięcej informacji.

Najstarsze znane wartownie wewnątrz miasta powstały w XVII wieku – w Toruniu w 1601 roku⁶³⁰, w Lubecie w 1614 roku⁶³¹, z drugiej połowy XVII wieku znane są dwie wartownie we Frankfurcie nad Menem⁶³². Obiekty te były bardzo proste i nie wyróżniały się spośród innych budynków miejskich. W XVIII wieku zaczęły jednak powstawać odwachy o reprezentacyjnej architekturze, często stanowiące jedną z ozdób miasta. Najbardziej godny uwagi był odwach na Nowym Mieście w Dreźnie, dzieło J.A Richtera z 1715 roku (**il. 263**)⁶³³. Ten okazały budynek był na tyle interesujący, że stał się głównym motywem wedyuty Bernarda Belotta z 1749 roku⁶³⁴. Inne wartownie przybierały mniej okazałe formy, jednak obiekty takie jak wartownia Düsseldorfie z 1733⁶³⁵, w Fuldzie z 1785r (**il. 264**)⁶³⁶ oraz nowe wartownie we Frankfurcie nad Menem (**il. 265**) wyraźnie pokazują, że wartownie ulokowane na głównych placach miejskich również były obiektami reprezentacyjnymi.

4.5.2 Wartownie powstałe na Śląsku po 1740 roku

Wartownie były jednymi z pierwszych obiektów wojskowych, powstających na dużą skalę na Śląsku po jego zajęciu przez Prusy. Jako pierwsze, po 1741 roku powstały wartownie bramne we Wrocławiu (**il. 266, 267**)⁶³⁷. Przed 1750 rokiem istniały już wartownie na rynkach kilkunastu miast Śląskich, w tym Wrocławia (**il. 268**), Oławy, Ścinawy, Żor, Lewina Brzeskiego, i Chojnowa (**il. 269-272**)⁶³⁸, Wińska (1743⁶³⁹), Jawora (1747⁶⁴⁰) i Dzierżoniowa

⁶³⁰ **Biskup 1998 B** s. 115, 218.

⁶³¹ **Kunstdenkmäler 1939**, s. 278.

⁶³² tzw. Konstabler-Wache, koło arsenału miejskiego, oraz wartownia główna. Oba budynki zostały przebudowane w XVIII wieku, pierwszy w 1753 roku, drugi w 1730 roku. Patrz: **Wolff 1898**, s. 315-316, 320-321

⁶³³ **Gurlit 1903**, s. 591

⁶³⁴ Drezno, Gemäldegalerie Alte Meister

⁶³⁵ **Spohr 1978**, s. 252

⁶³⁶ **Griesbach-Maisant, Reith 1992**, s. 117

⁶³⁷ AP Wrocław 1684 – Der Bau und Reparatur der Haupt und anderer Wachthäuser, 1741-49 k. 17-18

⁶³⁸ Wartownie te widnieją na panoramach tych miast umieszczonych w **Werner, Topografia** w tomie 2, datowanym na lata 1747-50, s. 207 (Chojnów), 367 (Lewin), 396-397(Oława), 589, 595 (Ścinawa) i tomie 3, s. 119 (Żory)

⁶³⁹ **Schubert 1914**, s. 94-95

(1748⁶⁴¹). Były to bez wyjątku budynki w konstrukcji szkieletowej. Mimo to niektóre z nich były dosyć reprezentacyjne, czego przykładem jest pierwsza wartownia na Rynku wrocławskim, zbudowana w 1745 roku, projekt dyrektora budowlanego Arnolda⁶⁴². Prawdopodobnie ok. 1750 roku powstały również niewielkie odwachy dobudowane do któregoś z budynków bloku śródrynkowego w Kłodzku, Świdnicy i Głogowie. Wówczas również powstało kilkanaście wartowni w rawelinach w Głogowie i Brzegu⁶⁴³.

W czasie trwania wojny 7-letniej powstała jedna tylko wartownia, w reducie chroniącej dostęp do przedmościa w Brzegu⁶⁴⁴.

Dopiero na przełomie lat 70. i 80. zbudowano pierwsze wartownie murowane. Ok. 1780 roku powstał odwach przy ratuszu w Koźlu⁶⁴⁵. W 1788 likwidacji uległ stary odwach we Wrocławiu i w latach 1788-89 zastąpił go nowy (**il. 273, 274**), dzieło C.G. Langhansa⁶⁴⁶. Ok. 1784 powstał odwach w Wołowie, prawdopodobnie dzieło C. V. Schultze (**il. 275**). Autor kolejnej wartowni, przy ratuszu w Dzierżoniowie (**il. 276**) z ok. 1780 roku jest nieznany⁶⁴⁷.

Osobny zespół wartowni tworzą budynki strzegące terenu koszar. Ze źródeł wiadomo, że przy niemal każdym budynku koszarowym powstawały wówczas takie obiekty. Tak było między innymi we Wrocławiu w 1774 roku⁶⁴⁸, we Lwówku Śląskim w 1786 roku⁶⁴⁹. Zachowały się widoki jedynie dwóch wartowni powstałych ok. 1774 roku przy koszarach w Srebrnej Górze (**il. 277, 278**).

Najmłodsza grupa wartowni powstała ok. 1800 roku. W tym dokładnie roku Ch.V. Schultze przebudował na wartownię budynek przy bramie wrocławskiej, dobudowując do niego kolumnowy podcień (**il. 279, 280**). Prawdopodobnie również Schultze jest autorem powstałego ok. 1800 roku odwachu w Chojnowie (**il. 281**). Nie jest natomiast znany twórca odwachu w Jaworze z 1806 roku (**il. 282**).

Ostatnią grupą są wartownie bomboodporne. Powstawały one głównie w dzielach obronnych. Pierwszy taki obiekt powstał ok. 1750 koło Bariery Orła w umocnieniach kłodzkiej Owczej

---

⁶⁴⁰ **Pilch 1965**, s. 16

⁶⁴¹ **Hasse 1929**, s. 109

⁶⁴² AP Wrocław, Akta miasta Wrocławia, 1684 – Der Bau und Reparatur der Haupt und anderer Wachthäuser, 1741-49 k. 39-45

⁶⁴³ Związane było to z przebudową fortyfikacji prowadzoną w tych miastach przed 1756 rokiem

⁶⁴⁴ Wynika to z opisu umieszczonego w planie Brzegu z 1766 roku Plan der Stadt und Festung Brieg / so wie Selbige mit seinem Environs sich gegenwartig befindet, in November 1766 leve et dessine par Gerherdt, SBB PK X 20998

⁶⁴⁵ Datowanie na podstawie planów: Widok Koźła ok. 1780 SBB PK sygn. X 28150 i plan Koźła ok. 1770, SBB PK X 28149

⁶⁴⁶ **Hinrichs**, s. 53

⁶⁴⁷ Datowanie na podstawie daty odbudowy ratusza po pożarze w 1780, patrz: **Pilch 1965**, s. 14

⁶⁴⁸ Projekt zu Erbauung einiger neuen Kasernen in Anno 1772, 1772-1775, AP Wrocław, Akta miasta Wrocławia, sekcja XIII sygn. 1738, k. 225

⁶⁴⁹ AP Jelenia Góra, Akta Miasta Lwówek Śląski, sygn. 3015, Acta vom Bau einer Caserne allhier zu Lowenberg ingleichen vom Bau der Wacht Haus, vom November 1785 bis ... 1786

Góry (**il. 283**)⁶⁵⁰. Jednak przed wojną 7-letnią obiekty takie były wyjątkiem - największa ich ilość powstała dopiero na przełomie lat 70 i 80. Wówczas zbudowano ok. 10 we Wrocławiu i 9 w Koźlu⁶⁵¹. Ich twórcą był prawdopodobnie inżynier mjr v. Haab. W innych twierdzeniach obiekty takie były rzadsze – w Głogowie istniał jeden tylko, powstały w 1776 roku w Zerbauer Redoute⁶⁵².

4.5.3 Analiza architektury wartowni śląskich

4.5.3.1 Plan i układ wnętrza

Wartownie były w większości niedużymi budynkami na planie prostokąta. Inny plan miały jedynie dwa budynki: „nowy” odwach wrocławski - na planie litery U, z dwoma skrzydłami (**il. 274**), oraz niewielkim dziedzińcem, oraz odwach w Wołowie, którego kształt (na planie litery L) wymuszony był wieżą ratuszową, do której go dobudowano.

Spośród odwachów, których wnętrza jest znane, najprostsze były odwachy bomboodporne w Koźlu. Były to jednotraktowe obiekty, których wnętrza miało bardzo prosty układ – 2, 3 lub 4 kwadratowe przęsła, o typowej dla hangarów wielkości. Równie nieskomplikowany układ pomieszczeń miały pierwsze wartownie przy bramach miejskich we Wrocławiu z ok. 1742 roku. Mniejszy z nich miał dwa pomieszczenia – izbę dla oficerów (mniejszą) i dla żołnierzy (większą), drugi z nich, zlokalizowany przy bramie odrzańskiej, pomiędzy tymi pomieszczeniami miał jeszcze niewielką kuchnię⁶⁵³.

Wartownia bomboodporna w Kłodzku przy Bramie Orła z ok. 1750 roku (**il. 283**), miała schemat wnętrza bardzo zbliżony do wnętrza koszar przy murze miejskim w Kłodzku (**il. 105**)- dwa identyczne, duże pomieszczenia mieszkalne przedzielone były przedsionkiem i niewielką kuchnią⁶⁵⁴. Rozwinięciem schematu wartowni kłodzkiej było również wnętrze wartowni głównej we Wrocławiu z 1789 roku. Tam za pomieszczeniami mieszkalnymi, umieszczonymi po dwóch stronach przedsionka znajdowały się pomieszczenia otaczające wewnętrzny dziedzińec.

Inny schemat miał odwach w reducie w Brzegu. We wnętrzu znajdowały się dwa pomieszczenia mieszkalne – większe dla żołnierzy i mniejsze dla oficerów. Przedzielone były przedsionkiem i kuchnią⁶⁵⁵. W wyniku tego budynek ten uzyskał schemat wnętrza bardzo zbliżony do wnętrza wartowni w rawelinie ze wzornika Furtenbacha z 1635 roku⁶⁵⁶.

⁶⁵⁰ Znany jest z planu z ok. 1750, SBB PK X 25107/6-12

⁶⁵¹ **Bonin 1877 A** s. 102, **Weltzel 1866**, s. 365-366

⁶⁵² **Minsberg 1853**, s. 275

⁶⁵³ AP Wrocław, Akta Miasta Wrocławia, sygn. 1684 „Der Bau und Reparatur der Haupt und anderer Wachthäuser, 1741-49“ k. 17-18

⁶⁵⁴ SBB PK sygn. X 25107/6-12

⁶⁵⁵ GStA PK XI HA sygn. G 70752, Plan reducy z ok. 1766 roku podpisany C.V. Gerhardt

⁶⁵⁶ **Furtenbach 1635**, s. 18 i 19, wartownia nr 3

Najbardziej skomplikowany układ pomieszczeń miała pierwsza wartownia na rynku we Wrocławiu (**il. 284**). I tutaj występują typowe dla wszystkich odwachów pomieszczenie – duża izba dla załogi warty i mniejsza dla oficerów. Poza tym mieszczą się tam cele dla aresztantów, również z rozróżnieniem na hierarchię aresztowanych. Pomieszczenia te znajdują się po obu stronach długiego korytarza przechodniego biegnącego w poprzek budynku tak, że z jednej strony znajduje się jedno duże, a z drugiej – 4 mniejsze pomieszczenia. Drugi korytarz, biegnący wzdłuż budynku, przedziela mniejsze izby. Dla takiego układu wnętrza interesującą analogią jest wnętrze więzienia miejskiego w Szczecinie, powstałego w 1738 roku⁶⁵⁷.

4.5.3.2 Bryła

Najbardziej charakterystycznym elementem planu typowej wartowni był podcień wysunięty przed lico fasady, dzięki któremu żołnierze pełniący wartę byli chronieni przed szkodliwym wpływem warunków atmosferycznych. Element ten był na tyle charakterystyczny, że często budynek wartowni był redukowany do podcienia dostawionego do ratusza. Tak wyglądały wartownie: nowa w Chojnowie (**il. 281**), oraz główne w Głogowie, Kłodzku i Świdnicy. Rozwiązanie takie znaleźć można również poza Śląskiem - znany jest odwach w formie podcienia dostawiony do ratusza w Brandenburg⁶⁵⁸.

W innych odwachach podcień był głównym elementem – w wartowniach w Srebrnej Górze (**il. 277, 278**), w starym i nowym odwachu na rynku we Wrocławiu (**il. 268, 273**), oraz w wartowni przy bramie wrocławskiej w Głogowie (**il. 279, 280**).

Inaczej było w pierwszych wartowniach bramnych we Wrocławiu (**il. 267, 268**), w starej wartowni w Chojnowie (**il. 269**)⁶⁵⁹ oraz w odwachu w Wińsku. Tam podcień zredukowany był do okapu wysuniętego przed lico ściany. W trzech innych odwachach (w Dzierżonowie, Jaworze i Wołowie, **il. 275, 276, 282**) arkadowy podcień był cofnięty w głąb budynku i zajmował jedynie część fasady. Istnieje również grupa odwachów pozbawionych podcienia – wartownie na rynkach w Lewinie Brzeskim, Oławie i Ścinawie (**il. 270-272**).

Innym elementem, który wpływał na urozmaicenie bryły wartowni był dach. W dwóch wartowniach – starej na rynku we Wrocławiu i wartowni w Oławie (**il. 268, 270**) główna oś fasady zaakcentowana była przez facjatkę. W innych wartowniach bryłę dachu urozmaicały jedynie lukarny. Tak było w Dzierżonowie, w Wołowie i w nowym odwachu na rynku wrocławskim (**il. 273, 275, 276**).

---

⁶⁵⁷ **Slonimski, Makala, Paszkowska 2000**, s. 162

⁶⁵⁸ **Benthin 2004** s. 6

⁶⁵⁹ Zdjęcie w Muzeum Miejskim w Chojnowie

4.5.3.3 Elewacje

Fasady większości wartowni przedstawiały się albo jako płaskie ściany, niczym nie ozdobione, albo jako arkadowe bądź kolumnowe podcienie. Pierwsze rozwiązanie reprezentuje większość odwachów powstałych w pierwszych latach panowania pruskiego na Śląsku. Drugie rozwiązanie było bardziej typowe dla tradycji tego rodzaju budynków. Spośród budynków, w których je zastosowano wyróżnić należy odwach na rynku we Wrocławiu, wartownię przy bramie wrocławskiej w Głogowie oraz nowy odwach przy ratuszu w Chojnowie.

Arkady odwachu wrocławskiego (**il. 273**) wsparte były na prostokątnych filarach, a łuki arkad zaopatrzone były w zworniki z dekoracją rzeźbiarską przedstawiającą głowy ludzkie. Filary narożne oraz wspierające arkadę środkową były boniowane. Środkowa arkada była poza tym nieco szersza od pozostałych i jej łuk był ozdobiony girlandą nałożoną na prostokątną plakię. O ile kompozycja tej fasady zdaje się być samodzielnym dziełem Langhansa, o tyle pewne detale mógł on przejąć z dzieł już istniejących. Zworniki z dekoracją w postaci głów są najpewniej wzorowane na podobnych zwornikach w wewnętrznej elewacji berlińskiego arsenału z 1696 r.⁶⁶⁰, bądź też w bocznych skrzydłach poczdamskiej Neustädter Tor z 1753⁶⁶¹.

W drugim z omawianych budynków (**il. 279, 280**) fasada zdominowana była przez monumentalne kolumny doryckie o gładkich trzonach. Kolumny te, pozbawione baz, dźwigały ciągle belkowanie. Efekt surowego monumentalizmu tej kolumnady niszczy jednak trudny do wytłumaczenia błąd, jakim są nierówne interkolumnia. Wprowadza to element przypadkowości do fasady, która, gdyby kolumny miały właściwe odstępki, byłaby bardzo interesującym obiektem, nawiązującym do architektury tzw. klasycyzmu rewolucyjnego⁶⁶².

Wartownia chojnowska (**il. 281**) była już pozbawiona błędów kompozycyjnych budowli głogowskiej. Obiekt ten, w formie frontu klasycznej świątyni z antami, posiadał 3 toskańskie, kanelowane kolumny o prawidłowych interkolumniach, ramowane przez zdwojone pilastry. Kolumny i pilastry dźwigały klasyczne belkowanie oraz płaskie, kamienne zadaszenie.

Najbardziej interesujące są jednak te budynki, w których starano się odejść od standartowych rozwiązań fasady wartowni. Do grupy tej należą obiekty w Dzierżoniowie, Jaworze, oraz Wołowie.

Pierwszy z budynków miał elewacje stosunkowo mało dekoracyjne (**il. 276**). Płaskie ściany bez podziałów, okna pozbawione obramień – wszystko to sprawiało oszczędne i surowe wrażenie. Bardziej bogato opracowana była jedynie strefa wejściowa fasady. Dwa

⁶⁶⁰ Dzieło A. Schlütera, patrz: **Heckmann 1998**, s. 148-149

⁶⁶¹ Dzieło G.W. v. Knobelsdorfa. Patrz: **Giersberg 1986**, s. 172-173

⁶⁶² Co ciekawe, autor jednego z pierwszych opisów budynku krytykuje nie nierówne interkolumnia, a brak baz i postumentów kolumn, patrz: **Schl. Prvbl.** 07. 1800 s. 15

zamknięte łukiem półokrągłym otwory wejściowe, akcentujące cofnięty wgłęb budynku podcień połączone były z trzema płytkimi blendami, przez co stworzono rodzaj pozornego podcienia. Rzeczywiste wejścia zaakcentowano segmentowymi naczółkami.

Podobnie jak wcześniejsza, wyglądała wartownia główna na rynku w Koźlu (**il. 285**). Trzy środkowe osie były arkadowo otwartym podcieniem, dwie zewnętrzne – zwykłymi oknami. Dekoracja jest nieznana, gdyż brakuje dokładnych widoków budynku z XVIII wieku.

W wartowni w Jaworze (**il. 282**) głównym elementem pozbawionej dekoracji fasady był ryzalit wypełniony wysoką arkadą, biegnącą przez obie kondygnacje. Nad nią znajdował się gzyms oraz poziomy fronton. Ten nietypowy element zdominował wygląd fasady. W przyziemiu, po jednej stronie ryzalitu znajdował się arkadowy podcień, a z drugiej strony podobne arkadowe blendy. Analogią dla fasady tego odwachu jest fasada lazaretu w Ząbkowicach, powstałego w 1806 roku (**il. 286**), również zdominowana przez wysoką arkadę umieszczoną w środkowym ryzalicie.

W fasadzie odwachu wołowskiego (**il. 275**) dominował zajmujący dwie środkowe płaski ryzalit pokryty boniowaniem listwowym. W ryzalicie mieścił się wąski podcień (**il. 287**). Okna osi zewnętrznych fasady oraz okna elewacji bocznych ozdobiono obramieniami uszakowymiłączonymi z gzymsem za pomocą konsolek (**il. 288**). Interesująco przedstawia się również elewacja tylna. Jej jedynym elementem dekoracyjnym jest ślepa blenda znajdująca się na osi symetrii elewacji, ujęta w obramienie i połączona z gzymsem za pomocą fryzu (**il. 289**). We fryzie tym zwracają uwagę elementy pełniące rolę metop – okrągłe, z umieszczoną pośrodku kulą (**il. 290**)⁶⁶³. Fasada odwachu wołowskiego jest utrzymana w tym samym duchu, co fasady wartowni przy Hamburger Tor w Berlinie, powstałych w 5 lat po wzniesieniu wołowskiego odwachu⁶⁶⁴.

Osobną kategorią były hangardowe odwachy, których elewacje były niezwykle proste. Artykułowały je blendy arkadowe z wybitymi prostokątnymi otworami okiennymi i drzwiowymi. Jedynie elewacja jednej z wartowni w placu broni nr II enwellopy fortyfikacji miejskich (**il. 200**) wieńczona była szerokim fryzem i ponad nim znajdującym się gzymsem koronującym, co mimo prostoty rozwiązania, wyróżniało budynek na tle innych.

---

⁶⁶³ Jest to najpewniej przekształcenie typowego dla budownictwa wojskowego elementu dekoracyjnego w postaci działa zaślepionego kulą armatnią.

⁶⁶⁴ **Wendland** s. 126

4.6 Kościoły garnizonowe

4.6.1 Organizacja duszpasterstwa wojskowego w państwie pruskim

Organizacja ewangelickiego duszpasterstwa wojskowego była w połowie XVIII wieku w pełni rozwinięta. Jego załączki wprowadził już Wielki Elektor. On to wprowadził min. zasadę, że podczas wojny każdy z batalionów posiada własnego pastora polowego oraz mianował w Berlinie, w 1655, pierwszego stałego pastora garnizonowego⁶⁶⁵. Cel starań Wielkiego Elektora był jasny – według niego bogoboyny żołnierz był bardziej zdyscyplinowany. Właśnie z tego powodu następni władcy pruscy dalej rozwijali organizację duszpasterstwa wojskowego. Za rządów pierwszego króla, Fryderyka I wprowadzono stałe duszpasterstwo garnizonowe.

Kolejny władca, znany z religijności Fryderyk Wilhelm I znacznie rozwinął duszpasterstwo wojskowe. Za jego panowania uzyskało ono organizację niezależną od cywilnego kościoła, a liczba stałych pastorów wojskowych osiągnęła 100. Na czele duszpasterstwa stał od 1717 r. *Feldpropst (Feld Inspector)*⁶⁶⁶.

Rządy Fryderyka II nie zmieniły zbytnio sytuacji kościoła wojskowego. Król ten, mimo swojego ateizmu, nie osłabiał roli kościoła w wychowaniu.

Jak widać, w momencie wkroczenia wojsk pruskich na Śląsk, struktury kościoła wojskowego były już dobrze rozwinięte. Nie dziwi więc fakt, że duszpasterze wojskowi byli aktywni od samego początku panowania pruskiego na tym terenie – już w 1741 odbyły się pierwsze nabożeństwa dla garnizonu - w Świdnicy, we Wrocławiu i w Głogowie⁶⁶⁷.

Organizacja kościoła wojskowego na Śląsku niczym nie różniła się od tej w innych prowincjach - podobnie jak w Marchii czy też na Pomorzu pastory garnizonowi podlegali w sprawach kościelnych rezydującemu w Berlinie Feld-Probstowi. Jedyna różnica wynikała ze specyfiki religijnej Śląska. Na terenie Hrabstwa Kłodzkiego i Górnego Śląska przeważała ludność katolicka, przez co parafie garnizonowe, jako jedyne ewangelickie w okolicy służyły również cywilnym ewangelikom. Było to możliwe dzięki zapisowi w *Militär-Consistorial-Reglement* z 1750, który mówił, że do parafii garnizonowej, oprócz ludności wojskowej (oficerów, szeregowych, rodzin wojskowych i ich służby) mogli przynależeć również inni mieszkańcy, nie przypisani do już istniejącej parafii⁶⁶⁸.

Osobnym problemem w duszpasterstwie wojskowym była parafia ewangelicka założona w 1790 roku w Rybniku dla inwalidów wojskowych z tamtejszego Szpitala dla Inwalidów.

---

⁶⁶⁵ Schild 1890, s. 7

⁶⁶⁶ Schild 1890, s. 77-81

⁶⁶⁷ Burgemeister, Grundmann 1933, cz. 2 s. 156; Mann, s. 152; Blaschke 1913 s. 419

⁶⁶⁸ Schild 1890, s. 186-187

Wprawdzie inwalidzi nie byli sensu stricte żołnierzami, jednak należeli do struktur organizacyjnych armii, podobnie jak duszpasterstwo wśród inwalidów leżało w polu działania pastorów wojskowych.

4.6.2 Kościoły garnizonowe w teorii architektonicznej i tradycji budowlanej

Kościół garnizonowy był bardzo ważnym elementem w teoretycznych modelach miast – twierdz. W wielu z nich kościół garnizonowy był jednym z głównych elementów zabudowy i znajdował się przy głównym placu broni – pośrodku bądź w jednej z pierzei. Tak umieszczony był między innymi kościół w twierdzy z traktatu Buonaiuto Loriniego z 1609 roku⁶⁶⁹. Lokalizacja taka była odbiciem XVI wiecznego światopoglądu, w którym religia znajdowała się w centrum życia ludzkiego oraz wynikiem silnego powiązania struktur religijnych z państwowymi. Wyróżnione miejsce zajmowały również świątynie w zrealizowanych idealnych miastach-twierdzach takich jak Neuf Briesach we Francji czy też Teresinie i Josefowie na terenie obecnych Czech. Podobnie zlokalizowany był kościół w niezrealizowanym miasteczku wojskowym na terenie Fortu Prusy w Szczecinie⁶⁷⁰.

Dla Śląska pod panowaniem pruskim największe znaczenie miała jednak nie ogólna teoria i wzory płynące z Włoch bądź z Francji, a specyficzna tradycja budowlana związana z pruskimi kościołami garnizonowymi. Pierwszy kościół garnizonowy – berliński, Martina Grünberga z 1703 roku (**il. 291**), był prostym budynkiem na planie krzyża greckiego, krytym wysokim dachem czterospadowym z sygnaturką na skrzyżowaniu kalenic⁶⁷¹. Fasada była dosyć rozczłonkowana – oś środkowa zaznaczona była pseudoryzalitem i stosunkowo bogatym portalem wejściowym. Jego wnętrze zdradzało jeszcze ślady tradycyjnej organizacji wnętrza kościelnego – kazalnica z ołtarzem przesunięte były w stronę skrzydła pełniącego rolę prezbiterium. Budynek ten posłużył za wzór dla kościoła w Piławie (**il. 292**), z 1717 roku⁶⁷², jego wpływy widać również w projekcie kościoła w Forcie Prusy w Szczecinie. Jednak najważniejsze kościoły garnizonowe w państwie pruskim to świątynie w Berlinie (**il. 293**, 1721 r.) i Poczdamie (**il. 294**, 1731-32)⁶⁷³ autorstwa Phillipa Gerlacha. Pierwszy, powstały po zburzeniu przez wybuch wieży prochowej starego berlińskiego kościoła, był odmienny od poprzednika⁶⁷⁴. Miał plan wydłużonego prostokąta, długą fasadę z trzema środkowymi osiami wyróżnionymi jedynie przez tympanon oraz wysoki czterospadowy dach, pozbawiony pierwotnie wieży. Niskie okna fasady oświetlały pierwszą kondygnację, a

⁶⁶⁹ Lorini 1609, s. 54, za: Zarębska 1971, s. 176

⁶⁷⁰ Wygląd projektowanego kościoła znany jest jedynie ze zdjęcia makiety fortu Prusy, reprodukowanej w: Słonimski, Makala, Paszkowska 2000, s. 165

⁶⁷¹ Schwipps 1964, s. 11-12

⁶⁷² Hoburg 1858, s. 237

⁶⁷³ Schwipps 1964, s. 49-50

⁶⁷⁴ Gottschalk 1985, s. 178-79

wysokie, zamknięte łukiem półokrągłym – empory. Układ wnętrza odpowiadał planowi. Odmiennie wyglądał kościół garnizonowy w Poczdamie. Tam do stosunkowo niewielkiego, 5 osiowego korpusu dostawiona była od frontu wysoka wieża. Różnicą była również forma okien – w Poczdamie wysokie okna biegly przez całą wysokość elewacji. Sam korpus był podobny do kościoła berlińskiego – prostokątny plan i wysoki dach czterospadowy. Również tympanon akcentujący środkowe osie był motywem wspólnym kościołów poczdamskiego i berlińskiego.

W pozostałych garnizonach funkcję kościoła wojskowego pełniła zwykle jedna z istniejących już świątyń – jako przykład należy podać kościół garnizonowy w Frankfurcie n. Odrą, w dawnym kościele klasztoru franciszkanów⁶⁷⁵. Jedyne w Gorzowie Wielkopolskim powstał w 1728 r osobny kościół dla garnizonu⁶⁷⁶.

4.6.3 Budynki służące duszpasterstwu garnizonowemu na Śląsku.

W badaniach nad budynkami służącymi za kościoły garnizonowe na Śląsku napotyka się zarówno na zagadnienia specyficzne dla Śląska, jak na rozwiązania wykształcone wcześniej w innych ziemiach państwa pruskiego.

4.6.3.1 Prowizoryczne sale modlitw

Specyficznym dla Śląska tematem są sale modlitw dla parafii garnizonowej umieszczone w ratuszach. Obiekty takie istniały m.in. w Paczkowie, Kłodzku, Koźlu, Świdnicy. W Świdnicy, w ratuszu odbyło się jedynie pierwsze nabożeństwo gminy wojskowej. Dłużej, bo przez 8 lat, sala modlitwy w ratuszu funkcjonowała w Kłodzku – od czerwca 1744 do sierpnia 1752⁶⁷⁷. W Koźlu już podczas odbudowy ratusza po zniszczeniach wojennych, prowadzonej przez płk Franzkyego, brano pod uwagę salę modlitwy dla protestantów. Nie była to prowizoryczna adaptacja, a rozwiązanie długoterminowe, gdyż funkcjonowało przez 40 lat - od 1748 do 1788 roku⁶⁷⁸. Poza ratuszem również inne elementy bloku śródmiejowego adaptowane były na kościół garnizonowy. Przykładem jest świątynia w Nysie, powstała w 1782 roku na miejscu dawnej Sali Książęcej dobudowanej od północnego wschodu do ratusza (**il. 295**)⁶⁷⁹, oraz kościół w dawnych sukiennicach przy ratuszu w Ząbkowicach, powstały przed 1785 rokiem⁶⁸⁰.

---

⁶⁷⁵ Heckmann 1998, s. 318

⁶⁷⁶ Reißmann 1937, s. 86

⁶⁷⁷ Zimmermann 1783-95, t. 9, s. 146

⁶⁷⁸ Weltzel 1866, s. 466-467

⁶⁷⁹ Ruffert 1910, s. 20

⁶⁸⁰ Zimmermann 1783-95, t. 4, s. 135-136

Zagadnienie tymczasowych kościołów garnizonowych w ratuszach i w ich bezpośrednim otoczeniu ma analogie na Śląsku w obiektach dla cywilnych parafii protestanckich, takich jak sala modlitw głogowskiej gminy reformowanej znajdująca się od 1751 roku w dawnych sukiennicach⁶⁸¹, bądź też sala modlitw dla gminy ewangelickiej w opolskim ratuszu. Ważną analogią są również osobne kościoły ewangelickie powstające od podstaw na rynkach niektórych miast śląskich, min. W Górze Śl., Prusicach (**il. 296**), Brzegu Dolnym⁶⁸²

Poza ratuszami i blokiem śródrynkowym również inne budynki miejskie były wykorzystywane jako kościoły garnizonowe. Przykładem jest baszta w Świdnicy, adaptowana już w 1741 na kościół garnizonowy i jako taka funkcjonująca aż do 1818⁶⁸³ r oraz jedna z sal w zamku w Głogowie, służąca parafii wojskowej od 1741 do 1789 roku⁶⁸⁴. W dwóch przypadkach garnizonowi służyły już istniejące kościoły – kościół św. Barbary we Wrocławiu, od 1741 r. garnizonowy⁶⁸⁵, oraz kościół ewangelicki w Srebrnej Górze, służący obu parafiom, wojskowej i cywilnej.

4.6.3.2 Właściwe kościoły garnizonowe

Na Śląsku w okresie od 1740 do 1806 roku powstały 3 nowe kościoły garnizonowe w Kłodzku, Koźlu i Głogowie.

Pierwszy z nich powstał w Kłodzku. Tam, począwszy od 1744 roku nabożeństwa odbywały się w różnych, prowizorycznie zaadaptowanych miejscach – w magazynie zboża na twierdzy i w sali w ratuszu. W 1748 roku, kiedy dotychczasowe miejsce nie mieściło już wiernych, wrocławska Kamera Wojenno-Dominialna pozwoliła na przeniesienie nabożeństw do sali w miejscowym *Land – und Steuerhaus* i przekazała na jej adaptację 350 talarów⁶⁸⁶. Jednak okazało się, że i ona jest za mała. Jako że w budowę nowego kościoła zaangażowany był silnie komendant twierdzy, La Motte Fouque, Francuz z pochodzenia, przyjaciel króla, szybko znalazło się nowe rozwiązanie. Generał ten nie tylko przekazał na dla potrzeb nowej parafii dawny browar miejski, używany przez wojsko jako piekarnia, ale i wsparł finansowo, z własnej kieszeni jego przebudowę na kościół⁶⁸⁷. Najprawdopodobniej na jego rozkaz jeden z inżynierów, nieznany dotychczas z nazwiska, wykonał projekt kościoła. Jego budowę rozpoczęto w 1750, poświęcony został 20 sierpnia 1752.

W Koźlu, jak to już zostało powiedziane, do 1788 nabożeństwa parafii garnizonowej odbywały się w jednej z sal ratusza. W 1784 roku Fryderyk II zezwolił na budowę kościoła,

⁶⁸¹ **Bartz 1810** s. 53-54

⁶⁸² **Schoenaich 1931**, 464

⁶⁸³ **Schirrmann 1900**, s. 74

⁶⁸⁴ **Bartz 1810** s. 29

⁶⁸⁵ **Zimmermann 1783-95**, T 11, s. 220 -223

⁶⁸⁶ **Zimmermann 1783-95**, T 9, s. 146

⁶⁸⁷ **Kahlo 1757**, s. 165-166; **Zimmermann 1783-95**, t. 9, s. 146

bez wieży za 5-6 tys. talarów. Na projektanta kościoła wyznaczył Johanna Martina Pohlmana, a na miejsce budowy pusty plac wewnątrz umocnień, w pobliżu Odry. W 1785 Pohlmann wykonał projekt i kosztorys, pozytywnie przyjęty przez urzędników Kamery Wojenno Dominialnej i przez króla. Oceniający projekt Karl Gotthard Langhans zmienił w projekcie Pohlmana jedynie kształt portyku. Po oględzinach miejsca budowy, okazało się że jest zbyt bagniste, przez co koszty wzniesienia kościoła przekroczyłyby sumę przeznaczoną na ten cel. W związku z tym postanowiono o przeniesieniu budowy na miejsce zajmowane przez średniowieczną bramę Raciborską, jedną z ostatnich pozostałości murów miejskich. W 1786 powstał kolejny projekt, uwzględniający nową lokalizację. W 1786 roku zaczęto budowę kościoła, która trwała aż do jesieni 1788. Poświęcenie miało miejsce w listopadzie 1788 roku⁶⁸⁸.

Dłużej powstawał kościół głogowski. Pomysł jego budowy pojawił się już w 1773 roku, jednak dopiero w 1787 roku zaczęto prace projektowe. Budowa trwała od 1788 do 1790 roku, kiedy to 21 listopada nastąpiło uroczyste poświęcenie, jednak prace wykończeniowe we wnętrzu trwały jeszcze w 1791 r. Wzniesiono go na miejscu dawnej apteki jezuickiej, tuż przy kościele i kolegium jezuitów. Projekt świątyni wykonał dyrektor budowlany głogowskiej Kamery Wojenno Dominialnej Christian Valentin Schultze, na polecenie króla Fryderyka Wilhelma II⁶⁸⁹.

4.6.3.3 Forma kościołów garnizonowych

Kościółów garnizonowych na Śląsku w opisywanym okresie nie powstało wiele. Poza tym żaden z nich nie zachował się do dnia dzisiejszego, a jedynie w przypadku 4 z nich znane są jakiegokolwiek ich widoki. O pozostałych wiadomo jedynie to, że istniały, w niektórych przypadkach nie jest znana nawet dokładna data ich wzniesienia⁶⁹⁰.

Najmniej wiadomo o wyglądzie kościoła kłodzkiego. Jego widok zewnętrzny znany jest jedynie z panoramy Kłodzka z ok. 1750 roku, która jest bardzo niedokładnym źródłem dla odtworzenia kształtów poszczególnych budynków⁶⁹¹. Jedynie o wnętrzu, znanym zarówno z opisów jak i z zachowanego rysunku z połowy XVIII wieku (**il. 297**)⁶⁹² wiadomo więcej. Na podstawie tego można powiedzieć, że był to budynek murowany, na planie prostokąta, dwukondygnacyjny, o pięcioosiowej fasadzie, kryty dachem czterospadowym z lukarnami. Umieszczony był szczytowo w stosunku do ulicy. Trzy środkowe osie fasady były lekko

⁶⁸⁸ Schellenberg 1932, s. 150-153; Bimler 1930, s. 199-200

⁶⁸⁹ Zimmermann 1783-95, t. 10 s. 226, Bartz 1810, s. 29; Grundmann 1930, s. 131; Bimler 1931 A, s. 5

⁶⁹⁰ Kościoły garnizonowe, których wygląd jest znany, mają formy bardzo zróżnicowane, więc w tym podrozdziale nastąpiło odejście od analizowania w osobnym podpunkcie każdego z elementów kościoła, i zostaną one opisane jako całość.

⁶⁹¹ Pompejus 1862, il. nr V i VIII

⁶⁹² Plan et profil de l'église de garnison batie en 1750 a Glatz..., SBB PK X 25107/6-28

zryzalitowane, zwieńczone trójkątnym naczółkiem (**il. 298**). We wnętrzu, przy obu dłuższych ścianach znajdowały się drewniane, trójkondygnacyjne empory mieszczące 1000 wiernych, a przy tylnej ścianie umieszczony był barokowy ołtarz-kazalnica.

Kościół nyski był adaptacją wcześniejszego, renesansowego budynku. Z tego okresu pochodziły mury zewnętrzne, okna (forma i dekoracja) oraz strop we wnętrzu. Z czasów fryderycjańskich pochodziła prawdopodobnie forma dachu, płaskie boniowanie ścian oraz empora we wnętrzu⁶⁹³.

Kościół kozielski był budowlą murowaną, na planie prostokąta, dwukondygnacyjną, pięcioosiową, nakrytą wysokim dachem czterospadowym. Umieszczony był kalenicowo w stosunku do ulicy. W fasadzie zwraca uwagę monumentalny portyk, który tworzy serliana wsparta na dwóch filarach i dwóch kolumnach oraz zwieńczona naczółkiem (**il. 299**). We wnętrzu dwukondygnacyjne empory założone były na planie prostokąta o zaokrąglonych narożnikach (**il. 300**).

Świątynia głogowska miała plan prostokąta, była trójkondygnacyjna, kryta dachem trójspadowym z rzędem lukarn powiekowych. Fasada miała 3 osie, elewacje boczne – 10. Od zachodu budynek przylegał do ulicy, od wschodu – do skrzydła kolegium jezuickiego. Od południa do budynku przylegała dawna kamienica mieszczańska, pełniąca funkcję szkoły garnizonowej, a do północy znajdował się obszerny plac.

Najbardziej eksponowane i przez to najlepiej opracowane architektonicznie były fasada i elewacja północna (**il. 301**). Boniowane przyziemie pełniło w fasadzie i elewacji bocznej funkcję cokołu i dźwigało dwie górne kondygnacje, artykułowane płytkami niszami, znajdującymi się pomiędzy lizenami i pilastrami w wielkim porządku. Całość wieńczył szeroki fryz, nad którym znajdował się gzyms, a nad nim, w fasadzie znajdowała się wysoka attyka, zasłaniająca dach. Środkowa oś fasady była zryzalitowana, w wyższych kondygnacjach jego narożniki zaakcentowane były zdwojonymi pilastrami toskańskimi. Ryzalit wieńczony był wysokim naczółkiem nałożonym na attykę.

Wyżej opisane kościoły garnizonowe w różny sposób odnosiły się do śląskiej i pruskiej tradycji architektonicznej.

Jeśli chodzi o analogie do kościoła kłodzkiego, to należy wspomnieć o kościołach garnizonowych w Berlinie i Poczdamie. Wzór ten był w Kłodzku przekształcony, jednak nie da się określić, jak dalece, gdyż brakuje do tego materiałów ikonograficznych. Zwrócić uwagę należy na naczółek wieńczący ryzalit środkowej osi, który to motyw występuje w obu wyżej wymienionych, wzorcowych kościołach.

---

⁶⁹³ Klose 1980, s. 312; Warmbrunn 1925, s. 23

Podobne wpływy widać w kościele kozielskim, zwłaszcza w bryle i kompozycji fasady. Jedyne kształt portalu wejściowego wskazuje silny wpływ kościelnych realizacji Langhansa, Jego formy są powtórzeniem rozwiązań zastosowanych przez niego w kościołach w Sycowie (il. 302), Wałbrzychu i Dzierżoniowie. Z kolei plan wnętrza – prostokąt z zaokrąglonymi narożnikami – wyróżnia się na tle współczesnej architektury kościelnej Śląska, dla której bardziej typowy był plan owalny. Takie rozwiązanie znaleźć można natomiast w kościele garnizonowym w Kassel (il. 303) powstałym w latach 1757-1770⁶⁹⁴. Rozwiązania innych elementów wnętrza znajdują już analogie na Śląsku. Kolumny toskańskie, wspierające empory kościoła kozielskiego, ustawione są na wysokich postumentach i zaopatrzone są w wysokie imposty, co jest rozwiązaniem analogicznym do tego w kościele ewangelickim w Świebodzicach (il. 304, C.F. Schultze, lata 1776-79⁶⁹⁵).

Podobnie jak w przypadku kościoła w Koźlu, również dla głogowskiej świątyni garnizonowej znaleźć można analogie zarówno na Śląsku jak i w Berlinie i Poczdamie. Spośród śląskich analogii najważniejszą jest budynek ratusza w Kowarach (il. 305), autorstwa C.V. Schultzego. Został on ukończony rok przed budową kościoła głogowskiego, a środkowa część jego fasady jest niemal identyczna jak fasada kościoła głogowskiego, różni się jedynie detalami. Jednak obie fasady autorstwa Schultzego, głogowska i kowarska, wyróżniają się na tle ówczesnego śląskiego budownictwa, gdyż są przekształceniem wzorów, jakim były fasady willi autorstwa Palladia. Do tego samego wzoru odnosi się fasada sali ćwiczeń tzw. Lange Stall (il. 306) w Poczdamie, zbudowanej w 1781 roku przez C.G. Ungersa⁶⁹⁶. Najpewniej wyżej wspomniane fasady są przekształceniem form znanych z tego obiektu. Jest to niezwykle prawdopodobne, biorąc pod uwagę fakt, że poczdamski budynek powstał w okresie, kiedy Ch. V. Schultze działał tam jako inspektor budowlany i współpracownik Ungera. Porównanie fasad Lange Stall z ratuszem w Kowarach i kościołem w Głogowie wyraźnie pokazuje, że śląski architekt mocno przekształcił poczdamski wzorzec.

---

⁶⁹⁴ Holtmeyer 1923, t. 1 Text, s. 215; Atlas il. 145

⁶⁹⁵ Grundmann 1970 s. 66, il. 113

⁶⁹⁶ Giersberg 1986, s. 39; Wendland 2002, s. 101

4.5 Specyfika architektury wojskowej na Śląsku

Badacze zajmujący się architekturą XVIII wieku na Śląsku już dawno zauważyli poważną zmianę w jej stylistyce, związaną z przejściem władzy na tym terenie przez państwo pruskie. Wiązali to z jednej strony z faktem śmierci najważniejszych architektów pracujących do tej pory na Śląsku (ok. 1740 roku), a z drugiej strony z wkroczeniem na Śląsk pruskich architektów-urzędników. Efektem tych zmian były przekształcenia w stylistyce sztuki śląskiej. Zamiast dominacji stylistyki południowej o austriackiej, włoskiej i czeskiej genezie, nastąpiła dominacja stylistyki północnej, związanej głównie z centrum artystycznym, jakim były Berlin wraz z Poczdamem⁶⁹⁷. Architektura tych ośrodków wykształciła się pod silnym wpływem wzorów idących z północnego zachodu – Francji i Holandii. Kultura i sztuka francuska była zaszczipiana w Prusach przede wszystkim przez francuskich hugenotów, którzy korzystając z edyktu tolerancyjnego wydanego w 1685 roku przez Wielkiego Elektora licznie napływali do Prus⁶⁹⁸. Również świadoma polityka artystyczna władców pruskich, którzy sprowadzali do swego kraju francuskich architektów skutkowałą wzmocnieniem francuskich wpływów w architekturze pruskiej. Wśród nich wymienić należy Jeana Louisa Cayarda, ucznia i współpracownika francuskiego inżyniera, marszałka Vaubana, oraz Jeana de Bodta, ucznia Francois Blondella. Podobnie było w przypadku wzorców niderlandzkich – władcy pruscy chętnie sprowadzali zarówno holenderskich inżynierów, którzy mieli sławę mistrzów inżynierii wodnej i fortyfikacji, jak i uznanych budowniczych, spośród których najważniejsi byli Michiel Matthijsz Smids, Cornelis Ryckwaert oraz Johann Boumann. Grali oni główną rolę od czasów odbudowy Brandenburgii po zniszczeniach wojny 30 letniej, aż do przełomu XVII i XVIII wieku. Zarówno ówczesna architektura francuska, jak i holenderska reprezentowały barokowy klasycyzm, przez co również w Brandenburgii ten nurt baroku był najsilniejszy. Skromność i prostota, charakteryzujące tę architekturę została w latach 20 XVIII wieku, po tym jak na tron wstąpił Fryderyk Wilhelm I, uzupełniona przez jeszcze jedną cechę - oszczędność. Ten panujący do 1740 roku król bardziej niż na dekorację i wyrafinowanie architektury, zwracał uwagę na niski koszt i funkcjonalność budynku. Architektura śląska u schyłku rządów habsburskich wyglądała zupełnie inaczej. Rządził tu niepodzielnie barok o proveniencji południowej, o czym świadczą między innymi obiekty takie jak klasztor w Legnickim Polu, Lubiążu czy Krzeszowie. Kontrast pomiędzy stylistyką

---

⁶⁹⁷ Grundmann poświęcił tematowi przemiany w sztuce śląskiej XVIII wieku cały artykuł, „Richtungsänderung in der Schlesischen Kunst des 18. Jahrhunderts, w: **Grundmann 1966** s. 181-221, natomiast szczegółowo o „wymianie” twórców pracujących na Śląsku pisze na str. 190-195; **Kalinowski 1977**, s. 310-311

⁶⁹⁸ Dla nich między innymi założono nową dzielnicę Berlina, *Friedrichstadt*. Patrz: **Keil 2003**, s. 10

panującą na Śląsku do 1740 a nową, wprowadzoną przez pruskich architektów – urzędników, obrazują dwa obiekty, które aż do 1945 stały niedaleko siebie – budynek wrocławskiego kolegium Jezuitów oraz magazyn zbożowy przy Arsenale Mikołajskim⁶⁹⁹. Pierwszy był monumentalnym dziełem architektonicznym o bogatej dekoracji, drugi surowym obiektem użytkowym. Podobnie było w biskupim mieście Nysa, gdzie powstałe ok. 1748 roku koszary o długiej na kilkaset metrów, monotonnej fasadzie, stały niedaleko reprezentacyjnych, barokowych obiektów - pałacu biskupiego i kompleksu budowli jezuickich.

Spośród pozostałych obiektów wojskowych powstających na Śląsku w tym czasie, większość była nawet bardziej surowa, niż magazyn wrocławski. Nawet Johann Boumann, jeden z najważniejszych architektów pruskich XVIII wieku, twórca wielu architektonicznie wyrafinowanych budowli Berlina i Poczdamu, projektując koszary w Świdnicy stworzył 3 niezwykle proste budynki, niemal pozbawione detalu architektonicznego. Z przyczyn ekonomicznych licznie występowały wówczas obiekty faszewkowe, często były to duże obiekty, takie jak koszary w Brzegu.

Na tym tle wyróżniał się kompleks budynków powstałych w Kłodzku przed 1757 rokiem. Poszczególne budynki wykazują związki nie tylko z pruską tradycją budowlaną (Portale wejściowe koszar nr 5 i obu magazynów wejściowych, fasady koszar przy murze miejskim, forma Bariery Orła przed fortem Owcza Góra) ale również z tradycją południowego baroku (specyficzna dekoracja koszar nr 5). W tej dużej grupie budynków częsta była dekoracja rzeźbiarska, występowała nawet pełnoplastyczna rzeźba figuralna⁷⁰⁰, a detal architektoniczny był bardzo zróżnicowany. W świetle tego, co zostało powiedziane o dominacji stylistyki barokowego klasycyzmu w architekturze pruskiej tego czasu, budowle kłodzkie zdają się być niezrozumiałym wyjątkiem. Jednak w okresie, kiedy powstawały, barok południowy zyskiwał powoli akceptację w Prusach, o czym świadczy fasada Nikolaikirche w Poczdamie z lat 1752-55, wzorowana na fasadzie rzymskiego kościoła Santa Maria Maggiore⁷⁰¹. Dlatego też jest możliwe, że również w Kłodzku, gdzie kontakty z architekturą południową były silne, pewne charakterystyczne dla niej rozwiązania również zostały zaakceptowane⁷⁰².

Również po wojnie 7-letniej nowowznoszone budynki wojskowe charakteryzowały się prostotą i surowością. Jednak zdarzały się obiekty odbiegające od tej powszechnie panującej

---

⁶⁹⁹ Na kontrast ten zwrócił uwagę jako pierwszy G. Meinert w swoim artykule o pruskim budownictwie we Wrocławiu. Patrz: **Meinert 1939**, s. 107-108

⁷⁰⁰ Brama pomiędzy dwoma magazynami wojskowymi, której słupy zwieńczone były puttami.

⁷⁰¹ Fasadę poczdamską zaprojektował G.W. Knobelsdorf, wzorem był widok kościoła rzymskiego znany z wedyty Piranesiego z 1749 roku. Wzór ten został osobiście wybrany przez Fryderyka II, co świadczy o jego zainteresowaniu barokiem rzymskim. Patrz: **Giersberg 1986**, s. 231-234

⁷⁰² Komendantem twierdzy był baron La Motte Fouque, bliski przyjaciel króla, który na pewno orientował się w tendencjach artystycznych w stolicy.

tendencji. Jako pierwszą należy wymienić dekorację Donżonu w Srebrnej Górze, która zdradza silne wpływy popularnej w Prusach ceglanej architektury niderlandzkiej⁷⁰³.

Działający od połowy lat 70. na polu architektury wojskowej C.G. Langhans w budowanych przez siebie obiektach sięga z kolei do wzorów francuskich. Wprawdzie cała architektura XVIII wiecznych Prus była pod wpływem sztuki tego kraju, jednak Langhans sięga po wzory francuskie bez tego pośrednictwa. O ile w Bramie Fryderyka wzoruje się na architekturze XVII wieku (kolumnada Perraulta) to już jego późniejsze dzieła, zwłaszcza koszary na wyspie mieszczańskiej zdradzają związki z architekturą XVIII-wieczną. Jednak poza tym również ten najwybitniejszy z architektów tworzących na Śląsku w XVIII wieku nie pozostał niezależny od architektury Berlina i Poczdamu, co widać czasem we wznoszonych przez niego budynkach wojskowych.

Równocześnie z budynkami Langhansa powstają liczne budynki wojskowe, które są wprawdzie wzorowane na architekturze brandenburskiej, jednak zrywają ze skrajną prostotą dotychczas określającą architekturę budynków o tej proweniencji. Obiekty takie jak powstałe w połowie lat 70. w Nysie Brama Jerozolimska zewnętrzna i kazamata w bastionie nr 9, odwach w Wołowie z 1784 roku, koszary we Lwówku z 1787 roku i koszary nr 7 w Kłodzku z 1789 roku czy kościół garnizonowy w Głogowie z lat 1788-90, charakteryzują się rozwiązaniami aktualnymi, identycznymi z tymi, które stosowano w architekturze Poczdamu, Berlina i innych miast brandenburskich. W budynkach tych widać zainteresowanie architekturą włoskiego manieryzmu, palladianizmem, antykiem. Świadczyć to może o tym, że architektura wojskowa na Śląsku zyskała na znaczeniu, przestała być stricte utylitarna a zaczęła pełnić pewne funkcje reprezentacyjne. O tym, że twórcy budynków wojskowych byli czuli na zmiany w modach architektonicznych świadczą dwa przykłady wartowni powstałych ok. 1800 roku. Odwachy w Chojnowie i Głogowie reprezentują stylistykę surowego klasycyzmu, związanego z francuskim klasycyzmem rewolucyjnym.

Architektura wojskowa na Śląsku przeszła podczas ponad 60-letniego okresu, opisywanego w niniejszej pracy, bardzo duże zmiany. Pierwsze obiekty wzniesione dla wojska były proste, skromne i tanie, rzadko zdradzały jakiegokolwiek ambicje artystyczne ich projektantów. W przeważającej mierze budownictwo wojskowe takie pozostało, jednak pod koniec XVIII wieku pojawiają się przykłady budynków, które można zaliczyć do głównego nurtu architektury śląskiej.

---

⁷⁰³ Elewację, w której eksponowana była ceglana, nietynkowana ściana, posiadała również pierwotnie kazamata nr 9 w Nysie. Obecnie jest ona otynkowana, jednak według dr Macieja Małachowicza, który przeprowadził tam badania architektoniczne, pierwotnie było inaczej.

5 Analiza zagadnień urbanistycznych związanych z obiektami wojskowymi

5.1 Krótki szkic historii urbanistyki wojskowej

Powiązanie urbanistyki z wojskowością zauważalne jest już w czasach antycznych. Ilustracją tego są liczne miasta, powstałe w starożytnym Rzymie, których założeniem były obozy wojska rzymskiego. Charakteryzowały się one regularnym planem o ortogonalnym układzie ulic, z których najważniejsze – *Cardo* i *Decumanus* łączyły przeciwległe bramy miejskie, w miejscu przecięcia tworząc główny plac. Plan obozu rzymskiego znamy z opisu Polibiusa, rzymskiego teoretyka wojskowości z II wieku p.n.e., a został on potwierdzony przez liczne wykopaliska⁷⁰⁴.

To właśnie antyczne wzory najsilniej wpływały na początkowy rozwój urbanistyki nowożytnej. Najważniejszym nośnikiem idei antycznych był traktat Witruwiusza, który miastu poświęcił kilka rozdziałów. Graficzne rekonstrukcje miasta witruwiańskiego są motywem przewodnim w cywilnej teorii urbanistyki renesansu i baroku. Pisma Polibiusa miały na nią mniejszy wpływ i widoczny był on głównie w urbanistyce wojskowej. Rozważania nad polibiańskim opisem obozu wojskowego, autorstwa Machiavellego, Serlia oraz teoretyków urbanistyki, pokazują, jak silne było przywiązanie do tradycji rzymskiego obozu wojskowego. Najciekawsza jest chyba rekonstrukcja dokonana przez Sebastiana Serlia⁷⁰⁵. Ten znany architekt jako pierwszy rekonstruując rzymski obóz przedstawił go nie w postaci zespołu namiotów, ale w postaci miasta zabudowanego mурowanymi obiektami. Wynikało to z faktu, że swoją pracę oparł nie tylko na tekście traktatu, ale i na wynikach pomiaru pozostałości rzymskiego obozu wojskowego z terenów Dacji⁷⁰⁶. Serlio zrekonstruowane przez siebie miasto wojskowe zaopatruje w dzieła obronne, jednak były to przestarzałe fortyfikacje bastejowe. Prawdopodobnie to właśnie zdecydowało, że mimo początkowego zainteresowania, król Francji Franciszek I, który miał zamiar zrealizować dwa miasta na planach Serlia, (jedno w Piemontcie a drugie we Flandrii), zrezygnował z tego pomysłu. Sam traktat Serlia o obozie wojskowym przez długi czas nie został wydany drukiem i nie wpływał na dalszy rozwój urbanistyki wojskowej. Jednak również inni urbaniści wojskowi żywo interesowali się polibiańskim planem obozu, o czym świadczą powstałe w XVI wieku miasta-

---

⁷⁰⁴ **Stambaugh 1988**, s. 250 – 251

⁷⁰⁵ **Hart, Hicks**

⁷⁰⁶ **Johnson 1984**, s. 50-51

twierdze, min. Vitry le Francois, zbudowane w 1544 roku, zaprojektowane przez bolońskiego inżyniera-architekta Girolamo Mariniego dla Franciszka I⁷⁰⁷.

Drugim, ważniejszym niż tradycja czynnikiem wpływającym na rozwój wojskowej teorii i praktyki urbanistycznej w czasach nowożytnych było wprowadzenie do powszechnego użytku broni palnej. Świadomość faktu, że „starożytni nie znali artylerii⁷⁰⁸”, spowodowała, że w urbanistyce wojskowej tradycja antyczna, mimo początkowego nią zainteresowania, odsunięta została na dalszy plan. Wynalazek fortyfikacji bastionowej, umożliwiającej skuteczną obronę przed artylerią oblężniczą wymusił zmiany w planie wnętrza i zewnątrz miasta fortecznego. Do właściwej obrony wymagana była niezabudowana przestrzeń przed linią fortyfikacji, oraz dobry dostęp z wnętrza miasta do najważniejszych elementów obrony – bastionów. Te dwa czynniki sprawiły, że najbardziej popularnym typem kompozycji wnętrza miasta-twierdzy był układ radialny, w którym od centralnie umieszczonego Placu Broni rozchodziły się promieniście ulice, biegnące do każdego z bastionów. Dzięki takiemu układowi ulic możliwe było w każdej chwili wysłanie z Placu Broni, służącego jako miejsce przegrupowywania się wojsk, obrońców do zagrożonego bastionu. Rygorystyczna geometria planu miasta odzwierciedlana była również na zewnątrz – teren je otaczający musiał być wolny od zabudowy, co skutkowało izolacją miasta od otoczenia.

Typ radialny został stworzony pod koniec XV wieku przez urbanistów cywilnych, którzy przez długi czas uważali go za ideał wnętrza miasta⁷⁰⁹. Potem odstąpiono od jego użycia i chętniej stosowano plan ortogonalny, lepiej przystosowany dla miejskiej przestrzeni. Dopiero inżynierowie wojskowi wrócili w połowie XVI wieku do stosowania tego układu. Najważniejszą twierdzą radialną tego czasu była wenecka Palma Nuova (**il. 307**), powstała w latach 1593-95, na podstawie planów Vincento Scamozziego. Broniła ona wschodnich granic Republiki Weneckiej przed zagrożeniem tureckim⁷¹⁰. Mniej znane są inne twierdze radialne: Philippeville (1554) i Charlerois (1666) w obecnej Belgii, Villefranche sur Meuse (1545), Rocroi (1555) we Francji, Glückstadt (1616) w Niemczech, Christianhavn, (1636) w Danii, czy też Coevorden (1597) w Holandii⁷¹¹. Częste jest również stosowanie tego planu w cytadelach – np. w Antwerpii czy też w Turynie. Jednak już pod koniec XVI wieku, kiedy to wprowadzono na szerszą skalę zewnętrzne dzieła obronne, które zmniejszyły w obronie rolę

---

⁷⁰⁷ **Johnson 1984**, s. 54-55

⁷⁰⁸ Autorem tych słów i pierwszym inżynierem, który negował znaczenie tradycji antycznej dla urbanistyki wojskowej był Francesco di Georgio Martin. **De la Croix 1960**, s. 269-71

⁷⁰⁹ Pierwszym z projektów miasta na planie radialnym jest „Sforzinda”, miasto idealne opisane w traktacie Filarete „Trattato d'architettura” z 1464 roku.

⁷¹⁰ **de la Croix 1965**, s. 25-26

⁷¹¹ **Klar und lichtvoll 1990**, s. 343-357

bastionu, plan radialny przestał być koniecznością⁷¹². Dlatego też w twierdzach powstających pod koniec XVI wieku i w wieku XVII posługiwano się równie często obydwoma układami. Przykładem współistnienia obu systemów w ramach jednej twierdzy było Mannheim przed zniszczeniem w 1622 roku – miasto posiadało ulice w układzie ortogonalnym, a cytadela – w radialnym⁷¹³. Nawet w planie najważniejszej twierdzy radialnej, jaka powstała – Palma Nuova, widać odstępstwa od podstawowej cechy miasta radialnego – jedynie 3 z 9 bastionów tej twierdzy są bezpośrednio skomunikowane z Placem Broni.

W XVII wieku urbanistyka wojskowa najsilniej rozwijała się we Francji pod panowaniem Ludwika XIV. Jego inżynier, marszałek Vauban tworząc system twierdz broniących granic Francji wybudował od podstaw 9 nowych miast. Spośród nich najważniejsze były Longwy, Saarlouis i Neuf Briesach. Te 3 miasta były regularnie zaplanowane w oparciu o duży plac broni pośrodku założenia, od którego wychodziły drogi biegnące prosto do bram oraz do bastionów. Ich plany były syntezą radialnego i ortogonalnego układu. Podczas gdy dwa pierwsze miasta miały pewne nieregularności i wady, to Neuf Briesach (**il. 308**), zaplanowane na rzucie regularnego ośmioboku, jest już od nich wolne. Nic nie zakłócało symetrii planu tego miasta – od środków pierzei leżącego pośrodku założenia kwadratowego Placu Broni odchodziły 4 ulice w stronę 4 bram a od narożników placu odchodziło 8 ulic. Ulice miasta przecinały się pod kątem prostym i tworzyły 48 kwadratowych kwartałów. Przed każdą bramą znajdował się niewielki plac. Zabudowa wojskowa ulokowana była w większości przy fortyfikacjach – wzdłuż 4 kurtyn pozbawionych bram umieszczone były 4 długie koszary, a 8 mniejszych ulokowanych było po obu stronach budynków bramnych. Część budynków wojskowych umieszczono również w wewnętrznych kwartałach, czego najlepszym przykładem jest arsenał znajdujący się przy Placu Broni. Neuf Briesach było najbardziej znanym miastem-twierdzą swoich czasów nie tylko dlatego, że to rzadki przykład tak konsekwentnej realizacji miasta idealnego (przynajmniej w czysto urbanistycznym pojęciu), ale i dlatego, że zostało uznane za przykład wzorcowej twierdzy, do czego przyczynił się w dużym stopniu uczeń Vaubana, Bernard Forest de Belidor, poświęcając tej twierdzy sporą część swojej książki poświęconej sztuce inżynierskiej⁷¹⁴. Mimo popularności idei regularnego miasta twierdzy, budowa takich założeń miejskich była stosunkowo rzadka. Dużo częściej urbaniści wojskowi zajmowali się przebudową miast już istniejących, które postanawiano przemienić w twierdzę. Najlepszym przykładem jest miasto

---

⁷¹² Johnson 1984, s. 68

⁷¹³ Klar und lichtvoll 1990, s. 352

⁷¹⁴ Belidor 1729. Belidor we fryderycjańskich Prusach cieszył się uznaniem jako fachowiec, czego dowodem jest korespondencja Belidorem prowadzona z przez przyjaciela króla Fryderyka II i komendanta twierdzy Kłodzko, generała La Motte Fouque; GStA I HA Rep. 96 N° 616 t. A k. 30-32

Landau, przebudowane na fortecę przez Vaubana w latach 1688-91. W trakcie budowy fortyfikacji zburzono liczne domy mieszczańskie, a wokół pozostałej zabudowy miejskiej, wzdłuż kurtyn między bastionami, powstały liczne koszary⁷¹⁵. W podobny sposób przebudowano miasto Freiburg⁷¹⁶. Inny model przebudowy starego miasta na twierdzę reprezentuje Belfort. Tam budowa nowych fortyfikacji nie skutkowała wyburzaniem domów mieszczańskich, a wręcz przeciwnie – budową nowych. Stare mury miejskie zostały usunięte, a nowe umocnienia zostały rozłożone szerzej niż średniowieczne fortyfikacje - obejmowały teren 3-krotnie większy niż stare miasto. Dzięki temu zyskano miejsce na kilka regularnych kwartałów cywilnej zabudowy oraz na nowe budynki wojskowe, między innymi 5 koszar, magazyn i szpital wojskowy. Jednak i tu, mimo powiększenia obszaru miasta, nie uniknięto wyburzeń starych obiektów – aby powstały koszary w starej części miasta, wyburzono jeden z kościołów.⁷¹⁷

We wszystkich wyżej opisanych przykładach nowych twierdz powtarza się jeden model lokalizacji budynków wojskowych, realizowany zarówno w „idealnych” miastach-twierdzach jak i miastach na twierdze przebudowywanych – w bezpośrednim funkcjonalnym oraz przestrzennym powiązaniu z fortyfikacjami. Układ taki wynikał zarówno z powodów militarnych⁷¹⁸ (bliskość fortyfikacji ułatwiała organizację obrony), jak i społecznych – zabudowa wojskowa otaczała zabudowę cywilną, której mieszkańcy często byli przeciwni obecności wojska.

Innym sposobem rozbudowy twierdz było zakładanie regularnych, ufortyfikowanych przedmieść. Na terenach Niemiec były one często zasiedlone uciekinierami religijnymi. Dobrym tego przykładem jest Hanau, które powstało w 1597 jako rozbudowa średniowiecznego miasta Hagenowe⁷¹⁹. Również ufortyfikowanym przedmieściem, jednak nie mającym nic wspólnego z uchodźcami religijnymi, był *Friedrichstadt* w Magdeburgu założony w powstałym w latach 1718-31 umocnionym przedmościu (**il. 309**) zwanym *Turmschanze*⁷²⁰.

Tak jak w XVII, tak i w XVIII wieku do wyjątków należały nowo zakładane miasta-twierdze, charakteryzujące się regularnym planem. Spośród nich należy wymienić dwie twierdze w północnych Czechach – Josefstadt i Theresienstadt. Zarówno ich fortyfikacje jak i układ urbanistyczny wywodzą się z francuskiej, postvaubanowskiej teorii urbanistyki

---

⁷¹⁵ Eckardt, Pfeiffer, Mader, Lill 1974, s. 64

⁷¹⁶ Diel 1988, s. 145 – 167

⁷¹⁷ Roux 1997, s. 39-40

⁷¹⁸ Porównaj: Vidal, d'Orgeix, s. 38

⁷¹⁹ Klar und lichtvoll 1990, s. s. 347

⁷²⁰ Budowę nowej osady w Turmschanze zaczęto dopiero w 1731, po zakończeniu prac fortyfikacyjnych. Patrz: Magdeburg 1978, s. 30

wojskowej⁷²¹. Wspomnieć należy również o szczecińskim forcie Prusy, we wnętrzu którego planowano wzniesć niewielkie miasteczko garnizonowe, na planie radialnym (**il. 310**, projekt powstały w 1726 roku i nigdy do końca nie zrealizowany).⁷²²

Cechą charakterystyczną dla projektów miast twierdz, zwłaszcza z XVII wieku, z okresu monarchii absolutnych, było podporządkowanie wszystkich elementów, nie tylko planu miasta, ale i wyglądu poszczególnych domów, jednej idei. W ich projektowaniu używano standartowych, jednolitych form, wszystkie elementy miasta twierdzy miały wyrażać wojskowy dryl i posłuszeństwo⁷²³. Tendencja ta obecna była również w nowych założeniach urbanistycznych powstających w miastach nie będących twierdzami, czego dobrym przykładem są dwa place paryskie Place Royale, założony w 1605 roku i Place Vendome z 1679 roku.

5. 2 Rozwiązania urbanistyczne związane z budową obiektów wojskowych na Śląsku

W latach 1741-1807, w wyniku poważnej przebudowy wszystkich twierdz śląskich oraz rozbudowy zaplecza socjalno-bytowego, w licznych miastach garnizonowych nie będących twierdzami, powstało kilkaset nowych budynków wojskowych, spośród których liczne były dużymi obiektami, należącymi do największych w miejscowościach, w których powstały. Budowle te na różny sposób wprowadzano do zastanej przestrzeni miejskiej. Najrzadszym sposobem było zakładanie nowych założeń urbanistycznych, niezależnych od starych części miasta. Zdecydowanie częściej formowano z budynków wojskowych kompleksy budynków umieszczone w wolnej od zabudowy części starego miasta. Równie często lokowano nowe obiekty pojedynczo, na niezabudowanych do tej pory parcelach wśród cywilnej zabudowy miejskiej. Jednak najbardziej popularnym sposobem lokalizacji było umieszczanie nowych koszar, magazynów, arsenałów etc. przy fortyfikacjach.

5.4.1 Projekty nowych założeń urbanistycznych

Fryderyk II po podbiciu Śląska nie planował radykalnej przebudowy systemu obronnego tej prowincji. Zadowolił się wykorzystaniem twierdz już istniejących, uzupełniając je jedynie dwoma nowymi. Nad Odrą, traktowaną jako główna trasa komunikacyjna dla transportu zaopatrzenia wojskowego, leżały już 4 stare twierdze (Głogów, Wrocław, Brzeg i Koźle). Planowano również budowę twierdzy w Skorogoszy, broniącej ujścia Nysy Kłodzkiej do Odry, jednak pozostała ona jedynie w sferze projektów. Poza tym dwie kolejne twierdze -

⁷²¹ Kupka, Ctverak, Durnik, Lutowsky, Stahlik 2002, s. 209-218, 244-254

⁷²² Słomiński, Makala, Paszkowska, s. 164-170

⁷²³ Gutkind 1970, s. 80

Nysa i Kłodzko - leżały w pobliżu nowej granicy prusko-austriackiej. Aby wzmocnić nową granicę powstała przed wojną 7-letnią nowa twierdza – Świdnica. Było to stare miasto, o średniowiecznym rodowodzie, które po prostu otoczono nowymi fortyfikacjami. Po wojnie 7-letniej powstała jeszcze jedna twierdza, Srebrna Góra, jednak jako twierdza góraska, nie była ona zupełnie powiązana przestrzennie z pobliskim miastem.

Jak widać, nie zdecydowano się na budowę nowych miast twierdz. Istniały jednak plany na stworzenie kilku nowych, rozległych wojskowych założeń urbanistycznych, funkcjonalnie powiązanych ze starymi twierdzami, lecz przestrzennie od nich niezależnych. Były nimi ufortyfikowane przedmieścia, które planowano zbudować w Brzegu, Nysie i Koźlu.

Najbardziej interesujące są projekty Brzegu. W twierdzy tej ważnym problemem, oprócz modernizacji fortyfikacji Starego Miasta, było wzmocnienie obrony przeprawy odrzańskiej. Do tej pory rolę przedmościa pełnił stary szaniec, zbudowany przez Austriaków po wojnie 30 letniej. W 1740 roku był on, podobnie jak pozostałe umocnienia Brzegu, przestarzały. W trakcie projektowania modernizacji umocnień bastionowych miasta postanowiono zbudować nowe umocnione przedmoście. Od projektów tych szybko odstąpiono⁷²⁴, jednak plany, jakie zachowały się do dnia dzisiejszego są niezwykle ważne, gdyż pokazują nie tylko dzieła obronne, ale i również zupełnie nową dzielnicę miasta⁷²⁵.

Na pierwszym z projektów (**il. 311**)⁷²⁶, nowa część miasta miała mieć wielkość zbliżoną do starej części. Miała powstać na północnym brzegu Odry, jako rozbudowa kleszczowego przedmościa z czasów austriackich. Jej plan to fragment, dokładnie 5 ramion, 8 ramiennej gwiazdy. Centrum nowego założenia miał zajmować kwadratowy plac broni. Od jego narożników i środków pierzei miały promieniście odchodzić ulice, biegnące do narożników pomiędzy dwiema sąsiednimi ramionami gwiazdy. Ulice te połączone były inną, biegnącą równoległe do boków głównego placu ulicą. Forma bloków zabudowy zdeterminowana była przez bieg ulic i kształt fortyfikacji – te wokół Palcu Broni, ograniczane przez ulice odchodzące od Placu i ulicę do placu równoległą, miały być stosunkowo nieduże, w formie połówki trapezu. Bloki przy fortyfikacjach, wciśnięte w ramiona gwiazdy, tworzącej narys twierdzy były większe, na planie nieregularnego wieloboku. Regularność tego nowego układu była zaburzona z uwagi na funkcjonalne powiązanie ze starym – miała to być jedynie nowa

---

⁷²⁴ Modernizacja linii obrony od strony przedmościa była ważnym problemem, jednak nie podejmowano go, gdyż Brzeg, po początkowym zainteresowaniu w latach 40. XVIII w, przestał odgrywać rolę ważnej twierdzy. Dopiero w trakcie wojny 7-letniej powstała na północ od starego szanca broniącego mostu nowa reduta. Jednak w porównaniu do projektów z lat 40 była ona niewielkim obiektem. Patrz: Plan der Stadt und Festung Brieg / so wie Selbige mit seinem Environs sich gegenwartig befindet, in November 1766 leve et dessine par Gerhardt, SBB PK sygn. X 20998, Profil de la Redoute, GStA PK XI HA sygn. G 70752

⁷²⁵ Wszystkie trzy przechowywane są w Staatsbibliothek w Berlinie.

⁷²⁶ Plan de Brieg avec La Ville Neuve, SBB PK sygn. X 20994.

dzielnica Brzegu, a nie osobne miasto. Fortyfikacje obu części były ze sobą ściśle powiązane w jeden system obronny - nie można więc było odsunąć nowego miasta w bardziej terenowo dogodne miejsce, przez co konieczne było dostosowanie planu miasta do nadrzecznej lokalizacji. Mimo to projektantowi udało się stworzyć interesujący, stosunkowo regularny układ urbanistyczny przypominający projekty idealnych, radialnych miast – twierdz okresu renesansu i baroku.

Zupełnie inny w charakterze jest drugi projekt Nowego Miasta w Brzegu(il. 312)⁷²⁷. Nowa część miasta ma tam formę trzech rzędów podłużnych, prostokątnych bloków zabudowy, rozdzielonych ulicami przecinającymi się pod kątem prostym. Układ ten nie ma wiele wspólnego z wcześniej opisanym. O ile w poprzednim projekcie widać było próbę stworzenia nowego centrum miejskiego, zaopatrzonego w silne fortyfikacje uzupełniające te istniejące wokół starego miasta, to w tym projekcie widać wyraźny prymat fortyfikacji nad urbanistyką. Fortyfikacje nowej dzielnicy w drugim projekcie miały formę długiego, kleszczowego frontu broniącego północnego przedpola, wzmocnionego przez dwa dzieła zbliżone narysem do jaskółczego ogona, których zadaniem był ostrzał wschodniego i zachodniego przedpola przed fortyfikacjami starego miasta. Bloki zabudowy wyrysowane na projekcie są jedynie mechanicznym wypełnieniem pustej przestrzeni pomiędzy brzegiem Odry i fortyfikacjami. Jedynie lokalizacja 4 budynków (prawdopodobnie skazamatowanych koszar), które miały powstać w dwóch ramionach kleszczy, wynikała z kształtu fortyfikacji.

Oba wyżej opisane projekty rozbudowy Brzegu nie zostały nigdy zrealizowane, pozostały jedynie na papierze. Pierwszy z nich powstał po 1741 a przed 1743 rokiem, gdyż w Starym Mieście nie widać jeszcze budynków koszar powstałych w 1743 roku. Drugi powstał po 1743 roku, gdyż wymienione koszary już są na nim zaznaczone. Najpewniej decyzję o porzuceniu realizacji nowego miasta w Brzegu podjęto ok. 1745 roku, kiedy to zaangażowano znaczne środki w rozbudowę twierdzy w Koźlu. Nie porzucono jednak całkowicie planów rozbudowy twierdzy od strony Odry, o czym świadczy plan z 1747 roku, przedstawiający kolejną wersję rozbudowy przedmościa w Brzegu. Według tego planu, zamiast starego kleszczowego szańca, powstać miało większe założenie obronne, nazwane *Stern Schanze*, pozbawione już zabudowy cywilnej⁷²⁸.

W tym samym czasie powstawały również projekty innego założenia urbanistycznego, które miało większe szanse na realizację – nyskiego *Friedrichstadt*. To ufortyfikowane

---

⁷²⁷ SBB Berlin 1 s. Kart X 20994a. Powstał po 1743 roku, gdyż w Starym Mieście zaznaczone już są budynki nowych koszar.

⁷²⁸ SHAT Vincennes, 1 V M 56, Brieg, Dossier et plans 1757-1808, plan nr 2. Bardzo podobny plan przechowywany jest również w zbiorach kartograficznych Staatsbibliothek w Berlinie, sygn. s. Kart X 20997

przedmieście zostało założone przez Fryderyka II w 1742 roku. Miało osobne prawa miejskie, własnego burmistrza i herb. Zasiedlone miało być przez rzemieślników ze spalonego w 1740 roku Nowego Miasta oraz przez wojskowych⁷²⁹. Usytuowane było na północnym brzegu Nysy, pomiędzy fortyfikacjami Starego Miasta a fortem Prusy i liniami fortyfikacji łączącymi ten fort ze starymi umocnieniami. Zgodnie ze znanymi projektami z lat 1742-56 (**il. 313**) przedmieście to miało mieć podobną formę urbanistyczną jak Nowe Miasto w Brzegu, znane z drugiego projektu. Miało je tworzyć kilkanaście prostokątnych, podłużnych bloków zabudowy, umieszczonych wewnątrz fortyfikacji, po obu stronach drogi prowadzącej od Bramy Berlińskiej i mostu na Nysie do Fortu Prusy. Podobnie jak w opisanym już drugim projekcie brzeskim, nowy układ urbanistyczny jest mechanicznym wypełnieniem pustego wnętrza fortyfikacji - wewnętrzne ulice przecinały się pod kątem 90°, tworząc prostokątne bloki zabudowy. Ortogonalna sieć ulic wewnątrz *Friedrichstadt* była niezależna od fortyfikacji otaczających tę część Nysy. Ulice, poza główną, nie były funkcjonalnie powiązane ani z fortyfikacjami ani nawet z dwoma bramami *Friedrichstadt* – Jerozolimską i Grodkowską. Układ ten, znany z zachowanych planów z lat 40 XVIII wieku, jest bardzo schematyczny, a zarazem w swej prostocie i ignorowaniu symetrii charakterystyczny dla wojskowej urbanistyki pruskiej w XVIII wieku.

Ta skrajna prostota układu nyskiego *Friedrichstadt* może sugerować, że była to jedynie koncepcja, której nie zamierzano realizować. Sugestię tę pogłębia fakt, że na pierwszy rzut oka nie widać śladów jej realizacji w późniejszych czasach.

Jednak z dokładnej analizy niektórych źródeł ikonograficznych oraz planów z II połowy XVIII wieku wynika, że miały miejsce próby realizowania tej pierwotnej koncepcji. Najważniejszym źródłem jest widok panoramiczny Nysy autorstwa Schleuena z 1750 roku (**il. 314**)⁷³⁰. Widać na nim regularną zabudowę *Friedrichstadt*, tworzoną przez identyczne w wyglądzie budynki – dwukondygnacyjne, przykryte dachami mansardowymi z rzędem facjatek. Wprawdzie widok ten nie przedstawia stanu rzeczywistego z 1750 roku, a co najwyżej planowany stan, jednak stanowi dowód na to, że przedmieście to miało być zrealizowane regularnie, zgodnie z planami i wypełnione jednolitą zabudową. Z kolei analiza kartografii z II połowy XVIII wieku pokazuje (**il. 315**), że pierwotny plan przynajmniej w części zrealizowano. Istniejące wówczas dwa wydłużone, prostokątne bloki zabudowy przy Reducie Jerozolimskiej, ograniczający je od północy fragment drogi łączący Redutę Jerozolimską z Fortem Bombardier, wielki plac ćwiczeń nad Nysą (późniejszy Plac

---

⁷²⁹ Schoenaich 1935, s. 13

⁷³⁰ Prospect der Königl. Stadt und Vestung Neiße **SBB Kart Y 32050** Bazą do niego był widok Nysy autorstwa Wernera z 1737 roku

Wilhelma) oraz mniejszy, na planie zbliżonym do trójkąta (późniejszy *Luisienplatz*), stanowią częściową realizację pierwotnego planu. Lokalizacja większości obiektów wojskowych – dwóch budynków koszarowych (nr 4 i 6), magazynu mąki oraz piekarni jest w sprzeczności z pierwotnym planem. Nieregularność układu koszar nr 4 (powstałe ok. 1750 roku) można wytłumaczyć ich lokalizacją - powstały nad brzegiem Nysy i krzywizna ich planu była powtórzeniem krzywizny skarpy nadrzecznej. Jednak mimo nieregularnego planu koszary te nie negowały pierwotnego układu przestrzennego, gdyż zamykały południową pierzeję trójkątnego placu (późniejszy *Luisienplatz*). Odstępstwem od pierwotnego planu była lokalizacja magazynu mąki – w miejscu, w którym pierwotnie planowano umocnienia envelope Reduty Kapucyńskiej. On również nie negował istoty układu, gdyż zlokalizowano go równoległe do głównej osi założenia - drogi biegnącej ze Starego Miasta do Fortu Prusy. Jedynie lokalizacja koszar nr 4 – ukośnie w stosunku do głównej osi założenia - zupełnie neguje pierwotne założenia planistyczne. Za to koszary nr 5, powstałe najpóźniej, bo w 1756 roku, wpisują się w pierwotny plan – zlokalizowano je wzdłuż drogi do Fortu Prusy. Niekonsekwencje w realizacji pierwotnych planów i ich ostateczne zarzucenie spowodowane były rezygnacją z pierwotnych założeń, wedle których *Friedrichstadt* miał być miejscem kwaterunku 10 batalionów, czyli ok. 5000 żołnierzy. Szybko jednak zredukowano maksymalną wielkość garnizonu i nie było potrzeby budowy tak dużego założenia, w powstałych koszarach miejsce znaleźć mogło jedynie 16 kompanii, czyli ok. 2 tys. żołnierzy⁷³¹.

Oba niezrealizowane projekty brzeskiego Nowego Miasta oraz częściowo zrealizowany projekt *Friedrichstadt* w Nysie należą do grupy 5 założeń urbanistycznych związanych z rozbudową pruskich twierdz, które powstały lub też były planowane w I połowie XVIII wieku. Dwa pozostałe zostały już wcześniej wspomniane: *Friedrichstadt* w Magdeburgu z 1731 roku oraz wewnętrzna zabudowa Fortu Prusy w Szczecinie z 1727 roku. Autorem wszystkich był generał C. Walrave, ówczesnie najlepszy pruski inżynier wojskowy⁷³². W Szczecinie, Magdeburgu i w jednym z projektów brzeskich nowe założenia urbanistyczne oparte były na schemacie radialnym. Najbardziej regularny był on w Szczecinie (**il. 310**),

---

⁷³¹ Dane na temat pierwotnych koncepcji kwaterunku żołnierzy we *Friedrichstadt* wynikają z opisu do planu Nysy przechowywanego w SHAT Vincennes, 1 V M 209, Neisse dossier et plans 1750-1898, dane z okresu po zakończeniu budowy *Friedrichstadt* – z opisu w planie Nysy z 1789 GStA A 71393

⁷³² W przypadku Szczecina, Magdeburga i Nysy wiadomo, że to Walrave projektował ich fortyfikacje, więc należy również przyjąć jego jako autora koncepcji urbanistycznej. Projekty brzeskie są najpewniej również dziełem Walravego, gdyż formy fortyfikacji są niezwykle podobne do innych jego realizacji. Te z pierwszego projektu wyglądają bardzo podobnie do później zrealizowanych umocnień Koźła, a te z projektu nr. 2 są podobne do płaszcza umocnień przed Redutą Kardynalską, znanego z projektu, lecz nie zrealizowanego w pierwotnej formie. Patrz: Plan von Neisse/ mit allen neuen Wercken, wie Solche bey Ihro Koniglichen Majestat Hohen Anwesenheit Tractiret worden SBB PK X 31027-1

gdzie od kolistego Placu Broni promieniście odchodziło 10 ulic, dzielących zabudowę na 10 wielobocznych kwartałów. Magdeburski *Friedrichstadt* założony w Turm Schanze był odmienny od szczecińskiego zespołu. Wprawdzie i tutaj zabudowa była podporządkowana kolistemu placowi, od którego promieniście rozchodziły się ulice biegnące w stronę fortyfikacji, jednak regularność układu była w sposób znaczący zaburzona – dwie z ulic biegły od fortyfikacji w stronę centrum założenia, omijając plac centralny (**il. 309**). Wynikało to prawdopodobnie z nieregularnego narysu fortyfikacji, w które musiała się wpasować zabudowa cywilna. Najbardziej interesujące z radialnych założeń – brzeskie Nowe Miasto (**il. 311**), jako jedyne nie było oparte o kolisty Plac Broni.

Ważnym elementem nowych przedmieść wojskowych była jednolita zabudowa kwartałów. W Szczecinie miały one być zabudowane identycznymi domami, w układzie kalenicowym, jednokondygnacyjnymi z facjatą mieszczącą pomieszczenie mieszkalne na poddaszu. W Magdeburgu zabudowa była podobna charakterem do szczecińskiej – kwartały zabudowane były 5-osioowymi, 2-kondygnacyjnymi domami w układzie kalenicowym, zaopatrzonymi w facjatę (**il. 316**). Domy te tworzyły ciągłe pierzeje, co przy ujednoczeniu fasad korygowało zaburzenia regularności siatki ulic. Inaczej było w przypadku Nysy - dzięki widokowi Schleuena z 1750 wiadomo, że w Nysie nie planowano pierwotnie zabudowy ciągłej opartej o kwartały zabudowy. *Friedrichstadt* miał być zabudowany wolnostojącym, podłużnymi budynkami, na planie prostokąta, dwukondygnacyjnymi, z dachem mansardowym z użytkowym poddaszem. Takie rozwiązanie, nietypowe dla epoki, wiązało się najpewniej z rezygnacją z budowy domów dla mieszczan, zaopatrzonych w izby dla żołnierzy i z zastosowaniem koszar, jako miejsca zamieszkania dla wojskowych. Zabieg ten był niezbędny, przy planach kwaterunku dla 5000 żołnierzy. Jednak, gdy założenia te zostały skorygowane, powstały jedynie 3 koszary dla znacznie mniejszej liczby żołnierzy. W efekcie tego *Friedrichstadt* zdominowała tradycyjna, kalenicowa zabudowa, tworząca ciągłe pierzeje uliczne.

Pomysł na rozbudowę twierdzy przez założenie ufortyfikowanego przedmieścia, w którym fortyfikacje obejmują regularną zabudowę, pojawił się jeszcze w jednym projekcie z końca XVIII wieku. Był to jeden z projektów generała Lahra na przebudowę ufortyfikowanego przedmieścia w Koźlu (**il. 317**). W jego projekcie z 1797 roku w poszerzonym przedmościu miało się znaleźć 7 prostokątnych bloków zabudowy, przedzielanych 3 ulicami przecinającym się pod kątem prostym. W przedmościu miało być ponadto kilka podłużnych kazamat, umieszczonych równolegle do fortyfikacji. Projekt ten, stosunkowo nieskomplikowany i operujący standartowymi rozwiązaniami, nie został zrealizowany.

5.4.2 Zespoły budynków wojskowych

Oprócz próby budowy odrębnych wojskowych przedmieść, powstawały również mniejsze, regularne zespoły obiektów wojskowych. Najlepszymi przykładami tej tendencji jest zespół koszarowo – magazynowy w Przedmieściu Ząbkowickim w Kłodzku, Górne Miasto w Srebrnej Górze oraz koszary artylerii na Wyspie Mieszczkańskiej we Wrocławiu.

Kłodzki zespół był zlokalizowany między murami Starego Miasta i linią umocnień ciągnącą się od Twierdzy Głównej do brzegów rzeki Nisy (**il. 318**). Jego główna część – dwa magazyny zbożowe i budynek koszar (nr 5), zlokalizowana była pomiędzy murami średniowiecznymi a szpitalem przy klasztorze franciszkańskim. Budynki te tworzyły wschodnią pierzeję ul. Ząbkowickiej. W zachodnią pierzeję tejże ulicy wkomponowany był budynek koszar nr 6. Nieco dalej na wschód usytuowany był, równoległe do szpitala, kolejny budynek koszarowy - nr 7, a kilkadziesiąt metrów dalej na północny wschód, nad brzegiem Nisy, mieścił się ostatni obiekt – piekarnia.

Trzy główne budynki zespołu, leżące przy *Aussere Frankensteiner Gasse*, powstały w specyficznych warunkach terenowych – na stromym stoku wzgórza, którego szczyt zajmowała twierdza główna. W związku z tym z ich budową wiązała się konieczność częściowej niwelacji gruntu. Dolne kondygnacje są od strony ulicy w większości zagłębione w ziemi, a od strony dziedzińca – odsłonięte.

Zespół w Srebrnej Górze umieszczony był poza granicami starej części miasta, pomiędzy jego najwyżej położonymi zabudowaniami a Przełęczą Srebrną (**il. 319**). Tworzyły go 4 duże obiekty koszarowe, 3 umieszczone w jednej linii a czwarty pod kątem 90° w stosunku do nich. Wzdłuż budynków biegła droga wojskowa, komunikująca je z resztą twierdzy⁷³³. Od strony miasta i przełęczy wjazd na teren koszar strzeżony był przez niewielkie wartownie. Przy każdym z budynków, w skarpie znajdowały się 4 niewielkie budynki mieszczące toalety. W narożniku zespołu znajdował się ostatni element – studnia i piekarnia. Na południe od zabudowań koszar biegła stara droga handlowa. Droga ta, pierwotnie wijąca się zakrętami w stronę przełęczy, po wybudowaniu koszar została wyprostowana, tak żeby ułatwić jej ostrzał z koszar. Układ budynków wynikał z potrzeb wojskowych – zabudowania koszar ujmowały w kleszcze cywilną drogę biegnącą w stronę przełęczy – dzięki temu łatwiejsza była kontrola drogi, możliwe było również użycie koszar jako pierwszej linii obrony. Teren pod koszary został przygotowany przez wysadzenie części stoku i utworzeniu tarasu, na którym umieszczono drogę wojskową oraz budynki. Budynek

---

⁷³³ Po 1851 włączona do szosy biegnącej przez przełęcz i dalej w stronę Nowej Rudy. Patrz: Situationsplan und Nivellement der neu projektierten Chausseelinie des Frankenstein-Silberberg-Neuroder Chausseebaus hinter Silberberg, 1851, GStA PK XI HA D 70022

znajdujący się tuż przy przełęczy umieszczony był na płaskim terenie, pozostałe trzy na sporej pochyłości, przez co każda z ich sekcji usytuowana była wyżej od poprzedniej, dzięki czemu budynki te schodkowo wznosiły się w stronę przełęczy. Za budynkami znajdował się wąski pas pustej przestrzeni, kończący się niskim wałem z ławą strzelecką. Stok pomiędzy terenem koszar a drogą handlową w wyniku prac inżynierskich został sztucznie wymodelowany.

Najważniejszym i największym zespołem były koszary artylerii we Wrocławiu na Wyspie Mieszczańskiej, zlokalizowane poza centrum miasta, na jednej z największych wysp odrzańskich (**il. 320**). Wyspa ta była przedzielona na pół umocnieniami składającymi się z dwóch półbastionów połączonych kurtyną, poprzedzonych fosą, przed którą znajdowały się dzieła zewnętrzne. Kompleks składał się z 7 obiektów murowanych - 6 koszar, 1 lazaretu oraz 2 dużych budynków drewnianych - stajni i wozowni, 5 budynków koszarowych tworzyło zamknięty zespół w kształcie trójkąta, którego najdłuższy bok przylegał do głównej ulicy Wyspy Mieszczańskiej (dawna *Werder Strasse*). Dzięki temu dwa główne budynki koszar – nr II i IV - tworzyły długą, jednolitą pierzeję uliczną. Drugi bok trójkąta przylegał do ulicy *An den Kasernen* biegnącej od *Werder Strasse* w stronę fortyfikacji. Pierzeję tej ulicy tworzył drewniany budynek magazynowy, za nim mieścił się następny, a od strony dziedzińca znajdował się murowany budynek koszar – nr V. Trójkąt koszarowy zamykały kolejne budynki –nr III i VI. Pośrodku tego kompleksu znajdował się dziedziniec służący za plac ćwiczeń. Poza tym rdzeniem znajdowały się jeszcze trzy budynki wojskowe – od południowego zachodu umieszczony był budynek lazaretu, a od wschodu, po drugiej stronie ulicy *An den Kasernen* – czworoboczne stajnie oraz budynek koszar nr VII.

Wszystkie wyżej wymienione zespoły zlokalizowane były poza centrum miasta. Spowodowane było to względami wojskowymi – tak duże kompleksy obiektów wojskowych wymagały sporego wolnego terenu na place ćwiczeń i magazyny, oraz musiały być odizolowane od zabudowy cywilnej. W efekcie zespoły te lokalizowane były w na obrzeżach miast, czyli w miejscach dotychczas słabo bądź w ogóle nie zurbanizowanych. Teren kłodzkiego zespołu powstał częściowo na miejscu pierwotnie zajmowanym przez cywilną zabudowę mieszkalną (oba magazyny, koszary nr 5 i 6), częściowo na miejscu szpitalnego ogrodu (koszary nr 7) a częściowo w terenie wcześniej niezagospodarowanym (piekarnia wojskowa nad brzegiem Nysy Kłodzkiej). Teren kompleksu srebrnogórskiego wcześniej zajmował zalesiony stok, istniał tam jeden tylko obiekt – garbarnia. Podobnie było z terenem koszar artylerii we Wrocławiu – wcześniej istniały tam jedynie nieliczne obiekty gospodarcze.

Wyżej opisane zespoły reprezentują trzy różne sposoby na rozwiązanie ważnej dla wojskowej urbanistyki kwestii – powiązania budynków wojskowych z fortyfikacjami. Najbardziej typowo usytuowane są koszary we Wrocławiu. Leżą one bezpośrednio przy fortyfikacjach Wyspy Mieszcząskiej. Dwa z budynków zespołu, koszary nr II i III, tworzące jeden z boków trójkąta koszarowego, umieszczone są wzdłuż kurtyny pomiędzy dwoma półbastionami – jest to najbardziej typowe rozwiązanie. Inaczej umieszczone są obiekty w Kłodzku. Umieszczenie ich przy ulicy skutkowało brakiem bezpośredniego powiązania z obiektami obronnymi. Co więcej, obiekty te były bardzo słabo skomunikowane z najważniejszymi elementami obrony – do Twierdzy Głównej droga wiodła przez miasto, a do twierdzy na Owczej Górze – przez nowy most wojskowy i fragment *Königsheiner Vorstadt*. Zespół ten dobrze skomunikowany był jedynie ze stosunkowo słabymi umocnieniami tzw. Północnej Linii Łącznikowej. Odmiennie od dwóch wyżej opisanych przykładów, był powiązany z fortyfikacjami zespół srebrnogórski. Tam koszary, słabo powiązane przestrzennie z miastem i z twierdzą, zaopatrzone we własne umocnienia, stanowiły element łączący miasto z twierdzą.

5.4.3 Budynki umieszczane wśród zabudowy cywilnej

Częstą sytuacją było budowanie nowych budynków wewnątrz miasta, na niezabudowanych parcelach. Tak zlokalizowana była większość obiektów wewnątrz wałów miejskich w Świdnicy (3 koszary i magazyn zbożowy przy kościele, **il. 54**), część obiektów we Wrocławiu (magazyn zbożowy, **il. 321**, koszary Ballhausu, Klemensa – **il. 322**, Karmelitańskie, Wehnera **il. 323**, i Barbary), koszary i lazaret w Ząbkowicach, w Głogowie koszary przy *Petersbastion* (**il. 324**) oraz 3 budynki magazynowe na Wyspie Tumskiej, a także koszary nr 3 w Nysie. Budynki tak lokalizowane stały często na terenach wcześniej zajmowanych przez ogrody (koszary Wehnera we Wrocławiu na miejscu ogrodu szewca Wehnera, koszary w Głogowie na miejscu części ogrodu klasztoru Franciszkanów), kościoły i tereny przykościelne (koszary Klemensa we Wrocławiu na miejscu kościoła o tej samej nazwie, magazyn zbożowy w Świdnicy na dawnym placu przykościelnym, koszary św. Barbary na miejscu cmentarza przy kościele św. Barbary we Wrocławiu), terenach związanych z gospodarką miejską (3 budynki magazynowe na Wyspie Tumskiej w Głogowie powstałe na terenie dawnego placu drzewnego) bądź też na innej wolnej parceli (magazyn zbożowy we Wrocławiu). Takie lokalizacje były motywowane jedynie faktem istnienia niezabudowanej działki, na tyle obszernej, żeby na niej można było umieścić duży budynek wojskowy. W związku z tym nowe obiekty powstałe na takich parcelach wpisane były w plan miasta w sposób dosyć

chaotyczny, nie tworzyły żadnych specyficznych układów, a z fortyfikacjami były powiązane w sposób przypadkowy. Oczywiście zdarzało się również, że lokalizacja taka wynikała z potrzeb militarnych – najlepszym tego przykładem jest budynek magazynu zbożowego w Świdnicy, który powstał na placu przed kościołem farnym (**il. 54**). Miejsce to wybrał osobiście król Fryderyk II, ponieważ jego zdaniem była to dobra lokalizacja, gdyż magazyn tam stojący był chroniony przed ostrzałem artyleryjskim dzięki bliskości kościoła, którego wysokie mury i dach osłaniały magazyn od strony przedpoła⁷³⁴. Podobnie umieszczenie 3 magazynów w Głogowie, nad brzegiem Odry (**il. 325**), było uzasadnione ze względów logistycznych, co w mniemaniu wojskowych było ważniejsze, niż niedopasowanie do kontekstu urbanistycznego.

5.4.4 Budynki wojskowe lokalizowane równoległe do linii fortyfikacji

Umieszczanie większości budowli wojskowych równoległe do linii fortyfikacji, wewnątrz miasta, było najczęstszą metodą lokalizacji nowych obiektów wojskowych w twierdzy. Lokalizacja taka była najlepsza ze względów wojskowych – bliskość wałów chroniła budynki od zniszczeń powodowanych przez ostrzał artyleryjski (za wyjątkiem ostrzału moździerzowego), umożliwiała obrońcom podczas oblężenia łatwy dostęp do zaplecza magazynowego i mieszkalnego, a w czasie pokoju ułatwiała izolację obiektów wojskowych od cywilnych. Ważnym aspektem była również rzadsza zabudowa krańców miasta, co ułatwiało zdobycie obszernych, niezabudowanych działek, potrzebnych do budowy dużych obiektów wojskowych.

Najłatwiejszymi do zdobycia przez władze wojskowe obszarami, znajdującymi się w pobliżu fortyfikacji były tereny starych, średniowiecznych murów miejskich. Były one własnością miejską i dzięki temu po 1740 roku magistraty, zależne od władzy centralnej, zmuszane były często do ich oddania. Właśnie w terenach średniowiecznego pasa umocnień powstały pierwsze kompleksy budynków wojskowych z lat 40 XVIII wieku – najstarsze koszary w Koźlu, Brzegu, Kłodzku, Nysie i Wrocławiu. Ze średniowiecznymi fortyfikacjami postępowano na dwa sposoby – wyburzano je, aby zrobić miejsce na nowe obiekty, albo obudowywano je nowymi budynkami.

Jedynie w Koźlu zdecydowano się na likwidację starych murów. Plan z ok. 1745 roku pokazuje, że 3 powstałe w 1744 roku koszary stoją na miejscu wyburzonych odcinków muru, który poza tym jest w całości zachowany (**il. 326**). Na późniejszych planach widać postępującą likwidację muru, związaną z kolejno powstającymi obiektami. Ok. 1780 istniały

---

⁷³⁴ Poza tym, wedle mniemania króla, austriaccy artylerzyści podczas oblężenia nie celowałiby w magazyn, bojąc się uszkodzić kościół. Patrz: **Schirrmann 1900**, s. 44, **Radler 1937**, s. 22

już jedynie średniowieczne mury przy pałacu Plattenbergów oraz dwie bramy – Odrzańska i Opawska. Ta ostatnia uległa likwidacji w trakcie budowy kościoła garnizonowego. W Koźlu wyburzenie murów miejskich było konieczne, gdyż w mieście, mającym niewielką powierzchnię, brakowało wolnych miejsc na budowę nowych obiektów wojskowych dla liczego garnizonu.

W pozostałych twierdzach śląskich inaczej traktowano stare mury miejskie. W Brzegu pierwsze koszary, zbudowane w szkieletowej konstrukcji w 1744 roku, dobudowane zostały do muru miejskiego (**il. 35**). Dopiero po 1780 roku, po powstaniu murowanych koszar, odcinek muru w ich okolicy został wyburzony, aby zrobić miejsce dla placu ćwiczeń. Z kolei w Nysie, w trakcie budowy murowanych koszar nr 1 i 2 likwidacji uległ druga, zewnętrzna linia murów miejskich, zaś wewnętrzna stała się ścianą koszar (**il. 40**). Podobnie było w Kłodzku, z tą różnicą, że zwinger między dwoma liniami muru był na tyle szeroki, że nie trzeba było wyburzać zewnętrznej. Wystarczyło obudowanie linii wewnętrznej 42 niewielkimi, murowanymi budynkami koszarowymi (**il. 45, 42**). Analogicznie jak w Nysie i Kłodzku wykorzystano mur miejski we Wrocławiu, dobudowując do niego ok. 1750 roku 4 budynki koszar *Kreuzhofu* (**il. 34**). Takie rozwiązania, jakie zastosowano w Kłodzku, Nysie, Koźlu i Brzegu wynikały z oszczędności – wykorzystując gruby mur jako ścianę nowego budynku oszczędzano na materiałach i kosztach robót murowych. Strategia ta była w pewnym sensie uzasadniona – wznoszenie prowizorycznych, tanich koszar było pożądane w okresie przed wojną 7-letnią, kiedy to była potrzeba wzniesienia niskim kosztem licznych obiektów dla armii. Jako że stary mur miejski, mieścił się na tyłach nowych fortyfikacji, powstałe na jego bazie obiekty wojskowe były jednocześnie dobrze zlokalizowane – równoległe do nowych umocnień.

Po wojnie 7-letniej budowano już mniej prowizorycznie i jedynie 2 obiekty powstały przy murze średniowiecznym - Kazamaty Barbary we Wrocławiu, koszary w Lwówku z lat 1786-87.

Inną strategią umieszczania nowych obiektów było lokowanie ich równoległe do linii nowych fortyfikacji, na ich bezpośrednim zapleczu. Taka lokalizacja wynikała z potrzeb wojskowych i była zgodna z teorią i praktyką architektury obronnej⁷³⁵. Tak położone były nieliczne obiekty sprzed wojny 7-letniej - Nowe Koszary w Świdnicy, dwie kazamaty mieszkalne w obrębie fortyfikacji miasta w Koźlu oraz magazyn zbożowy przy kościele jezuitów w Głogowie. Tendencja do budowy obiektów wojskowych na tyłach fortyfikacji,

---

⁷³⁵ Już w XVI wieku w traktatach fortyfikacyjnych pojawiała się taka lokalizacja koszar, dobrym przykładem jest widok twierdzy z traktatu Gabriello Busca „Della espugnazione et difesa delle fortezze libri due” z 1585 roku. W taki sposób umieszczone były również koszary w twierdzy Palma Nuova.

równoległe do wału, nasiliła się po 1763 roku. Wiązało się to z jednej strony z brakiem miejsca na terenie miasta, a z drugiej strony przebudową fortyfikacji, która w wielu twierdzach zmieniła mocno stosunki przestrzenne wewnątrz pasa obronnego.

Najlepiej obie tendencje widać w Koźlu. W latach 80 powstały tam 4 nowe kazamaty, umieszczone pomiędzy linią dawnego muru miejskiego a fortyfikacjami, równoległe do kurtyn pomiędzy bastionami. Bieg umocnień wpływał nie tylko na ich lokalizację, ale i na plan niektórych z nich, o czym świadczą do dziś istniejące skazamatowane koszary nr 4. Umieszczone w załomie pomiędzy placem broni *Heinrichs Bastion* a kurtyną, swoim planem przypominającym odwróconą literę „L” powtarzały bieg linii fortyfikacji.

Jako że powstałe w latach 80 obiekty bomboodporne nie wystarczały dla garnizonu kozielskiego, zdecydowano o budowie nowych. W analizach z 1797 roku brano pod uwagę wyburzenie części zabudowy cywilnej i budowę na jej miejscu kazamat⁷³⁶. Ten pomysł nie został zrealizowany i zamiast tego gruntownie przebudowano linię fortyfikacji biegnących wokół miasta. W wyniku tego pomiędzy istniejącą już zabudową wojskową a nową linią fortyfikacji powstała szeroka, pusta przestrzeń. W przeciągu kilku lat została ona zabudowana nowymi kazamatami, które podobnie jak wcześniejsze, ulokowane były równoległe do biegu wałów (il. 327, 328).

Na mniejszą skalę podobne procesy zachodziły w innych twierdzach śląskich – rozbudowa fortyfikacji w Świdnicy umożliwiła powstanie na zapleczu drugiej linii umocnień nowych obiektów, z których najbardziej interesujący jest magazyn stojący równoległe do linii obronnej łączącej *Galgen Fort* z fortyfikacjami Starego Miasta (il. 329). Z kolei we Wrocławiu powstały na nowo umocnionej wyspie odrzańskiej (il. 330), w kompleksie fortyfikacji tzw. *Springsternu*, dwie duże kazamaty mieszkalne (oznaczone lit. I, K), garnizonowa piekarnia (oznaczona lit. p) i wozownia artyleryjska (oznaczona lit. r).

5.4.5 Stosunek obiektów wojskowych do kontekstu urbanistycznego

Wyżej wymienione obiekty w różny sposób wpisywały się w istniejącą zabudowę miejską.

Obiekty wolnostojące zwykle wyróżniały się z otoczenia. Najlepszym przykładem jest opisany wcześniej magazyn w Świdnicy przy kościele parafialnym. Budynek ten nie tylko kontrastuje z okoliczną zabudową, ale i konkuruje z dotychczasowymi dominantami urbanistycznymi miasta. Historyczne przekazy mówią jedynie o militarnych powodach takiej

---

⁷³⁶Autorzy analizy piszą nawet o budowie całkiem nowego miasta, na miejscu starego. Nowe miasto miałyby być zabudowane jedynie budynkami bomboodpornymi. Nawet kościoły – katolicki i nowo wzniesiony protestancki, miały być zaopatrzone w bomboodporne sklepienia. Patrz: SBB Denkschriften des Preußischen Generalstabes VII Cosel 89 I – Memoires über die Festung Cosel 1797 tekst nr 3 k. 46

lokalizacji, jednak można sądzić, że były również inne. Zasłonięcie kościoła przez magazyn wojskowy mogło być również manifestacją stosunku króla pruskiego do kościoła katolickiego.

Inny model odnoszenia się do zastanego kontekstu urbanistycznego reprezentowały obiekty powstające w lukach w zabudowie ciągłej. Zwykle wpisywały się w okoliczną zabudowę bez żadnych kontrastów. Typowym przykładem takiego rozwiązania są koszary Ballhausu, Klemensa i Karmelitańskie we Wrocławiu oraz koszary i lazaret w Ząbkowicach.

Zespoły zabudowy wojskowej różnie wpływały na charakter miast, w których powstawały. W Srebrnej Górze nowy zespół oddziaływał znacząco. Zajmował dużą powierzchnię w porównaniu do samego miasta, poszczególne budynki zespołu pod względem wielkości ustępowały jedynie dwóm kościołom - pozostałe obiekty miejskie były znacząco mniejsze. Ponadto regularny układ budynków koszarowych, ich jednolitość wyglądu oraz lokalizacja – tak, że górowały nad miastem – wszystko to sprawiało, że zespół koszar jawił się jako odrębna część miasta, zyskał nawet miano „Górne miasto koszarowe”. Budynki koszar wyróżniały się poza tym kalenicowym układem dachu – najpewniej pod ich wpływem również miasto uzyskało taką zabudowę⁷³⁷.

W Kłodzku było nieco inaczej. Wprawdzie duże budynki koszar i magazynów również wyróżniały się spośród pozostałej zabudowy miejskiej, jednak nie dominowały tak bardzo jak w Srebrnej Górze. Znaczną dla nich konkurencją w widoku miasta były klasztory, kościoły i ratusz. Jednak budynki te nadały zupełnie nowy charakter Przedmieściu Ząbkowickiemu - tak duży zespół budynków w układzie kalenicowym wyróżniał się na tle tradycyjnej, szczytowej zabudowy dominującej tam do tej pory. Pomogła w tym również lokalizacja na stromym stoku górskim – dzięki temu budynki te nie były niczym przesłonięte od strony rzeki. Od chwili przebudowy ta część miasta miała wygląd bardziej zbliżony do typowego dla miast pruskich. W widokach z końca XVIII widać wyraźnie dominację kalenicowej zabudowy wojskowej w tej części miasta. Nawet dzisiaj, po likwidacji dwóch elementów tego zespołu (koszar nr 6, piekarni wojskowej oraz dachu magazynu nr 2), pozostałe obiekty są głównym motywem w widoku miasta od strony północno wschodniej. Innym, równie ważnym aspektem związanym z powstaniem kompleksu budynków wojskowych na Przedmieściu Ząbkowickim było uporządkowanie dosyć chaotycznej zabudowy ulicy Ząbkowickiej

---

⁷³⁷ Część z domów w górnej części miasta uzyskała układ kalenicowy już pod koniec XVIII wieku, w okresie prosperity miasta związanej z budową twierdzy, reszta budynków dopiero podczas odbudowy miasta ze zniszczeń związanych z oblężeniem w roku 1807.

zewnątrznej (*Äussere Frankensteiner Gasse*), poza tym ulica ta, jako ważna z powodów militarnych, już w latach 50 XVIII została wybrukowana⁷³⁸.

Największy i najważniejszy z opisanych zespołów – wrocławski - paradoksalnie miał najmniejszy wpływ na otoczenie. Zespół ten, mimo że stosunkowo rozległy, ulokowany był stosunkowo daleko od miasta, w mało eksponowanym miejscu. Na widokach miasta od północy widać tylko fragmenty tych budynków a w sylwecie miasta nadal dominuje Uniwersytet⁷³⁹. Również regularność układu oraz jednolitość kalenicowej zabudowy zespołu nie mogły znacząco wpłynąć na charakter miasta. Jedynie w skali Wyspy Mieszczańskiej było inaczej. Wprawdzie również na widokach tej wyspy koszary nie stanowią istotnego elementu, gdyż były schowane w głębi, za fortyfikacjami oraz przemysłową zabudową przyportową, jednak jeśli chodzi o ich wpływ na sieć ulic, skalę zabudowy i jej charakter, to zespół ten znacząco je zmienił. Główna ulica wyspy - *Werder Strasse*, została przedłużona o 100% swojej wcześniejszej długości – prosty bieg nowego odcinka stał w znacznym kontraście do starszej, nieregularnie biegnącej części. Ponadto długie, surowe fasady koszar nr IV i VI nadały jej dosyć monumentalny charakter. Powstało również pierwsze wnętrze urbanistyczne, jakim był plac ćwiczeń wewnątrz trójkąta koszar. Wytyczona została również nowa ulica, biegnąca od *Werder Strasse* pomiędzy stacją artyleryjską a wozownią w stronę fortyfikacji i koszar nr VII.

Najlepiej w kontekst urbanistyczny wpisywały się odwachy. Lokalizowane były najczęściej na rynku, w pobliżu ratusza⁷⁴⁰. Było to wprawdzie wymuszone względami militarnymi, gdyż rynki miejskie zamieniane były wówczas na place ćwiczeń, poza tym jako główne place w każdym mieście były najlepszym miejscem na powstanie obiektów pełniących funkcję policyjną⁷⁴¹. Jednak taka lokalizacja wartowni upodabiała je do innych obiektów, które otaczały wówczas ratusze – wag miejskich, bud śledziowych, kramów etc.

5.3 Związki między urbanistyką wojskową i cywilną na Śląsku w XVIII wieku

Zagadnienia urbanistyczne, jakie związane są z powstającymi na Śląsku budynkami wojskowymi, nie mogą być zrozumiane bez uwzględnienia innych zjawisk urbanistycznych, dziejących się wówczas na Śląsku. Do najważniejszych zaliczają się: budowa nowych osiedli związana z rozwojem przemysłu na Górnym Śląsku, powstanie osad Braci Morawskich oraz

---

⁷³⁸ Kahlo 1757, s. 131

⁷³⁹ Interesujące jest, że właśnie budynek Uniwersytetu miał być pierwotnie miejscem lokalizacji koszar. Patrz: Hinrichs 1909, s. 52

⁷⁴⁰ Tak umieszczone były odwachy min. w Chojnowie, Jaworze, Koźlu, Oławie, Ścinawie, Świdnicy, Wołowie i Wrocławiu.

⁷⁴¹ Lokalizacja taka była poparta zarówno praktyką oraz teorią architektury wojskowej, patrz: Martius 1698, s. 262-263

przebudowa miast, związana z ich licznymi pożarami i zniszczeniami w trakcie wojny 7-letniej, oraz z nowymi przepisami przeciwpożarowymi (1776 rok⁷⁴²) której głównym elementem była zamiana typowej do tej pory zabudowy szczytowej na kalenicową.

Pierwszy z procesów – budowa nowych osad przemysłowych – związany był falą tzw. kolonizacji wewnętrznej, która obejmowała swoim zasięgiem kilka regionów w państwie pruskim⁷⁴³. Eksploatacja bogactw naturalnych Górnego Śląska leżała w polu zainteresowań króla pruskiego, istniał tam jednak niedostatek siły roboczej, zarówno fachowej jak i niewykwalifikowanej. Aby to zmienić, zaczęto sprowadzać osadników z państw ościennych oraz budować dla nich nowe osiedla. Spośród nich najbardziej interesujące są Kup i Jedlica, których plany wykonał Johann Martin Pohlmann, oraz Pokój, którego projekt jest dziełem Schirrmeistra. Wszystkie trzy osady mają plan radialny, który wywodzi się najprawdopodobniej z francuskich radialnych założeń miejsko-parkowych. Ważnym elementem związanym z tymi osadami była zabudowa. Tworzyły ją identyczne budynki, projektowane przez architektów urzędników, zwykle tych samych, którzy byli odpowiedzialni za plan miejscowości⁷⁴⁴.

Drugie z charakterystycznych dla urbanistyki XVIII-wiecznego Śląska zjawisk, to osadnictwo Braci Morawskich. Na Śląsku powstały wtedy 4 osady tej grupy religijnej – Godnów koło Bolesławca (1743⁷⁴⁵), Piława Górna (1743), Pawłowiczki (1770-72)⁷⁴⁶, oraz Nowa Sól (1744)⁷⁴⁷. Układ przestrzenny 3 pierwszych osad wzorowany jest na układzie macierzystej osady, łżyckiego Herrnhut. Tam w centrum miejscowości był kwadratowy plac, pośrodku którego znajdował się Dom Modlitw, otoczony przez zabudowę składającą się z podobnych do siebie budynków mieszkalnych, od placu centralnego odchodziły ulice, po dwie od każdego z narożników. W niedużej odległości od placu centralnego znajdował się również cmentarz. Budynki osad nie tworzyły ciągłych pierzei ulicznych - stały w jednej linii, ale w pewnej od siebie odległości. Regularność układu osad potęgowana była architekturą – budynki stały w regularnych odstępach, miały tę samą ilość kondygnacji, ilość osi okiennych, wysokość kalenic, formę dachów oraz bardzo zbliżoną do siebie dekorację⁷⁴⁸.

---

⁷⁴² Czaplinski, Kaszuba, Wąs, Żerelik 2002, s. 209

⁷⁴³ Należy tu wymienić między innymi kolonizację na północ od Kostrzyna położonego przełomu Odry (Oderbruch), która nastąpiła po osuszeniu tego terenu w latach 1746-53 oraz przełomu Warty (Warthebruch) w okolicach Gorzowa Wielkopolskiego, po jego osuszeniu w latach 1767-82, patrz: Fleischhauer, Horts 2004, s. 32, 36

⁷⁴⁴ Adamska 2004 s. 35 – 42; Kozina 2004, s. 171-181

⁷⁴⁵ Büllow 1941 s. 28-29

⁷⁴⁶ Schlenger 1933, s. 94

⁷⁴⁷ Schulz, s. 247

⁷⁴⁸ Więcej o architekturze i urbanistyce osad herrnhuckich w: Huminiak 2004, s. 51-113

Trzecim z ważnych procesów urbanistycznych jest przebudowa miast śląskich związana z falą pożarów. Pożary, które w wyniku wojen lub z przyczyn naturalnych często dotykały miasta śląskie w XVIII wieku, spowodowały wprowadzenie nowych przepisów zakazujących stosowanie w miastach budynków drewnianych i szkieletowych, krytych strzechą⁷⁴⁹. Przepisy te wymuszały również budowę w układzie kalenicowym, zamiast popularnego wcześniej na Śląsku układu szczytowego⁷⁵⁰. Dodatkowo prowadzenie odbudowy spalonych miast zostało powierzone architektom z urzędów budowlanych, co skutkowało powstaniem zabudowy miast jednolitej gabarytowo i stylistycznie. Architekci ci już w pierwszych latach rządów pruskich odbudowując spalone miasta, kierowali się doświadczeniami zdobytymi podczas pracy w innych prowincjach państwa pruskiego, gdzie już wcześniej zaczęto podczas odbudowy miast wprowadzać zabudowę kalenicową oraz standaryzować wygląd poszczególnych kamienic⁷⁵¹. Miasta śląskie zaczęły zmieniać charakter swej zabudowy, upodabniając się do miast z innych dzielnic państwa pruskiego.

Te trzy wyżej wymienione procesy w różnym stopniu wpływały na rozwiązania urbanistyczne stosowane na Śląsku przez budowniczych wojskowych.

Nieliczne tylko aspekty urbanistyki wojskowej nie miały odbicia w rozwiązaniach cywilnych. Należy tu wspomnieć jedynie o lokalizacji nowych budynków w ścisłym przestrzennym i funkcjonalnym związku z fortyfikacjami. Było w przypadku obiektów cywilnych niepotrzebne oraz niemożliwe - dla cywilnego funkcjonowania fortyfikacje nie miały żadnego znaczenia, a tereny na bezpośrednim zapleczu fortyfikacji były z reguły własnością wojska. Poza tym aspektem związku pomiędzy urbanistyką cywilną i wojskową na Śląsku są liczne. Na początek należy wspomnieć o tym, że istniała duża grupa budowniczych, projektujących zarówno na potrzeby wojska, jak i na potrzeby cywilne. Jako przykład należy wymienić inżyniera majora Francky oraz braci Rottengatter, którzy wspólnie byli autorami odbudowy Koźła po jego zniszczeniu w trakcie oblężenia w 1745 roku⁷⁵². Innym przykładem może być działalność Johanna Martina Pohlmana, który był twórcą planu osad Kup i Jedlice⁷⁵³, a jednocześnie projektował duże zespoły obiektów wojskowych, w których realizował zasady wojskowej urbanistyki. Poza personalnymi związkami można również znaleźć liczne analogie formalne, pomiędzy cywilnym i wojskowymi kompleksami urbanistycznymi. Najbardziej

---

⁷⁴⁹ Porządek o bezpieczeństwie pożarowym z 1776 roku. Patrz: **Czapliński, Kaszuba, Wąs, Żerelik 2002**, s. 209

⁷⁵⁰ Tak przebudowano liczne miasta, jako przykłady wymienić można: Kowary, Polkowice, Wołów, Jawor, Chojnów, Trzebnicę

⁷⁵¹ Wzorem dla odbudowy miast brandenburskich było Krosno Odrzańskie odbudowane po pożarze w 1708 roku. Patrz: **Renisch 2001**, s. 28-32

⁷⁵² **Weltzel 1866**, s. 283

⁷⁵³ **Kozina 2004**, s. 172-174; **Adamska 2004** s. 37

interesujące są związki pomiędzy osadami herrnhuckimi a urbanistyką wojskową. W obu znaleźć można jedną, wspólną cechę, niespotykaną we wcześniejszej urbanistyce miast śląskich, operowanie w przestrzeni miejskiej dużymi, wolnostojącymi obiektami, które wpisują się w siatkę ulic i bloki zabudowy, ale nie tworzą ciągłych pierzei. Taki sposób był odmienny od dotychczasowej praktyki.

Szczególne podobieństwo wykazać można pomiędzy osadą Braci Morawskich w Nowej Soli a zabudową *Friedrichstadt* w Nysie. Obie te osady miały plan regularny, choć ignorujący symetrię. W Nysie nowa część miasta wypełniała teren pomiędzy dwiema liniami umocnień, a w Nowej Soli – obrzeża starej miejscowości. W obu miejscach ograniczono się do wytyczenia prostych ulic, przecinających się pod kątem 90°. Ulice te zabudowano (Nowa Sól, **il. 331**⁷⁵⁴) bądź też planowano zabudować (*Friedrichstadt* w Nysie, **il. 314**) dużymi, wolnostojącymi, identycznymi budynkami w układzie kalenicowym. Oba te założenia powstały w podobnym czasie i widać w nich takie samo dążenie do uporządkowania zabudowy (proste ulice wypełnione jednolitą zabudową), przy jednoczesnej rezygnacji ze sztucznej geometrii (**il. 332**). Taka tendencja była przejawem specyficznego pragmatyzmu, obecnego w urbanistyce pruskiej w XVIII wieku. Doskonałą analogią dla Nowej Soli i *Friedrichstadt* są rozbudowy Poczdamu, poszerzonego trzykrotnie przez Fryderyka Wilhelma I w latach 1720-34 oraz rozszerzenie Berlina z lat 1673-1722 (dzielnice *Friedrichstadt* i *Dorotheenstadt*)⁷⁵⁵. Również tam zadowalano się wytyczeniem prostych ulic, przecinających się pod kątem 90° i nie dążono do tego, żeby nowe elementy tworzyły regularną kompozycję. Przykładem innego trendu w urbanistyce pruskiej - tworzenia regularnych i symetrycznych układów miejskich, są radialne projekty Nowego Miasta w Brzegu (**il. 311**) oraz Jedlicy (**il. 333**) i Kup. Jednak o ile projekty osad górnośląskich były wzorowane na współczesnych wzorach, głównie francuskich⁷⁵⁶, to brzeskie Nowe Miasto należy traktować jako późny przykład realizacji wywodzących się jeszcze z włoskiego renesansu koncepcji idealnego miasta-twierdzy.

Inną analogią dla urbanistyki wojskowej jest fryderycjańska przebudowa miast śląskich, związana ze zmianą przepisów pożarowych. Liczne miasta śląskie zyskały wówczas zupełnie nowe oblicze - wyrównaną linię zabudowy, ujednoliconą wysokość kalenicowo ustawionych dachów, zbliżony wygląd fasad. Również budynki wojskowe powstające od początków panowania pruskiego na Śląsku zachowywały te reguły. Dzięki temu często

---

⁷⁵⁴ Twórcą planu Nowej Soli jest inżynier z Urzędu Budowlanego w głogowskiej Kancelarii Wojenno-Dominialnej.

⁷⁵⁵ Hahn 2003, s. 39-40; Keil 2003, s. 10-12

⁷⁵⁶ Kozina 2004, s. 172

budynki wojskowe, zwłaszcza powstające w zespołach, były podobne do nowej zabudowy miejskiej. Skutkowało to często upodobnieniem miast Śląskich do miast innych prowincji państwa pruskiego – Brandenburgii, Pomorza czy też Prus Wschodnich. Model stworzony w Poczdamie, gdzie koszary, lazarety etc. umieszczone w pierzei ulicznej nie odróżniały się od sąsiadujących z nimi kamienic mieszczańskich, stosowany był również na Śląsku.

5.4 Waga procesów urbanistycznych związanych z wojskiem

Większość z interesujących projektów urbanistycznych związanych z działalnością wojskowych budowniczych na Śląsku nie została zrealizowana. Tak było z Nowym Miastem w Brzegu czy też umocnionym przedmieściem w Koźlu. Część ze zrealizowanych zespołów nie dotrwała do naszych czasów – tak jest z zabudową wojskową we Wrocławiu (Wyspa Mieszczańska) Nysie (*Friedrichstadt*) czy Głogowie. Jednak istniejące zespoły obiektów wojskowych, bądź ich fragmenty do dziś są ważnymi elementami układu przestrzennego miast, w których funkcjonują. Są to pozostałości dużych zespołów wojskowych w Kłodzku, Koźlu i Srebrnej Górze, i mniejszych – w Ząbkowicach, Lwówku i Świdnicy. Czasem obiekty dziś nieistniejące są dostrzegalne dzięki wpływowi na otoczenie miejskie, jakie miały w czasie swojego istnienia. Tak jest np. z kompleksem budynków przy dawnej Bramie Fryderyka we Wrocławiu, które zanim znikły, stały się zaczątkiem zabudowy dzisiejszej ul. Sienkiewicza. Podobnie było, również we Wrocławiu, z kompleksem Koszar Artylerii na Wyspie Mieszczańskiej, które były ośrodkiem, od którego rozrastała się zabudowa wojskowa tej części miasta, w dużej mierze do dzisiaj zachowana. Podobna sytuacja ma miejsce również w Nysie z dawną zabudową *Friedrichstadt*, oraz na mniejszą skalę również w Świdnicy z zabudową wokół XVIII-wiecznego magazynu przy Kościele Pokoju. Widać więc, że mimo intensywnych przemian związanych likwidacją fortyfikacji w XIX wieku i mimo zniszczeń wojennych, ślady przemian w tkance miejskiej związanych z XVIII-wieczną zabudową wojskową są jeszcze zauważalne.

Zakończenie

Różnorodność problemów związanych z budynkami wojskowymi powstałymi na Śląsku w omawianym okresie skłania do podjęcia próby określenia pozycji tej grupy budowli względem całości ówczesnej architektury Śląska.

Wydaje się, że budowle wojskowe, omówione w tej pracy, miały silniejsze związki ze swoimi cywilnymi odpowiednikami, niż z innymi rodzajami architektury militarnej. Widać to doskonale na przykładzie koszar i magazynów wojskowych. Pierwsze z nich odnieść można do powstających licznie nowych cywilnych obiektów mieszkalnych, takich jak domy pracy przymusowej (np. w Kluczborku, 1777-79⁷⁵⁷), sierocińce (np. w Bolesławcu, 1754⁷⁵⁸), domy mieszkalne dla robotników (np. wielorodzinne domy w Zielonej Górze, lata 80. XVIII w.⁷⁵⁹) lub domy w osadach przyfabrycznych (np. w Jedlicy). Wszystkie te obiekty zbliżała do koszar zarówno forma, jak i funkcja – były to okazałe budynki, oferujące schronienie dużej liczbie ludzi jednocześnie. Koszary wyróżniało to, że często formowano z nich wielkie, zwarte kompleksy zabudowy wojskowej. Takie zespoły uznać można za pierwowzory osiedli mieszkaniowych. Były to pierwsze na Śląsku obiekty, które planowano dla setek, a nawet tysięcy ludzi – koszary na Wyspie Mieszcząńskiej we Wrocławiu zamieszkiwało prawie dwa tysiące żołnierzy. Jedynym podobnym zjawiskiem w ówczesnej śląskiej architekturze była działalność budowlana Herrnhutów (Braci Morawskich). Jednak ich osiedla planowane były dla dużo mniejszej liczby mieszkańców i miały mniejszą skalę. Inną cechą specyficzną wyłącznie dla budowli koszarowych było dążenie do standaryzacji i nacisk na rozwiązania ułatwiające zachowanie higieny i zdrowia, takie jak właściwa wentylacja, oświetlenie itp.

Obiekty magazynowe należące do wojska nie różniły się zbyt wiele od tych budowanych na użytek cywilny. Podobnie jak w przypadku koszar, również magazyny wojskowe wyróżniała przede wszystkim skala – należały do największych powstałych na Śląsku. Jako że magazyny wojskowe powstały najszybciej, stały się wzorem dla następnych, cywilnych. Najważniejszym wzorcem był magazyn zbożowy we Wrocławiu – jego wpływ widać jeszcze w architekturze magazynów XIX wieku⁷⁶⁰. Inne obiekty służące zaopatrzeniu wojska można porównać z rodzącą się wówczas architekturą przemysłową. Czymże, jeśli nie fabryką, była duża wojskowa piekarnia? Kozielska piekarnia, wyposażona w sześć pieców, mogła wypiec sześć tysięcy chlebów dziennie, co jest już produkcją na skalę przemysłową.

---

⁷⁵⁷ **Hinrichs 1909**, s. 36

⁷⁵⁸ Dzieło mistrza murarskiego Gottfrieda Zahna. Patrz: **Heckmann 1998**, s. 38

⁷⁵⁹ **Severin 1922**, s. 32-35

⁷⁶⁰ **Bimler 1931 B** s. 51

Rolę budownictwa wojskowego powstającego na Śląsku określa również jego wpływ na architekturę wojskową innych części państwa pruskiego. Widać go przede wszystkim w budownictwie wojskowym ziem polskich zdobytych w wyniku rozbiorów. Do ochrony nowych nabytków zastosowano rozwiązania wypracowane na Śląsku, a wprowadzali je w życie inżynierowie, którzy tam właśnie zdobyli doświadczenie. Dobrym przykładem jest twierdza w Grudziądzu, której budowniczym od 1776 roku był inż. Gonzenbach, pracujący wcześniej w Srebrnej Górze. Twierdza ta, przestrzennie niezależna od leżącego przy niej miasta, była w całości skazamatowana. Widać w tym podobieństwo do Srebrnej Góry. Kazamaty, docenione i po raz pierwszy szeroko zastosowane na Śląsku, były od lat 80. stosowane często również w innych twierdzach. Nawet stara i od dawna nie modernizowana twierdza Piława uzyskała kazamaty w trakcie przebudowy w latach 1790-1805, prowadzonej przez wcześniej wspomnianego Gonzenbacha⁷⁶¹.

Znaczenie śląskiego budownictwa wojskowego w omawianym okresie uwypuklić można także przez jego porównanie z budownictwem wojskowym powstającym w krajach sąsiednich, zwłaszcza w pozostających pod panowaniem austriackim Czechach i na Morawach oraz w Polsce, w okresie poprzedzającym jej upadek. W krajach tych budynki wojskowe były architektonicznie bardziej interesujące. Widać to zwłaszcza na przykładzie budynków wojskowych powstałych w Polsce. Za rządów króla Stanisława Augusta Poniatowskiego wzniesiono ich tam niezbyt wiele, pod względem artystycznym stały one jednak zdecydowanie wyżej od najbardziej interesujących przykładów śląskich. Wspomnieć tutaj należy dwie realizacje projektu Stanisława Zawadzkiego: koszary dla Artylerii Konnej Gwardii na Nalewkach w Warszawie, z lat 1784-88⁷⁶² oraz koszary w twierdzy Kamieniec Podolski, z lat 1782-1792⁷⁶³. Również mniejsze obiekty wojskowe, takie jak wartownie, przewyższały klasą architektoniczną swe śląskie odpowiedniki, co widać na przykładzie odwachu na rynku poznańskim z lat 1786-1787⁷⁶⁴.

W porównaniu z architekturą wojskową powstającą w Czechach śląskie przykłady wypadają znacznie lepiej. Jednak oglądając koszary, magazyny wojskowe, lazarety i inne tego typu budynki, istniejące do dzisiaj w Josefovie, Hradcu Kralove czy Terezynie, widać wyraźnie, że ich projektanci byli mniej ograniczeni budżetem, niż twórcy analogicznych budynków na Śląsku. Tę swobodę widać zwłaszcza w analizie urbanistyki wojskowej, zwłaszcza takich zespołów, jak twierdze Josefov i Terezin. Nawiązywały one do sięgającej

---

⁷⁶¹ **Hoburg 1858**, s. 280

⁷⁶² **Malinowska 1953**, s.18-19

⁷⁶³ **Milobędzki 1978**, s. 43; **Król 1935**, t. 1 s. VI

⁷⁶⁴ **Ostrowska-Kęblowska 1982**, s. 97-98

XVI wieku tradycji idealnych miast-twierdz. Dążenie do regularności zabudowy wojskowej widać również w twierdzy Hradec Kralove, co jest tym bardziej znaczące, że twierdza ta, w odróżnieniu od wcześniej wspomnianych, nie powstała na surowym korzeniu, lecz na bazie istniejącego już miasta o średniowiecznej genezie.

W ponad sześćdziesięcioletnim okresie, trwającym od 1740 do 1807 roku, tereny Śląska były świadkiem powtarzających się po sobie wojen i okresów pokoju, wypełnionych intensywnymi zbrojeniami. O „filozofii” pruskich wojskowych tego czasu najlepiej świadczy grafitti anonimowego żołnierza, umieszczone na ścianie jednego z kozielskich koszar: „*Allezeit-kriegsbereit*”⁷⁶⁵. Ta gotowość do wojny była efektem procesu militaryzacji życia w państwie, rozpoczętego na początku XVIII wieku, a kontynuowanego ze wzmożoną siłą pod rządami Fryderyka Wilhelma I i Fryderyka II⁷⁶⁶. Powstanie niezwykle licznych budynków wojskowych na Śląsku w latach 1740-1807 doskonale obrazuje postępy tego procesu. Budowle te były przecież nie tylko wynikiem militaryzacji, lecz także jej nośnikiem.

Punkt ciężkości pracy spoczywał na zagadnieniach architektonicznych i urbanistycznych, związanych ze wzniesionymi w tym okresie budynkami wojskowymi. Jej autorowi pozostaje mieć nadzieję, że kwestie specyfiki rozwiązań architektonicznych związanych z koszarami, magazynami, kazamatami, bramami fortecznymi, wartowniami i kościołami garnizonowymi oraz ogólne problemy urbanistyczne, które niosło za sobą powstanie licznych budynków wojskowych, zostały naświetlone w sposób wystarczający.

Procesy związane z opisywanymi obiektami wojskowymi nie zakończyły się oczywiście w roku 1807 – wręcz przeciwnie: w XIX i XX wieku powstały na Śląsku dalsze liczne przykłady budownictwa militarne, z którymi wiąże się zdecydowanie większa ilość problemów badawczych⁷⁶⁷. Dalsze badania nad architekturą wojskową mogą być także prowadzone przez historyków sztuki, jednak z punktu widzenia piszącego te słowa rozwinięcia wymagają przede wszystkim kwestie związane z funkcjonowaniem wojska w osiemnasto- i dziewiętnastowiecznych garnizonach śląskich. Jest to zadanie, którym powinni zająć się przede wszystkim historycy. Powinni oni zbadać, w jaki sposób wojsko wpłynęło na gospodarkę, strukturę ludności, warunki i sposób życia mieszkańców miast garnizonowych.

---

⁷⁶⁵ Znajduje się na poddaszu dawnych koszar w Koźlu, obecnie domu mieszkalnego przy ul. Targowej 5. Pisownia zgodna z oryginałem.

⁷⁶⁶ Salmonowicz 1998, s. 161-162

⁷⁶⁷ Do tej pory, poza nielicznymi wyjątkami, zespoły tych obiektów nie zostały opracowane, choć w pełni na to zasługują. Stosunkowo najobszerniej opisano architekturę wojskową XIX i XX wieku we Wrocławiu, przede wszystkim w postaci haseł dotyczących poszczególnych budynków znajdujących się w Atlasie Architektury Wrocławia i Encyklopedii Wrocławia. Poza tym w ramach seminarium prowadzonym przez panią dr Agnieszkę Kos-Zabłocką w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego pisane były w 2005 roku dwie prace poświęcone koszarom z ok. 1900 r. w Oleśnicy i we Wrocławiu na ul. Koszarowej.

Żołnierze stacjonujący w tych miastach stanowili wówczas dość liczną grupę, dorównującą, a czasem przewyższającą liczebnością cywili. Było to oczywiście obciążenie dla mieszczan, którzy – ograniczani w swoich prawach – musieli dźwigać ciężary kwaterunku i obsługi garnizonu. Były jednak także pozytywne aspekty obecności wojskowych w miastach. Trudno uwierzyć, żeby istnienie we Wrocławiu garnizonu, liczącego sześć tysięcy żołnierzy, którym regularnie wypłacano żołd, nie wpłynęło pozytywnie na drobny handel. A nawet jeśli we Wrocławiu, w końcu wielkiej metropolii żyjącej głównie z handlu tranzytowego, nie było to znacząco odczuwalne, to było tak na pewno w mniejszych miastach, gdzie stała obecność żołnierzy wpływała pozytywnie na dochody poszczególnych mieszczan i całej komuny⁷⁶⁸.

Równie interesujące byłoby wnikliwe zbadanie tej specyficznej społeczności, jaką stanowiła armia stacjonująca wówczas na Śląsku. Ciekawym tematem wydają się być kwestie żołnierzy cudzoziemców i ich dożywotniego przywiązania do armii, problem rodzin żołnierskich mieszkających na stałe w koszarach, czy też kadry oficerskiej i jej wpływu na obyczajowość, zwyczaje i mody panujące w mieście garnizonowym, w którym stacjonowało wojsko.

Inny temat, który wymaga opracowania przez historyka, to licznie zachowane archiwalia dotyczące budowy fortyfikacji na Śląsku w omawianym okresie, na które autor pracy natknął się podczas kwerend w Geheimes Staatsarchiv w Berlinie. Szczególnie ważny wydaje się być zespół akt z lat 1745-1756, bardzo dobrze dokumentujący wszystkie działania związane z twierdzami śląskimi w tym okresie. Jako że budynków, które były przedmiotem niniejszej pracy, dotyczy jedynie drobna część tego zespołu, został on jedynie pobieżnie przejrany. Już nawet wyniki tej uproszczonej kwerendy pozwoliły na ustalenie licznych nowych faktów związanych z pobocznym dla niniejszej pracy zagadnieniem, jakim są dzieje rozbudowy twierdz śląskich. Można przypuszczać, że dokładne zbadanie tego zbioru przez historyka-archiwistę umożliwiłoby historykom architektury, zajmującym się budownictwem wojskowym, właściwe spojrzenie na rozwój twierdz śląskich w tym bardzo ważnym okresie, poprzedzającym wojnę siedmioletnią⁷⁶⁹.

Drugi duży zespół archiwaliów, który został wykorzystany w tej pracy i który może być doskonałym punktem wyjścia do dalszych, bardziej szczegółowych badań, to zbiór „Denkschriften des Preußischen Generalstabes” przechowywany w Staatsbibliothek w Berlinie. Zawiera on liczne informacje związane z rozbudową twierdz z przełomu XVIII i

---

⁷⁶⁸ Przykładem może być miasto Srebrna Góra, które mocno rozwinęło się po wybudowaniu twierdzy, a po jej likwidacji i wycofaniu garnizonu w 1867 roku przeżyło poważny kryzys. Patrz: **Przerwa 2001**, s. 24-25, 35

⁷⁶⁹ Wprawdzie pod koniec XIX wieku wydano drukiem część akt dotyczących tego tematu, jednak był to ich wybór i zdecydowana większość dokumentów nie została opublikowana. Patrz: **Volz, Künzel 1899**

XIX wieku oraz analizy funkcjonowania tych twierdz, pisane przez oficerów Sztabu Generalnego Kwatermistrza. Dzięki temu można będzie przebadać funkcjonowanie twierdzy w jej słabo do tej pory poznanym aspekcie – jako skomplikowanego zespołu urządzeń przemysłowych, których celem jest obsługa garnizonu w czasie pokoju i armii polowej w czasie wojny.

Spośród prawie 300 budynków wojskowych wzniesionych na Śląsku w latach 1740-1807 do dnia dzisiejszego zachowało się jedynie 32, co stanowi ok. 10 % ich pierwotnego zasobu. Tak niewielka liczba istniejących zabytków dawnej architektury wojskowej związana jest z jednej strony z ich specyfiką, a z drugiej z powszechną nieświadomością ich znaczenia dla architektonicznego dziedzictwa Śląska. Temu drugiemu czynnikowi należy przypisać takie fakty, jak sukcesywne wyburzanie w 50. latach XX wieku koszar w Nysie, zniszczenie w latach 70. doskonale zachowanego budynku magazynu zbożowego w Świdnicy, czy dewastujące strukturę zabytkową remonty koszar w Srebrnej Górze, przeprowadzone około 1990 roku. Również niewiedza sprawiła, że wybudowany w 1764 roku drugi wojskowy magazyn zbożowy w Świdnicy został w 1999 roku wyburzony za wiedzą i pozwoleniem konserwatora zabytków. Nadzieją autora tej pracy jest, że wiedza w niej zgromadzona pozwoli uniknąć w przyszłości podobnych sytuacji i spowoduje, że zabytki budownictwa wojskowego, nie narzucające się nazbyt skomplikowaną bryłą i nadmiernie obfitą dekoracją, potraktowane zostaną jako skromne, lecz godne uwagi elementy dziedzictwa przeszłości.

BIBLIOGRAFIA

- Acta Borussica** Acta Borussica. Denkmäler der Preußischen Staatsverwaltung im 18. Jahrhundert. Getreidehandelspolitik. t. 2, Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung Brandenburg Preußens bis 1740 Berlin 1901; t. 3, Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung Brandenburg Preußens 1740-1756, Berlin 1910; t. 4, Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung Brandenburg Preußens 1756-1806, Berlin 1931
- Adams, Pepper 1994** **Adams** Nicolas, **Pepper** Simon, The Fortification Drawings, w: The architectural drawings of the Antonio da Sangallo the Younger and his circle, Vol. 1, Fortification, Machines, and Festival Architecture, New York 1994
- Adamska 2004:** **Adamska** Monika Ewa, XVIII-wieczny zespół mieszkaniowy w Jedlicach jako przykład fryderycjańskiego osadnictwa hutniczego w dolinie rzeki Małej Panwi, w: Architectus, nr 1 (15) 2004
- Adler 1990:** **Adler** Horst, Schweidnitz in Alten Ansichten, Zaltbommel 1990
- ALBK 1999:** Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, Leipzig 1999
- Angermann 1766:** Johann Gotthilf Angermann, Königl. Preuß. Land=Bau Meister des Fürstenthums Minden, und der Grafschaften Ravensburg, Lingen un Tecklenburg; Allgemeine practische Civil Bau Kunst, welche zum Vortheil aller Haus Wirthe und Bau Verstandigen abgefasset worden, Halle 1766
- Architettura 1988:** L'Architettura militare veneta del Cinquecento, Milano 1988
- Arszyński 1995:** **Arszyński**, Marian, Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230-1454), Toruń 1995
- Asmus 2002:** **Asmus**, Helmut, 1200 Jahre Magdeburg: von der Kaiserpfalz zur Landeshauptstadt. t. 2 1631-1848, Halberstadt 2002
- Bahlcke 2001:** **Bahlcke** Joachim, Śląsk i Ślązacy, Warszawa 2001
- Bartz 1810:** **Bartz**, Carl Friedrich, Taschenbuch oder Wegweiser für Gross Glogau zum Gebrauch für Fremde und Einheimische, Breslau 1810

- Bélidor 1729:** de **Bélidor** Bernard Forest, La Science Des Ingenieurs Dans La Conduite Des Travaux De Fortification Et D'Architecture Civile, Paris, 1729
- Benthin 2004:** **Benthin** Jens-Uwe, Bunter Rock und rote Klinker – Brandenburg, w: Die Mark Brandenburg, H. 52, I/2004
- Bergner 1908:** **Bergner**, Karl Julius, Der Holländische Stadt Thor-Bau, München 1908
- Beelte 1968:** **Beelte** Herbert, Pillau, Chronik einer deutschen Stadt, Eckernförde, 1968
- Bimler 1930:** **Bimler** Kurt, Die evangelische Kirche in Cosel und Karl Gotthard Langhans, w: Der Oberschlesier Jg. 1930 s 199-200;
- Bimler 1931 A:** **Bimler** Kurt Die Neuklasische Bauschule in Schlesien, H 1. Baudirector Valentin Christian Schultze, Breslau 1931
- Bimler 1931 B:** **Bimler** Kurt, Die Neuklasische Bauschule in Schlesien, H. 3. Industrieanlagen in Oberschlesien, Breslau 1931
- Bimler 1932:** **Bimler** Kurt Karl Gottfried Geißler (1755-1823) w: Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens, t. 66 Breslau 1932
- Bimler 1940:** **Bimler** Kurt, Die Schlesische Massive Wehrbauten, t. 1 Fürstentum Breslau, Breslau 1940,
- Bimler 1941:** **Bimler** Kurt, Die Schlesische Massive Wehrbauten, t. 2, Fürstentum Brieg, Breslau 1941
- Bimler 1944:** **Bimler** Kurt, Die Schlesische Massive Wehrbauten, t. 5 Fürstentum Münsterberg, Kreis Frankenstein, Breslau 1944
- Biskup 1985:** **Biskup** Krzysztof, Der Bau der Festung Lötzen, w: Schriftenreihe Festungsforschung, t. 5 1985
- Biskup 1998 A:** **Biskup** Krzysztof, Twierdza Toruń – obwód wewnętrzny 1814-1914, (w:) Fortyfikacja T V, Warszawa 1998
- Biskup 1998 B:** **Biskup** Marian, (red), Toruń i miasta Ziemi Chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera), Toruń 1998
- Blaschke 1913:** **Blaschke** Julius, Geschichte der Stadt Glogau und Glogauer Landes, Glogau 1913
- Bleyl 1938:** **Bleyl** Wolfgang, Silberberg. Die Passfestung Schlesiens, Breslau 1938

- Bochenek 2001:** **Bochenek** Ryszard, Zarys historii twierdzy Modlin, Warszawa 2001
- Bogdanowski 1966:** **Bogdanowski** Janusz, Twierdza Koźle. Problem planu w świetle systemu kleszczowego szkoły staropruskiej i szkoły Arad, w: Studia i materiały do historii wojskowości, t. XII cz. 1 Warszawa 1966
- Bogdanowski 2002:** **Bogdanowski** Janusz, Architektura obronna w krajobrazie Polski od Biskupina do Westerplatte, Warszawa 2002
- Böhm 2000:** **Böhm**, Boris, Pirna, (w:) Historische Festungen in Mittelosten der Bundesrepublik Deutschland, Stuttgart 2000
- Böhme 1999:** **Böhme** Horst Wolfgang, Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch. t. I Stuttgart 1999
- Bonin 1877 A:** von **Bonin** Udo, Geschichte des Ingenieurkorps und der Pioniere in Preussen, Berlin 1877
- Bonin 1877 B:** von **Bonin** Udo, Ueber den Einfluss Friedrichs des Großen auf die Entwicklung der Befestigungskunst, w: Militär=Wocheblatt, r. 62, Berlin 1877 s. 242
- Broniewski 1970:** **Broniewski** Tadeusz, Kłodzko, Wrocław 1970
- Brzezowski 1995:** **Brzezowski** Wojciech, Wrocławski dom pracy przymusowej i jego budowniczowie w: Architektura Wrocławia t. 1 Dom, Wrocław 1995
- Bukal 1986:** **Bukal** Grzegorz, Twierdza Kłodzka 1620-1900, w: Kwartalnik architektury i urbanistyki, T 31 Warszawa 1986 z. 3-4 s 279-320
- Büllow 1941:** von **Büllow** Kurt Ernst Gottfried, Meine Heimat Gnadenberg. Zu ihrem 200 jährigen bestehen, Gnadenberg 1941
- Burgemeister, Grundmann 1933:** **Burgemeister** Ludwig, **Grundmann** Günther, Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau, cz. 2, Breslau 1933
- Busca 1601:** **Busca** Gabriello, Della Architettura militare, primo libro, Milano 1601
- Cante 1994:** **Cante** Marcus, Die Kunstdenkmäler der Land Brandenburg, Stadt Brandenburg an der Havel, t. 1 Dominsel - Altstadt - Neustadt, Worms am Rhein 1994

- Crevelde 1977:** Van **Crevelde**, Martin, Supplying war. Logistics from Wallenstein to Patton, Cambridge 1977
- de la Croix 1960:** de la **Croix** Horst, Military architecture and the radial city plan in sixteenth century Italy, w: The Art. Bulletin, XII, 1960
- de la Croix 1965:** de la **Croix** Horst, Palmanuova, a Study in Sixteenth Century Urbanism, (w:) Saggi e memorie die Storie dell'arte, 5, 1965
- Czapliński, Kaszuba, Waś, Żerelik 2002:** **Czapliński** Marek, **Kaszuba** Elżbieta, **Waś** Gabriela, **Żerelik** Rościsław, Historia Śląska, Wrocław 2002
- Czeike 1977:** **Czeike**, Felix, Die Wiener Kasernen seit dem 18. Jahrhundert. Die Topographische Entwicklung, (w:) Stadt und Militärische Anlagen. Historische und raumplaneische Aspekte, Hannover 1977
- Czerner 1989:** **Czerner**, Olgierd, Wrocław na dawnej rycinie, Wrocław 1989
- Dahl 2000:** **Dahl**, Bjorn Westerbeek, „Solch eine capable Person”. Der Ingenieur Heindrick Ruse in den Niederlanden, Brandenburg und Dänmark (w:) Militärische Bedrohung und Bauliche Reaktion. Festschrift für Volker Schmidtchen, Marburg 2000
- Dallemagne 1990:** **Dallemagne** Francois, Les Casernens Francaises, Paris 1990
- Demps 1998:** **Demps** Laurens, Die Oranienburger Strasse. Von der Kurfürstlichen Meierei zum moderner Stadtraum, Berlin 1998
- Diel 1988:** **Diel** Josef, Stadt und Festung Freiburg, t. 2 Aufsätze zur Geschichte der Stadtbefestigung, Freiburg am Breisgau 1988
- Douet 1998:** **Douet**, James, British Barracks 1600-1914. Their Architecture and Role in Society, Norwich 1998
- Drescher 1978:** **Drescher**, Horst, Bau und Kunstdenkmale in der DDR. Bezirk Potsdam, Berlin 1978
- Duffy 1978:** **Duffy** Christopher, Friedrich der Grosse und seine Armee, Stuttgart 1978
- Duffy 1987:** **Duffy** Christopher, The Military Experience in the Age of Reason, London 1987
- Duffy 1998:** **Duffy** Christopher, Kamen a ohen, Brno 1998
- Dziedzic, Organiściak 2000:** **Dziedzic** Marcin, **Organiściak** Jerzy, Opowieści Ząbkowickie, cz. 2, Zabytki Ząbkowic Śląskich, Ząbkowice Śląskie 2000

- Eckardt, Pfeiffer, Mader, Lill 1974:** **Eckardt** Anton; **Pfeiffer** Albert; **Mader** Felix; **Lill** Georg, Die Kunstdenkmäler der Pfalz, t. II, Stadt und Bezirksamt Landau, München – Berlin 1974
- Eichberg 1976:** **Eichberg**, Henning, Militär und Technik. Schwedenfestungen des 17. Jahrhunderts in den Herzogtümern Bremen und Verden, Düsseldorf 1976
- Eysymont, Mrozowicz 2003:** **Eysymont** Rafał, **Mrozowicz** Wojciech, Fortyfikacje holenderskie czy francuskie? O największym wrocławskim dziele urbanistycznym, w: Niderlandyzm na Śląsku i w krajach ościennych, Wrocław 2003
- Fabiański 1994:** Marcin, Sztuka XVII wieku we Francji, w: Sztuka Świata, t. 7, Warszawa 1994 s. 263-295
- Feld 1975:** **Feld**, M.D., Middle-Class Society and the Rise of Military Professionalism: The Dutch Army 1589-1609, (w:) Armed forces and society, Vol. 1 No. 4 August 1975
- Fleischhauer, Horts 2004:** **Fleischhauer** Reine, **Horts** Rudolph, Kulturen im Lande Lebus, Münchenberg 2004
- Frische 1906:** **Frische**, Friedrich Gotthilf, Breslau in der Franzosenzeit, herausgegeben von Franz Wiedemann, Breslau 1906
- Frommel 1998:** **Frommel** Sabine, Sebastiano Serlio architetto, Milano 1998
- Frommel, Adams 1994:** **Frommel** Christoph, **Adams** Nicholas, The architectural drawings of Antonio da Sangallo the Younger and his circle, New York 1994
- Furttenbach 1635:** **Furttenbach** Josephum, Architectura Universalis. Das ist: von Kriegs: Staat und Wasser Gebäwen. Ulm 1635
- Gieraths 1961:** **Gieraths** Günter, Breslau als Garnison und Festung 1241 – 1941, Hamburg 1961
- Griesbach-Maisant, Reith 1992:** **Griesbach-Maisant**, Dieter; **Reith**, Manfred, Denkmaltopographie Bundesrepublik Deutschland, Kunstdenkmäler in Hessen: Stadt Fulda, Braunschweig-Wiesbaden 1992
- Giersberg 1986:** **Giersberg** Hans-Joachim, Friedrich als Bauherr. Studien zur Architektur des 18. Jahrhunderts in Berlin und Potsdam, Berlin 1986

- Giroud 1987:** **Giroud** Jean Claude, Les deux fronts nord de Belfort (w:) 1687-1987. L'Oeuvre de Vauban a Belfort, s. 17-20, Belfort 1987
- Glaeser 1938:** **Glaeser**, Edmund, Friedrichs des Grossen letztes Regiment in Schlesien, w: Schlesische Geschichtsblätter, nr. 1 1938, s. 13-19
- Gottschalk 1985:** **Gottschalk** Wolfgang, Altberliner Kirchen in historischen Ansichten, Leipzig 1985
- Gramlich 2002:** **Gramlich**, Sybille, Denkmale in Brandenburg, Stadt Frankfurt (Oder), Worms am Rhein 2002
- Groehler 1966:** **Groehler** Olaf, Die Kriege Friedrichs II, Berlin 1966
- Grothe 2002:** **Grothe** Jürgen, Die Spandauer Zitadelle, Berlin 2002
- Grundmann 1930:** **Grundmann** Günther, Schlesische Architekten im Dienste der Herrschaft Schaffgotsch un der Propstei Warmbrun, Strassburg 1930
- Grundmann 1939:** **Grundmann** Günther, Carl Gotthard Langhans, Zentralblatt für Bauverwaltung, r. 59 z. 25, 21.06.1939
- Grundmann 1966:** **Grundmann** Günther, Kunstwanderungen in Schlesien. Gesammelte Aufsätze aus den schlesischen Jahren 1917-1945, München 1966
- Grundmann 1970:** **Grundmann** Günther, Der evangelische Kirchenbau in Schlesien, Frankfurt am Main 1970
- Grünhagen 1898:** **Grünhagen** Colmar, Die Breslauer Schneiderrevolte von 1793, w: Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens t. 32, Breslau 1898
- Guddat 2001:** **Guddat** Martin, Handbuch zur preußischen Militärgeschichte 1701-1786, Hamburg 2001
- Gurlit 1903:** **Gurlit** Cornelius, Bau und Kunstdenkmäler des Königreich Sachsen, t. 21-23 Stadt Dresden, Dresden 1903
- Gurrieri, Mazzoni 1990:** **Gurrieri** Francesco, **Mazzoni** Paolo, La Fortezza da Basso un monumento per la citta, Firenze 1990
- Gutkind 1970:** **Gutkind** E. A., International history of city development, Volume V, Urban development in western europe: France and Beligium, New York 1970
- Gwiazdowska 2001:** **Gwiazdowska** Ewa, Widoki Szczecina. Źródła ikonograficzne do dziejów miasta od XVI wieku do 1945 roku. Szczecin 2001

- Hagen, Wegener-Hüssen 1994:** Von **Hagen**, Berdt, **Wegener-Hüssen**, Angelika, Stadt Augsburg, (w:) Denkmäler in Bayern, t. VII.83, München 1994
- Hahn 2003:** **Hahn**, Peter Michael, Geschichte Potsdams, München 2003
- Hahn, Taton 1986:** **Hahn** Roger, **Taton** Rene, Ecoles techniques et militaires au XVIII siecle, Paris 1986
- Hall, Hicks 2001:** **Hall**, Vauhgan, **Hicks** , Peter, Sebastiano Serlio on Architecture, Volume Two, Books VI and VII with „Castrametation of the Romans”, London 2001
- Hanke 1864:** **Hanke** Philipp. Topographische Chronik der Stadt Winzig, Winzig 1864
- Hanulanka 1973:** **Hanulanka** Danuta, Świdnica, Wrocław 1973
- Harasimowicz 1997-1998:** **Harasimowicz** Jan (red.) Atlas architektury Wrocławia, t. 1 Wrocław 1997, t 2, Wrocław 1998,
- Hasse 1929:** **Hasse** Erich, Chronik der Stadt Reichenbach im Eulengebirge, Reichenbach 1929
- Haupt 1937:** **Haupt** Georg, Ludwigsburg und der Kasernenbau des 18. Jahrhunderts, (w:) Zentralblatt der Bauverwaltung, 1937 t. 57
- Hauptner 2004:** **Hauptner** Rudolf, Dürer'sche Befestigung im nördlichen Niederösterreich, (w:) Festungsjournal, z. 23, 2004
- Heckmann 1998:** **Heckmann** Hermann, Baumeister des Barock und Rokoko in Brandenburg Preussen, Berlin 1998
- Heiss 1938:** **Heiss** Friedrich, Das Schlesienbuch. Ein Zeugnis ostdeutschen Schicksals, Berlin 1938
- Hentschel 1967:** **Hentschel** Walter, Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen, Berlin 1967
- Hinrichs 1909:** **Hinrichs** Walther, Carl Gotthard Langhans, ein schlesischer Baumeister, 1733-1808, Strassburg 1909
- Historia Śląska 1963** **Historia Śląska**, t. I do roku 1763, część III – od końca XVI w do roku 1763 , red Waclaw Długoborski, Wrocław 1963
- Hoburg 1858:** **Hoburg** R., Geschichtlich-militärische Nachrichten über die Festung Pillau, (w:) Der neuen Preußischen Provinzial Blätter dritte Folge, t. 2 1858

- Holtmeyer 1923:** **Holtmeyer** A., Die Bau und Kunstdenkmäler im Regierungsbezirk Cassel t. VI Kreis Cassel Stadt, z. 1 Text, Cassel 1923
- Hubatsch 1982:** **Hubatsch** Walter, Friedrich der Große und die preußische Verwaltung, Köln 1982
- Humbert 1760:** De **Humbert**, L'art du Genie pour l'instruction des gens de guerre, Berlin 1760
- Huminiak 2004:** **Huminiak**, Anna, Herrnhut. XVIII wieczne osiedle Jednoty Braci Morawskich. Praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Jana Harasimowicza, Wrocław 2004
- Jarczyk 1994:** **Jarczyk** Franz-Christian, Neisse. Kleine Stadtgeschichte in Bildern, Würzburg 1994
- Jahn 1939:** **Jahn** Franz, Alte Berliner Kasernen 1735-1835, Zentralblatt für Bauverwaltung 1939 t. 59
- Jähns 1891:** **Jähns** Max, Geschichte der Kriegswissenschaften vornehmlich in Deutschland, cz. 3, Das XVIII Jahrhundert seit dem Auftreten Friedrichs des Großen 1740-1800, Leipzig 1891
- Jany 1967:** **Jany** Kurt, Geschichte der Preussischen Armee vom 15 Jahrhundert bis 1914, Osnabrück 1967, t. 2 1740-1763, t. 3, 1763-1807
- Johnson 1984:** **Johnson**, June, Sebastiano Serlio, treatise on Military Architecture. Los Angeles 1984
- Jonca 1985:** **Jonca** Karol, Wielka Armia napoleońska w kampanii 1807 r. pod Koźlem, w: Szkice Kędzierzyńsko-Kozielskie I, Opole 1985
- Juhnke 1965:** **Juhnke** Richard, Wohlau. Geschichte des Fürstentums und des Kreises, Würzburg 1965
- Jung 1912:** **Jung**, Wilhelm. Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg, t. VI cz. 2 Stadt Frankfurt Oder, Berlin 1912
- Kahlo 1757:** **Kahlo** Johann Gottlieb, Denkwürdigkeiten der königlichen Preussischen souverain Grafschaft Glatz, Leipzig 1757
- Kaiser 1994:** **Kaiser** Stephan, Das Deutsche Militärwesen. Untersuchung zur Kasernierung deutschen Armeen von anfang der 19 Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkriegs, Mainz, 1994

- Kalinowski 1977:** **Kalinowski** Konstanty, Architektura doby baroku na Śląsku, Warszawa 1977
- Karpowicz 1975:** **Karpowicz** Mariusz, Sztuka polska XVIII wieku, Warszawa 1975
- Katalog zabytków 1960:** **Katalog zabytków** sztuki w Polsce, t. VII Województwo Opolskie, z. 12, Powiat Prudnicki, Warszawa 1960
- Katalog zabytków 1963:** sztuki w Polsce, t. VII Województwo Opolskie, z. 9, Powiat Nyski, Warszawa 1963;
- Katalog zabytków 1965 A:** Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. VII Województwo Opolskie, z. 5, Powiat Kozielski, Warszawa 1965;
- Katalog zabytków 1965 B:** Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. VII Województwo Opolskie, z. 1, Powiat Brzeski, Warszawa 1965
- Keil 2003:** **Keil** Uta, Der Pariser Platz, Berlin 2003
- Kęblowski 1972:** **Kęblowski** Janusz, Nysa, Wrocław 1972
- Kieseritzky 1903:** **Kieseritzky**, Ernst, Das Gelände der ehemaligen Festung Brelsau, Breslau 1903
- Klar und lichtvoll 1990:** Klar und lichtvoll wie eine Regel. Planstädte der Neuzeit vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Karlsruhe 1990
- Klemens 1931:** **Klemens** Lorenz, Wege zur Ortsgeschichte. Ratschläge für schlesische Heimatforscher, w: Schlesische Gesschichtsblätter, 1931 nr 1
- Klemp 1961:** **Klemp** Egon, Die Kartenabteilung. (w:) Deutsche Staatsbibliothek 1661-1961. t. 1 Geschichte und Gegenwart, Leipzig 1961 s. 415
- Klöffler 2000:** **Klöffler** Martin, Vermessungswesen in der Ausbildung un Praxis der Preusischen Ingenieure im frühen 19. Jahrhundert (w:) Militärische Bedrohung und Bauliche Reaktion. Festschrift für Volker Schmidtchen, Marburg 2000
- Klose 1980:** **Klose** Arwed, Festung Neisse, Hagen 1980
- Klotz 1841:** **Klotz**, J., Friedrich der Grosse als Ingenieur, w: Archiv für die Officiere der Königlich Preußischen Artillerie und Ingenieur Korps, t. 12, z. 1, Berlin 1841
- Knie, Melcher 1827-1832:** Knie, Johann Georg, Melcher, J. M. L., Geographische Beschreibung von Schlesien preußischen Antheils, der

- Graffschaft Glatz und der preußischen Markgraftschafft Ober-Lausitz, Breslau, 1827-1832
- Köhl 1972:** **Köhl** Eduard, Geschichte der Festung Glatz, Würzburg 1972
- Komaszyński 1958:** **Komaszyński** Michał, Kazamaty Bramy Fryderyka we Wrocławiu, w: Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, Wrocław 1958
- Komaszyński 1958:** **Komaszyński** Michał, Kazamaty Bramy Fryderyka we Wrocławiu, w: Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, Wrocław 1958
- Knötel 1897:** **Knötel, P.** Zu Reuters Aufenthalts in Glogau, w: Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens t. 31, Breslau 1897, s. 219-224
- Konter 1975:** **Konter** Erich, Die Preussische Bauverwaltung und ihre Ausbildung von 1770 bis 1850, w: Arch+, 7, 1975, z. 25 s. 18-35
- Kopciała 1995:** **Kopciała** Janusz,(red.) Gołdap i okolice, Suwałki 1995
- Kos 1997:** **Kos,** Jerzy Krzysztof, Twórczość architektoniczna Carla Gotthardta Langhansa na Śląsku, praca doktorska, promotor Prof. Dr. Zofia Ostrowska Kęłowska, Instytut Historii Sztuki UWr Wrocław 1997
- Kořán 1977:** **Kořán,** Ivo, Umění a umělci klasicismu a empiru v Hradci Králové, (w:) Umění, nr 6,1977
- Kościk 2002:** Wołów. Zarys monografii miasta. Red. Elżbieta Kościk. Wrocław 2002
- Kowalczyk 1973:** **Kowalczyk** Jerzy, Sebastiano Serlio a sztuka polska. O roli włoskich traktatów architektonicznych w dobie nowożytniej, Wrocław-Warszawa- Kraków-Gdańsk 1973
- Kozina 2004:** **Kozina** Irma, Wczesna architektura przemysłowa, w: Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku, Katowice 2004
- Król 1935:** **Król** Aleksander [red.], Budownictwo Wojskowe, Warszawa 1935
- Kunstdenkmäler 1939:** Die Bau und Kunstdenkmäler der Hansestadt Lübeck, t. I Lübeck 1939

- Kunstdenkmäler Brieg:** Bau und Kunsdenkmäler Schlesiens, Kreis Brieg, maszynopis w Herder Institut e.V, niedatowany, przed 1945 rokiem
- Kupka, Ctverak, Durnik, Lutowsky, Stahlik 2002:** **Kupka** Vladimir, **Ctverak** Vladimir, **Durnik** Tomas, **Lutowsky** Michael, **Stahlik** Eduard, Pevnosti a opevneni v Cechach na Morave a ve Slezsku, Praha 2002
- Kupka, Kuch-Brebuda 2003:** **Kupka** Vladimir, **Kuch-Brebuda** Miroslav, Pevnost Olomouc, Praha 2003
- Kutzner, Dziewulski 1955:** M. **Kutzner**, W. **Dziewulski**, Świdnica. Studium historyczno-urbanistyczne, Wrocław 1955, maszynopis w zbiorach Regionalnego Ośrodka Dokumentacji Zabytków, we Wrocławiu Sygn. PDNH 78
- Kuyper 1980:** **Kuyper** W., Dutch Classical Architecture. A Survey of Dutch Architecture, Gardens and Anglo Dutch Architectural Relations from 1625 to 1700, Delft 1980
- Kuyper 1994:** **Kuyper** W., The Triumphant Entry of Renaissance Architecture into the Netherlands, t. 2, Alphen aan den Rijn, 1994
- Langeskiöld 1938:** **Langeskiöld** Eric, Michele Sanmicheli, the architect of Verona, Uppsala 1938
- Larger 1998:** **Larger** Andre, Belfort, die Festung, Thionville 1998
- Linke 1900:** **Linke** Otto, Aus Breslaus Lazarethen 1813/14, w: Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, t. 34 Breslau 1900
- Loesch 2001:** **Loesch**, Perk, L'art de la fortification, Dresden 2001
- Lorini 1609:** **Lorini** Buonaiuto, Delle fortificationi, 1609
- Łaborevicz 2002:** **Łaborevicz** Ivo, Plan pożaru Kowar z 1746 roku, w: Kurier Kowarski, nr 3, 2002, s. 6-7
- Łysiak 1999:** **Łysiak** Waldemar, Napoleon fortyfikator, Warszawa 1999
- Magdeburg 1978:** Magdeburg als preußische Festung um 1750: Führer durch d. Modell d. Festung, Magdeburg 1978
- Makala 2000:** **Makala** Rafał, *Virtus coronata*. Antykizujące triumfy Fryderyka Wilhelma I, króla Prus, w: Mit Odysa w Gdańsku. Antykizacja w sztuce polskiej, Gdańsk 2000, s. 136-152
- Małachowicz 1992:** **Małachowicz** Edmund, Wrocław na wyspach, Wrocław 1992

- Malinowska 1953:** **Malinowska** Irena, Stanisław Zawadzki, Warszawa 1953.
- Mann 1985:** **Mann**, Theo Johannes, Geschichte der Stadt Schweidnitz, Reuthlingen 1985
- Marchesi 1984:** **Marchesi** Pietro, Fortezze Veneziane 1508-1797, Milano 1984
- Marchesi 1987:** **Marchesi** Pietro, Die Venezianische Festung Palma la Nova, w: Castella, nr 35, 1987
- Markgraf 1887:** **Markgraf** Herman, Entfestigung Breslaus und die geschenkwiese Überlassung des Festungsterrain an die Stadt 1807-1813, w: Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens t. 21 1887
- Martius 1698:** **Martius**, Brandenburgischer Ingenieur: oder neuaufgeführte Kriegs-Bau Kunst, Berlin 1698
- Meinert 1939:** **Meinert** Gunther, Preußische Baukunst in Breslau, w: Schlesische Heimat. Jahreshefte für Heimat und Naturschutz, 1939
- Meißner 1972:** **Meißner** Günther, Tore und Türme in Europa, Leipzig 1972
- Menzel 1805-1808:** **Menzel** Karl Adolf, Topographische Chronik von Breslau, Breslau 1805-1808
- Metzler 1996:** **Metzler** Matthias, Denkmale in Brandenburg, Landkreis Ostprignitz-Ruppin, cz. 1: Stadt Neuruppin, Worms 1996
- Metzler 2000:** **Metzler** Matthias, Militärbauten des 18. Bis 20 Jahrhunderts in der Garnisonstadt Neurupin, w: Militärbauten und Denkmalpflege, Arbeitsheft der rheinischen Denkmalpflege 54, Fulda 2000
- Miłobędzki 1978:** Miłobędzki Adam, Budownictwo militarne miast polskich w XVI-XVIII w, w: Kwartalnik Historii Kultury Militarnej, r. XXVI, Warszawa 1978
- Minsberg 1834:** **Minsberg** F., Geschichtliche Darstellung der merkwürdigsten Ereeignisse in der Fürstenthums Stadt Neisse, Neisse 1834
- Minsberg 1853:** **Minsberg** F. Geschichte der Stadt und Festung Gross Glogau, t. 2, Glogau 1853
- Neufforge 1757:** **Neufforge**, Recueil Élémentaire d'Architecture, Paris 1757
- Neumann 1991:** **Neumann** Hartwig, Das Zeughaus. Die Entwicklung eines Bautypus von der spätmittelalterischen Rüstkammer zum

- Arsenal im deutschsprachigen Bereich vom XV bis XIX Jahrhundert, Bonn 1991
- Neumann 2000:** **Neumann** Hartwig, Festungbau-Kunst und –Technik, Augsburg 2000
- Nosselt 1825:** **Nosselt** Fr., Breslau und Dessen Umgebungen, Beschreibung alles Wissenswürdigsten für Einheimische und Fremde, Breslau 1825
- Novak 2000:** **Novak**, Vaclav, Pevnostnim mestem Josefovem, Nachod 2000
- Olczak 2000:** **Olczak**, Mariusz, Lwówek Śląski i okolice, Warszawa 2000
- Ollech 1885:** **Ollech** V., Geschichte des Berliner Invalidenhauses von 1748 bis 1884, Berlin 1885
- Orlich 1841:** von **Orlich**, Leopold, Geschichte der schlesischen Kriege, t. 2 Berlin 1841
- Orzechowski 1966:** **Orzechowski** Kazimierz, Wpływ kantonalnego systemu werbunkowego na poddaństwo Śląskich chłopów w drugiej połowie XVIII w; (w:) Studia Śląskie t 10, Opole 1966
- Ostrowska-Kęłbowska 1982:** **Ostrowska-Kęłbowska** Zofia, Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1790-1880, Warszawa 1982
- Panic, Iwanek, 1990:** **Panic** Idzi, **Iwanek** Witold, Zamek rybnicki, Rybnik 1990
- Perrault 1993:** **Perrault**, Claude, Ordonnance for the five kinds of columns after the method of the Ancients, ze wstępem Alberto Perez Gomez, Santa Monica 1993
- Pilch 1965:** **Pilch** Józef, Ratusze śląskie, Wrocław 1965
- Pollak 1991:** **Pollak** Martha, Military architecture, cartography and the representation of the early modern european city, Chicago 1991
- Pompejus 1862** **Pompejus** Fr. Aug., Album der Grafschaft Glatz, Glatz 1862
- Poten 1878** **Poten** Bernard, Handwörterbuch der gesamten Militärwissenschaften, t. 5, Leipzig 1878
- Poten 1893** **Poten** Bernard von, Geschichte des Militär- Erziehungs- und Bildungswesen in den Lander deutscher Zunge, t. 3 – Österreich, Berlin 1893,
- Poten 1896** **Poten** Bernard von, Geschichte des Militär- Erziehungs- und Bildungswesen in den Lander deutscher Zunge, t. 4 – Preußen, Berlin 1896

- Priesdorf 1939** **Priesdorf** Kurt, Soldatisches Führerthum, Hamburg 1939, t. 1-10
- Przerwa 2001** **Przerwa** Tomasz, Dzieje Srebrnej Góry, Srebrna Góra 2001
- Pysiewicz-Jędrusik, Pustelnik, Konopska 1998: Pysiewicz-Jędrusik** Renata, **Pustelnik** Andrzej, Konopska Beata, Granice Śląska, Wrocław 1998
- Radler 1937:** **Radler**, Leonhard, Schweidnitz als Garnisonstadt (1620-1920), Breslau 1937
- Rangliste 1792:** Kurzgefaßte Stamm und Rangliste der Königl. Preußischen Armee für das Jahr 1792, Berlin 1792
- Rangliste 1795:** Rangliste der Königl. Preußischen Armee für das Jahr 1795, Berlin 1795
- Rangliste 1798:** Rangliste der Königl. Preußischen Armee für das Jahr **1798**, Berlin 1798
- Rangliste 1799:** Rangliste der Königl. Preußischen Armee für das Jahr **1799**, Berlin 1799
- Rangliste 1800:** Rangliste der Königl. Preußischen Armee für das Jahr **1800**, Berlin 1800
- Renisch 2001:** **Renisch** Ulrich, Der Wiederaufbau der Stadt Neuruppin nach dem Grossen Brand von 1787, oder: wie die preußische Bürokratie eine Stadt baute, Worms 2001
- Reißmann 1937:** **Reißmann**, Kurt, Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg, t. VII 3 – Stadt und Landkreis Landsberg (Warthe), Berlin 1937
- Ribbe 1991:** **Ribbe**, Wolfgang, Spandau, Berlin 1991
- Richter 1887:** **Richter**, Gebäude für militärische Zwecke (w:) Handbuch der Architektur, Th. IV, 7 Halb-band, 2 Heft, Gebäude für Verwaltung, Rechtspflege und Gesetzgebung. Militärbauten, Darmstadt 1887
- Rieben 1914:** von **Rieben** F., Geschichte des Kgl. preuss. Kaiser Franz Garde Rtg. Nr.2, Berlin 1914
- Rolland 1849:** **Rolland** Gustav, Vollständige Topographie von Breslau nad den besten Quellen.. Breslau 1849
- Romanak 1994:** **Romanak** Andriej, Pevnost Josefov, Praha 1994
- Roux 1997:** de **Roux** Antoine, Villes neuves, Paris 1997

- Ruffert 1910:** **Ruffert** Bernard, Kurze Chronik von Neisse, Neisse 1910
- Ruffert 1921:** **Ruffert** Bernard, Schilderungen aus Alt Neisse, Neisse 1921
- Ruffert 1924:** **Ruffert** Bernard, Friedrich der Grosse und Neisse, Neisse 1924
- Saal 1938:** **Saal** Bernhardt, Alt Stettin. Eine Stadt preussischen Stiles, Stettin 1938
- Salmonowicz 1998:** **Salmonowicz** Stanisław, Prusy, dzieje państwa i społeczeństwa, Warszawa 1998
- Schmidt 2001:** **Schmidt** Wolfgang, Historische Militärarchitektur in Potsdam Heute, Potsdam 2001
- Schmidt 2004:** **Schmidt**, Peter, Reiter, Grenadiere, Flieger-Neuruppin, (w:) Die Mark Brandenburg, z. 52, I/2004
- Schellenberg 1932:** **Schellenberg** A., Die Evangelische Kirche in Cosel OS. Eine Archivalische Studie, w: Der Oberschlesier, r. 1932
- Schild 1890:** **Schild** Erich, Der Preußische Feldprediger, t., 2, Das brandenburgisch-preußische Feldpredigerwesen in seiner geschichtlichen Entwicklung, Halle 1890
- Schirrmann 1900:** **Schirrmann** Wilhelm, Chronik der Stadt Schweidnitz, Schweidnitz, ok 1900
- Schneider 2003:** **Schneider** Dorit, Soldaten in der Stadt: Militär und Gesellschaft in Nauen 1763-1806, (=magi-e – forum historicum, t. 4) [01.04.2003] <http://www.magi-e.historicum.net/reihe/magi-e_band_04.pdf>
- Schlenger 1933:** **Schlenger** Herbert, Beihefte zum Geschichtlichen Atlas von Schlesien, Heft 1, Friderizianische Siedlungen rechts der Oder bis 1800 auf Grund der Aufnahmen von Hammer und v. Massenbach, Breslau 1933
- Schl. Inst. Not.** Schlesische Instanzen Notiz, Breslau 1743-1904
- Schl. Prvbl.:** Schlesische Provinzialblätter, Breslau 1785-1867
- Schl. Zeit.:** Schlesische Zeitung, Breslau 1848-1945
- Schoenaich 1903:** **Schoenaich** Gustav, Die alte Fürstentumhauptstadt Jauer. Bilder und Studien zur jauerschen Stadtgeschichte, Jauer 1903
- Schoenaich 1930:** **Schoenaich** Gustav, Die räumliche Entwicklung der Stadt Frankenstein, (w:) Schlesische Geschichtsblätter, nr 3 1930

- Schoenaich 1931:** **Schoenaich** Gustav, Städtebau in Schlesien im Zeitalter Friedrichs d. Gr., w: Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens, t. 65, 1931 s. 460-462
- Schoenaich 1933:** **Schoenaich** Gustav, Stadt und Festung Cosel, ihre Plangestaltung und ihr Aufbau, Opatowitz 1933
- Schoenaich 1935:** **Schoenaich** Gustav, Alte Bischofsstadt Neisse. Sondervorabdruck der Monatschrift „Der Oberschlesischer“ 1935
- Schubert 1914:** **Schubert** Heinrich, Chronik der Stadt Winzig, Winzig 1914
- Schulz 1930:** **Schulz** Wilhelm Gotthold, Zum Neuen Saltze, t. 2, Neusalz (Oder), 1930
- Schulze 1937:** **Schulze** Walter, Schweidnitz als Festung und Garnison, Schweidnitz 1937
- Schwarzbach 1877:** **Schwarzbach** Max Beheim, Friedrich Wilhelm III und die Zillerthaler im Riesengebirge, w: Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens t. 13, 1877
- Schwipps 1964:** **Schwipps** Werner, Die Garnisonkirchen von Berlin und Potsdam, Berlin 1964
- Severin 1922:** **Severin** Albert, Die bauliche Entwicklung Grünbergs (w:) Grünberg, Berlin 1922
- Sicken 1977:** **Sicken**, Bernard, Stadt und militärische Anlagen. Historische Entwicklung im Stadtraum - dargestellt am Beispiel der Landstreitkräfte, (w:) Stadt und militärische Anlagen. Historische und Raumplanische Aspekte, Hannover 1977
- Sierakowski 1812:** **Sierakowski** Sebastian, Architektura obejmująca wszelki gatunek murowania i budowania, Kraków 1812
- Skórski 1998:** **Skórski** Waldemar, Twierdza Świdnica w świetle reliktyw kubaturowych oraz reliktyw kubaturowych oraz zachowanych podziałów własnościowych, w: Fortyfikacja, t. V Warszawa 1998
- Słonimski, Makala, Paszkowska 2000:** **Słonimski** Maciej, **Makala** Rafał, **Małgorzata Paszkowska**, Szczecin barokowy. Architektura lat 1630-1780, Szczecin 2000

- Spohr 1978:** **Spohr** Edmund, Düsseldorf. Stadt und Festung. Düsseldorf 1978
- Stambaugh 1988:** **Stambaugh** John E., Roman City, London 1988
- Stammliste 1796:** **Stammliste** aller Regimenter und Corps der Königlich=Preussischen Armee, Berlin 1796
- Steckner 1995:** **Steckner** Carl Helmut, Breisach, w: Historische Festungen in Südwesten der Bundesrepublik Deutschland, Stuttgart 1995
- Stein 1884:** **Stein** Julius, Geschichte der Stadt Breslau im neunzehnen Jahrhundert, Breslau 1884
- Stein 1935:** **Stein** Rudolf, Der Große Ring zu Breslau, Breslau 1935
- Sturm 1719:** **Sturm** Leonhard Christoph, Architectura Civili-Militaris oder Vollständige Anweisung Stadt Thore/ Brucken/ Zeug Hauser/ Cassematten und andere Souterrains der Walle/ Casernen, Baraquen, Corps de Gardes und Proviant Hauser Augsburg 1719
- Szkiładź, Grynszpan, Skoczylas-Stadnik 1997:**
Szkiładź Mirosław, **Grynszpan** Anna, **Skoczylas-Stadnik** Barbara, Z dziejów jaworskiego ratusza, Jawor 1997
- Świdnica 1995:** **Świdnica**, Zarys monografii miasta, Wrocław 1995
- Taube 2000:** **Taube**, Angelika, Königstein, (w:) Historische Festungen in Mittelosten der Bundesrepublik Deutschland, Stuttgart 2000
- Thiel 1987:** **Thiel**, Klaus Ludwig, Staatsbauentwürfe Jean de Bodt's für Friedrich I in Theorie und Praxis, Köln 1987
- Traudel 1980:** **Traudel** Hubert, Saarlouis, Beispiel einer barocken Festungsstadt, Saarbrücken 1980
- Wachter 1897:** **Wachter** Franz Akten des Kriegsgerichts von 1763 wegen der Eroberung von Glatz 1760 und Schweidnitz 1761 w: Scriptorum Rerum Silesiacarum t. 60, Breslau 1897
- Warmbrunn 1925:** **Warmbrunn** Max, Neisser Kunstdenkmal, w: Monographien Deutschen Städte, t. XIV Neisse, Berlin 1925
- Weigel 1800:** **Weigel** Johann Adam Valentin, Geographischen, naturhistorische und technologische Beschreibung des souverain Herzogtum Schlesien, Berlin 1800
- Weiss 1888:** **Weiss** Adolf, Chronik der Stadt Breslau, Breslau 1888

- Weltzel 1866:** **Weltzel** Augustin, Geschichte der Stadt, Herrschaft und Festung Cosel, Berlin 1866
- Weltzel 1888:** **Weltzel** Augustin, Geschichte der Stadt und ehemaligen Festung Kosel, Kosel 1888
- Wendland 2002:** **Wendland** Christian, Georg Christian Unger. Baumeister Friedrichs des Grossen in Potsdam und Berlin, Potsdam 2002
- Werner, Topografia:** **Werner**, Friedrich Bernhard, Topographia oder Prodromus Delinati Silesiae Ducatus. Das ist Presentatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Klöster, Schlösser, Ritter Platz und adelichen Häuser, Bärten, Kirchen, Dorffschaften etc. Des Hertzogthum Schlesiens, rękopis w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. t. 1, sygn. R 551; t. 2 sygn. Akc. 1948/1094; t. 3 sygn. IV F 113b wol. 1; t. 4, sygn. IV F 113b wol. 2; T.5 sygn. IV F 113b wol. 3
- Werke 1913:** Die **Werke** Friedrichs des Großen, t. 6 Militärische Schriften; t. 7, Antimachiavell und Testamente, Berlin 1913
- Wiśniewski 1985:** **Wiśniewski** Jerzy, Początki układu kapitalistycznego 1713-1805 (w:) Dzieje Szczecina t. II - Wiek X-1805, Warszawa 1985
- Wolff 1898:** **Wolff** Carl, Die Baudenkmäler in Frankfurt am Main, t. 2, Frankfurt am Main 1898
- Wollmann 1888,** **Wollmann** Geschichte des Brandenburgischen Pionier Bataillons nr. 3, Minden 1888
- Vidal, d'Orgeix 1999:** **Vidal** Laurent, **d'Orgeix**, Emilie, Les villes Francaises du Nouvau Monde, Paris 1999
- Neuf Briesach 1989:** Ville de Neuf Briesach. Cité fortifiée de Vauban, Colmar (1989)
- Vogt 1986:** **Vogt** Josef, Festungsstadt Wesel. Die Restaurierung der Zitadelle in den Jahren 1976 bis 1985, w: Zeitschrift für Festungsforschung, 1986
- Volz, Künzel 1899:** **Volz** Gustav Bertholdt, **Künzel** Georg (red.): Preussische und Österreichische Acten zur Vorgeschichte des Siebenjährigen Krieges, Leipzig 1899
- Voß, Hoppe 1928:** **Voß** Georg, **Hoppe** Willy, Die Kunstdenkmaler des Kreises Königsberg, Berlin 1928

- Zabytki 2004:** **Zabytki północnej części województwa lubuskiego**, Zielona Góra 2004
- Zachwatowicz 1955:** **Zachwatowicz** Jan, Architektura polska do połowy XIX wieku, Warszawa 1955
- Zarębska 1971:** **Zarębska** Teresa, Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI w, Warszawa 1971
- Zastrow 1839:** v. **Zastrow** A., Geschichte der beständige Befestigung oder Handbuch der vorzüglichsten Systeme und Manier der Befestigung, Leipzig 1839
- Zimmermann 1783-95:** **Zimmermann** Friedrich Albert, Beyträge zur Beschreibung von Schlesien, 12 tomów, Brieg 1783-95
- Zikmund, Pospíšilová 2000:** **Zikmund** Jiří, **Pospíšilová** Jaroslava, Fotoalbum města Hradce Králové 1866-1918, Hradec Králové 2000
- Zlat 1960:** **Zlat** Mieczysław, Brzeg, Wrocław 1960
- Zustand 1779:** **Zustand** der Koeniglichen Preuschischen Armee im Jahr 1779 und kurzgefaste Geschichte dieses Heeres, von seiner Stiftung an bis auf die jetzigen Zeiten, (Berlin) 1779
- Zustand 1784:** **Zustand** der Koeniglichen Preuschischen Armee im Jahr 1784 und kurzgefaste Geschichte dieses Heeres, Breslau 1784

**Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych
Instytut Historii Sztuki**

Grzegorz Podruczny

**Pruskie budownictwo wojskowe na Śląsku w latach
1740-1807**

Część 2 - katalog

Praca doktorska napisana pod kierunkiem naukowym
Prof. dr hab. Jana Harasimowicza

Wrocław 2005

Koszary

1. Pierwsze koszary w Brzegu

Lokalizacja: W obrębie miasta, w okolicach Bastionu Wilhelma i arsenału.

Autorstwo: kapitan inżynierii Petry i dyrektor budowlany J. F. Arnold.

Historia: Powstały w 1743 roku na rozkaz króla Fryderyka Wielkiego. W 1754 r dokonano w nich remontów na sumę 1000 talarów (suma łączna z równolegle reperowanymi koszarami w Koźlu). W roku 1780 zostały, również na rozkaz Fryderyka Wielkiego, zburzone, aby stworzyć miejsce na nowe, murowane koszary.

Opis: Znany jest wygląd jedynie trzech obiektów w mieście. Były to budynki zbudowane w konstrukcji szkieletowej, na planie prostokąta, trójkondygnacyjne, kryte dachem czterospadowym z jednym rzędem facjatek. Wszystkie trzy obiekty mieściły w sumie 850 żołnierzy.

Źródła, literatura, ilustracje: Panorama Brzegu ok. 1750 w: **Werner, Topografia**, T II, karta 288-89 (**il. 34**); GStA PK I HA Rep 96 Bd. G 1753-54 pag. 72; Plan der Stadt und Festung Brieg / so wie Selbige mit seinem Environs sich gegenwartig befindet, in November 1766 SBB PK X 20998 (**il. 35**); **Bimler 1941**, s. 38; tekst dotyczący koszar w **Kunstdenkmäler Brieg**

2. Brzeg –Małe koszary

Lokalizacja: Przy dawnym kościele Franciszkanów

Autorstwo: Prawdopodobnie J.M. Pohlmann, nadzór nad budową w 1785- Karl Gottfried Geißler.

Historia: powstały w latach 1784-85, kosztem 14 750 talarów. Powstały na miejscu starych koszar z 1743 r. W latach 1807-1808 mieszkały tam wojska napoleońskie. Do 1898 służyły jako koszary, następnie zostały przemienione na mieszkania dla ludności cywilnej. Wówczas też częściowo zostało przebudowane wewnątrz. Budynek został uszkodzony podczas II wojny światowej, co najmniej do 1965 funkcjonował jako ruina, obecnie nie istnieje.

Opis: Budynek murowany, tynkowany. Dwuskrzydłowy na planie litery L. Skrzydło główne - 3 kondygnacje, 14 osi okiennych. Skrzydło boczne 7 osiowe.

Dach czterospadowy z rzędem lukarn. Wnętrze prawdopodobnie dwutraktowe w układzie sekcyjnym.

Fasada - wzniesiona na cokole, wieńczona wielouskokowym gzymsem koronującym. Przyziemie gładkie, oddzielone od wyższych kondygnacji prostym fryzem. Narożniki budynku akcentowane boniowanymi lizenami. Otwory okienne i drzwiowe zaopatrzone w płaskie obramienia. Dwie środkowe osie lekko zryzalitowane a w 2 i 3 kondygnacji pokryte płaskim boniowaniem pasowym, pośrodku trzy płyciny, największa posiadała tablicę z inskrypcją.

Źródła, literatura, ilustracje: Bimler 1941, s. 39, opis koszar w **Kunstdenkmäler Brieg**; zdjęcie w Herder Institut e.V. Bildarchiv, Inv.: 130292 (**il. 89**) **Katalog zabytków 1965 B** s.

27

3. Brzeg – Stare koszary, zwane również Dużymi

Lokalizacja: – przy dawnym Bastionie Wilhelma (Wilhelm Bastion), dziś – ul. Stare Koszary 1-5

Autorstwo: Carl Gotthard Langhans, nadzór nad budową – Karl Gottfried Geißler

Historia: Powstały w latach 1781–82. Ulokowano je na miejscu dawnej fosy średniowiecznej, co wymusiło budowę bardzo głębokich fundamentów (do 9 metrów) i znacznie zwiększyło koszty budowy. W latach 1807-1808 mieszkali tam wojska napoleońskie. Do 1898 budynek ten służył wojsku, potem został przeznaczony na budynek mieszkalny dla ludności cywilnej. Wówczas zmieniona została bryła dachu – usunięto większość lukarni, oraz przebudowano wnętrza - pierwotnie drewniane, jednobiegowe schody zostały zastąpione przez żeliwne, dwubiegowe. Budynek częściowo zniszczony podczas II wojny światowej, zrujnowana została środkowa część, zniszczeniu uległa również dekoracja rzeźbiarska tympanonu. W wyniku remontu po 1965 r po wojnie usunięto metalową tablicę z inskrypcją, znajdującą się w środkowej osi fasady, otynkowano boniowanie przyziemia, zmieniono również formę dachu – usunięto pozostałe po XIX wiecznej przebudowie lukarny oraz dodano nowe kominy.

Opis: Budynek murowany, tynkowany. Plan wydłużonego prostokąta, 3 kondygnacje, 33 osi okiennych w dłuższych elewacjach, 3 osie (ślepe okna) w elewacjach bocznych. Dach czterospadowy, pokryty dachówką.

Przyziemie pokryte płaskim boniowaniem pasowym, oddzielone od wyższych kondygnacji płaskim gzymsem. Całość wieńczona wielouskokowym gzymsem koronującym. Otwory wejściowe i okienne zaopatrzone w płaskie obramienia. Osie wejściowe – zewnętrzne i środkowa – lekko zryzalitowane, po bokach pokryte boniowaniem. Środkowy ryzalit zwieńczony frontonem z dekoracją panopliową. Pod frontonem żeliwna tablica z inskrypcją: MDCCLXXXII / extruxit/ haec castra Marti Rex/ Fridericus Magnus. Tylne elewacja – niemal identyczna jak frontowa, nie posiada jedynie frontonu nad środkowym pseudoryzalitem. W północnej elewacji bocznej, na jednym z zamurowanych okien, umieszczony jest metalowy monogram „FR” z taśmą z napisem 4Rt. S. N 51

Wnętrze dwutraktowe w układzie sekcyjnym. Mieściło ok. 50 jednostek mieszkalnych składających się z większej i mniejszej izby oraz niewielkiej kuchni.

Stan zachowania: Dobrze czytelna pierwotna bryła budynku. Ściany – mocno zawilgocone – najsilniej w przyziemiu, słabiej w wyższych kondygnacjach. Wilgoć jest przyczyną zniszczenia tynku, w tym w tynku wykonanego detalu – boniowania, obramień okiennych, gzymosu. W elewacji północnej, w przyziemiu znajdują się pozostałości zamurowanego

portalu – 2 kolumny, a wyżej - 6 zamurowanych okien. Oryginalne, XVIII wieczne drzwi wejściowe zachowane w sekcjach nr 1,2 i 4, zarówno drzwi frontowe jak i od strony tylnej. W sekcjach nr 1,2,4,5 zachowana XIX wieczne schody, w środkowej, nr 3 – schody współczesne. We wnętrzu częściowo zachowane XVIII wieczne drewniane stropy, w pomieszczeniach przyziemia, obecnie wykorzystywanych jako komórki, zachowane są charakterystyczne rozglifienia otworów okiennych, których funkcją było wpuszczanie większej ilości światła do wnętrza.

Źródła, literatura, ilustracje: Schwarzbach 1877, s. 79-80; Hinrichs 1909, s. 37; Grundmann 1939, s. 677; Bimler 1941, s. 38-39; opis koszar w **Kunstdenkmäler Brieg**; Zdjęcie fasady koszar w zbiorach Herder Institut e.V. Bildarchiv, Inv.: 130006 (**il. 90**); **Katalog zabytków 1965 B**, s. 27; zdjęcie fasady koszar ze zbiorów autora (**il. 88**)

4. Głogów koszary

Lokalizacja: w bezpośredniej bliskości murów miejskich, przy *Carls Bastion*, niedaleko *Mühl Pforte*, pomiędzy klasztorem Franciszkanów a pałacem biskupim. Plac, na którym powstały koszary, należał do głogowskiej Kamery. Wcześniej znajdował się ogród klasztoru franciszkanów. Przed budynkiem znajdował się obszerny plac ćwiczeń, na którym, od strony *Casernen Gasse*, powstał ok. 1800 roku budynek autorstwa Ober Bau Rath Schultzego, w 1807 przemieniony na pocztę, zasłaniający od strony ulicy widok na koszary.

Autorstwo: NN

Historia: powstały w 1777, zniszczony podczas działań wojennych w 1945 r

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie prostokąta, kryty dachem czterospadowym. Trójkondygnacyjny, 14 osiowy. Narożniki dłuższych elewacji akcentowane lizenami biegnącymi od przyziemia aż po gzyms, lizena znajduje się również pośrodku elewacji. Wnętrze prawdopodobnie w układzie sekcyjnym, 24 izby.

Źródła, literatura, ilustracje: **Bartz 1810**, s. 18; **Minsberg 1853**, s. 274; **Blaschke 1913**, s. 375 – 379; Ikonografia dotycząca obiektu ze zbiorów prywatnych pana Przemysława Lewickiego (**il. 77**)

5. Koźle – stare koszary

Lokalizacja: na południowych obrzeżach miasta, na linii średniowiecznych murów.

Autorstwo: prawdopodobnie major inżynierii Franzky, prace budowlane prowadzili bracia Casper i Theodor Rottengatter

Historia: powstały w latach 1744-45 na miejscu wyburzonych fragmentów średniowiecznych murów miejskich. Były to 3 budynki koszarowe, mieszczące w sumie 2 bataliony wojska (ok. 1200 żołnierzy). Czwarty budynek koszarowy został w trakcie budowy przekształcony na magazyn zbożowy. Pomiędzy koszarami były jeszcze zachowane odcinki murów miejskich, łączące pierwszy blok koszarowy z fortyfikacjami zamku, drugi blok z trzecim oraz trzeci z Bramą Opawską. W 1754 roku budynki te reparowano kosztem 1000 talarów (kwota wspólna dla reparacji koszar w Koźlu i Brzegu). Z uwagi na ich stan techniczny obiekty te zostały zlikwidowane w latach 1776-1778 i zastąpione murowanymi koszarami.

Opis: Były to budynki w konstrukcji szkieletowej na planie prostokąta. Znany jest widok tylko jednego z nich, obiektu, który został przekształcony na magazyn zbożowy. Był to budynek dwukondygnacyjny, kryty dachem dwuspadowym.

Źródła, literatura, ilustracje: Plan der Vestung Cosel, nebst der Attaque vie solche durch den Gen. Maj. v. Walrave im Monat Sept. 1745 ist gefuhrtet worden SBB PK sygn. Da 15.163i (il. 324); GStA PK, I HA Rep 96 Band E, 1748-50, pag. 5, 55 Band G, 1753-54, pag. 14, 16, 72, H – Band VI 1755-56, pag. 33, 57, 58, 96, 97; Plan Koźla ok. 1780, SBB PK X 28150; **Weltzel 1866**, s. 283

6. Koźle – Koszary nr 13⁷⁷⁰

Lokalizacja: na linii dawnych średniowiecznych murów miejskich, obecnie Ul. Targowa 23-25-37

Autorstwo: projekt prawdopodobnie sporządził Johann Martin Pohlmann a prace prowadził mistrz murarski Wolf, nadzór nad budową prowadzili Karl Gottfried Geißler i Friedrich Leopold Fritsche

Historia: Powstały ok. 1786 roku, na miejscu uszkodzonych w czasie wojny 7 letniej starych koszar. Uszkodzone w czasie oblężenia napoleońskiego w 1807 r. Pod koniec XIX wieku budynek częściowo przebudowano, przez co częściowo zmieniono układ wnętrza i przekształcono obramienia okienne.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie wydłużonego prostokąta, trójkondygnacyjny, 21 osiowy. Dach czterospadowy.

Fasada i elewacja tylna artykułowane przez pionowe akcenty – ryzality osi wejściowych oraz lizeny na narożnikach i w miejscach, które odpowiadają ścianom oddzielającym poszczególne sekcje. Osie wejściowe lekko zryzalitowane, oś wejścia głównego – podwójnie zryzalitowana. Całość stoi na niewielkim cokole a zwieńczona jest gzymsem koronującym, gierowanym w przez lizeny i ryzality. Fasadę różnią od elewacji tylnej jedynie 4 zdwojone konsolki wspierające gzymś w środkowym pseudoryzalicie. Wnętrze dwutraktowe w układzie sekcyjnym. Pośrodku każdej sekcji znajduje się korytarz mieszczący jednobiegowe, drewniane schody. Po obu stronach korytarza mieszczą się izby mieszkalne.

Stan zachowania: zachowana oryginalna bryła budynku, łącznie z wielkością i ilością kominów. Cokół i przyziemie silnie zawilgocone, miejscami wilgoć spowodowała zniszczenie tynku.

Źródła, literatura, ilustracje: Plan Koźła ok. 1780, SBB PK X 28150; **Weltzel 1866**, s. 365; **Schellenberg 1932**, s. 151; **Katalog zabytków 1965 A**, s. 32; **Jonca 1985**, s. 35, 41, 44; zdjęcie fasady koszar, ze zbiorów autora, (il. 85)

---

⁷⁷⁰ Numeracja koszar i kazamat mieszkalnych jest wspólna, niezależnie od formy. Budynki mieszczące mieszkania dla żołnierzy zostały w 1 połowie XIX wieku ponumerowane od 1 do 17. Numery od 1 do 12 mają koszary skazamatowane, od 13 do 17 – nieskazamatowane. Powyższa numeracja i nie ma związku z chronologią powstawania tych budynków. Nie są znane pierwotne nazwy koszar kozielskich.

7. Koźle – Koszary nr 14

Lokalizacja: na linii dawnych średniowiecznych murów miejskich, obecnie ul Targowa 17-19-21

Autorstwo: NN

Historia: Powstały w latach 1776-78, na miejscu uszkodzonych w czasie wojny 7 letniej starych koszar. Uszkodzone podczas oblężenia w 1807 roku. Pod koniec XIX wieku budynek częściowo przebudowano, przez co częściowo zmieniono układ wnętrza i przekształcono obramienia okienne.

Opis: budynek murowany, tynkowany, na planie prostokąta, 3 kondygnacyjny, 21 osi okiennych. Dach 4 spadowy kryty dachówką.

Fasada i elewacja tylna identyczne – artykułowana lizenami – ramującymi każdą z osi wejściowych, oraz akcentującymi narożniki i granice pomiędzy sekcjami. Przyziemie oddzielone od wyższych kondygnacji płaskim gzymsem, całość wieńczy gzyms koronujący. Elewacje boczne – ślepe, ich narożniki również są zaakcentowane pilastrami.

Poza boniowaniem pilastrów w przyziemiu brak jakiegokolwiek dekoracji. Wnętrze dwutraktowe w układzie sekcyjnym. Pośrodku każdej sekcji znajduje się korytarz mieszczący jednobiegowe, drewniane schody. Po obu stronach korytarza mieszczą się izby mieszkalne.

Stan zachowania: Zachowana oryginalna bryła budynku; zmieniony wygląd fasady – zamurowane boniowanie pilastrów, Mury, zwłaszcza w przyziemiu, mocno zawilgocone, co jest przyczyną zniszczenia tynków w niektórych miejscach w fasadzie i elewacji tylnej.

Źródła, literatura, ilustracje: Plan Koźla ok. 1780, SBB PK X 28150; **Weltzel 1866**, s. 365; **Schellenberg 1932**, s. 151; **Katalog zabytków 1965 A**, s. 32; **Jonca 1985**, s. 35, 41, 44; zdjęcie fasady koszar, ze zbiorów autora, (il. 86)

8. Koźle – Koszary nr 15

Lokalizacja: na linii dawnych murów miejskich, obecnie ul. Targowa 13-15

Autorstwo: prawdopodobnie inż. (płk) Sers, prace prowadził kapitan von Wins

Historia: powstały w latach 1754 –56 na miejscu dawnej słodowni miejskiej. Fundamenty wykonano prawdopodobnie w 1754 roku, pozostałe prace budowlane zaczęto najprawdopodobniej dopiero w 1756 r. W czerwcu 1756 budynek miał już 1 piętro wysokości, w sierpniu 1756 roku zaczęto kondygnację 3. Budowę ukończono prawdopodobnie do końca września tego roku. Wraz z koszarami nr 17 kosztowały 25,6 tysięcy talarów. Uszkodzone podczas oblężenia w 1807 roku. Budynek przebudowano w II połowie XX wieku, wymieniono stropy i schody na żelbetowe, przekształceniu uległy również elewacje (w przyziemiu) oraz dach.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie wydłużonego prostokąta, trójkondygnacyjny, 21 osiowy, nakryty dachem czterospadowym. Wnętrze dwutraktowe w układzie sekcyjnym. Fasada artykułowana płaskimi lizenami, ramującymi po dwie każdą z osi wejściowych, oraz akcentującymi narożniki i granice pomiędzy sekcjami. Okna zaopatrzone w proste obramienia. Gzyms koronujący – w formie płaskiej odsadzki. Brak jakiegokolwiek dekoracji.

Stan zachowania: Oryginalna bryła budynku zmieniona przez przebudowę dachu – od strony tylnej podniesiona została połać dachowa i budynek został nadbudowany o jedną kondygnację. Przebudowane zostało również przyziemie – usunięty został stary tynk i dolne partie lizen, a nowy tynk został położony grubszą warstwą, tak, że przyziemie odróżnia się od wyższych kondygnacji.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA rep 96 Tit. 616 Bd. G 1753-54 Pag 14, 16 i Bd. H 1755-56 Pag 33, 58, 96; Plan Koźła ok. 1780, SBB PK X 28150; **Weltzel 1866**, s. 283; **Katalog zabytków 1965 A**, s. 32; **Jonca 1985**, s. 35, 41, 44; Zdjęcie fasady koszar ze zbiorów autora, (il. 57)

9. Koźle – Koszary nr 16

Lokalizacja: na linii dawnych murów miejskich, obecnie ul. Targowa 7-9-11

Autorstwo: NN

Historia: Powstały w latach 1776-78, na miejscu uszkodzonych w czasie wojny 7 letniej starych koszar. Uszkodzone podczas oblężenia w 1807 roku. Ok. 1870 r gruntownie przebudowane, twórca przebudowy jest nieznany, jednak identyczność rozwiązań zastosowanych w tym budynku oraz w przebudowanych w tym czasie koszarach nr 2 i 6 w Nysie sugeruje, że te trzy budynki przebudował ten sam architekt.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie wydłużonego prostokąta, trójkondygnacyjny, 20 osiowy, nakryty dachem czterospadowym. Wnętrze dwutraktowe w układzie sekcyjnym.

Stan zachowania: Dzisiejsza forma budynku wynika z XIX przebudowy, która gruntownie zmieniła tak bryłę, jak i artykulacje elewacji oraz detal.

Źródła, literatura, ilustracje: Plan Koźła ok. 1780, SBB PK X 28150; **Weltzel 1866**, s. 365; **Bimler 1930**, s. 200; **Schellenberg 1932**, s. 151; **Jonca 1985**, s. 35, 41, 44; **Katalog zabytków 1965 A**, s. 32; Zdjęcie fasady koszar ze zbiorów autora, (il. 87)

10. Koźle – Koszary nr 17

Lokalizacja: na linii średniowiecznych murów miejskich, obecnie ul. Targowa 1-3-5

Autorstwo: prawdopodobnie inż. (płk) Sers, prace prowadził kapitan von Wins

Historia: powstały w latach 1754–56. Fundamenty wykonano prawdopodobnie w 1754 roku, pozostałe prace budowlane zaczęto najprawdopodobniej dopiero w 1756 r. W czerwcu 1756 r mury miały już 2 kondygnacji wysokości, na początku sierpnia 3 kondygnacja była już gotowa. Budynek ukończono najprawdopodobniej do końca sierpnia 1756 roku. Wraz z koszarami nr 15 ich budowa kosztowała sumę 25,6 tysięcy talarów. Uszkodzone podczas oblężenia w 1807 roku. Pod koniec XIX wieku budynek częściowo przebudowano, przez co częściowo zmieniono układ wnętrza, drewniane schody ustąpiły miejsca metalowym, oraz przekształcono obramienia okienne.

Opis: Budynek murowany, tynkowany na planie prostokąta nakryty dachem czterospadowym. Trójkondygnacyjny, 15 osiowy, elewacje boczne dwuosiowe. Fasada artykułowana płaskimi lizenami, ramującymi po dwie każdą z osi wejściowych, oraz akcentującymi narożniki i miejsca, które odpowiadają na fasadzie ścianom oddzielającym od siebie poszczególne sekcje we wnętrzu budynku. Przyziemie oddzielone od wyższych kondygnacji płaskim fryzem. Gzyms koronujący w formie płaskiej odsadzki. Wnętrze dwutraktowe, w układzie sekcyjnym.

Stan zachowania: Mury silnie zawilgocone, zwłaszcza w przyziemiu i w narożnikach – spowodowało to miejscowe zniszczenie tynków. W sekcji nr 5 w poddaszu, na zachowały się graffiti żołnierskie z początków XX wieku.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA rep 96 Tit. 616 Bd. G 1753-54 Pag 14, 16 i Bd. H 1755-56 Pag 33, 58, 96; Plan Koźla ok. 1780, SBB PK X 28150; **Weltzel 1866**, s. 283; **Katalog zabytków 1965 A**, s. 32; **Jonca 1985**, s. 35, 41, 44; Zdjęcie elewacji tylnej budynku, ze zbiorów autora, (il. 58)

11. Nysa – koszary nr 1⁷⁷¹

Lokalizacja: w Starym Mieście, pomiędzy kościołem Św. Barbary a Bramą Wrocławską, dobudowane od strony wewnętrznej do średniowiecznego muru miejskiego.

Autorstwo: prawdopodobnie pruski inżynier pułkownik v. Sers

Historia: powstały przed 1748 rokiem. Najprawdopodobniej ok. 1870 r ich fasada została pokryta płaskim boniowaniem pasowym, autorem przebudowy był prawdopodobnie ten sam architekt, który przebudował koszary nr 6. Jako koszary służyły aż do roku 1919, kiedy to zostały przejęte przez miasto i przeznaczone na mieszkania dla cywili. Istniały aż do czasów powojennych, kiedy to nastąpiła ich rozbiórka trwająca do ok. 1950.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie wydłużonego prostokąta, trójkondygnacyjny, ok. 30 osiowy, kryty dachem dwuspadowym z jednym rzędem małych facjatek. Fasada każdej z sekcji budynku ujęta była na obu krańcach w dwie lizeny. Okna miały proste opaski okienne, a w środkowej osi każdego z bloków dodatkowo jeszcze małe zworniki. Wejście zaopatrzone było w uszakowy portal z dużym zwornikiem. Przyziemie oddzielone od wyższych kondygnacji płaskim gzymsem, całość zwieńczona prostym gzymsem koronującym.

Wnętrze – jednoraktowe, zmodyfikowany układ sekcyjny. Kondygnacja każdej z sekcji składała się z dwóch dużych pomieszczeń mieszkalnych, przedzielonych korytarzem, w którym znajdowały się schody. W każdej z izb znajdowało się osobne małe pomieszczenie mieszczące kuchnię. Okna budynek posiadał jedynie od strony międzymurza, od strony miasta znajdowało się jedynie wejście na poziomie parteru. Tylną ścianą budynku, od strony miasta był dawny mur miejski.

Źródła, literatura, ilustracje: Plan von der Festung Neisse wie solch Anno 1746 in wircklichen Stande gefunden worden SBB PK sygn. X 31028; GStA PK, I HA Rep 96 Band E 1748-50 Pag 39, 40, 41, 56, F – Band IV 1751-52 Pag 18-19, 20, 40, 56; G – Band V 1753-54 Pag 5, 6, 8,9, 10 (**il. 41, 104**), 31; Plan Nysy z ok. 1785 roku, SBB PK X 31034/15 (**il. 40 Zimmermann 1783-95**, T. 3, s. 286; Plan von der Stadt und Festung Neisse 1789 GStA PK XI HA A 71393; **Orlich 1841**, s. 448; **Ruffert 1924**, s. 18; **Klose 1980**, s. 306, il. 71; Widok fragmentu koszar od strony wschodniej, przed 1945 r., ze zbiorów Herder Insitut e.V. Bildarchiv inv. Nr. 128385 (**il. 39**); Zdjęcia z kolekcji pana Remigiusza Kamińskiego ok. 1950 r.

---

⁷⁷¹ Numeracja koszar nyskich pochodzi z początków XIX wieku i nie ma związku z chronologią ich powstawania. Pierwotnie niektóre koszary posiadały nazwy własne, np. koszary nr 3 zwano Miejskimi lub też Niebieskimi, nr 4 – Żółtymi, nr 5 – Czerwonymi, nr 6 – również Żółtymi.

12. Nysa – koszary nr 2

Lokalizacja: Wzdłuż muru miejskiego od kościoła św. Barbary aż do budynku komendantury.

Autorstwo: prawdopodobnie pruski inżynier pułkownik v. Sers

Historia: Powstały w ok. 1748 roku. Ok. 1870 r gruntownie przebudowane, twórca przebudowy jest nieznany, jednak identyczność rozwiązań zastosowanych w tym budynku oraz w przebudowanych w tym czasie w koszarach nr 6 w Nysie i w koszarach nr 16 w Koźlu sugeruje, że te trzy budynki przebudował ten sam architekt. Jako koszary służyły aż do roku 1919, kiedy to zostały przejęte przez miasto i przeznaczone na mieszkania. Istniały aż do lat 50 XX wieku, kiedy to zostały wyburzone.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie wydłużonego prostokąta, trójkondygnacyjny, ok. 50 osiowy. Kryty dachem dwuspadowym z jednym rzędem małych facjatek.

Fasada każdej z sekcji budynku ujęta była na obu krańcach w dwie lizeny. Okna miały proste opaski okienne, a w środkowej osi każdego z bloków dodatkowo jeszcze małe zworniki. Wejście zaopatrzone było w uszakowy portal z dużym zwornikiem. Przyziemie oddzielone od wyższych kondygnacji płaskim gzymsem, całość zwieńczona prostym gzymsem koronującym.

Wnętrze – jednotraktowe, zmodyfikowany układ sekcyjny. Kondygnacja każdej z sekcji składa się z dwóch dużych pomieszczeń mieszkalnych, przedzielonych korytarzem, w którym znajdowały się schody. W każdej z izb znajdowało się osobne małe pomieszczenie mieszczące kuchnię. Okna budynek posiadał jedynie od strony międzymurza, od strony miasta znajdowało się jedynie wejście na poziomie parteru. Tylną ścianą budynku, od strony miasta był dawny mur miejski.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK, I HA Rep 96 E – Band III 1748-50 Pag 39, 40, 41, 56, F – Band IV 1751-52 Pag 18-19, 20, 40, 56; G – Band V 1753-54 Pag 5, 6, 8,9, 10 (**il. 41, 104**), 31; Plan Nysy z ok. 1785 roku, SBB PK X 31034/15 (**il. 40**); **Zimmermann 1783-95**, T. 3, s. 286; Plan von der Stadt und Festung Neisse 1789 GStA PK XI HA A 71393; **Orlich 1841**, s. 448; **Ruffert 1924**, s. 18; **Klose 1980**, s. 306, il. 71; Widok fragmentu koszar od strony wschodniej, przed 1945 r., ze zbiorów Herder Insitut e.V. Bildarchiv inv. Nr. 128385 (**il. 39**); Zdjęcia z kolekcji pana Remigiusza Kamińskiego ok. 1950 r

13. Nysa – koszary nr 3, niebieskie

Lokalizacja: wzdłuż muru miejskiego, przy bramie Wrocławskiej, na północ od niej

Autorstwo: NN

Historia: powstałe w roku 1775, uszkodzone podczas napoleońskiego oblężenia w 1807, wyburzone w 1895 r.

Opis: Nieznany jest wygląd budynku, wiadomo tylko, że miał plan wydłużonego prostokąta i posiadał 48 izb mieszkalnych

Źródła, literatura, ilustracje: Zimmermann 1783-95, T. 3, s. 286; Plan von der Stadt und Festung Neisse 1789 GStA PK XI HA A 71393; Ruffert 1924, s. 25; Klose 1980, s. 306;

14. Nysa – koszary nr 4 i lazaret garnizonowy

Lokalizacja: nad brzegiem Nysy, przy dawnym *Luisienplatz*

Autorstwo: prawdopodobnie pruski inżynier pułkownik v. Sers

Historia: Lazaret powstał kosztem 32 tys talarów w latach 1750-54, koszary wzniesiono dopiero ok. 1756 roku kosztem 32333 talarów. Lazaret mieścił 1200 chorych, a koszary – 5 kompanii żołnierzy. W latach 1858-60 przebudowany został wschodni kraniec budynku. Lazaret zlikwidowano w 1830 roku i od tego czasu cały budynek służył jako koszary. Do 1919 roku służył jako koszary, następnie jako budynek mieszkalny. Po 1945 roku zburzony.

Opis: Budynek murowany, tynkowany. Bardzo długi, na planie wydłużonego prostokąta załamane w dwóch miejscach. Trójkondygnacyjny, kilkudziesięciosiowy, kryty dachem dwuspadowym z jednym rzędem lukarn. Część koszarowa zajmowała prawdopodobnie 6 sekcji (30 osi okiennych)

Fasada - rytm wyznaczają jedynie okna zaopatrzone w proste obramienia. Co 5 os – wejściowa, wejścia zaopatrzone w proste obramienia. Wnętrze prawdopodobnie dwutraktowe w układzie sekcyjnym, podobnym jak w koszarach nr 5.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK, I HA Rep 96 E – Band III 1748-50 Pag 1,2, 12,13, 36, 39, 40, 41, 56, F – Band IV 1751-52 Pag 18-19, 20, 40, 56; G – Band V 1753-54 Pag 5, 6, 8,9, 10, 31, Bd. H 1755-56, pag 24-26, 30, 39-41; **Zimmermann 1783-95**, T. 3, s. 286; Plan von der Stadt und Festung Neisse 1789 GStA PK XI HA A 71393 (**il. 49**); **Ruffert 1921**, s. 12; **Ruffert 1924**, s. 18; **Klose 1980**, s. 306, 311 il. 72 (**il. 46**);

15. Nysa – koszary nr 5

Lokalizacja: przy dawnej *Königsstrasse*, obecnie Tadeusza Kościuszki.

Autorstwo: prawdopodobnie pruski inżynier pułkownik Sers

Historia: powstałe ok. 1750 roku. Wraz z koszarami nr 6 mieściły 12 kompanii żołnierzy. W latach 90 XIX wieku został całkowicie przebudowany i w tej formie istnieje do dziś.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie wydłużonego prostokąta, trójkondygnacyjny, 30 osiowy, kryty dachem czterospadowym z rzędem facjatek. Każda z sekcji ma 5 osi okiennych.

Okna z prostymi opaskami okiennymi, jedynie w osi wejściowej posiadały obramienia uszakowe ze zwornikami. Podobny portal wejściowy. Sekcje oddzielone były od siebie płaską lizeną. W dachu – rząd lukarn, które przypadają na 2 i 4 osi okienną.

Wnętrze – 2 traktowe, układ sekcyjny. Na jednym piętrze znajdowały się 4 izby, po dwie po obu stronach korytarza, biegnącego poprzecznie w stosunku do podłużnej osi budynku. Z dwóch izb wykrojona była jedna prostokątna kuchnia, wspólna dla obu izb, z wejściem od strony korytarza, z okienkiem w stronę wnętrza każdej z izb. Na obie izby po jednej stronie korytarza przypadał również jeden kominek, który wmurowany był w ścianę, tak, że wystawał w obu izbach. Modyfikacją względem klasycznego układu wnętrza były schody – dwie pary dosyć krótkich i stromych schodów dwubiegowych na obu krańcach korytarza, tuż przy wyjściach. Jeden blok koszar miał 59 stóp (ok. 19,5 m) długości, 38 stóp (ok. 12,5 m) szerokości, z 12 izbami, każda izba miała mieć 24 stóp (ok. 8 m) długości i 15 (ok. 5m) szerokości i mieścić 8 ludzi.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA rep 96 Tit. 616 Bd. C 1746 pag 25, Bd. E 1748-50 pag 1-2, 39-41, Bd. F 1751-52 Pag 1, 18-20, Bd. H 1755-56, pag 25 (**il. 47**); **Zimmermann 1783-95**, T. 3, s. 286; Plan von der Stadt und Festung Neisse 1789 GStA PK XI HA A 71393 (**il. 49**); **Ruffert 1924**, s. 18; **Klose 1980**, s. 306;

16. Nysa – koszary nr 6,

Lokalizacja: przy późniejszym *Wilhelmsplatz*,

Autorstwo: NN

Historia: powstały ok. 1750 roku. Mieściły pierwotnie wraz z koszarami nr 5 12 kompanii żołnierzy. W latach 1865-69 całkowicie przebudowane – zmieniona bryła dachu, nadbudowana jedna kondygnacja, zmieniony całkowicie wystrój fasady - obramienia okien, wejścia, gzyms i fryzy. Zniszczony w trakcie II wojny światowej, wyburzony ok. 1960.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie wydłużonego prostokąta, dwukondygnacyjny, 50 osiowy. Nieznane są jego widoki sprzed przebudowy z lat 60 XIX wieku, więc nie można zrekonstruować jego dokładnego wyglądu.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA rep 96 Tit. 616 bd C 1746 pag 25, Bd. E 1748-50 pag 1-2, 39-41, Bd. F 1751-52 Pag 1, 18-20; **Zimmermann 1783-95**, T. 3 s. 286; Plan von der Stadt und Festung Neisse 1789 GStA PK XI HA A 71393 (**il. 49**); **Ruffert 1924**, s. 18; **Ruffert 1921**, s. 22; Widokówka przedstawiająca zdjęcie koszar w zbiorach Haus Schlesien; **Klose 1980**, il. 74 (**il. 48**)

17. Kłodzko – Koszary oficerów artylerii

Lokalizacja: Łukasińskiego 24 (dawniej *Innere Frankensteiner Gasse*), na tyłach parceli

Autorstwo: prawdopodobnie płk Wrede

Historia: budynek został powstał ok. 1754 - został nadbudowany na XVI wiecznej bastei. Pierwotnie służyły prawdopodobnie jako koszary oficerów inżynierii, następnie, do 1900 roku jako koszary oficerów artylerii. Na początku XX wieku budynek został poddany konserwacji. W jej ramach przebudowany został dach - zmieniono nieco jego formę, dolna połać dachu mansardowego otrzymała obecny kształt, usunięto stare i wykonano nowe lukarny w dachu. Zmieniono ponadto liczbę i układ kominów. W wyniku konserwacji usunięto również tynk z dolnych partii muru koszar, będących pozostałością dawnej bastei.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, dwukondygnacyjny, na planie nieregularnego pięcioboku - wynikającym z planu bastei, na pozostałościach której się wznosi. Fasada – 5 osiowa, trzy z bocznych elewacji – 2 osiowe a jedna – 3 osiowa. Dach mansardowy z rzędem lukarn.

Oś środkowa fasady lekko zryzalitowana, fasada i elewacje boczne po bokach akcentowane płaskimi lizenami. W czterech pozostałych osiach okiennych okna drugiej kondygnacji połączone są z oknami pierwszej za pomocą fartuchów podokiennych, oraz związane z gzymsem przez krótkie odcinki fryzu - tworzy to mocny, pionowy akcent.

Okna bocznych osi w fasadzie – obramienia prostokątne, kamienne, jednouskokowe, ze zwornikiem i profilowanym parapetem, w dolnej kondygnacji okna posiadają zworniki zdwojone. W osi środkowej drzwi zaopatrzone w portal – prosty, kamienny, jednouskokowy, otwór drzwiowy zamknięty łukiem odcinkowym, ze zwornikiem i małymi uszakami z łezkami. Okno osi środkowej – kamienne, jednouskokowe obramienie z małymi uszakami i z łezkami, zamknięte łukiem odcinkowym ze zdwojonym zwornikiem.

Fartuchy podokienne między oknami 1 i 2 kondygnacji w osiach bocznych posiadają płyciny o kształcie zbliżonym do owalnego.

Gzyms wieńczący fasady - wielouskokowy, gierowany w miejscu styku z bocznymi lizenami, z odcinkami fryzu nad oknami 2 kondygnacji osi bocznych, z pseudoryzalitem osi środkowej oraz ze zwornikiem okna 2 kondygnacji tej osi.

W elewacjach bocznych okna poszczególnych kondygnacji jednej osi połączone są ze sobą za pomocą fartuchów podokiennych, oraz z gzymsem i cokołem za pomocą płaskich pól. Okna posiadają kamienne, jednouskokowe obramienia z profilowanym parapetem, różniące się od okien fasady brakiem zworników.

Budynek posiada najprawdopodobniej kolorystykę oryginalną, lub zbliżoną do oryginalnej – tynki mają kolor ceglasczerwony – taki jak opisywany w literaturze z XVIII wieku opisującej koszary kłodzkie

Stan zachowania – dach – ubytki dachówki, zwłaszcza na krawędziach dachu i w dolnej części, przy rynnach. Tynk - miejscami mocno zniszczony przez wodę oraz przez niewłaściwie prowadzone prace remontowe (w fasadzie zniszczony został podczas prowadzenia kabli instalacji elektrycznej); detal kamienny, obramienia drzwi i okien – dobrze zachowane. Silne zawilgocenie murów, zwłaszcza w północnej elewacji, spowodowane brakiem lub zniszczeniem rynien. W najniższej kondygnacji, od strony Młynówki – widoczny mur dawnej bastii, zachowane strzelnice dla artylerii.

Źródła, literatura, ilustracje: Projekt fasady koszar, SBB PK X 25107/6-33 (**il. 60**); Dawne widokówki z widokami tego budynku ok. 1900 ze zbiorów pana Leszka Michalskiego, Plan garnizonu kłodzkiego w 1900 roku; VI Armee Corps, Garnison Pläne, Breslau 1900, AP Wrocław, Zbiór atlasów, sygn. 11 karta 7; **Broniewski 1970** s. 148, 162-163, Zdjęcie fasady, z archiwum RODZ Wrocław, (**il. 59**)

18. Kłodzko – koszary przy murze miejskim – nr I, II, III⁷⁷²

Lokalizacja: przy murze miejskim, od granic z Twierdzą główną aż do Bramy Czeskiej – koszary nr I, 6 budynków, od bramy czeskiej do Bramy Zielonej – koszary nr II – 17 budynków, koszary nr I i II nazywane były również Czerwonymi Koszarami. Od bramy Zielonej aż do Bastionu Farbiarskiego znajdowało się 14 budynków koszar nr III, zwanych również Małymi Zielonymi Koszarami.

Autorstwo: prawdopodobnie inż. płk v. Wrede

Historia: Powstały w latach 1747-50 kosztem 30 tys talarów. Mieściły 10 kompanii żołnierzy. Służyły jako koszary aż do 1906 roku, kiedy to wybudowano nowy kompleks koszarowy na tzw. Górze Puchacza. Wówczas to stare koszary sprzedano miastu oraz prywatnym właścicielom. Następnie zostały wyburzone, a na ich miejscu powstały domy mieszkalne, sala gimnastyczna, szkoła, straż pożarna i budynek banku.

Opis: Znany jest dokładny wygląd jedynie dwóch spośród 42 budynków koszar nr I, II i III. Jednak wiadomo, że były to w większości obiekty murowane, tynkowane, na planie prostokąta, 5 osiowe, dwukondygnacyjne, jednotraktowe, w układzie kalenicowym, kryte dachem dwuspadowym. Część z nich była trój kondygnacyjna, a nieliczne 6 osiowe. W związku z faktem, że były zbudowane na terenie pochyłym, budynki te różniły się od siebie wysokością i schodkowo opadały w stronę rzeki.

Najprawdopodobniej zdecydowana większość miała mieć identyczny plan wnętrza, ze znanym z koszar nr IV i z dwóch budynków – nr 7 i 8 koszar nr II.

Oba znane z wyglądu budynki miały plan prostokąta (45 stóp, ok. 13,5 m długości), były dwukondygnacyjne, pięcioosiowe, kryte dachem dwuspadowym z dwoma lukarnami. Miały lekko zryzalitowaną oś środkową, w której znajdowało się wejście do budynku. Ich fasady były flankowane przez lizeny. Stały na gładkim cokole i wieńczone były gzymsem koronującym. Różniły się detalem. Budynek nr 7 miał boniowane boczne lizeny, przyziemie pseudoryzalitu i lizeny górnej kondygnacji pseudoryzalitu, tenże pseudoryzalit był

---

⁷⁷² Numeracja koszar pochodzi z 1 połowy XIX wieku. Podobnie jak w Koźlu, również tutaj wprowadzono wspólną numerację dla zwykłych i skazamatowanych koszar. Pierwotnie koszary miały nazwy własne – późniejsze koszary nr I i II nazywano Koszarami Czerwonymi, późniejsze nr III – Małymi Zielonymi, nr IV – Koszarami Artylerii, nr V – Dużymi Zielonymi, nr VI – Szarymi, nr VII – Szpitalnymi. Późniejsze koszary nr VIII to Kazamaty Korony na Owczej Górze, nr IX – Kazamaty Czerwone (zwane również Starymi) a nr X – Kazamaty Białe (Nowe)

zwieńczony frontonem z datą 1747. Okna tego budynku miały proste obramienia, prosty był też portal wejściowy, ale za to zaopatrzone w zwornik z monogramem FR. Lukarny mają dekoracyjny kształt, z niewielkimi esownicami. Budynek nr 8 był pozbawiony boniowania i frontonu, miał za to obramienia okienne z profilowanym parapetem, uszakowy portal wejściowy i pomiędzy portalem a oknem wyższej kondygnacji – prostokątną plakieta z numerem budynku. Lukarny w dachu były proste w swej formie.

Ich plan wnętrza był identyczny. Na każdej kondygnacji dwa szerokie pomieszczenia mieszkalne przedzielone były węższą częścią, w której od frontu znajdują się schody (zabiegowe) a z tyłu kuchnia. Mieściły po 32 żołnierzy każdy.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA rep 96 Tit. 616 Bd. C 1746 Pag 27-28, Bd. E 1748-50 Pag 48; *Deux Corps des Cazernes pour 32 Hommes chacun* SBB PK X 25107/6-41 (il. 41); Zimmermann 1783-95 T. 9, s. 148; Plan Kłodzka z ok. 1820 roku GStA PK F 71759 (il. 45); Köhl 1994, s. 70-71, 115; Widokówki z przełomu XIX wieku przedstawiające koszary, ze zbiorów Muzeum Ziemi Kłodzkiej oraz zbiorów pana Leszka Michalskiego (il. 43, 44)

19. Kłodzko, koszary nr IV – artylerii

Lokalizacja: W międzymurzu, pomiędzy dwoma liniami muru miejskiego, na odcinku pomiędzy Bramą Wodną a Bramą Ząbkowicką wewnętrzną, na wysokości młynów miejskich, równoległe do biegu dzisiejszej ulicy Łukasińskiego (*Innere Frankensteiner Gasse*)

Autorstwo: prawdopodobnie płk Wrede

Historia: Powstały w latach 1753-54, kosztem 6985 talarów. Do 1886 roku służyły jako koszary, następnie zostały zakupione przez magistrat za 2983 marek i zostały zburzone, a na ich miejscu powstał ogród dla szpitala.

Opis: Kompleks koszar nr IV tworzył rząd 5 niewielkich budynków dobudowanych od strony międzymurza do wewnętrznego muru miejskiego tak, że ścianę tylną tych budynków stanowił mur miejski. Budynki te były murowane i tynkowane, miały plan zbliżony do prostokąta, 5 osi okiennych, układ kalenicowy. Z ikonografii wynika, że część z nich miała dwie, a część trzy kondygnacje. Znany jest wygląd dwóch budynków zewnętrznych, od strony północno-wschodniej oraz plan wszystkich pięciu. Jeden z nich miał 3 kondygnacje i dach czterospadowy, a drugi – 2 kondygnacje i dach dwuspadowy. Oba miały wejście w lekko zryzalitowanej osi środkowej. Wzniesione były na gładkim cokole, zwieńczone były gzymsem koronującym. Krańce fasad były zaakcentowane pilastrami. Prostokątne w wykroju okna miały proste obramienia okienne. Okno górnej kondygnacji osi wejściowej posiadało zwornik, było powiązane z szerokim fryzem pod gzymsem koronującym oraz posiadało fartuch podokienny. Oprócz ilości kondygnacji i formy dachu budynki znane z ikonografii różniły się między sobą jeszcze opracowaniem wejścia – mniejszy z budynków posiadał portal uszakowy ze zwornikiem, zamknięty łukiem odcinkowym, a większy zwykły portal bez uszaków, a ściana, na której portal był osadzony pokryta była boniowaniem.

Wszystkie pięć budynków koszar artylerii posiadało identyczny układ wnętrza. Miały jeden trakt. Pośrodku budynku mieściła się klatka schodowa, mieszcząca schody zabiegowe. Klatka schodowa skomunikowana była z mieszczącą się za nią kuchnią oraz z leżącymi po obu stronach prostokątnymi pomieszczeniami mieszkalnymi. Każde z pomieszczeń mieściło w narożniku przy ścianie od strony kuchni jeden kominek a przy przeciwnej ścianie – 4 łóżka służące dla 8 żołnierzy.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA rep 96 Tit. 616 Bd. G 1753-54 pag 12; Plan i widok fasady koszar SBB PK X 25107/6-39 (il. 42); **Zimmermann 1783-95**, T. 9, s. 148; **Köhl 1994**, s. 70-71, 114

20. Kłodzko –koszary nr V - Zielone duże

Lokalizacja: na Przedmieściu Ząbkowickim, w pobliżu dawnej Bramy Ząbkowickiej Wewnętrznej, obecnie ul. Łukasińskiego 26 (przy dawnej *Äussere Frankensteiner Gasse*)

Autorstwo: prawdopodobnie płk von Wrede oraz porucznik Freund

Historia: powstały w latach 1754-55 kosztem 38 tysięcy talarów, na miejscu wyburzonych 4 domów mieszczańskich. W 1874, podczas budowy tzw. linii łącznikowej południowej przebudowano południowo zachodnią elewację – okna zastąpiono strzelnicami karabinowymi. Do lat 20 XX wieku służyły jako budynki wojskowe a następnie zostały zaadoptowane na mieszkania dla ludności cywilnej, tą funkcję pełnią do dzisiaj. Po II wojnie światowej od strony podwórza dobudowano do nich betonowe schody, wejściem do budynku jest dawne okno 2 kondygnacji, które zostało powiększone.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie prostokąta, czterokondygnacyjny z częściowo zagłębionym w ziemi przyziemiem, o 16 osiowych fasadzie i elewacji tylnej, 3 bocznej osiowej elewacji południowo zachodniej i 1 osiowej elewacji północno wschodniej. W układzie kalenicowym. Dach dwuspadowy naczółkowy z dwoma rzędami lukarn powiekowych.

Dwie zewnętrzne osie obu dłuższych elewacji oraz obie osie wejściowe – lekko zryzalitowane. Głównym elementem porządkującym fasadę i elewację tylną są pionowe pasy, utworzone przez połączenie ze sobą fartuchami podokiennymi okien jednej osi okiennej. Narożniki bocznych pseudoryzalitów i środek dłuższych elewacji akcentowane przez boniowane lizeny. Ryzality osi wejściowych w całości pokryte płaskim boniowaniem.

Okna najniższej kondygnacji w fasadzie zaopatrzone w proste, kamienne obramienia, okna 2 kondygnacji zamknięte łukiem odcinkowym ze zwornikiem, kamienne obramienia posiadają profilowane parapety. Identyczne okna posiada najniższa kondygnacja od strony podwórza. Wyższe kondygnacje – okna o kwadratowym wykroju, z prostymi kamiennymi obramieniami okiennymi z kamiennym, profilowanym parapetem. Otwory wejściowe – z nadświetlem, obramione jednouskokowym obramieniem z niewielkimi uszakami, zamknięte łukiem odcinkowym ze zwornikiem. Wejście powiązane jest z oknem wyższej kondygnacji za pomocą supraporty o kształcie trapezu z wklęsłymi bokami, wypełnionej dekoracją rzeźbiarską – w centrum monogram FR na tarczy, zwieńczony koroną królewską, całość otoczona dekoracją panopliową w formie sztandarów.

Fasada różni się od elewacji tylnej jedynie bogatszym opracowaniem osi wejściowych oraz sposobem ekspozycji najniższej kondygnacji. Z uwagi na rzeźbę terenu, w fasadzie

kondygnacja ta jest zagłębiona częściowo w ziemi, widoczna jest jako rząd okien w cokole; w elewacji tylnej jest już całkowicie widoczna

Wnętrze dwu i pół traktowe, oba trakty mieszkalne przedziela korytarz komunikujący ze sobą pomieszczenia. Tuż przy wejściu oraz na każdej kondygnacji, przy schodach mieściło się pomieszczenie dla oficera, z którego mógł kontrolować wchodzących i wychodzących z budynku. Reszta pomieszczeń – mieszkalna, dla żołnierzy.

Najniższa kondygnacja posiada kamienną posadzkę, a sklepiona jest kolebą na lunetach, wyższe kondygnacje mają drewniane podłogi i stropy. Najniższa kondygnacja posiada wejścia od strony podwórza, nie jest skomunikowana z wyższymi kondygnacjami. Wyższe kondygnacje – wejście od strony ulicy, skomunikowane ze sobą drewnianymi, jednobiegowymi schodami.

Stan zachowania – Zachowane oryginalna stolarka drzwi wejściowych (w fasadzie i w elewacji tylnej). Detal kamienny dobrze zachowany. Tynk – częściowo zniszczony w fasadzie, zwłaszcza w cokole przyziemia, mocno zniszczony w bocznych elewacjach – północnej, a zwłaszcza w południowej (tam – całkowity brak tynku w szczycie), w tylnej elewacji – zniszczony w przyziemiu i w 3 osiach okiennych przy północnym narożniku. Okno 2 kondygnacji 6 od północy osi powiększone, wtórnie użyte jako drzwi wejściowe, do nich dobudowane żelbetonowe schody. Mocne zawilgocenie murów.

W wnętrzu zachowane oryginalne drewniane stropy oraz drewniane schody.

Do elewacji tylnej od strony południowej dobudowane 2 garaże. W podwórzu zachowane resztki oryginalnej posadzki urbanistycznej w postaci granitowego bruku.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA rep 96 Tit. 616 Bd. G 1753-54 Pag 12, 81, 82; AP Wrocław, Akta miasta Kłodzka, sygn. 5723 – Acta von denno zur Erbauung der Casernen vor dem Frankensteiner Thor gezogene Burgerliche Grund Stucke – 1754-74, pag 2-4; **Zimmermann 1783-95** T. 9, s. 148; AP Wrocław oddz. Kamieniec Ząbkowicki, Akta Miasta Kłodzko, Akta Policji Budowlanej, sygn. I/191 (**il. 107**); zdjęcie z ok. 1930 roku, Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Neg.-Nr.: 62i12/4230.2 (**il. 56**) ; **Köhl 1994**, s. 70-71; Zdjęcia koszar ze zbiorów autora (**il. 55, 98, 119**)

21. Kłodzko, Koszary nr VI tzw. Szare koszary.

Lokalizacja: przy zewnętrznej *Frankensteiner Gasse*, w pobliżu zewnętrznej Bramy Ząbkowickiej, naprzeciwko klasztoru franciszkanów.

Autorstwo: prawdopodobnie porucznik inżynierii Laurens

Historia: powstały 1774 roku, na miejscu dwóch domów mieszczańskich. Jako koszary służyły aż do 1886 roku. Wówczas zostały zakupione przez magistrat, jednak jeszcze w 1900 roku służyły jako wojskowy magazyn. Wkrótce potem roku zostały zburzone a materiał rozbiórkowy z nich pozyskany posłużył do budowy istniejących do dzisiaj domów mieszkalnych przy ul. Łukasieńskiego 73-75-77.

Opis: Niewiele wiadomo o jego wyglądzie, jedynie to, że był to budynek na planie prostokąta, w układzie kalenicowym kalenicowy, z dachem dwuspadowym naczółkowym z rzędem lukarn powiekowych oraz prawdopodobnie z wnętrzem w układzie sekcyjnym.

Źródła, literatura, ilustracje: AP Wrocław, Akta miasta Kłodzka, sygn. 5723 – Acta von deno zur Erbauung der Casernen vor dem Frankensteiner Thor gezogene Burgerliche Grund Stucke – 1754-74, pag 8-11; **Zimmermann 1783-95**, T. 9, s. 148; Zdjęcie z końca XIX wieku z widokiem Przedmieścia Ząbkowickiego ze zbiorów Herder-Institut e.V., Bildarchiv Inv. Nr.: 56055; Plan garnizonu kłodzkiego w 1900 roku; VI Armee Corps, Garnison Pläne, Breslau 1900, AP Wrocław, Zbiór atlasów, sygn. 11 karta nr 7; **Köhl 1994**, s. 114

22. Kłodzko – Dawne koszary nr VII, zwane Koszarami Szpitalnymi

Lokalizacja: na dawnym Przedmieściu Ząbkowickim, przy drodze biegnącej w stronę mostu służowego, obecnie ul. Kolejowa 1 (dawniej *Bahnhof Strasse*)

Autorstwo: Karl Gottfried Geißler

Historia: Powstały w 1789 roku. Do 1886 mieszkali w nich żołnierze, następnie służyły za mieszkania dla podoficerów i ich rodzin. W latach 20 XX wieku zostały zaadaptowane na mieszkania dla ludności cywilnej, przez co został zmieniony układ wnętrza. Po II wojnie światowej przebudowano okna w elewacji południowo zachodniej oraz zmieniono pokrycie dachowe i usunięto z dachu lukarny. W 2004 roku nastąpił remont elewacji południowej.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie prostokąta, trójkondygnacyjny, o 15 osiowej fasadzie i elewacji tylnej i trzyosiowych elewacjach bocznych, kryty dachem dwuspadowym naczółkowym z dwoma rzędami lukarn. Wnętrze dwutraktowe.

Fasada: oś środkowa i obie osie wejściowe – lekko zryzalitowane. Południowo zachodni narożnik ćwierćkolisty. W 2 i 3 kondygnacji okna obu osi wejściowych ramowane boniowanymi lizenami. Przyziemie wzniesione na gładkim cokole pokryte, płaskim boniowaniem pasowym (rowki boniowania nad nadprożami drzwi oraz nad oknem w środkowym ryzalicie imitują kamienne klince), oddzielone od wyższych kondygnacji gzymsem międzykondygnacyjnym. Ściana wyższych kondygnacji – gładka. Całość zwieńczona gzymsem koronującym.

Środkowy ryzalit - okno drugiej kondygnacji ślepe, z jednouskokowym obramieniem uszakowym, z profilowanym parapetem i fartuchem podokiennym dekorowanym festonem, okno 3 kondygnacji - ślepe, owalne w wykroju, z jednouskokowym obramieniem okiennym ze zwornikiem przewiązanym taśmą, otoczone festonem, wewnątrz znajduje się monogram FWR, splecione litery monogramu dekorowane są dekoracją w formie kwiatów róży.

W bocznych ryzalitach – portale wejściowe – kamienne, jednouskokowe, uszakowe, pod uszakami małe łezki; w nadprożu – niewielki zwornik.

Boczna elewacja południowo zachodnia. Przyziemie wzniesione na gładkim cokole i oddzielone od wyższych kondygnacji gzymsem międzykondygnacyjnym. Nad 3 kondygnacją – gzyms koronujący, zadaszony płaskim daszkiem, a nad nim jednokondygnacyjny szczyt, posiadający własny, profilowany gzyms wieńczący. Środkowa oś zryzalitowana, jej krańce akcentowane boniowanymi lizenami. Oba narożniki elewacji boczne ćwierćkolisty, jej przyziemie pokryte płaskim boniowaniem pasowym. Rowki boniowania nad oknem ryzalitu imitują kamienne klince. Okno drugiej kondygnacji – ślepe, z jednouskokowym obramieniem uszakowym i z profilowanym parapetem. Nad oknem – płaska plakieta dekorowana festonem, o kształcie przypominającym fartuch podokienny okna ryzalitu środkowego fasady. Nad

plakietą widniał napis – „KASERNE VII / ERBAVT 1789”. Lizeny ryzalitu połączone ze sobą łukiem odcinkowym. Nasady łuku dekorowana guttami, zwornik dekorowany rozetką a czoło pokryte dwoma festonami, zwieszającymi się od krańców łuku aż do zwornika.

Wnętrze w układzie sekcyjnym. Po obu stronach korytarzy, biegnących w poprzek głównej osi budynku, pełniących funkcję klatki schodowej znajdowały się dwie jednostki mieszkalne, złożone z pokoju, mniejszej izby i kuchni.

Stan zachowania: cokół przyziemia, gzyms koronujący i lizeny ryzalitów - tynk w większości zniszczony na skutek działania wody (nieszczelne rynny). Detal fasady dobrze zachowany. Elewacja tylna – bez detalu, zły stan zachowania cokołu, gzymsu – również zniszczone od wody.

Elewacja południowa mocno zmieniona w wyniku remontu w 2004 roku – zatarte kontury obramienia okiennego w środkowej osi okiennej i umieszczonego nad nim kartusza, zatarty oryginalny profil gzymsu, zlikwidowany łuk pod gzymsem środkowego ryzalitu. W szczycie zmienione (powiększone) otwory okienne.

Wnętrze – zachowany oryginalny „sekcyjny”, typowy dla XVIII wiecznych koszar układ wnętrz, ponadto oryginalne drewniane stropy i schody.

Źródła, literatura, ilustracje: AP Wrocław oddz. Kamieniec Ząbkowicki, Akta Miasta Kłodzko, Akta Policji Budowlanej, sygn. I/94 (**il. 99, 101**); Köhl 1994, s. 114; Zdjęcia fasady i elewacji bocznej ze zbiorów RODZ we Wrocławu (**il. 97, 113, 114**)

23. Świdnica – dawne koszary nr 1, zwane też Dużymi

Lokalizacja: ul. Teatralna 32 i 38

Autorstwo: dyrektor budowlany Johann Boumann, prace prowadził major inżynierii Enbers.

Historia: Prace budowlane przy tym budynku rozpoczęte zostały w 1753 r., w lipcu 1754 roku budynek był w trakcie budowy, miał dwie kondygnacje, a trzecia była wymurowana na wysokość 4-5 stóp. Prawdopodobnie ukończono go do końca tego roku. W II połowie XIX wieku przebudowane zostały klatki schodowa. Jako koszary służyły na pewno aż do I wojny światowej. Częściowo zniszczone po II wojnie światowej i w wyniku tego rozbiórce uległy dwie środkowe sekcje.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, dach pokryty dachówką. Na planie wydłużonego prostokąta, trójkondygnacyjny o wymiarach 89 x 15 metrów, 28 osiowy. Wysoki na 9,3 metra. Kryty dachem czterospadowym z jednym rzędem lukarn powiekowych.

Fasada: przyziemie wzniesione na cokole i oddzielone od drugiej kondygnacji prostym gzymsem, pokryte płaskim boniowaniem pasowym. Okna bez obramień, nad oknami promieniście rozchodzące się rowki boniowania imitujące kamienne klince. Każde z wejść zaopatrzone w proste, jednouskokowe, piaskowcowe obramienia. W wyższych kondygnacjach ściana gładka. Krańce każdej z sekcji zaznaczone boniowaną lizeną, tak, że na narożnikach budynku są pojedyncze, a pomiędzy osiami 7 i 8, 14 i 15 oraz 21 i 22 - zdwojone lizeny. Całość zwieńczona wielouskokowym gzymsem koronującym.

Elewacje boczne: pierwotne ślepe, przyziemie pokryte płaskim boniowaniem pasowym, oddzielone od wyższej kondygnacji prostym gzymsem. Wyższe kondygnacje gładkie, na narożnikach boniowane lizeny. Całość zwieńczona wielouskokowym gzymsem koronującym.

Elewacja tylna: ściana gładka, przyziemie oddzielone od wyższych kondygnacji prostym gzymsem, całość zwieńczona wielouskokowym gzymsem koronującym. Narożniki zaakcentowane boniowanymi lizenami. Wejścia zaopatrzone w proste, jednouskokowe, piaskowcowe obramienia.

Wnętrze: w układzie sekcyjnym – 4 prostokątne pomieszczenia mieszkalne przedzielone są podłużnym korytarzem, mieszczącym schody dwubiegowe. Każde z pomieszczeń mieszkalnych mieściło w narożniku od strony korytarza niewielkie pomieszczenie kuchenne. We wnętrzu było w sumie 48 pomieszczeń mieszkalnych i 48 kuchni. W każdym z pomieszczeń mieszkało 10 żołnierzy, a w całych koszarach – 480 (stan na rok 1820).

Stan zachowania: obecnie pozostały jedynie dwie zewnętrzne sekcje, dwie wewnętrzne zburzone. Ściany silnie zawilgocone, zwłaszcza przyziemie i gzyms koronujący, miejscami spowodowało to zniszczenie tynku. W elewacji tylnej zmieniona forma niektórych otworów

okiennych; po obu stronach osi wejściowych wybito nowe, wąskie okna, prawdopodobnie doświetlające toalety. W elewacji bocznej wybite dwa okna. W fasadzie widać metalowe ściągi wzmacniające ścianę. Bryła dachu dwóch zachowanych sekcji zmieniona przez nowe, wysokie kominy oraz przez nowe okna połaciowe. Zachowane oryginalne, XVIII wieczne drzwi wejściowe.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA rep 96 Tit. 616 Bd. E 1748-50 pag 12-13, 42, 44, F –1751-52 pag. 1, 29-30, 57 G 1753-54 Pag 14, 19, 41; AP Wrocław Akta miasta Świdnicy sygn. 513 Acta die zu Militärischen Zwecken benutzte Gebaude Pag. 5-10; Plan twierdzy świdnickiej w 1762 r., SBB PK sygn. Db 1.33 1914 r (**il. 54**); Plan twierdzy świdnickiej GStA PK HA XI sygn. G 70759; Plan der Festung Schweidnitz im Jahr 1794 GStA PK XI HA sygn. A 71278; **Zimmermann 1783-95**, T. 5, s. 355; **Schirrmann 1900**, s. 48; Zdjęcie budynku z ok. 1930 r. w zbiorach Archiv des Stadtgeschichtlichen Museums Spandau, Sammlung Albert Ludewig, sygn. 1644 – Schweidnitz; Zdjęcia budynku ze zbiorów autora, (**il. 50, 111**)

24. Świdnica — dawne koszary nr 2, Kanonierów, zwane też Starymi

Lokalizacja: ul Mennicka 11

Autorstwo: dyrektor budowlany Johann Boumann, prace prowadził major inżynierii Enbers.

Historia: Powstały w roku 1754. Do 6 lipca 1754 zakończono prace murowe, do końca tego roku budynek prawdopodobnie był wykończony. W II połowie XIX wieku przebudowana została klatka schodowa. Jako koszary służył najprawdopodobniej aż do I wojny światowej.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie prostokąta o wymiarach 22x15 metrów, trójkondygnacyjny, o 7 osiowych elewacjach dłuższych i 4 osiowych krótszych elewacjach. Dach czterospadowy zaopatrzone w lukarny powiekowe – 3 w dłuższej połaci i 1 w krótszej. Fasada i elewacja boczna wznoszą się na cokole i wieńczone są gzymsem koronującym. Przyziemie oddzielone od wyższych kondygnacji płaskim gzymsem międzykondygnacyjnym. Ściana przyziemia pokryta płaskim boniowaniem pasowym, okna bez obramień, nad oknami – promieniście rozchodzące się rowki boniowania imitujące kamienne klince. Wejście zaopatrzone w proste, jednouskokowe, piaskowcowe obramienie. Wyższe kondygnacje – ściana gładka. Narożniki zaakcentowane boniowanymi lizenami.

Wnętrze w układzie sekcyjnym, 1 sekcja. Po obu stronach korytarza biegnącego przez budynek znajdują się pomieszczenia mieszkalne. Schody – dwubiegowe, umieszczone w korytarzu od strony ulicy. Mieściły 12 pomieszczeń mieszkalnych i 12 kuchni; mieszkało w nich 120 żołnierzy (stan na rok 1820).

Stan zachowania: Zawilgocenie ścian, zwłaszcza w przyziemiu, powodujące niszczenie tynków. W fasadzie okna osi wejściowej powiększone. Bryła dachu zmieniona przez nowe, wysokie kominy. Zachowane oryginalne, XVIII wieczne drzwi wejściowe, od strony podwórza.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA rep 96 Tit. 616 Bd. E 1748-50 pag 12-13, 42, 44, F –1751-52 pag. 1, 29-30, 57 G 1753-54 Pag 14, 19, 41; AP Wrocław Akta miasta Świdnicy sygn. 513 Acta die zu Militärischen Zwecken benutzte Gebäude Pag. 5-10; Plan twierdzy świdnickiej w 1762 r., SBB PK sygn. Db 1.33 1914 r (**il. 54**); Plan twierdzy świdnickiej GStA PK HA XI sygn. G 70759; Plan der Festung Schweidnitz im Jahr 1794 GStA PK XI HA sygn. A 71278; **Zimmermann 1783-95**, T. 5, s. 355 ; Zdjęcia budynku ze zbiorów autora, (**il. 51**)

25. Świdnica – koszary nr 3 - Fizylierów, zwane też Nowymi,

Lokalizacja: Pomiędzy ul. Teatralną, Mennicką a 1 Maja, na terenie obecnie zajmowanym przez parking przed domem towarowym przy ul. Teatralnej.

Autorstwo: dyrektor budowlany Johann Boumann, prace prowadził major inżynierii Enbers.

Historia: Budynek powstał w 1754 roku. Do lipca tego roku był już zadaszony i został najszybciej ukończony spośród wszystkich koszar. Służył jako koszary prawdopodobnie aż do I wojny światowej. W 1955 funkcjonowały jako ruina, która w późniejszym okresie została usunięta.

Opis: Budynek na planie prostokąta o wymiarach 64 x 15 metrów, trójkondygnacyjny, 21 osiowy, kryty dachem czterospadowym z rzędem lukarn powiekowych. Fasada i elewacja boczna wznoszą się na cokole i wieńczone są gzymsem koronującym. Przyziemie oddzielone od wyższych kondygnacji płaskim gzymsem międzykondygnacyjnym. Ściana przyziemia pokryta płaskim boniowaniem pasowym, okna bez obramień, nad oknami – promieniście rozchodzące się rowki boniowania imitujące kamienne klince. Wejścia zaopatrzone w proste, jednouskokowe, piaskowcowe obramienia. Wyższe kondygnacje – ściana gładka. Narożniki i krańce sekcji zaakcentowane boniowanymi lizenami, tak, że na narożnikach znajdują się pojedyncze, a pomiędzy 7 i 8 oraz 14 i 15 osią okienną lizeny są zdwojone.

We wnętrzu znajdowało się 36 pomieszczeń mieszkalnych i 36 kuchni. Mieszkało tam 360 żołnierzy (stan na rok 1820).

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA rep 96 Tit. 616 Bd. E 1748-50 pag 12-13, 42, 44, F –1751-52 pag. 1, 29-30, 57 G 1753-54 Pag 14, 19, 41; AP Wrocław Akta miasta Świdnicy sygn., 513 Acta die zu Militärichen Zwecken benutzte Gebaude Pag. 5-10; Plan twierdzy świdnickiej w 1762 r., SBB PK sygn. Db 1.33 1914 r (**il. 54**); Plan twierdzy świdnickiej GStA PK HA XI sygn. G 70759; Plan der Festung Schweidnitz im Jahr 1794 GStA PK XI HA sygn. A 71278; **Zimmermann 1783-95**, T. 5, s. 355; **Dziewulski, Kutzner 1955**; widokówka z archiwum Horsta Adlera, kopia udostępniona na stronie http://fotoalbum.web.de/gast/horstadler/Schweidnitz_Militaer_vor_1919/printImage?imageId=1025441&imageType=image (**il. 52**)

26. Świdnica – koszary nr 4, Grenadierów, zwane też Małymi

Lokalizacja: ul. Spółdzielcza 29-31

Autorstwo: Prawdopodobnie Johann Boumann

Historia: Powstały ok. 1755-56 roku, kosztem 15 tys talarów, jako koszary dla 3 kompanii, następnie, po 1763 roku mieścił się w nich lazaret. Przed 1785 ponownie przywrócono im funkcję koszar, wówczas mieszkali tam grenadierzy. Ok. 1820 roku ponownie pełniły funkcję lazaretu. W II połowie XIX wieku przebudowana klatka schodowa sekcji nr 31. Ok. 1900 roku zmieniono pierwotną formę dachu na mansardowy. Budynek służył wojsku prawdopodobnie aż do I wojny światowej. Istnieje do dzisiaj jako budynek mieszkalny.

Opis: Budynek na planie prostokąta o wymiarach 45x15 m, trójkondygnacyjny, o 14 osiowej fasadzie, 10 osiowej elewacji tylnej, dwuosiowej elewacji wschodniej i ślepej elewacji zachodniej. Kryty dachem czterospadowym, z jednym rzędem lukarn powiekowych.

Fasada, elewacja tylna i elewacje boczne: przyziemie wznosi się na niskim cokole, oddzielone jest od wyższych kondygnacji przez płaski gzyms międzykondygnacyjny. Całość zwieńczona wielouskokowym gzymsem koronującym. W osiach wejściowych – proste, drewniane obramienia. Okna bez obramień. Wnętrze w układzie sekcyjnym – pośrodku sekcji znajduje się korytarz mieszczący drewniane, jednobiegowe schody. Po obu stronach korytarza znajdują się po dwa pomieszczenia mieszkalne. W każdym z pomieszczeń jest wydzielona niewielka kuchnia, dostępna z korytarza. W obu sekcjach było w sumie 24 pomieszczenia mieszkalne i 24 kuchnie.

Stan zachowania: Zmieniony rytm okien w elewacji tylnej i bocznych. Zawilgocenie murów, zwłaszcza w przyziemiu oraz przy rynnach i rurach spustowych. Miejscami tynk zniszczony przez wilgoć. W sekcji nr 29 zachowany oryginalny wygląd klatki schodowej, łącznie z pierwotnymi, drewnianymi schodami i stropem. W tej sekcji zachowane są również dawne pomieszczenia kuchenne i prowadzące do nich z korytarza oryginalne, drewniane drzwi (łącznie z zamkiem i zawiasami).

Źródła, literatura, ilustracje: AP Wrocław Akta miasta Świdnicy sygn. 513 Acta die zu Militärischen Zwecken benutzte Gebaude Pag. 5-10; GStA PK I HA rep 96 Tit. 616 Bd. G 1753-54 Pag 49, 67 Bd. H 1755-56 pag 6; Plan twierdzy świdnickiej w 1762 r., SBB PK sygn. Db 1.33 1914 r. (**il. 54**); Plan twierdzy świdnickiej GStA PK HA XI sygn. G 70759; Plan der Festung Schweidnitz im Jahr 1794 GStA PK XI HA sygn. A 71278; **Zimmermann 1783-95**, T. 5, s. 355; Dawna pocztówki przedstawiająca obiekt ze zbiorów Muzeum Kupiectwa w Świdnicy; Zdjęcie budynku ze zbiorów autora (**il. 53**)

27. Srebrna Góra – tzw. Koszary Podłużne, nr 1

Lokalizacja: 3 budynki stojące wzdłuż drogi szosy powiatowej w stronę Przeł. Srebrnej, obecnie ul. Górne Miasto 1-3-5

Autorstwo: NN

Historia: Powstały w latach 1772-76. Służyły jako koszary aż do 1867, kiedy po likwidacji garnizonu zostały opuszczone przez wojsko i zakupione przez miasto, które przekazało je na mieszkania pracowników fabryki zegarów A. Eppner & Co. Wojnę przetrwały w stanie nienaruszonym i nadal pełnią funkcję mieszkalną. W okresie PRL częściowo wykorzystywane jako obiekty kolonijne. Budynki przy ul. Górne Miasto 1a, b, c i 3 a – remontowane w 1989 r., remont przerwany.

Opis: Zespół koszar składa się z 3 budynków ustawionych kalenicowo względem ulicy. Są do obiekty murowane, tynkowane, na planie prostokątnym, trójkondygnacyjne, z przyziemiem, z uwagi na ukształtowanie terenu, częściowo zagłębionym w ziemi, dostępnym jedynie od strony podwórza. Najdłuższy z budynków miał ok. 60 metrów długości i 14 szerokości, dwa krótsze – 44,5 m długości i 14 szerokości. Budynki te składają się z sekcji, z których każda ma 5 osi okiennych. Budynek ul. Górne Miasto 1 składa się z 4 sekcji i ma 20 osi okiennych, ul. Górne Miasto 3 i ul. Górne Miasto 5 składają się z 3 sekcji i mają po 15 osi okiennych. Elewacje boczne wszystkich 3 budynków mają po dwie osie okienne. Z uwagi na ukształtowanie terenu każda z sekcji jednego budynku stoi na innym poziomie, budynki i sekcje w ramach budynków pną się schodkowo w stronę przełęczy. W związku z tym dachy każdej z sekcji znajdują się na innym poziomie. Sekcje zewnętrzne każdego budynku mają dachy dwuspadowe z naczółkiem, a wewnętrzne – dachy dwuspadowe. Dach każdej sekcji zaopatrzony był w dwie lukarny powiekowe na każdej połąci.

Fasada wznosi się na prostym, piaskowcowym cokole a zwieńczona jest wielouskokowym gzymsem. W przyziemiu, w środkowej osi każdej sekcji znajduje się prosty, piaskowcowy portal wejściowy. Okna posiadają podobne opaski.

Wnętrze dwutraktowe. Mieści na 2 i 3 kondygnacji po cztery pomieszczenia mieszkalne, o powierzchni ok. 30 m² każde, przedzielone dwiema klatkami schodowymi, z jednobiegowymi schodami zabiegowymi. Każda klatka schodowa służy do komunikowania jednego traktu. Najniższa kondygnacja – jednotraktowa, pomieszczenia jedynie od podwórza, wewnątrz mieści się sklepiony korytarz, biegnący przez wszystkie bloki koszar podłużnych, służący komunikacji wewnętrznej w razie prowadzenia działań w pobliżu koszar.

Budynki te posiadały 4 latryny stojące po drugiej stronie drogi fortecznej, przy której stały koszary. Każdy z tych obiektów miał formę niewielkiego murowanego budynku częściowo zagłębionego w ziemi, przykrytego dachem dwuspadowym.

Od tylnej strony budynku, za dziedzińcem, znajduje się stok bojowy – powstały przez sztuczne uregulowanie naturalnego stoku góry. Na szczycie tego stoku znajdują się osłonięte profilowanym wałem ziemnym stanowiska strzeleckie.

Stan zachowania:

ul. Górne Miasto 1a – nadbudowana górna kondygnacja; nowe podziały wewnętrzne; partia cokołowa licowana szlifowanym granitem; znaczna przeróbka więźby dachowej – część połączenia podniesiona; częściowy brak pokrycia dachowego, widoczne w partii przyziemia otwory drenażu; zawilgocenia, ubytki tynku, zamurowane okna 1. kondygnacji.

ul. Górne Miasto 1b - partia cokołowa licowana szlifowanym granitem; widoczne w partii przyziemia otwory drenażu. Zawilgocenia i pęknięcia tynku, zły stan dachu, zamurowane okna 1. kondygnacji.

ul. Górne Miasto 1c - partia cokołowa licowana szlifowanym granitem; widoczne w partii przyziemia otwory drenażu; zawilgocenia, ubytki tynku, zły stan dachu, zamurowane okna 1. kondygnacji

ul. Górne Miasto 1d - partia cokołowa licowana szlifowanym granitem; widoczne w partii przyziemia otwory drenażu; wyburzone podziały wewnętrzne; zawilgocenia, ubytki tynku i pokrycia dachu, zamurowane okna 1. kondygnacji

ul. Górne Miasto 3a - nadbudowana kondygnacja; nowe podziały wewnętrzne; partia cokołowa licowana szlifowanym granitem; znaczna przeróbka więźby dachowej – część połączenia podniesiona; nowe pokrycie dachowe (blacha cynkowana); wymienione tynki; zamurowane okna parteru; wymieniona stolarka okienna

ul. Górne Miasto 3b - wymienione pokrycie dachowe (blacha cynkowana) i stolarka okienna; w 2 zachodnich oknach 1. kondygnacji fasady wstawione kraty; wymienione tynki; drewniane balkony na elewacji tylnej; zawilgocona partia przyziemia

ul. Górne Miasto 3c - wymienione pokrycie dachowe i stolarka okienna; drewniane balkony na elewacji tylnej - zawilgocona partia przyziemia, niewielkie pęknięcia tynku

ul. Górne Miasto 5a - wymieniona stolarka okienna; drewniane balkony na elewacji tylnej; zawilgocona partia przyziemia, niewielkie ubytki tynku;

ul. Górne Miasto 5b - wymieniona część pokrycia dachowego i stolarka okienna; drewniane balkony na elewacji tylnej; zawilgocona partia przyziemia, ubytki tynku

ul. Górne Miasto 5c - wymieniona część pokrycia dachowego (blacha) i stolarka okienna; drewniane balkony na elewacji tylnej; współczesna stolarka okienna w 1. kondygnacji fasady; prawdopodobnie zmiana układu wnętrza; lekko zawilgocona partia przyziemia; zadowolający

We wszystkich budynkach zachowane oryginalne drzwi wejściowe – drewniane, w układzie karo, z uchwytem, zamkiem i zawiasami; częściowo również stolarka okienna.

Źródła, literatura, ilustracje: Klotz 1841, s. 19; Croquis von der Situation der Casernen bei Silberberg, Silberberg, April 1844 GStA PK XI HA sygn. F 70009; Zeichnung zu dem Entwurf der bombensicheren Eindeckung der Blocke 7,8,9 der Kasernen Etablissements zu Silberberg, 1858 GStA PK XI HA sygn. E 70004 (il. 104); Widokówka z ok. 1900, przedstawiająca kompleks koszar od strony południowej ze zbiorów pana Tomasza Przerwy (il. 83); Bleyl 1938, s. 40 – 41; Heiss 1938 (il. 82); Przerwa 2001, s. 22, 37; Zdjęcie koszar ze zbiorów autora, (il. 81)

28. Srebrna Góra – tzw. Koszary Poprzeczne, nr 2

Lokalizacja: nie zachowany budynek, stojący wzdłuż szosy powiatowej biegnącej w stronę Przeł. Srebrnej, obecnie parking przy Małej Przełęczy Srebrnej

Historia: powstały w latach 1772-76. Służyły jako koszary, w dwóch izbach mieściły szkołę garnizonową, zlikwidowaną w 1858. W 1867, po likwidacji garnizonu opuszczone przez wojsko i zakupione przez miasto. W 1869 zajęte przez fabrykę zegarów A. Eppner & Co. W latach 1915-1920 stacjonował w nich oddział żołnierzy, a w latach 1933-38 oddział niemieckiej Służby Pracy. Zakład produkujący zegary funkcjonował jeszcze krótko po II wojnie światowej, po czym budynek opustoszał i uległ dewastacji. Został rozebrany ok. 1967 r. ze względu na zły stan techniczny.

Autorstwo: NN

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie prostokąta o wymiarach 84x14 m, trójkondygnacyjny, o wysokości 16 m. Przyziemie, z uwagi na rzeźbę terenu, częściowo zagłębione w ziemi. Ok. 32 osiowy. Kryty dachem dwuspadowym naczółkowym. Budynek 5 sekcyjny. Wnętrze prawdopodobnie dwutraktowe, mieściło 48 pokoi i 10 izb dla 204 żołnierzy.

Budynek ten posiadał latrynę stojące po drugiej stronie drogi fortecznej. Była to niewielka budowla, murowana, częściowo zagłębiona w ziemi, przykryta dachem dwuspadowym. Od tylnej strony budynku koszarowego, za dziedzińcem, znajdował się stok bojowy – powstały przez sztuczne uregulowanie naturalnego stoku góry. Na szczycie tego stoku znajdowały się osłonięte profilowanym wałem ziemnym stanowiska strzeleckie.

Układ koszar nr 1 i 2 – w kształcie litery L odpowiadał układowi linii obronnej ze stanowiskami strzeleckim na tyłach budynków. Równolegle do tych obiektów biegnie stara droga z miasta do Przełęczy Srebrnej. Bieg tej drogi został skorygowany w trakcie budowy twierdzy, tak, że biegła ona równolegle do koszar nr 1, następnie skręcała pod kątem 90° i biegła równolegle do koszar nr 2 a następnie znów skręcała pod kątem 90° i dochodziła do przełęczy przy górnym odwachu. Bieg tej drogi, której niektóre odcinki powstały przez wysadzenie skał, wynikał z potrzeb militarnych – znajdowała się ona w pokrywających się wzajemnie polach ostrzału ze stanowisk strzeleckich przy koszarach.

Źródła, literatura, ilustracje: Klotz 1841, s. 19 ;Croquis von der Situation der Casernen bei Silberberg, Silberberg, April 1844 GStA PK XI HA sygn. F 70009; Widokówka z ok. 1900, przedstawiająca kompleks koszar od strony południowej ze zbiorów pana Tomasza Przerwy (il. 83); Bleyl 1938, s. 40 – 41; Przerwa 2001 s. 22, 37, 55

29. Wrocław – Koszary Gwardyjskie Pułku gen. Von Kreutzen

Lokalizacja: budynek przylegający po wewnętrznej stronie do murów miejskich, na zamknięciu obecnej ulicy Krupniczej.

Autorstwo: NN

Historia: Powstały po 1742 roku, przed rokiem 1749, uszkodzony podczas wybuchu niedalekiej wieży prochowej w 1749, istniał prawdopodobnie do czasów wojny 7 letniej.

Opis: Budynek zbudowany w technice szkieletowej, nietynkowany, dwukondygnacyjny na planie prostokątnym kryty dachem czterospadowym pokrytym dachówką. Fasada 8 osiowa, tylną częścią budynek przylegał do muru miejskiego. Dwa wejścia do budynku znajdowały się w przyziemiu, w dwóch skrajnych osiach. Budynek pozbawiony jakichkolwiek dekoracji.

Źródła, literatura, ilustracje: Grafika J.D Schleuena z ok. 1749 r. w: **Czerner 1989**, il. 130 (il. 36)

30. Wrocław koszary przy Zamku Królewskim

Lokalizacja: dobudowane do zewnętrznej strony średniowiecznego muru miejskiego, pomiędzy Zamkiem Królewskim a Komandorią Joannitów.

Autorstwo: NN

Historia: Ten kompleks budynków powstał pomiędzy 1743 a 1750 rokiem. Ok. 1770 roku mieszkał tam regiment v. Wend, w 1794 regiment v. Borck, a w 1806 regiment v. Treuenfels. W 1807 roku, podczas francuskiego oblężenia budynek został uszkodzony i od 1809 roku był niezamieszkały. Po likwidacji fortyfikacji miejskich okazało się, że obiekt ten, pierwotnie zasłonięty wałami i przez to oddzielony od cywilnej zabudowy, ulokowany jest w miejscu ogólnie dostępnym. Jego lokalizacja straciła na atrakcyjności dla władz wojskowych, poza tym obiekt ten, o niezbyt atrakcyjnej architekturze, stał się dobrze widoczny z nowego placu parad przed Zamkiem Królewskim. Wyżej opisane czynniki, zły stan techniczny oraz fakt, że pozostałe koszarach wrocławskie były częściowo puste, spowodowały rezygnację z planowanego remontu i decyzję o wyburzeniu, które miało miejsce w 1815 roku.

Opis: Była to grupa 4 budynków. Zbudowane były w konstrukcji szkieletowej i miały jedynie murowany fundament. Były dwukondygnacyjne, miały plan prostokątny, o długości 37 m i szerokości ok. 5,5 m, kryte były dachem czterospadowym z rzędem lukarn. Ich dłuższe elewacje były kilkunastoosiowe. Tylną ścianę tych budynków stanowił dawny mur miejski, boczne ściany wsparte były o baszty muru.

Źródła, literatura, ilustracje: Werner, *Topografia* T II, karta: 164-165, 194-195, 188-189 (il. 37, 38); Breslau nebst seiner umliegenden Gegend, ok. 1770, SBB PK X 20679/5;

Zimmermann 1783-95, T 11, s. 60; Die Benutzung der Militar Gebaude in der Stadt Breslau und Die Unterbringung der Militar Utensilien, 1810-1819, GStA PK I HA Rep 77 Tit. 1236, No 2 p. 19, 20, p. 26–46,

31. Wrocław – Koszary Wehnera

Lokalizacja: pomiędzy ul. Wierzbową (*Weidenstrasse*) a Menniczą (*Kleine Groschengasse*), Strażacką (*Wehner Gasse*) i Teatralną (*Zwingergasse*)

Autorstwo: Christian Friedrich Schultze albo Ernst Wilhelm Richter

Historia: Powstały ok. 1765 roku. W 1794 roku mieszkali tam żołnierze z regimentów Hohenlohe i v. Borck. Od września 1813 do maja 1814 pełniły funkcję lazaretu dla chorych żołnierzy, we wrześniu 1813 roku mieściły 466 chorych. Służyły przede wszystkim jako koszary, część pomieszczeń miała również przeznaczenie magazynowe. Celom wojskowym służyły do 1867 roku, kiedy to zostały sprzedane miastu. Początkowo Magistrat ulokował tam stajnie miejskie, a następnie po 1871 roku – siedzibę główną Straży Pożarnej. W okresie użytkowania budynku przez Straż następują liczne, najczęściej nieznaczne zmiany w jego wyglądzie, najważniejszą było powstanie po 1910 roku na dziedzińcu koszar wieży do suszenia węży. Ok. 1920 roku w skrzydle zachodnim nastąpiła zmiana części dachu z dwuspadowego na płaski. Budynek został częściowo uszkodzony podczas oblężenia Wrocławia w 1945 roku; zniszczeniu uległy fragmenty dachu – najwięcej w zachodnim skrzydle, w niewielkim stopniu w północnym i wschodnim, południe skrzydło nie zostało zniszczone. Po wojnie budynek służył dalej Straży Pożarnej, najpewniej do końca lat 50, kiedy to został zburzony a na jego miejscu powstał nowy budynek.

Opis: Budynek był murowany i tynkowany. Miał dwie kondygnacje i plan czworoboku, z dziedzińcem między czterema skrzydłami. Skrzydło wschodnie miało 20 osi w elewacji odulicznej i 14 od strony dziedzińca, Skrzydło zachodnie - 24 osi w elewacji odulicznej i 20 od strony dziedzińca, skrzydło północne 26 osi od strony ulicy i 17 od strony dziedzińca a skrzydło południowe 26 osi w elewacji odulicznej i 20 w elewacji dziedzińca. Kryty był dachem dwuspadowym, za wyjątkiem skrzydła południowego, krytego dachem czterospadowym. W dachu znajdował się 1 rząd lukarn, po 1 lukarnie na 2 osie elewacji. Podziały pionowe elewacji wyznaczone jedynie przez rytm osi okiennych. Przyziemie oddzielone było od drugiej kondygnacji płaskim gzymsem międzykondygnacyjnym, druga kondygnacja zwieńczona była gzymsem koronującym. Okna zaopatrzone w płaskie opaski. Wejście główne znajdowało się w elewacji wschodniej. W elewacji północnej znajdowała się plakieta z inskrypcją „*Siste viator! In iussu Broussiae regis Friederici II. eiusque in exercitu legati generalis et urbis Vratislaviae gubernatoris a Tauenzien Auspiciis apta praesidriis habitacula*”

Steh' still Wanderer! Das sind die Unterkünfte der Soldaten, welche auf Befehl König Friedrichs II von Preußen und der Aufsicht des Gouverneurs von Breslau, General von Tauenzien, errichtet worden sind”.

Wnętrze dwutraktowe w układzie sekcyjnym – po obu stronach korytarza, pełniącego równocześnie funkcję klatki schodowej, biegnącego prostopadle do dłuższej osi skrzydła budynku, znajdowały się po dwie jednostki mieszkalne, składające się dwóch izb, większej i mniejszej, oraz niewielkiej kuchni. Układ ten powtarzał się na każdej kondygnacji. Każde ze skrzydeł zbudowane było z kilku takich modułów. Budynek mieścił w sumie 283 pomieszczenia, w tym 189 mieszkalnych – 96 większych (*Stube*) i 93 mniejszych (*Kammer*), oraz 94 kuchnie. Całość mogła pomieścić 615 żołnierzy.

Wewnętrzny dziedziniec koszarowy był brukowany i zaopatrzoney we dwie studnie.

Źródła, literatura, ilustracje: Accurater Abris der Stadt Breslau, Gericke 1781, w: **Czerner 1989**, il. 148; **Zimmermann 1783-95**, T. 11, s. 60; GStA PK I HA Rep 77 Tit. 1236, No 2 – Die Benutzung der Militar Gebaude in der Stadt Breslau und Die Unterbringung der Militar Utensilien, 1810-1819, p. 23-25; **Rolland 1849**, s. 58; plany budowlane z Archiwum Budowlanego Miasta Wrocławia, od ok. 1870 do ok. 1940 roku (**il. 73**); **Linke 1900**, s. 123-133; fotografie z ok. 1900 ze zbiorów Działu Graficznego BU we Wrocławiu, sygn. 303, 304; Zdjęcia budynku z 1927 roku w zbiorach Herder Institut E.v. w Marburgu, inv. Nr.: 130007, 130008 (**il. 74, 75**); Zdjęcie lotnicze z 1947 roku, wykonane przez Wojskowe Służby Kartografii i Teledetekcji, przechowywane w Muzeum Historycznym Miasta Wrocławia; **Gieraths 1961**, s. 21

32. Wrocław – Koszary Karmelitańskie

Lokalizacja: Ul. Mennicza (*Kleine Groschengasse*)

Autorstwo: prawdopodobnie Ernst Wilhelm Richter

Historia: Powstałe w 1768 roku, równocześnie z Koszarami Wehnera. W 1794 roku mieszkali tam żołnierze z regimentów Hohenlohe i v. Borck. Od września do grudnia 1813 pełniły funkcję lazaretu dla chorych żołnierzy. Celom wojskowym służyły do 1867 roku, kiedy to zostały sprzedane miastu. Ok. 1900 roku budynek służył jako część małej elektrowni miejskiej. Podczas II wojny światowej częściowo zniszczony – w 1947 roku nie istniała połowa dachu. Mimo zniszczeń budynek ten istniał aż do ok. 1965 roku, kiedy to został zburzony, aby ustąpić miejsca do dzisiaj istniejącej szkole.

Opis: Budynek murowany, tynkowany. Trójkondygnacyjny, o wysokości 11 m, na planie wydłużonego prostokąta o wymiarach 56 x 14 m, kryty dachem czterospadowym. Fasada i elewacja tylna 21 osiowe, elewacje boczne ślepe. W dachu znajdował się rząd lukarn, po 1 lukarnie na 2 osie elewacji. Elewacje pozbawione były dekoracji, artykułowane były jedynie rzędami okien z prostymi obramieniami. Wnętrze dwutraktowe w układzie sekcyjnym – po obu stronach korytarza, pełniącego równocześnie funkcję klatki schodowej, biegnącego prostopadle do dłuższej osi skrzydła budynku, znajdowały się po dwie jednostki mieszkalne, składające się dwóch izb, większej i mniejszej, oraz niewielkiej kuchni. Układ ten powtarzał się na każdej kondygnacji. Takich sekcji było 3. Budynek mieścił w sumie 108 pomieszczeń, zgrupowanych w 36 jednostkach mieszkalnych, mogących pomieścić 260 żołnierzy.

Źródła, literatura, ilustracje: Accurater Abris der Stadt Breslau, Gericke 1781 w: **Czerner 1989**, il. 148; **Zimmermann 1783-95, T. 11** s. 60; GStA PK I HA Rep 77 Tit. 1236, No 2 – Die Benutzung der Militar Gebaude in der Stadt Breslau und Die Unterbringung der Militar Utensilien, 1810-1819, p. 23-25; plan budynku z Archiwum Budowlanego Miasta Wrocławia, ok. 1870 roku (**il. 73**); **Linke 1900**, s. 123-131; Zdjęcie lotnicze z 1925 roku, w zbiorach Herder Institut E.v. w Marburgu; Zdjęcie lotnicze z 1947 roku, wykonane przez Wojskowe Służby Kartografii i Teledetekcji, przechowywane w Muzeum Historycznym Miasta Wrocławia; **Gieraths 1961**, s. 21; fotografie archiwalne z lat 60 ze zbiorów Muzeum Historycznego Miasta Wrocławia;

33. Wrocław – Koszary Czerwone (późniejsze koszary przy moście Wilhelma)

Lokalizacja: dawna *Wilhelms-Brucke Strasse* 10, przy starym Moście Mieszczańskim, obecnie jezdnia prowadząca do nowego Mostu Mieszczańskiego

Autorstwo: prawdopodobnie Ernst Wilhelm Richter

Historia: Powstałe ok. 1770 roku, w trakcie budowy umocnień Wyspy, ok. 1772 prawdopodobnie nadbudowane o jedną kondygnację. W 1794 roku mieszkali tam grenadierzy z pułku v. Borck. w 1815 roku w 2 jego pomieszczeniach znajdowała się szkoła, mieszkali tam również 12 żon żołnierskich z dziećmi, oraz żony oficerów. Do koszar dobudowana była również łaźnia i kuźnia. Budynek służył wojsku aż do 1918 r. Po 1918 roku przejęte przez Urząd Finansowy. W 1929 roku przeprowadzono remont fasady. Po 1933 roku znowu przejęte przez wojsko. Silnie zniszczone w 1945 r., zburzone ok. 1950 roku.

Opis: Budynek murowany, tynkowany. Dwukondygnacyjny, na planie wydłużonego prostokąta, kryty dachem czterospadowym. Wymiary 60 x 14m (182x 14 stóp), 8 metrów wysokości. Wnętrze dwutraktowe. Układ wnętrza sekcyjny, po obu stronach korytarza, pełniącego równocześnie funkcję klatki schodowej, biegnącego prostopadłe do dłuższej osi budynku, znajdowały się dwa pomieszczenia mieszkalne. Układ ten powtarzał się na każdej kondygnacji. Budynek składał się z 3 sekcji i mieścił 24 pomieszczenia dla 192 żołnierzy. Fasada ukształtowana analogicznie do koszar Ballhausu, Klemensa i Barbary - przez przenikające się pod kątem prostym pionowe i poziome taśmy.

Źródła, literatura, ilustracje: Breslau nebst seiner umliegenden Gegend, ok. 1770 SBB PK X 20679/5; Projekt zu Erbauung einiger neuen Kasernen in Anno 1772, 1772-1775, AP Wrocław, Akta Miasta Wrocławia, sygn. 1738 pag. 2; Accurater Abriss der Stadt Breslau, Gericke 1781 w: **Czerner 1989**, il. 148; **Zimmermann 1783-95, T. 11** s. 60; Die Benutzung der Militar Gebäude in der Stadt Breslau und Die Unterbringung der Militar Utensilien, 1810-1819, GStA PK I HA Rep 77 Tit. 1236, No 2 p. 24-25; Die Benutzung sämtlicher zu Breslau von der ehemalige Festung vorbehaltenen Gegenstände, 1815-1816 GStA PK I HA Rep 77 Tit. 1236, No 7 pag 24-25, 29; plany z Archiwum Budowlanego z lat 20 XX (**il.76**); Artykuł *Was wird aus den alten Kasernen?*, w; **Schl. Zeit.** 30.07.1929; Zdjęcie lotnicze z 1947 roku, wykonane przez Wojskowe Służby Kartografii i Teledetekcji, przechowywane w Muzeum Historycznym Miasta Wrocławia

34. Wrocław – koszary Ballhausu

Lokalizacja: na Nowym Mieście, obecnie Ul. Purkyniego dawna *Breite Strasse* nr 35

Autorstwo: Projekt: Ernst Wilhem Richter, kapitan armii i miejski inspektor budowlany. Prace budowlane prowadził przedsiębiorca Carl Friedrich Linder

Historia: Na miejscu koszar od 1667 roku stał teatr (Ballhaus), od 1754 budynek pełnił funkcję warsztatów i magazynów wojskowych. W 1773 stary Ballhaus został zburzony, na jego miejscu między wrześniem 1773 a październikiem 1774 roku powstały koszary. Koszty budowy wyniosły 17365 talarów. Od października 1813 do marca 1814 pełniły funkcję lazaretu dla chorych żołnierzy. Celom wojskowym służyły aż do lat 60 XIX. Po 1867 roku sprzedane miastu. Koszary te istniały aż do 1945 roku, następnie, silnie zniszczone podczas oblężenia Wrocławia, zostały wyburzone w pierwszych latach powojennych.

Opis: Był to budynek murowany, tynkowany, dach ceramiczny. Trójkondygnacyjny, na planie prostokąta, kryty dachem trójspadowym z lukarnami. Fasada i elewacja tylna – 14 osiowe, elewacja wschodnia – 3 osie blend okiennych. Wymiary budynku: 42 x 14 m, 10 m wysokości.

Przyziemie pokryte boniowaniem listwowym, oddzielone od wyższych kondygnacji gzymsem. Okna przyziemia zaopatrzone w jednouskokowe obramieni, otwory zamknięte łukiem odcinkowym z wysokim zwornikiem. Kondygnacja 2 i 3 fasady dzielona przez pionowe i poziome listwy, na cztery wielkie, prostokątne, poziome pola o ćwierćkoliście wciętych narożnikach. Każde z nich mieściło po 7 okien. Pośrodku fasady znajdował się owalny kartusz ujęty w klamry roślinnym ornamentem, z inskrypcją łacińską o treści: „Te pila, te celebrant, spectacula et cursus eqversis,/ antea; nunc armis templa dicata patent./ sed res innumeras, uti tempus vertit et aetas,/ arma ita vertentur, ceu pila, minus, equus./”. Okna 2 i 3 kondygnacji zaopatrzone w proste, jednouskokowe obramienia. Podobnie porządkowana była elewacja wschodnia. Elewacja tylna nie posiadała żadnych dekoracji.

Wnętrze dwutraktowe w układzie sekcyjnym. Na każdym piętrze sekcji znajdowało się 4 jednostki mieszkalne. Taka jednostka składała się z 1 dużego pomieszczenia, od strony korytarza i do niego dostawionego mniejszego pomieszczenia. Z narożnika dużego pomieszczenia wydzielona była niewielka kuchnia. Jednostki mieszkalne rozmieszczone były parami po obu stronach korytarzy biegnących prostopadle do dłuższej osi budynku. W sumie w budynku znajdowało się 24 jednostki mieszkalne dla 192 żołnierzy.

Źródła, literatura, ilustracje: Projekt zu Erbauung einiger neuen Kasernen in Anno 1772, 1772-1775, AP Wrocław, Akta Miasta Wrocławia, sygn. 1738; **Menzel 1805-1808**, s. 860-61; GStA PK I HA Rep 77 Tit. 1236, No 2 – Die Benutzung der Militar Gebaude in der Stadt

Breslau und Die Unterbringung der Militar Utensilien, 1810-1819, p. 23-25; Zdjęcie budynku z ok. 1900 ze zbiorów Herder-Institut e.V., Bildarchiv Inv. Nr.:130010 (**il. 80**); **Nosselt 1825**, s. 100; **Linke 1900**, s. 125-133; Plany budowlane z Archiwum Budowlanego Miasta Wrocławia z ok. 1900,teczka **551**

35. Wrocław –Koszary Klemensa

Lokalizacja: *Basteigasse 6-7* (obecnie nieistniejąca)

Autorstwo: Projekt: Ernst Wilhelm Richter, kapitan armii i miejski inspektor budowlany, prace budowlane prowadził przedsiębiorca Heinrich Gottlieb Dreyer

Historia: Wzniesione między wrześniem 1773 a październikiem 1774 roku na miejscu dawnego teatru miejskiego. Koszty budowy wyniosły 21465 talarów. Od maja 1813 do marca 1814 roku pełniły funkcję lazaretu dla rannych żołnierzy, a później, do ok. 1820 roku funkcję lazaretu garnizonowego. Celom wojskowym służyły aż do lat 60 XIX. Po 1867 roku sprzedane miastu. Koszary te istniały aż do 1945 roku, następnie, silnie zniszczone podczas oblężenia Wrocławia, zostały wyburzone w pierwszych latach powojennych.

Opis: Był to budynek murowany, tynkowany, trójkondygnacyjny, na planie prostokątnym. Kryty dachem trójspadowym z lukarnami. Fasada i elewacja tylna – 14 osiowe, elewacja zachodnia – 3 osie blend okiennych. Wymiary budynku: 42 x 14 m, 10 m wysokości.

Przyziemie pokryte boniowaniem listwowym, oddzielone od wyższych kondygnacji gzymsem. Okna przyziemia zaopatrzone w jednouskokowe obramienia, otwory zamknięte łukiem odcinkowym z wysokim zwornikiem. Kondygnacja 2 i 3 fasady dzielona przez pionowe i poziome listwy, na cztery wielkie, prostokątne, poziome pola o ćwierćkolistych wciętych narożnikach. Każde z nich mieściło po 7 okien. Pośrodku fasady znajdował się owalny kartusz ujęty w klamry roślinnym ornamentem, z łacińską inskrypcją o treści „*Clementis temerant nomen discordia civis, / reddit at augustum gratia regis idem. / vix igitur leges credam inter et arma silere / sifuerintea, non facta nefanda forent. /*”. Okna 2 i 3 kondygnacji zaopatrzone w proste, jednouskokowe obramienia. Podobnie porządkowane były elewacja zachodnia. Elewacja tylna nie posiadała żadnych dekoracji. Wnętrze dwutraktowe w układzie sekcyjnym. Na każdym piętrze sekcji znajdowało się 4 jednostki mieszkalne. Taka jednostka składała się z 1 dużego pomieszczenia, od strony korytarza i do niego dostawionego mniejszego pomieszczenia. Z narożnika dużego pomieszczenia wydzielona była niewielka kuchnia. Jednostki mieszkalne rozmieszczone były parami po obu stronach korytarzy biegnących prostopadle do dłuższej osi budynku. W sumie w budynku znajdowało się 24 jednostki mieszkalne dla 192 żołnierzy.

Źródła, literatura, ilustracje: Projekt zu Erbauung einiger neuen Kasernen in Anno 1772, 1772-1775, AP Wrocław, Akta Miasta Wrocławia, sygn. 1738; GStA PK I HA Rep 77 Tit. 1236, No 2 – Die Benutzung der Militar Gebaude in der Stadt Breslau und Die Unterbringung der Militar Utensilien, 1810-1819, p. 23-25; Zdjęcie z ok. 1900 ze zbiorów Herder-Institut e.V., Bildarchiv Inv. Nr.: 130011; **Linke 1900**, s. 119-133; akta Archiwum Budowlanego – plany i widoki elewacji z 1914, **teczka 374**

36. Wrocław –Koszary Barbary

Lokalizacja: Dawna *An der Barbarakirche* 1, obecnie ul. Św. Barbary, na miejscu dawnego cmentarza przy kościele św. Barbary, zlikwidowanego w roku 1772.; naprzeciwko budynku kazamat.

Autorstwo: Projekt: Ernst Wilhem Richter, kapitan armii i miejski inspektor budowlany, prace budowlane prowadził przedsiębiorca Thomas Radewenzky

Historia: Wzniesione między wrześniem 1773 a październikiem 1774 roku na miejscu dawnego teatru miejskiego. Koszty budowy wyniosły 23270 talarów.

Od sierpnia 1813 do maja 1814 roku pełniły funkcję lazaretu. Celom wojskowym służyły aż do lat 70 XIX. Po 1867 roku sprzedane miastu, następnie przekazane w użytkowanie Szpitalowi Wszystkich Świętych. W trakcie użytkowania budynku przez szpital nastąpiły drobne zmiany – dostawienie parterowej przybudówki do elewacji północnej, zmiany w rozplanowaniu wewnątrz. Oblężenie Wrocławia z 1945 r przetrwały bez większego uszczerbku, mimo to zostały po 1950 roku wyburzone.

Opis: Był to budynek murowany, tynkowany. Trójkondygnacyjny, na planie prostokąta, kryty dachem trójspadowym z lukarnami. Fasada i elewacja tylna – 14 osiowe, elewacje boczne 3 osiowe. Wymiary budynku: 42 x 14 m, 10 m wysokości.

Przyziemie pokryte boniowaniem listwowym, oddzielone od wyższych kondygnacji gzymsem. Okna przyziemia zaopatrzone w jednouskokowe obramienia, otwory zamknięte łukiem odcinkowym z wysokim zwornikiem. Kondygnacja 2 i 3 fasady dzielona przez pionowe i poziome listwy, na cztery wielkie, prostokątne, poziome pola o ćwierćkolistych wciętych narożnikach. Każde z nich mieściło po 7 okien. Pośrodku fasady znajdował się owalny kartusz ujęty w klamry roślinnym ornamentem, z inskrypcją łacińską o treści: „*FeLIX prInCeps aLta paCe / De beLLo siLente prVDenter / aC CaVte CogItans*”. Okna 2 i 3 kondygnacji zaopatrzone w proste, jednouskokowe obramienia. Podobnie porządkowane były elewacje boczne. Elewacja tylna nie posiadała żadnych dekoracji. Wnętrze dwutraktowe w układzie sekcyjnym. Na każdym piętrze sekcji znajdowało się 4 jednostki mieszkalne. Taka jednostka składała się z 1 dużego pomieszczenia, od strony korytarza i do niego dostawionego mniejszego pomieszczenia. Z narożnika dużego pomieszczenia wydzielona była niewielka kuchnia. Jednostki mieszkalne rozmieszczone były parami po obu stronach korytarzy biegnących prostopadle do dłuższej osi budynku. W sumie w budynku znajdowało się 24 jednostki mieszkalne dla 192 żołnierzy.

Źródła, literatura, ilustracje: Projekt zu Erbauung einiger neuen Kasernen in Anno 1772, 1772-1775, AP Wrocław, Akta Miasta Wrocławia, sygn. 1738; GStA PK I HA Rep 77 Tit.

1236, No 2 – Die Benutzung der Militar Gebaude in der Stadt Breslau und Die Unterbringung der Militar Utensilien, 1810-1819, p. 23-25; Widok fragmentu koszar na grafice M. von Grossmanna, ok. 1830, w: **Czerner 1989**, il. 200; **Linke 1900**, s. 123-133; Plany budowlane z Archiwum Budowlanego Miasta Wrocławia z ok. 1900; Zdjęcie lotnicze z 1947 roku, wykonane przez Wojskowe Służby Kartografii i Teledetekcji, przechowywane w Muzeum Historycznym Miasta Wrocławia

37. Wrocław – Koszary Artylerii

Lokalizacja: na Wyspie Mieszczańskiej, przy *Werdergasse*, obecnie ul. Księcia Witolda 69-71 oraz *An der Kasernen* obecnie ulica Mieszczańska.

Autorstwo: Carl Gotthard Langhans, budową kierował naddyrektor budowlany Pohlmann, nadzór prowadził budowniczy Leyser.

Historia: 4 sierpnia 1787 położono kamień węgielny. 24 X pierwszy budynek dla 3 kompanii miał mury wysokie na 2 kondygnacje, gotowe były fundamenty dla 2 następnych koszar. W lipcu następnego roku budowa jest tak zaawansowana, że 3 budynki mogą już być zamieszkałe. Do końca roku budowę dokończono za cenę 215 321 talarów. Oprócz budynków koszar powstał lazaret, magazyn drewna i stajnie – wszystko murowane. Od maja 1813 do czerwca 1814 cały kompleks zamieniono na lazarety dla rannych żołnierzy pruskich, rosyjskich i francuskich, których w szczytowym momencie było ponad 6 tyś. Do lat 60 XIX w nie było większych zmian w wyglądzie zespołu. W 1865 roku zburzono budynek stajni przy ul. Koszarowej. W latach 80 przebito 3 wielkie neobarokowe okna w zachodniej elewacji koszar nr 2. Ok. 1890 roku zburzono magazyn drewna przy ul. Koszarowej. Po I wojnie światowej, ok. 1920 roku budynki koszar przeszły na własność miasta, mieścił się w nich urząd podatkowy. W latach 30 budynki te ponownie przejęte zostały przez wojsko i w jego posiadaniu pozostały 1945 roku. Zniszczenia wojenne zespołu były zróżnicowane: najsilniej zniszczony był lazaret – pozbawiony dachu, zniszczeniu uległy również częściowo mury obwodowe, w lepszym stanie były koszary, V i VI również pozbawione dachu, z zachowanymi murami, lekko uszkodzony był budynek nr II, najlepiej zachowane, były koszary III i IV, które w 1747 roku posiadały nieuszkodzone dachy. W połowie lat 50 wyburzono większość zespołu. Najdłużej istniał budynek nr III, bo najprawdopodobniej aż do realizacji nowej trasy prowadzącej przez Wyspę Mieszczańską – do 1989 roku.

Opis: Zespół składał się z 5 budynków koszarowych, lazaretu, magazynu drewna i budynku stajni.

Budynki koszarowe i lazaret – murowane, tynkowane, dach ceramiczny. Na planie wydłużonego prostokąta, czterokondygnacyjne, kryte dachem czterospadowym. Koszary II i IV – częściowo podpiwniczone.

Oba główne obiekty koszarowe (koszary nr II i IV) - fasada i elewacja tylna – 38 osiowe, elewacje boczne 4 osiowe. Skierowane były frontem w stronę rafinerii cukru. Długość ich fasad liczyła ok. 350 m (1000 stóp), szerokość około 17 m (56 stóp) a wysokość 14m (42 stopy). W każdym z nich mieszkało po 900 żołnierzy. Koszary III i V i lazaret – fasada i

elewacja tylna – 12 osiowe, elewacje boczne – 4 osiowe. Wymiary 50x17m i mieściły po 300 żołnierzy. Lazaret mieścił 38 pomieszczenia dla chorych. Koszary VI – elewacja i fasada tylna – 25 osiowe, elewacje boczne – 4 osiowe. Wymiary, ok. 100 m x 17 w, mieszkało w nich ponad 400 żołnierzy.

Magazyn drewna – jednokondygnacyjny, murowany, na planie wydłużonego prostokąta o długości ok. 100 m. Stajnie były budynkiem jednokondygnacyjnym, murowanym, na planie zbliżonym do kwadratu, o wymiarach 54 x 46 m, z dziedzińcem pośrodku (30 x 20m) zaopatrzonym w dwie murowane studnie. Mieściły ok. 200 koni.

Fasada: Koszary nr II i IV. Rozczłonkowana przez trzy pseudoryzalitty – główny, 4 osiowy, oraz dwa boczne, 3 osiowe. Narożniki budynków zaakcentowane płaskimi pilastrami. Przyziemie na niewielkim postumencie, oddzielone od wyższych kondygnacji płaskim gzymsem. Podobny gzyms oddzielał 3 kondygnację od 4. Całość wieńczył gzyms koronujący. Wejście główne w środkowej osi głównego ryzalitu, dwa pozostałe - w ryzalitach bocznych. Okna – otoczone jedynie prostą opaską.

Ryzalit środkowy – w przyziemiu pokryty płaskim boniowaniem pasowym; główne wejście do budynku ozdobione prostym portalem z łukiem półokrągłym. Na gzymsie oddzielającym przyziemie od wyższych kondygnacji posadowione były 4 pilastry tokańskie w porządku wielkim, między którymi znajdowały się 4 osie okienne. Nad dwoma środkowymi oknami 3 kondygnacji znajduje się plakietka z dekoracją girlandową. Pilastry dźwigały fryz tryglifowy, przerywany oknami 4 kondygnacji. Całość wieńczył szczyt z frontonem, wypełniony dekoracją rzeźbiarską w postaci orła pruskiego otoczonego panopliami.

Koszary VI: Przyziemie wzniesione na niewielkim cokole. Narożniki budynku zaakcentowane płaskimi lizenami, 3 środkowe osie – niewielkim pseudoryzalitem. Okna otoczone jedynie prostą opaską. Wejście główne w 13 (środkowej osi) wejścia główne – w 6 osi od zewnątrz. Przyziemie oddzielone od wyższych kondygnacji płaskim gzymsem międzykondygnacyjnym. Podobny gzyms oddzielał kondygnację 3 od 4. Całość wieńczył gzyms koronujący. W środkowej osi, nad oknem 2 kondygnacji znajduje się plakietka z inskrypcją.

Wnętrza: Dwu i pół traktowe. Układ korytarzowy. Przedni i tylny trakt zajmowały dwa rzędy pomieszczeń mieszkalnych, pomiędzy nimi znajdował się korytarz główny. Prostopadle do niego biegingy krótkie korytarze poprzeczne, mieszczące klatki schodowe.

Źródła, literatura, ilustracje: Schl. Prvbl., 1789, s. 87-88; GStA PK I HA Rep 77 Tit. 1236, No 2 – Die Benutzung der Militar Gebaude in der Stadt Breslau und Die Unterbringung der Militar Utensilien, 1810-1819, p. 23-25; Linke 1900, s. 115-136; Plany z Archiwum

Budowlanego od ok. 1888 (**il. 94, 108**), teczki nr **483-487**; **Hinrichs 1909**, s. 52-53; **Meinert 1939**, s. 111; Zdjęcie dwóch głównych budynków kompleksu z ok. 1939 roku ze zbiorów Herder-Institut e.V., Bildarchiv Inv. Nr.: 130012 (**il. 95**); Zdjęcie lotnicze z 1947 roku, wykonane przez Wojskowe Służby Kartografii i Teledetekcji, przechowywane w Muzeum Historycznym Miasta Wrocławia; **Małachowicz 1992**, s. 160-161, 185;

38. Lwówek Śląski – koszary.

Lokalizacja: Usytuowane przy dawnej *Tuchmachergasse*, wzdłuż średniowiecznych murów miejskich, obecnie ul. Morcinka

Autorstwo: projekt Johann Martin Pohlmann, prawdopodobnie na podstawie wcześniejszego projektu Christiana Valentina Schulzego. Prace prowadził Josef Briesel z Jawora, dach wykonał cieśla miejski Scholz

Historia: Pierwszy projekt wykonał pod koniec 1785 roku Christian Valentin Schulze, dyrektor w Departamencie Budowlanym głogowskiej Kamery Wojenno Dominialnej. On też wybrał miejsce budowy koszar – teren dawniej zajęty przez ogrody. Na początku 1786 roku projekt został przekazany J.M. Pohlmannowi, który do czerwca wykonał nowy projekt. Wkrótce zaczęto budowę, którą ukończono na początku 1787 roku kosztem 11644 talarów. Pierwotnie były przeznaczone dla tzw. Wolnego Pułku (*Freiregiment*) v Chaumontell, którego dowódcą był mjr v. Kappeller. Po rozwiązaniu tego regimentu w 1787 roku w koszarach stacjonowali fizylierzy W 1882 roku budynek przestał służyć jako koszary, w 1886 wykupiony przez magistrat i przeznaczony na szpital. Funkcję tą budynek pełni aż do dzisiaj. Najprawdopodobniej w 2 połowie XIX wieku został przebudowany – od strony zachodniej dobudowana została do niego przybudówka. Kolejne dwie, usytuowane od zachodu łącznik oraz dobudowana od wschodu kotłownia z wysokim kominem powstały prawdopodobnie w latach 60 XX wieku.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie wydłużonego prostokąta, trzykondygnacyjny, siedemnastoosiowy, w układzie kalenicowym, kryty dachem czterospadowym z jednym rzędem powiekowych lukarni.

Fasada: Wzniesiona na niskim cokole, przyziemie oddzielone od wyższych kondygnacji gzymsem międzykondygnacyjnym, całość wieńczona mocno wysuniętym gzymsem międzykondygnacyjnym. Osie 4-7 i 11-14 – lekko zryzalitowane. Ściana ryzalitów pokryta w całości płaskim boniowaniem pasowym. W przyziemiu ryzalitów, w obu skrajnych osiach - portal wejściowy z płyciną w nadprożu, ujęty w dwie lizeny, które konsolkami połączone są z gzymsem międzykondygnacyjnym. Okna przyziemia pseudoryzalitów bez obramień, w zachodnim pseudoryzalicie nad nimi znajdują się płaskie, prostokątne pola. Zewnętrzne okna w drugiej kondygnacji z prostymi obramieniami i poziomymi naczółkami, wewnętrzne z obramieniami uszakowymi. Okna trzeciej kondygnacji z prostymi obramieniami, dwa wewnętrzne powiązane z gzymsem koronującym za pomocą pary płaskich konsolek z guttami. W obu ryzalitech, pomiędzy wewnętrznymi oknami 2 i 3 kondygnacji znajduje się panopliowa dekoracja. Panoplia we wschodnim pseudoryzalicie – dwa sztandary, topór, tarcza, rzymski znak legionowy z wieńcem laurowym oraz *fasces* - pęk różg liktorskich, również z wieńcem laurowym. Panoplia w zachodnim pseudoryzalicie – powiązane za sobą

wieńcem laurowym halabarda, dwie włócznie, dwie rzymskie tarcze, a nad nimi - hełm i miecz. Poza ryzalitami brak dekoracji, okna zaopatrzone w płaskie obramienia.

Wnętrze budynku trzytraktowe w układzie korytarzowym ze środkowym traktem węższym od zewnętrznych. Pierwotnie budynek miał 30 pomieszczeń i mieścił 300 ludzi. Obecnie, po zmianie funkcji na szpital wnętrze jest przebudowane.

Stan zachowania: Fasada – 3 skrajne, zachodnie osie przekształcone – w przyziemiu i 2 kondygnacji część okien zasłonięte współczesną dobudówką a pozostałe o zmienionym kształcie. Okna przyziemia 3 skrajnych, wschodnich osi są zmniejszone. Elewacja tylna jest pozbawiona swojego pierwotnego wyglądu, pokryta współczesnym tynkiem. Okna 4 skrajnych, wschodnich osi mocno przekształcone, zamurowane, lub o zmienionym kształcie. Do obu bocznych przylegają dobudówki – do wschodniej niska, jednokondygnacyjna z wysokim kominem, do zachodniej elewacji – dobudówka trójkondygnacyjna.

Przyziemie oraz narożniki budynku mocno zawilgocone, co jest powodem licznych ubytków tynku.

Źródła, literatura, ilustracje: AP Jelenia Góra, Akta Miasta Lwówek Śląski, sygn. 3015, **Zimmermann 1783-95** T. 6, s. 288; **Glaeser 1938**, s. 13-19; **Olczak 2000**, s. 29; zdjęcia ze zbiorów autora, (il. 91, 122, 123, 124)

39. Ząbkowice – koszary

Lokalizacja: Ul. Prusa 5

Autorstwo: NN

Historia: powstałe w latach 1776-77. W 1837 roku mieszkała w nich kompania artylerii. W prawdopodobnie w II połowie XIX wieku przebudowane na siedzibę sądu. Po 1945 roku mieściła się tam szkoła, pod koniec XX wieku budynek został zaadaptowany na siedzibę starostwa powiatowego.

Opis: Budynek murowany, na planie wydłużonego prostokąta, kryty dachem dwuspadowym, trójkondygnacyjny, 14 osiowy w układzie kalenicowym.

Budynek stoi na cokole, zwieńczony jest prostym gzymsem koronującym. Przyziemie oddzielone jest od wyższych kondygnacji prostym gzymsem międzykondygnacyjnym. Okna pozbawione są obramień. W przyziemiu w 4 i 10 osi znajdują się wejścia zaopatrzone w proste, dwuuskokowe portale z poziomym naczółkiem. Ściana pokryta jest płaskim boniowaniem. Wnętrze jest dwutraktowe, w układzie sekcyjnym

Stan zachowania: Pierwotny układ wnętrza zmieniony przez liczne przebudowy. Boniowania pierwotnie pokrywające ściany - obecnie przykryte tynkiem, zachowane jedynie jego pozostałości, widoczne w elewacji zachodniej. Trzy środkowe okna w 2 i 3 kondygnacji ujęte w 3 arkady, co jest dekoracją wtórną, pochodzącą z okresu XIX wiekowej przebudowy. Cokół pokryty jest szlifowanym piaskowcem, co jest elementem pochodzącym prawdopodobnie z okresu remontu pod koniec XX wieku.

Mury silnie zawilgocone, zwłaszcza w przyziemiu i przy rurach spustowych rynien, co jest przyczyną zniszczenia tynków, szczególnie widocznych w elewacji zachodniej.

Źródła, literatura, ilustracje: Zimmermann 1783-95, T. 4, s. 122; Schwarzbach 1877, s. 79-80; Schoenaich 1930, s. 57; Dziedzic, Organiściak 2000, s. 405-406; Zdjęcie ze zbiorów autora (il. 84).

Budowle zaplecza technicznego

40. Głogów magazyn zbożowy nr 2

Lokalizacja: Przy bramie Wrocławskiej, na tyłach klasztoru jezuitów.

Autorstwo: NN

Historia: Powstały ok. 1748 r., mieścił pierwotnie 12,500 *wisple*⁷⁷³ zboża.

Opis: Budynek murowany, na planie prostokąta, kryty dachem czterospadowym. Dwukondygnacyjny, 18 osiowy. Pomiędzy 1 a 2 kondygnacją znajdował się płaski fryz międzykondygnacyjny, całość wieńczył gzyms koronujący. Narożniki zaakcentowane były płaskimi lizenami. Okna posiadały proste obramienia okienne. Część dłuższej połąci dachowej była podniesiona, w taki sposób, że tworzyła długą szczelinę, służącą prawdopodobnie do wentylacji. Nad jedną z krótszych elewacji znajdowała się facjatka, wystająca przed lico ściany, mająca prawdopodobnie funkcję dźwigu.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA Rep 96 Tit. 616 Bd. E 1748-50 pag. 1-2;

Orlich 1841, s. 444; **Minsberg 1853** s. 272; widokówka z ok. 1900 r przedstawiająca fragment magazynu, ze zbiorów Przemysława Lewickiego (**il.130**); Zdjęcie lotnicze sprzed 1939 przedstawiające magazyn część miasta, w której magazyn się znajdował, w zbiorach Bildarchiv Herder-Institut e. V. Inv.Nr.: 58591

---

⁷⁷³ Wispel – jednostka miary zboża używana aż 1871, ok. 13,191 hektolitra. Hasło Wißpel w Brockhaus Conserwations Lexikon, Leipzig 1887, Bd 16, s. 703

41. Głogów magazyn zbożowy nr 1

Lokalizacja: przy Bramie Wrocławskiej, na tyłach klasztoru jezuitów

Autorstwo: prawdopodobnie Johann Gottlieb Hedemann

Historia: Powstał w latach 1765-67, zniszczony w 1945 r.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie prostokąta, trójkondygnacyjny, 15 osi w dłuższych, 3 w krótszych elewacjach, dach mansardowy czterospadowy z trzema rzędami lukarn.

Przyziemie wzniesione było na niskim cokole, oddzielone od wyższych kondygnacji za pomocą płaskiego gzymsu międzykondygnacyjnego. Całość była wieńczona gzymsem koronującym. Okna posiadały płaskie obramienia. Główne wejście znajdowało się pośrodku fasady, w płaskim, 3 osiowym ryzalicie. Narożniki budynku zaakcentowane były przez szerokie lizeny, w przyziemiu były pokryte boniowaniem. Środkowa oś elewacji bocznej była lekko zryzalitowana, ścianę w przyziemiu pokrywało płaskie boniowanie pasowe. Otwory wejściowe znajdujące się w przyziemiach, w bocznych elewacjach, zaopatrzone były w prosty portal zamknięty łukiem odcinkowym ze zwornikiem. W środkowej osi elewacji północno wschodniej gzyms koronujący był przerwany, nad nim znajdowała się lukarna, lekko wysunięta przed lico ściany – pierwotnie służąca jako żuraw, umożliwiająca transport towarów na wyższe kondygnacje.

Wnętrze prawdopodobnie 3 traktowe. Pomieszczenia przyziemia zaopatrzone były sklepienia wsparte na murowanych filarach, górne kondygnacje oddzielone były od siebie drewnianymi stropami wspartymi na drewnianych słupach.

Źródła, literatura, ilustracje: Minsberg 1853. s. 274; widokówka z ok. 1900 r przedstawiająca fragment magazynu, ze zbiorów Przemysława Lewickiego; Zdjęcie lotnicze sprzed 1939 przedstawiające magazyn część miasta, w której magazyn się znajdował, w zbiorach Bildarchiv Herder-Institut e. V. Inv.Nr.: 58591; Zdjęcie przedstawiające fragment budynku w zbiorach Bildarchiv Herder-Institut e. V. Inv.Nr.: 70801 (**il. 135**)

42. Kłodzko – magazyn zbożowy nr 1⁷⁷⁴

Lokalizacja: na dawnym przedmieściu Ząbkowickim, obecnie **Łukasińskiego 28**

Autorstwo: prawdopodobnie płk von Wrede oraz porucznik Freund

Historia: powstały w roku 1749 kosztem 16 tys talarów, gdyż wcześniej powstały magazyn był, według króla Fryderyka II, wizytującego kłodzko w 1748 roku, niewystarczający. W 1 połowie XIX wieku usunięte zostały schody zewnętrzne prowadzące do wejścia głównego. W latach 30 XX wieku nadbudowano go o jedną kondygnację, zmieniono formę dachu, skrócono budynek o 2 zewnętrzne, południowo zachodnie osie oraz usunięto boniowanie lizen środkowego ryzalitu. Po 1945 do tylnej elewacji dobudowano szyb windy, usunięto przylegający do budynku słupek bramny oraz połączono budynek z sąsiednim za pomocą dwukondygnacyjnego łącznika

Opis: Obiekt murowany, tynkowany. Na planie prostokąta, pierwotnie był trójkondygnacyjny z przyziemiem, z uwagi na ukształtowanie terenu, częściowo zagłębionym w ziemi. Budynek miał 19 osi okiennych w dłuższych i po 3 w krótszych elewacjach. Kryty był dachem czterospadowym z trzema rzędami lukarn.

W fasadzie i tylnej elewacji 3 środkowe osie i dwie zewnętrzne były lekko zryzalitowane. Dolną kondygnację od wyższych oddziela płaski gzyms. Krańce bocznych pseudoryzalitów w fasadzie i elewacji tylnej akcentowane są płaskimi lizenami. Boniowane lizeny akcentowały środkowy pseudoryzalit fasady oraz elewacji tylnej.

Okna przyziemia w fasadzie i okna tylnej elewacji posiadają proste obramienia okienne, w przyziemiu zamknięte łukiem odcinkowym a w wyższych kondygnacjach o wykroju prostokątnym. Okna te zaopatrzone były pierwotnie w drewniane okiennice. W wyższych kondygnacjach fasady okna mają proste obramienia i profilowane parapety. Okno drugiej kondygnacji środkowej osi jako jedyne zaopatrzone jest w zwornik.

Portal wejściowy – w środkowej osi budynku, na wysokości 2 kondygnacji. Pierwotnie prowadziły do niego wolnostojące schody, o dwóch biegach po obu stronach spocznika. Pod spocznikiem, do strony ulicy znajdowało się niewielkie pomieszczenie (wartownia), którego wejście zaopatrzone było w płaskie obramienie i ramowane dwiema boniowanymi lizenami. Otwór wejścia do budynku zamknięty był pierwotnie łukiem odcinkowym i zaopatrzone w jednokokowe obramienie ze zwornikiem. Nad nim znajduje się płaski naczółek. Portal połączony jest ze znajdującym się powyżej oknem za pomocą supraporty o kształcie trapezu z wklęsłymi bokami, wypełnioną dekoracją rzeźbiarską: monogramem „FR” z koroną,

---

⁷⁷⁴ Numeracja magazynów jest najprawdopodobniej późniejsza i nie ma związku z chronologią o ich powstawania.

ramowanym przez dwa niewielkie lwy oraz dwa rogi obfitości wypełnione owocami i kwiatami.

Wnętrze jest trójtraktowe. Dolna kondygnacja sklepiona jest grubymi sklepieniami kolebkowymi na lunetach, w górnych kondygnacjach znajdują się drewniane stropy wsparte na drewnianych słupach.

Wjazd główny do magazynu znajdował się pierwotnie w elewacji tylnej. Posiadał prostokątny wykroj, płaskie obramienie, nad nim znajdowało się nadświetle zamknięte łukiem odcinkowym. Pomiędzy magazynami nr 1 i nr 2 znajdowała się brama, w formie 2 słupków bramnych. Każdy ze słupów miał przekrój krzyżowy. Miał formę czterech pilastrów toskańskich nałożonych z czterech stron na kwadratowy słup. Każdy z tych pilastrów wzniesiony był na wysokim cokole oraz stał na bazie. Pilaster od strony ulicy dźwigał krótki odcinek fryzu doryckiego z tryglifem, pilastry od innych stron dźwigały gładkie odcinki fryzu. Nad fryzem każdego z pilastrów znajdował się odcinek gzymsu koronującego, mocno wysuniętego do przodu. Oba słupy zwieńczone są stojącą na postumencie figurą przedstawiającą putto z sierpem, wsparte na worku, z plecami mające snopy zboża. Na putcie stojącym na zachowanym do dzisiaj słupie bramnym znajduje się monogram FR w koronie. Z tyłu rzeźby umieszczona jest sygnatura F.WG.

Stan zachowania: Okna najniższej kondygnacji zamurowane. Do tylnej ściany dobudowano szyb windy gospodarczej, który szczególnie niekorzystnie zmienia widok budynku od strony Nysy. Również konstrukcja metalowa zadaszenia nad wjazdem do budynku od strony ul Kolejowej wygląda niekorzystnie. Pomiędzy budynkiem **Łukasińskiego 28** i **Łukasińskiego 30** istnieje 3 kondygnacyjny, 4 osiowy łącznik, powstały po 1945, który podobnie jak szyby windowe jest szpecącym dodatkiem. W fasadzie, w 2 kondygnacji, w osiach okiennych 3 i 8 od północy znajdują się 2 powiększone okna, do nich dobudowane ażurowe schody, nad nimi metalowe zadaszenia.

Źródła, literatura, ilustracje: Rysunek 3 środkowych osi budynku, ok. 1750, SBB PK X 25107/6-27 (**il. 162**); Plan de La Ville Forteresses de Glatz et de Indonation faite pour Epruve de Ecluse le 29 mars 1750, GStA PK XI HA G 70779; Plan von Glatz nach der Aufnahme im Jahre 1763, SBB PK X 25107/20; Die Festung Glatz im Jahr 1832, inglt. Schnackenburg, Winter 1834/35, GStA PK XI HA E 71992 (**fragment – il. 183 i 318**); **Orlich 1841**, s. 448 –

449; Zdjęcie magazynów z ok. 1900 roku ze zbiorów Messbildarchiv, Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Neg.-Nr.: 62 i 11/4230.1 (**il. 131**), zdjęcia budynku ze zbiorów autora (**il. 132, 148, 164**)

43. Kłodzko – Dawny wojskowy magazyn zbożowy nr 2

Lokalizacja: **na dawnym przedmieściu Ząbkowickim, obecnie ul. Łukasińskiego 30**

Autorstwo: prawdopodobnie płk von Wrede oraz porucznik Freund

Historia: powstały w roku 1747 kosztem 10 tysięcy talarów. Do II wojny światowej zachowany w stanie oryginalnym, po II wojnie światowej – przebudowana tylna elewacja, usunięte lukarny i dekoracja portalu.

Opis: Obiekt murowany, tynkowany, na planie prostokąta, trójkondygnacyjny z dolną kondygnacją, z uwagi na ukształtowanie terenu, częściowo zagłębioną w ziemi. 11 osiowe dłuższe elewacje, trójosiowe elewacje krótsze. Budynek kryty dachem mansardowym z dwoma rzędami lukarn. Wnętrze trójtraktowe.

Fasada: trzy środkowe osie lekko zryzalitowane, krańce ryzalitu i narożniki budynku zaakcentowane płaskimi lizenami. Przyziemie wyodrębnione od wyższych kondygnacji za pomocą odsadzki. Całość wieńczona gzymsem koronującym.

W przyziemiu okna o płaskich obramieniach, zamknięte łukiem odcinkowym, w wyższych kondygnacjach fasady - otwory okienne prostokątne zaopatrzone w płaskie kamienne obramienia z profilowanym parapetem. W tylnej elewacji okna o wykroju prostokątnym z płaskimi obramieniami.

Portal wejściowy w środkowej osi budynku, na wysokości 2 kondygnacji. Prowadziły do niego wolnostojące schody, o dwóch biegach po obu stronach spocznika. Pod spocznikiem, do strony ulicy znajdowało się niewielkie pomieszczenie, którego wejście zaopatrzone było w płaskie obramienie i ramowane było przez dwie boniowane lizeny.

Otwór wejścia do budynku zamknięty łukiem odcinkowym, zaopatrzone w jednouskokowe obramienie ze zwornikiem. Nad nim płaski naczółek. Portal połączony z znajdującym się powyżej oknem za pomocą supraporty o kształcie trapezu z wklęsłymi bokami, wypełnionej dekoracją rzeźbiarską przedstawiającą pruskiego orła z monogramem FR na piersi, jabłkiem królewskim w prawym, mieczem w lewym szponie oraz z wiązką piorunów w dziobie. Po obu stronach orła znajdowała się dekoracja w formie stylizowanych gałązek akantu i oliwnych. Pomiędzy gałązkami oliwnymi i akantu znajdowały się cyfry tworzące datę 1748. Pod płyciną znajdował się napis PROVIANT=MAGAZIN NO: 2.

Boczna elewacja: środkowa oś zryzalitowana. Przyziemie wyodrębnione od wyższych kondygnacji za pomocą odsadzki. Okna przyziemia zaopatrzone w płaskie obramienia zamknięte łukiem odcinkowym. Okna zewnętrznych osi w wyższych kondygnacjach o prostokątnym wykroju, zaopatrzone w proste obramienia, okna środkowej osi – wyższe od pozostałych, zaopatrzone w płaskie obramienia, zamknięte łukiem odcinkowym. Gzyms nad

najwyższym oknem środkowej osi – przerwany. Tuż nad nim znajduje się lukarna lekko wysunięta w stosunku do lica muru budynku – zainstalowany był tam prawdopodobnie dźwig, dzięki któremu możliwy był transport towarów na wyższe kondygnacje.

Wnętrze – dolna kondygnacja sklepiona grubymi sklepieniami kolebkowymi na lunetach, w górnych kondygnacjach – drewniane stropy wsparte na drewnianych słupach.

Stan zachowania: Zachowane kamienne obramienia okienne,. Przy południowym narożniku budynku, znajduje się pozostałość bramy – pojedynczy filar, na którym jest usytuowana rzeźba – putto trzymające sierp, oparte o snopek zboża. Z tyłu rzeźby znajduje się sygnatura F.W.G. W dachu od strony północnej, zachowana jest pojedyncza lukarna. Okna najniższej kondygnacji w elewacji północnej i zachodniej – zamurowane. Okno w 2 kondygnacji, trzeciej od północy osi – powiększone, przebudowane na wejście do sklepu, do niego dostawione metalowe schody, nad nim metalowe zadaszenie.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA Rep 96 Tit. 616 Bd. C 1746 Pag 27, 28, Bd. D 1747 pag 25, Rysunek 3 środkowych osi budynku, ok. 1750, SBB PK X 25107/6-27 (**il. 162**); Plan de La Ville Forteresses de Glatz et de Indonation faite pour Epruve de Ecluse le 29 mars 1750, GStA PK XI HA G 70779; Plan von Glatz nach der Aufnahme im Jahre 1763, SBB PK X 25107/20; Die Festung Glatz im Jahr 1832, inglt. Schnackenburg, Winter 1834/35, GStA PK XI HA E 71992 (**fragment – il. 183 i 318**); **Orlich 1841** s. 448 – 449; Zdjęcie magazynów z ok. 1900 roku ze zbiorów Messbildarchiv, Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Neg.-Nr.: 62 i 11/4230.1 (**il. 131**); Zdjęcia budynku ze zbiorów autora (**il. 133, 158, 164**)

44. Kłodzko magazyn

Lokalizacja: prawdopodobnie w Twierdzy Głównej, na esplanadzie pomiędzy Donżonem a Żurawiem.

Autorstwo: NN

Historia: Powstał w latach 50 XVIII wieku, istniał prawdopodobnie do lat 20 XX wieku.

Opis: Budynek konstrukcji szkieletowej, na planie prostokąta, jednokondygnacyjny, kryty dachem czterospadowym z dwoma rzędami lukarn. Dłuższe elewacje 11 osiowe, krótsze – 3 osiowe. W jednej z krótszych elewacji posiadał wysuniętą przed lico ścianę lukarnę, pełniącą funkcję żurawia. Magazynowano w nim produkty przechowywane w beczkach – mąkę albo proch.

Źródła, literatura, ilustracje: Przekrój i widok elewacji budynku ok. 1750 r., SBB PK X 25107/6-31 (il. 157)

45. Nysa – królewski magazyn mąki i zboża

Lokalizacja: na *Friedrichstadt*, w pobliżu Reduty Kapucyńskiej

Autorstwo: NN

Historia: Powstały w latach 1748-51 kosztem 25 tysięcy talarów. W 1786 roku częściowo zniszczony w wyniku powodzi - zalane zostało przyziemie mieszczące 3834 beczek mąki, spośród ogólnej ilości 7468 beczek. Istniał aż do II wojny światowej, najprawdopodobniej zniszczony po 1945.

Opis: Budynek murowany, na planie wydłużonego prostokąta, kryty dachem dwuspadowym z naczółkiem. Trójkondygnacyjny o długiej, 35 osiowej fasadzie i trójosiowej elewacji bocznej. Elewacje surowe, artykułowane tylko przez płaskie lizeny. Otwory drzwiowe i okienne posiadały jedynie proste obramienia.

Budynek pierwotnie mieścił 2 tysiące wispli mąki i 1200 wispli ziarna.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA Rep 96 Tit. 616 Bd. C 1746 Pag 25, E – Band III 1748-50 pag 1-2, 7-8; Rapport von den durch die von 17 ten August 1786 gehabten Ueberschwommung indoniert gewesenen Königl. Magazin Mähl zu Neisse, SBB Denkschriften des Preußischen Generalstabes, XXIV Neisse, nr 87, Neisse, 1786-87, dokument nr 4; Stadt und Festung Neisse, 1789, GStA PK A 71393 (fragment - **il. 315**); **Minsberg 1834** s. 188; **Orlich 1841** s. 448; **Ruffert 1924**s. 18; Widok magazynu w: **Heiss 1938 (il. 134)**

46. Nysa – 3 magazyny prowiantowe

Lokalizacja: We *Friedrichstadt*, pomiędzy koszarami nr 6 a fortem Prusy.

Autorstwo: Johann Martin Pohlmann

Historia: Powstały w roku 1787 kosztem 4665 talarów każdy. W komplecie istniały do końca lat 20 XX wieku. Jeden z nich, leżący najbliżej Fortu Prusy, został usunięty ok. 1929 roku, pozostałe najprawdopodobniej przetrwały aż 1945 roku.

Opis: były to 3 identyczne budynki. Zbudowane w konstrukcji szkieletowej (*bindwerk*), kryte dachem ceramicznym. Na planie prostokątnym (192 na 52 stopy), jednokondygnacyjne.

Źródła, literatura, ilustracje: SBB Denkschriften des Preußischen Generalstabes, XXIV Neisse, nr 87, Neisse, 1786-87, dokument nr 18; Stadt und Festung Neisse, 1789, GStA PK A 71393 (fragment - **il. 315**); VI Armee Corps, Garnison Pläne, Breslau 1900, AP Wrocław, Zbiór atlasów, sygn. 11 karta nr 15; **Schellenberg** s. 153; **Jarczyk** s. 98

47. Świdnica – Magazyn zbożowy nr 1

Typ budowlany: magazyn zbożowy

Lokalizacja: na placu przed kościele parafialnym

Autorstwo: Johann Gottlieb Hedemann

Historia: Kamień węgielny wmurowany 31.3.1743 roku, ukończony najprawdopodobniej do 1744 roku. Miejsce budowy wyznaczył osobiście król Fryderyk II. Taka lokalizacja magazynu była wybrana specjalnie, po to, aby ten podczas oblężenia był osłaniany przed trafieniem przez wysoki dach kościoła parafialnego. Budynek miał być chroniony również w inny sposób – król przewidywał, że Austriacy nie będą celować w magazyn, bojąc się uszkodzenia kościoła. Funkcję magazynową budynek pełnił na pewno aż do 1945 roku. Przetrwał w dobrym stanie II wojnę światową, lecz mimo uznania go za wartościowy zabytek, został zburzony w roku 1977.

Opis: Budynek murowany, tynkowany. Na planie prostokąta, 4 kondygnacyjny, podpiwniczony, o 13 osiowych fasadzie i elewacji tylnej oraz o 3 osiowych elewacjach bocznych; kryty dachem mansardowym czterospadowym z 3 rzędami lukarn – prostych i powiekowych.

Środkowe osi każdej z elewacji lekko zryzalitowane. Środkowa oś fasady ujęta ponadto w dwie szerokie lizeny. Przyziemie wzniesione na cokole, oddzielone od wyższych kondygnacji gzymsem międzykondygnacyjnym. Całość wieńczy gzyms koronujący. Okna zaopatrzone w proste obramienia okienne. Główny wjazd do budynku zamknięte łukiem półokrągłym, zaopatrzonym w wysoki zwornik z monogramem FR w koronie, oraz z datą 1743.

Wnętrze mieści 8 równej wysokości kondygnacji magazynowych. W dolnych dwóch kondygnacjach drewniane stropy dźwigane są przez murowane filary, a w wyższych – przez drewniane słupy. Pośrodku budynku znajduje się przejazd, w którego sklepieniu znajduje się otwór umożliwiający transport towarów na wyższe kondygnacje.

Budynek pierwotnie mieścił ok. 4 tys. wispli zboża.

Źródła, literatura, ilustracje: Special Zeichnung vom Kleinen Proviant Magazin zu Schweidnitz 1824, GStA, XI HA, A 71294 (il. 156) ; Zdjęcie magazynu z ok. 1900 roku, Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv, Sygn. 6217/4264 (il. 129); **Schirrmann 1900**, s. 44; Zdjęcia magazynu z ok. 1930 roku, ze zbiorów Archiv des Stadtgeschichtlichen Museums Spandau, Sammlung Albert Ludwig, nr 1644; Acta Borussica Bd 4 Berlin 1931 s. 50 (il. 159); **Radler 1937**, s. 21-22; **Meinert 1939**, s. 108; Wen wir an Schweidnitz denken... w: Tägliche Rundschau, Das Heimatblatt für den Stadt- und Landkreis Schweidnitz, jg 72, nr 2 luty 1954 s. 2; **Kutzner, Dziewulski 1955**, Plansza wytycznych konserwatorskich; **Adler 1990**, s. 127

48. Świdnica, magazyn prowiantowy nr 2

Lokalizacja: poza starym miastem, pomiędzy wewnętrznym i zewnętrznym obwodem obronnym, przy linii łączącej Fort Wodny z Szubienicznym.

Autorstwo: inżynier De Daries

Historia: Powstał po 1764 roku jako dodatkowy magazyn zboża i mąki dla twierdzy świdnickiej. O jego budowie zdecydował król Fryderyk, który pierwotnie chciał zbudować go wewnątrz murów miejskich. Jego ostateczną lokalizację zaproponował inżynier De Daries. Pierwotnie kosztować miał 66 tys talarów, ale ostateczne koszty jego wzniesienia nie są znane. Istniał aż do końca lat 90 XX wieku, kiedy to spłonął a następnie został wyburzony.

Opis: budynek otoczony był fosą i niewielkim szańcem. Murowany, na planie wydłużonego prostokąta, dwukondygnacyjny, kryty dachem czterospadowym z jednym rzędem lukarn. We wnętrzu znajdowały się prawdopodobnie 3 kondygnacje użytkowe (dwie w murach i jedna w poddaszu), przedzielone drewnianymi stropami. Budynek pierwotnie mieścił 2200 wispli mąki i 700 wispli zboża.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA Rep 96 Tit. 93 B De Daries pag 1-4;

49. Wrocław – Magazyn przy Arsenale Piaskowym

Lokalizacja: Marcinkowskiego 9, (*Burgerfeld*)

Autorstwo: Gottlieb Hedemann dyrektor budowlany w urzędzie budowlany Głogowskiej Kamery Budowlanej, prowadzenie budowy miejski inspektor budowlany Dames

Historia:

Budynek powstały w latach 1743-46 jako rozbudowa dawnego arsenału miejskiego. Jego forma nie uległa zmianom się aż do 1938 roku, kiedy to w południowej elewacji magazynu przebito prostokątną bramę przejazdową oraz zmieniono wygląd bramy głównej. Mocno uszkodzony podczas oblężenia Wrocławia w 1945 roku – całkowitemu uszkodzeniu uległ dach i drewniane wnętrze, zniszczone zostały również mury zewnętrzne przy południowo – wschodnim narożniku. Pozostałości budynku wyburzono ok. 1950 roku. Do czasów obecnych zachowały się jedynie fragment budynku.

Opis: Magazyn był budynkiem murowanym, tynkowanym, na planie litery U, czterokondygnacyjnym i podpiwniczonym. Kryty był dachem mansardowym z dwoma rzędami lukarn. Fasada miała 11, elewacja południowa – 9 i elewacja północna – 5 osi okiennych. Ściany zewnętrzne były murowane, wnętrze natomiast miało drewnianą konstrukcję, za wyjątkiem piwnicy, w której znajdowały się murowane filary wspierające słupy wyższych kondygnacji.

Budynek usadowiony był na słabo wyodrębnionym cokole, przepartym otworami okiennymi piwnicy. Przyziemie oddzielone było od wyższych kondygnacji płaskim, dwuuskokowym gzymsem. Całość zwieńczona była wydatnym, pięciuskokowym gzymsem koronującym.

Elewacje artykułowane były płaskimi lizenami biegnącymi przez ich całą wysokość. Między lizenami znajdowały się otwory okienne. Narożne lizeny były nieznacznie szersze. Oś środkowa elewacji była około dwa razy szersza od pozostałych, w jej przyziemiu znajdowała się brama wjazdowa, zamknięta łukiem półokrągłym zaopatrzonym w wysoki zwornik. Główna oś zwieńczona niewielkim frontonem, w którego wnętrzu znajdowała się płaskorzeźba przedstawiająca orła pruskiego z berłem i koroną. Okna ujęte w płaskie opaski okienne, w przyziemiu posiadały dodatkowo zwornik.

Wnętrze mieściło 8 kondygnacji magazynowych. Wszystkie, bez rozróżnienia na piwnicę, piętra czy poddasze, były jednolite wysokości kondygnacji. Wnętrze było na każdej kondygnacji jednoprzestrzenne, przedzielone jedynie dwoma rzędami drewnianych filarów.

Stan zachowania: Do dnia dzisiejszego zachowały się jedynie mury obwodowe do wysokości ok. 1 m – od strony wschodniej i południowej, oraz do wysokości ok. 5 m od strony północnej. Na północnej elewacji widać resztki detalu architektonicznego – lizeny i

okna przyziemia, z częściowo zachowanymi tynkami i jednym zachowanym obramieniem, oraz proste piaskowcowe odrzwia, prawdopodobnie pozostałość dawnego przejścia pomiędzy magazynem a nadbrzeżem odrzańskim.

Źródła, literatura, ilustracje: Acta wegen des auf dem Burgefild anuzulegenden Magazins, 1742-1745, AP Wrocław, Akta miasta Wrocławia, sekcja XIII sygn. 1688; Zdjęcie przedstawiające elewację południową i wschodnią, ok. 1900 roku, Herder-Institut e.V. Inv. Nr.: 130009 (il. 128); widok elewacji południowej i przekrój, plany archiwalne z 1938 r. przechowywane w Archiwum Budowlanym Miasta Wrocławia; Plan budynku z 1938 roku, przechowywany w Herder-Institut e.V, zasoby dawnego archiwum śląskiego konserwatora zabytków, Inv. Nr. 1887; **Meinert 1939** s. 108; Zdjęcie zrujnowanej fasady z zasobów Muzeum Miejskiego we Wrocławiu

50. Wrocław - piekarnia garnizonowa

Lokalizacja: W obrębie fortyfikacji Springsternu, później *Sternstrasse* 21 (obecna ul. Sienkiewicza)

Autorstwo: NN

Historia: Budynek powstał w pomiędzy 1769 a 1773 rokiem, w trakcie budowy fortyfikacji Springsternu. Istniał aż do roku 1902, kiedy to został zlikwidowany, a na jego miejscu powstał Instytut Zoologii Uniwersytetu Wrocławskiego (obecnie budynek Muzeum Przyrodnicze przy Ogrodzie Botanicznym)

Opis: Piekarnia była obiektem murowanym, na planie prostokąta o wymiarach 70 m na ok. 19 m, jednokondygnacyjnym, kilkunastoosiowym, krytym dachem naczółkowym z dwoma rzędami lukarn.

We wnętrzu znajdowało się 10 pieców chlebowych.

Elewacje proste, bez dekoracji, okna z prostymi obramieniami.

Źródła, literatura, ilustracje: Zimmermann 1783-95, T. 11, s. 7; Knie, Melcher 1827-1832, Th. 1, s. 264; Plany budynku z 1902 roku, Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia Teczka nr 4309 (il. 140)

51. Kłodzko – piekarnia garnizonowa

Lokalizacja: Nad brzegiem Nysy, w pobliżu Mostu Śluzowego

Autorstwo: NN

Historia: Pierwsza piekarnia garnizonu pruskiego w Kłodzku mieściła się przy wewnętrznej *Frankensteiner Gasse*. Po przebudowie jej na kościół garnizonowy 1752 powstała nowa piekarnia nad brzegiem Nysy. W 1756 została poszerzona. Jej funkcja i forma nie zmieniła się aż do jej wyburzenia, co miało miejsce po 1900 roku.

Opis: Piekarnia była obiektem murowanym, na planie prostokąta o wymiarach ok. 74 m (225 stóp) na ok. 18 m (54 stóp), jednokondygnacyjnym, 21 osiowym, krytym dachem dwuspadowym z dwoma rzędami lukarn.

Wnętrze mieściło 2 magazyny mąki, 6 pieców chlebowych, stanowiska do wyrabiania chleba oraz izby dla piekarza i jego pomocników.

Elewacje proste, bez dekoracji, okna z prostymi obramieniami.

Źródła, literatura, ilustracje: Plan, profil et Elevation d'une Boulangerie batie a Glatz l'an 1756..., SBB PK X 25107/6-44 (il. 139); **Kahlo 1757**, s. 165, 193-194; Plan garnizonu kłodzkiego w 1900 roku; VI Armee Corps, Garnison Pläne, Breslau 1900, AP Wrocław, Zbiór atlasów, sygn. 11 karta nr 7

52. Nysa – piekarnia nr 1

Lokalizacja: W umocnionym przedmieściu *Friedrichstadt*, na terenie pomiędzy Redutą Kapucyńską a magazynem prowiantowym

Autorstwo: NN

Historia: Powstała prawdopodobnie w 1750 roku kosztem 5,7 tys talarów. W 1786 roku została zalana w wyniku powodzi a następnie musiano dokonać napraw wszystkich 10 pieców. Podczas oblężenia napoleońskiego spłonęła w wyniku bombardowania, w nocy z 27 na 28 czerwca. W wyniku odbudowy najprawdopodobniej uzyskała sklepienia bomboodporne. W roku 1866 spłonęła ponownie i ponownie została przebudowana. Aż do początków XX wieku budynek pełnił funkcję piekarni. Uległ likwidacji po 1900 r.

Opis: Nieznane są żadne widoki tego budynku. Wiadomo jedynie, że był to obiekt na planie prostokąta, najprawdopodobniej jednokondygnacyjny. We wnętrzu mieścił 10 pieców.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA Rep 96 Tit. 616 Bd. E 1748-50 pag. 12-13; Dokumenty dotyczące zalania starej piekarni oraz budowy nowej, z sierpnia 1786 roku, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes XXIV Neisse 87 – Neisse, 1786-87, dokument nr 4, 17; **Minsberg 1834** s. 221; **Orlich 1841** s. 448; Plan garnizonu nyskiego w 1900 roku; VI Armee Corps, Garnison Pläne, Breslau 1900, AP Wrocław, Zbiór atlasów, sygn. 11 karta 15; **Ruffert 1924**s. 18; **Klose 1980** s. 222

53. Nysa – piekarnia nr 2

Lokalizacja: pomiędzy Klasztorem jezuitów a bastionem nr IV, obecnie kino Pokój, al. J. Lompy

Autorstwo: Johann Martin Pohlmann

Historia: Budynek powstał w 1582 jako piekarnia biskupia. Po 1740 przejęty przez wojsko. Podczas powodzi w sierpniu 1786 roku budynek został zniszczony, podobnie przyległa jak do niego szopa, mieszcząca magazyn mąki. We wrześniu tego roku dyrektor budowlany Johann Martin Pohlmann wykonał projekty i kosztorys gruntownej przebudowy budynku. Kosztem 5264 talarów wzniesiono go na nowo w 1787, dobudowano do niego ponadto dwa skrzydła magazynowe, kosztem 5425 talarów. Pod koniec XVIII wieku dziennie mogła wypiekać 5 tysięcy sztuk chleba. Została uszkodzona podczas oblężenia w 1807 roku. Co najmniej do 1918 była w posiadaniu wojska. Potem budynek przebudowany na kino, za wyjątkiem wschodniego skrzydła.

Opis: budynek główny ma plan prostokąta, do niego dobudowane były z dwa prostokątne skrzydła boczne. Główna część jest murowana, jednokondygnacyjna, o wymiarach 45 x 18,5 m. Skrzydła boczne były murowane, na planie prostokąta o wymiarach 28 x 12 m, dwukondygnacyjne, o pięciosiowej fasadzie i jednoosiowej elewacji bocznej, kryte dachem trójspadowym z jednym rzędem lukarn powiekowych.

Dokładniejsze dane znane są jedynie do budynku obecnie istniejącego – wschodniego skrzydła magazynowego. Obiekt wznosi się na niskim cokole, elewacje wieńczy dwuuskokowy gzyms koronujący. W przyziemiu okna bez obramień, w 2 kondygnacji zaopatrzone w płaskie obramienia. W elewacji bocznej, w przyziemiu znajduje się wejście do budynku.

Piekarnia mieściła we wnętrzu 5 pieców chlebowych.

Stan zachowania: Mury zawilgocone, co spowodowało zniszczenie tynku w dolnych partiach przyziemia i w narożniku budynku.

Źródła, literatura, ilustracje: Dokumenty dotyczące zalania starej piekarni oraz budowy nowej, z sierpnia 1786 roku, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes XXIV Neisse nr. 87, Neisse, 1786-87, dokument nr 4, 19, 20; Über die Festung Neisse, ein Aufsatz des Majors von Maßenbach im Jahr 1796 SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes XXIV Neisse nr. 104 pag. 25; **Minsberg 1834** s. 204; **Klose** s. 222; **Schellenberg** s. 151; Zdjęcia skrzydła magazynowego piekarni ze zbiorów autora (**il. 136**)

54. Głógów – wozownia (*Train Remise*)

Lokalizacja: Na wyspie Tumskiej, niedaleko nadbrzeża odrzańskiego, pomiędzy Redutą Odrzańską a *Steinweg*

Autorstwo: NN

Historia: Budynek powstał w latach 1802-03, od 1824 pełnił funkcję magazynu – mieścił 648 wispli mąki i 1583 wispli ziarna. Istniał do 1945, zniszczony podczas działań wojennych.

Opis: Był to budynek na planie prostokąta, dwukondygnacyjny, o 13 osiach okiennych w dłuższych i 5 w krótszych elewacjach. Kryty był dachem mansardowym z naczółkiem oraz z 4 rzędami lukarn.

Okna w elewacji południowej pozbawione były obramień. Trzy środkowe osie tej elewacji były lekko zryzalitowane, w dwóch zewnętrznych osie ryzalitu mieściły się płyciny. W górnej kondygnacji ryzalitu znajdowały się 3 okna termalne. Okna przyziemia elewacji zachodniej były zamknięte łukiem odcinkowym. W wyższej kondygnacji część okien była zamknięta łukiem odcinkowym, reszta miała formę okien termalnych. Wejście główne znajduje się w środkowej osi elewacji zachodniej, nad nim mieściło się duże okno termalne. W szczycie znajdowały się ponadto dwa okna owalne i dwa prostokątne. W środkowej osi, w górnej części szczytu znajdowała się ponadto prostokątna plakieta.

Źródła, literatura, ilustracje: Minsberg 1853, s. 276; Widok magazynu w: Heiss 1938 (il. 149)

55. Nysa - szopa magazynowa dla artylerii

Lokalizacja: wewnątrz umocnionego przedmieścia *Friedrichstadt*, pomiędzy magazynem prowiantowym a fortyfikacjami, dawniej *Wilhemsplatz* 11, obecnie teren Zakładu Samochodów Dostawczych.

Autorstwo: prawdopodobnie major inżynierii Klein

Historia: Powstał w 1754 roku. Aż do 1918 pełnił funkcję magazynu artyleryjskiego, potem przeznaczony na funkcje mieszkalne. Istniał najprawdopodobniej aż do 1945 roku kiedy to uległ likwidacji.

Opis: Był to jednokondygnacyjny budynek na planie wydłużonego prostokąta, zbudowany w konstrukcji szkieletowej. Kryty był dachem naczółkowym z jednym rzędem lukarn

Źródła, literatura, ilustracje: **GStA PK I HA Rep. 96 Tit. 616 Bd. G, 1753-54, Pag 33; Plan garnizonu nyskiego w 1900 roku; VI Armee Corps, Garnison Pläne, Breslau 1900, AP Wrocław, Zbiór atlasów, sygn. 11 karta 15; zdjęcie magazynu z ok. 1920 roku ze zbiorów Herder Institut e. V., Bildarchiv, Inv. Nr.: 128350 (il. 144)**

56. Wrocław – Sala do musztry dla pułku artylerii

Lokalizacja: Wyspa Mieszczańska, przy Moście Mieszczańskim (*Wilhemsbrucke*), w pobliżu nadbrzeża

Autorstwo: NN

Historia: Powstał w latach 80 XVIII w, jako jeden z elementów zabudowy wnętrza dzieła obronnego wchodzącego w skład dzieła rogowego Wyspy Mieszczańskiej. Dzieło te zostało zburzone ok. 1820 roku, jednak ślady po nim istniały aż do roku 1863 roku. Sam magazyn niezniszczony przetrwał II wojnę światową, istniał jeszcze w 1947 roku, został wyburzony w późniejszym okresie.

Opis: Budynek zbudowany w technice szkieletowej, na murowanym fundamencie. Na planie prostokąta, o wymiarach 18 x 46 m, Jednokondygnacyjny, o 3 osiowej fasadzie, 8 osiowych bocznych, dłuższych elewacjach i 2 osiowej elewacji tylnej. Kryty dachem mansardowym dwuspadowym. Wnętrze jednoprzestrzenne, przedzielone było jedynie dwoma rzędami słupów drewnianych. Na wyższe kondygnacje prowadziły dwubiegowe, łamane schody umieszczone w dwóch narożach budynku. Do celów magazynowych przeznaczony był parter i poddasze. Wejścia na osi, w obu krótszych elewacjach.

Źródła, literatura, ilustracje: Artillerie – Wagenhäuser, Bl. 1, Inskap. Lehmann, Breslau, 25 Januar 1815, GStA PK XI HA A 71392 (**il. 146**); Die Benutzung sämtlicher zu Breslau von der ehemalige Festung vorbehaltenen Gegenstände, 1815-1816, GStA PK I HA Rep 77 Tit. 1236, nr.7 pag.; Zdjęcie lotnicze z 1947 roku, wykonane przez Wojskowe Służby Kartografii i Teledetekcji, przechowywane w Muzeum Historycznym Miasta Wrocławia

57. Wrocław – 7 wozowni artyleryjskich

Lokalizacja: Pierwszy z budynków znajdował się w Odrzańskim Dziele Koronowym, drugi w Envelopie tego dzieła, naprzeciw Wyspy Mieszczkańskiej, trzeci wewnątrz *Springsternu*, przy Bramie Fryderyka a czwarty i piąty - w Mikołajskim Dziele koronowym, 6 – przy koszarach Artylerii na Wyspie Mieszczkańskiej a ostatni w międzypolu dzieł obronnych nr IV, V i VI Wyspy Mieszczkańskiej.

Autorstwo: NN

Historia: Budynki powstałe prawdopodobnie ok. 1780, istniały na pewno do 1815 roku.

Opis: Były to obiekty zbudowane w technice szkieletowej, na planie bardzo wydłużonego prostokąta. Kryte były dachem mansardowym. Jednotraktowe wnętrze podzielone było na dwie przestrzenie przez rząd słupów biegnących pośrodku. W przyziemiu trzymano najprawdopodobniej wozy, wykorzystywane było również poddasze (za wyjątkiem dwóch budynków na Wyspie Mieszczkańskiej), na które prowadziły schody umieszczone w jednym z narożników budynku. Połowę budynku w envelopie Odrzańskiego Dzieła Koronowego zajmowała ujeżdżalnia dla koni artyleryjskich.

Źródła, literatura, ilustracje: Artillerie – Wagenhäuser, Inskap. Lehmann, Breslau, 25 Januar 1815, GStA PK XI HA A 71392 Bl. 1-3 (**il. 146, 147, 148**); Die Benutzung sämtlicher zu Breslau von der ehemalige Festung vorbehaltenen Gegenstände, 1815-1816, GStA PK I HA Rep 77 Tit. 1236 no 7, pag 3-21,

58. Koźle – arsenał

Lokalizacja: przy kościele garnizonowym, obecnie teren dworca autobusowego w Koźlu

Autorstwo: Prawdopodobnie J.M. Pohlmann

Historia: budynek powstał w roku 1790. Prawdopodobnie aż lat 20 XX wieku używany przez wojsko, później służył jako cywilny magazyn. Zniszczony po II wojnie światowej.

Opis: Był to budynek murowany, na planie prostokąta, dwukondygnacyjny, o 7 osiowych dłuższych i 3 osiowych krótszych elewacjach. Posiadał dach czterospadowy, w układzie kalenicowym.

Narożniki budynku zaakcentowane były szerokimi lizenami. Budynek wznosił się na niskim cokole, a wieńczony był wielouskokowym gzymsem koronującym. Okna przyziemia – wysokie, zamknięte łukiem odcinkowym, zaopatrzone były w wielouskokowe obramienia ze zwornikiem. Okna górnej kondygnacji niskie, o wykroju zbliżonym do kwadratu, pozbawione były obramień.

Środkowe osie fasady i elewacji tylnej były lekko zryzalitowane. Krańce ryzalitu akcentowane były przez zdwojone pilastry tokańskie w porządku wielkim, dźwigające krótkie odcinki płaskiego fryzu. W fasadzie te zdwojone pilastry ramowały szerokie wejście główne do budynku. Otwór wejściowy zamknięty był łukiem półokrągłym, i zaopatrzony w wielouskokowe obramienie; łuk posiadał również zwornik. Nad wejściem, na wysokości okien 2 kondygnacji znajdowała się szeroka plakieta, u dołu, w narożnikach dekorowana ząbkami, z monogramem – prawdopodobnie FWR- w koronie.

W elewacjach bocznych, w środkowej osi przyziemia mieściło się wejście, otwór wejściowy zamknięty był łukiem odcinkowym, zaopatrzony w wielouskokowe obramienie i zwornik. W płycinie nad wejściem znajdowała się plakieta, u dołu, w narożnikach dekorowana ząbkami i ozdobiona festonem.

Źródła, literatura, ilustracje: **Weltzel 1866**, s. 367; *Memoires über die Festung Cosel 1797*, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel nr 89 I, tekst nr 1 pag. 21, tekst nr 3 pag 48; Zdjęcia arsenału z lat 30 XX wieku, ze zbiorów Biblioteki Miejskiej w Koźlu, aut. Glauer (**il. 142**); Zdjęcie lotnicze z widokiem arsenału, widokówka za zbiorów Haus Schlesien - Museum für Schlesische Landeskunde w Koenigswinter

59. Nysa – Arsenał

Lokalizacja: przed bramą Berlińską, na późniejszym *Luisien Platz*

Historia: W 1746 roku powstał kosztorys budynku, mieszczącego 60 armat, opiewający na 9995 talarów. Budynek ten nie został jednak najprawdopodobniej zrealizowany.

Autorstwo: podpułkownik Sers z korpusu inżynierskiego

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie wydłużonego prostokąta (ok. 62, na ok. 12 metrów), dwukondygnacyjny, wysoki na ok. 8 m, 15 osiowy, kryty dachem czterospadowym z dwoma rzędami lukarn.

Fasada wzniesiona na niskim cokole, kondygnacje między sobą oddzielone prostym gzymsem międzykondygnacyjnym, całość zwieńczona nieco bardziej wielouskokowym gzymsem koronującym. Środkowa oś okienna ujęta w dwa pilastry, wspierające trójkątny naczółek. W przyziemiu w środkowej osi znajdowało się wejście główne, jego otwór pozbawiony był portalu, ale za to zaopatrzone był w zwornik. Fasada na obu krańcach ograniczona pilastrami. Lukarny dachu – niewielkie, ale zaopatrzone w małe uszaki. Wnętrze jednoprzestrzenne, typowo magazynowe.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA Rep 96 Tit. 616 Bd. C, 1746, pag 25-26, 33-35, 39 (**il. 143**)

60. Nysa – Laboratorium

Lokalizacja: Nad brzegiem kanału *Mühl Graben*, przed Saillant 30, przy drodze od mostu na Nysie w stronę Reduty Kardynalskiej.

Historia: Powstało w latach 1746-47 roku kosztem 2808 talarów. Istniało aż do 1807 roku, kiedy to zostało zniszczone w wyniku ostrzału podczas francuskiego oblężenia.

Autorstwo: podpułkownik Sers z korpusu inżynierskiego

Opis: W skład kompleksu laboratorium wchodziły 3 skromne, jednokondygnacyjne, murowane, budynki. Największy, właściwe laboratorium, miało plan wydłużonego prostokąta i kryte było dachem czterospadowym. Jego elewacja krótsza miała 3 a dłuższa 6 osi okiennych. Okna i otwory drzwiowe zaopatrzone były jedynie w prostymi opaskami. Dwa pozostałe to *Gnurr Haus* - niewielki budynek o na planie prostokąta, kryty dachem dwuspadowym, o 2 osiach w dłuższej i jednej osi w krótszej elewacji, oraz *Feuer oder Schmelz Haus* (topnia), na planie kwadratu, o 3 osiowej fasadzie i ślepych elewacjach bocznych.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA Rep 96 Tit. 616 Bd. C, 1746, pag. 25-26, 33-34, 36, 40 (il. 155); Kloze 1980 s. 318

61. Koźle, 9 Hangardowych magazynów prochu

Lokalizacja: Dwa magazyny znajdowały się na ufortyfikowanej wyspie na Odrze, przy linii obronnej łączącej Kłodnicką i Kobelnicką redutę, dwa kolejne w reducie Rogowieckiej, trzy w Enweloppie umocnień miejskich (obecnie teren ogródków działkowych), jeden w umocnionym przedmościu i jeden w umocnionej linii łączącej umocnienia miejskie z Redutą Większycką.

Autorstwo: Prawdopodobnie płk von Haab

Historia: Powstały ok. 1783 roku. Trzy magazyny (jeden w umocnionym przedmościu i oba w reducie Rogowieckiej) uległo likwidacji ok. 1870 roku, pozostałe istnieją do dzisiaj.

Opis: Znany jest wygląd jedynie zachowanych magazynów oraz obiektu w umocnionym przedmościu. Były to budynki murowane, na planie prostokąta, jednokondygnacyjne, kryte dachem czterospadowym. Ich wnętrza sklepione są krzyżowymi sklepieniami bomboodpornymi, przykrytymi ziemnym płaszczem. Magazyn w umocnionym przedmościu to niewielki, dwuosiowy i jednotraktowy budynek. Magazyny w Enweloppie są większe - dwutraktowe i dwuosiowe. Największy jest magazyn w umocnionej linii przed Redutą Większycką – jest dwutraktowy i trójosiowy. Magazyn w umocnionym przedmościu ma ślepe elewacje dłuższe, a w krótszych znajduje się otwór wejściowy i niewielkie okno. Magazyny w Enweloppie i przy Reducie Większyckiej posiadają okna we wszystkich elewacjach.

Stan zachowania: Wszystkie do dzisiaj zachowane budynki mają zmienioną formę dachu i obecnie są przykryte dachem płaskim. Magazyny: w umocnionej linii przed Redutą Większycką i na terenie dawnej enwelopy, w okolicach Straży Pożarnej są dobrze zachowane. Oprócz dachu zmianie uległy jedynie otwory okienne. W pierwszym z nich, na miejscu dawnego niewielkiego wejścia do budynku obecnie znajduje się duża, metalowa brama, której otwór zajmuje całą arkadę, pierwotnie w większości wypełnioną murem.

Drugi magazyn na terenie dawnej enwelopy jest gorzej zachowany. Odmienne od dwóch wcześniej opisanych, budynek ten jest pozbawiony drzwi i okien, przez co jego wnętrze jest dostępne, co skutkuje jego dewastacją. Poza tym jego płaski dach pokryty jest młodymi drzewami.

Źródła, literatura, ilustracje: Copie des Plans v. Cosel welcher auf Befehl I. K. Majest. Allerhöchst Denenselbe im Spät Jahr 1802 unmittelbahr eingereicht werden sollte. Lieutenant v. Leibenroth, GStA PK XI HA F 71341; Hangariertes Pulvermagazin nr 2 in Bruckenkopf, inglt. Moritz, Februar 1826, GStA PK XI HA G 70639 (il. 152), **Weltzel 1866** s. 367; Zdjęcia budynków ze zbiorów autora (il. 153, 154)

62. Koźle, 2 skazamatowane magazyny prochu w umocnionym przedmościu

Lokalizacja: Umocnione przedmoście, na placu pomiędzy budynkiem skazamatowanych koszar nr 8 i studnią forteczną.

Autorstwo: płk von Haab

Historia: Powstały ok. 1780 roku, likwidacji uległy ok. 1870 roku.

Opis: Budynki murowane, kryte dachem dwuspadowym. Oba budynki miały taki sam plan. Główna część składała się z dużego, prostokątnego pomieszczenia, do którego dostawiony był wąski, prostokątny korytarz, w 2 miejscach załamany.

Główne pomieszczenie oraz korytarz sklepione są kolebkowym sklepieniem bomboodpornym.

Źródła, literatura, ilustracje: Zeichnung von einem der beiden Kassematirten Pulvermagazine nr 12 und 13 im Tete du pont der Festung Kosel, inglt. Moritz, Februar 1826, GStA PK XI HA sygn. G 70643, **Weltzel 1866** s. 366

63. Koźle, 3 skazamatowane magazyny prochu w mieście

Lokalizacja: W obrębie fortyfikacji miasta, przy Saillant Ludwig (obecnie przy ul Piramowicza), przy Saillant Friedrich i w pobliżu kościoła garnizonowego, przy Saillant Wilhelm.

Autorstwo: płk Sers

Historia: powstały w latach 1747-48 kosztem 2119 talarów za jeden budynek. Budynek przy Saillant Friedrich od ok. 1820 r. do ok. 1900, kiedy został zlikwidowany służył jako część fortecznego laboratorium (*Feuerhaus*). W tym czasie pomieszczenie magazynowe przedzielono na pół i w każdym z nowych pomieszczeń mieściły się piece do rafinacji prochu. Budynek przy Saillant Wilhelm istniał do ok. 1874, kiedy został zlikwidowany w trakcie likwidacji fortyfikacji. Budynek przy przy Saillant Ludwig do ok. 1870 służył wojsku, a następnie przekazany miastu. Istnieje do dziś.

Opis: Były to budynki murowane, na planie prostokąta o proporcjach zbliżonych do kwadratu, jednokondygnacyjne. Kryte były dachem dwuspadowym. Dłuższe elewacje ślepe, artykułowane 4 szerokimi przyporami, między którymi znajdowały się otwory wentylacyjne. W krótszych elewacjach mieściły się niewielkie otwory okienne i drzwi wejściowe. Wnętrze stanowiło jedno pomieszczenie przykryte grubym sklepieniem bomboodpornym. Pomieszczenie te było podzielone na dwie kondygnacje za pomocą drewnianego stropu. We wnętrzu składowano beczki z prochem, w 4 wysokich rzędach. Magazyny mieściły pierwotnie 500-600 cetnarów prochu.

Stan zachowania: Istniejący budynek jest dobrze zachowany. Ma jednak zmienioną formę – został przedłużony o kilka metrów, poza tym 3 jego przypory połączone są arkadami. Forma dachu – z trzema połaciami – jest współczesna, podobnie jak pokrycie dachu.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA rep 96 Tit. 616 Bd. F pag 29-31; Plan eines Pulvermagazins fur 6 bis 700 Centner in Cosel, 1747, SBB PK X 28148/10-2; Zeichnung von dem Feuerhause in der Festung Cosel, 1825, Lieutenant Moritz, GStA PK XI HA G 70635; Uebersichtskarte der Stadt Cosel nebst Environs, ok. 1870 GStA PK XI HA B 70149; Plan garnizonu kozielskiego w: VI Armee Corps, Garnison Pläne, Breslau 1900, AP Wrocław, Zbiór atlasów, sygn. 11 karta nr 5; Zdjęcia budynku ze zbiorów autora (**il. 151**)

64. Nysa, 4 Skazamatowane magazyny prochu

Lokalizacja: W rawelinach przed frontem bastionowym umocnień starego miasta

Autorstwo: płk Sers

Historia: Powstały w latach 1746-47, kosztem 3429 za jeden.

Opis: Były to budynki murowane, na planie prostokąta o proporcjach zbliżonych do kwadratu, jednokondygnacyjne. Kryte były dachem dwuspadowym. Dłuższe elewacje ślepe, artykułowane 4 szerokimi przyporami, między którymi znajdowały się otwory wentylacyjne. W krótszych elewacjach mieściły się niewielkie otwory okienne i drzwi wejściowe. Wnętrze stanowiło jedno pomieszczenie przykryte grubym sklepieniem bomboodpornym. Pomieszczenie te było podzielone na dwie kondygnacje za pomocą drewnianego stropu. We wnętrzu składowano beczki z prochem, w 4 wysokich rzędach. Magazyny mieściły pierwotnie 1000-1200 cetnarów prochu.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA I HA rep 96 Tit. 616 Bd. C pag 33-34, 37, 41 (il. 150)

65. Nysa, 8 skazamatowanych magazynów prochu

Lokalizacja: 7 z nich mieściło się w Enveloppie a jeden w Forcie Prusy

Autorstwo: kapitan Vatteri

Historia: Powstały w 1805 roku

Opis: Wszystkie te obiekty miały bardzo podobny wygląd - plan wydłużonego prostokąta, dach dwuspadowy leżący bezpośrednio na grzbiecie sklepień, wewnątrz jednoprzestrzenne, kryte grubym sklepieniem bomboodpornym. Elewacje dłuższe rozczłonkowane przez szerokie przypory

Źródła, literatura, ilustracje: SHAT Vincennes, 1 V M 209, XIX Neisse – dossier et plans 1750-1898, Plan et Profil des 8 magasin a pourde de Neiss, 1805

66. Brzeg, 2 skazamatowane magazyny prochu

Lokalizacja: We wnętrzu bastionu Halberstadt i pomiędzy cofniętym barkiem Bastionu Preussen a kurtyną biegnącą od tego bastionu do bastionu Hautharmoy

Autorstwo: płk Sers, roboty prowadzili bracia Rottengatter

Historia: powstały w 1747 roku

Opis: Nie są znane widoki tych budynków, ale najprawdopodobniej miały wygląd podobny do innych magazynów autorstwa Sersa z tego czasu - plan wydłużonego prostokąta, dach dwuspadowy leżący bezpośrednio na grzbiecie sklepień, wewnątrz jednoprzestrzenne, kryte grubym sklepieniem bomboodpornym. Elewacje dłuższe rozczłonkowane przez szerokie przypory

Źródła, literatura, ilustracje: GStA I HA rep 96 Tit. 616 Bd. D 1747, pag 52; Plan der Stadt und Festung Brieg / so wie Selbige mit seinem Environs sich gegenwartig befindet, in November 1766 leve et dessine par Gerherdt, SBB PK X 20998

Budowle bomboodporne

67. Głogów tzw. Czerwone Koszary

Lokalizacja: Pomiędzy *Löwen Bastion* a *Sebastian Bastion*, wzdłuż wałów wewnętrznej linii fortyfikacji, obecnie w pobliżu ulic: Brama Brzostowska, i Bolesława Krzywoustego

Autorstwo: NN

Historia: Powstały w latach 1776-77. Podczas napoleońskiej okupacji Głogowa w 1811 r. mieszkało w obu kazamatach – Czerwonych i Białych 1950 francuskich żołnierzy. W 1860 mieszkali w kazamatach żołnierze 58 pułku piechoty. W 1910 roku przeszedł w posiadanie miasta. Prawdopodobnie w czasie II wojny światowej dobudowano do niego szyb windy dla amunicji, a odsłoniętą dotychczas ścianę frontową zasypano ziemią, na równi z wysokością dotychczasowego wału. Zagłębiony w ziemi budynek przetrwał zniszczenie miasta w 1945 r i zachował się do dzisiaj.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie wydłużonego prostokąta, dwukondygnacyjny, 37 osi okiennych, przykryty płaszczem ziemnym położonym bezpośrednio na sklepieniach.

Fasada wzniesiona na cokole, wieńczona płaskim gzymsem koronującym, pod którym umieszczony jest szeroki, ciągły fryz. Artykułowana przez pilastry w porządku wielkim – para pilastrów flankuje dwie osie okienne osie wejściowe. Przyziemie na niewielkim cokole, nad 2 kondygnacją gzyms koronujący. Wnętrze jednotraktowe, mieści 21 pomieszczeń sklepionych bomboodpornymi sklepieniami kolebkowymi - 15 izb mieszkalnych, 5 klatek schodowych mieszczących schody na wyższą kondygnację i jedno pomieszczenie mieszczące klatkę schodową, z którego prowadzi również sklepiony korytarz biegnący w stronę fosy.

Stan zachowania: Zły. Pierwotnie odsłonięta fasada obecnie zasypana jest ziemią. Wyjście północne, z klatką schodową, okna, szyby windy i wentylacyjne – zamurowane. Ściany zawilgocone i zasolone. Szyby wentylacyjne są zaśmiecone, zagruzowane oraz w części południowo -wschodniej zniszczone. Poterna wiodąca pierwotnie do fosy prawdopodobnie została częściowo zniszczona i zasypana. Korytarz komunikacyjny pomiędzy komorami nr 8 i nr 11 - zasypany. Izby znajdujące się pomiędzy tymi komorami są niedostępne – sklepienia zarwane a wnętrza izb zasypane ziemią. Brak drewnianych stropów pierwotnie dzielących izby kazamat na dwie kondygnacje.

Źródła, literatura, ilustracje: Situations Plan und Grundriss der Stadt und Festung Gross Glogau OZK BUWr sygn. **5113 III C**; Die Größere Kasemate am Preußischen Tor, Aufgenommen und gezeichnet von dem ingenieur Lieutenant C.L.L. von Böhn junior, 1798, GStA PK XI HA E 72044 (fragmenty - **il. 169, il. 198, 204** całość- **il. 183**); SHAT Vincennes,

Article 14, karton 1 V M 131 Glogau, dossier et plans 1760-1909, nr. 13, Memoire Historique et militaire sur la Place de Gross Glogau en Basse Silesie par cap. Emon, pag 21; **Minsberg 1853**, s. 274; **Blaschke 1913** s. 375 – 379; 472-473, 516, 532-33, 538-539; Opis istniejących pozostałości na stronie internetowej miasta Głogów (<http://www.glogow.pl/twierdza/blok.htm>, stan na dzień 10.11.2005) autorstwa Krzysztofa Motyla

68. Głogów – tzw. Białe Koszary

Lokalizacja: Pomiędzy *Löwen Bastion* a *Dominikaner Bastion*, wzdłuż wału wewnętrznej linii fortyfikacji miejskich.

Autorstwo: NN

Historia: Budynek powstał w latach 1776-77. Podczas napoleońskiej okupacji Głogowa w 1811 r 2 izby przeznaczone były dla oficerów a 8 dla żołnierzy. Kazamaty Białe podczas oblężenia przeznaczone były na schronienie dla komendanta i wyższych oficerów. W 1838 roku zlikwidowano starą Bramę Pruską – z jednym przejazdem bramnym a na jej miejscu powstała szersza, o dwóch przejazdach. Likwidacji uległa również poterna przejazdu bramnego. W 1860 mieszkali w kazamatach żołnierze 58 pułku piechoty. Budynek uległ likwidacji prawdopodobnie w 1903 roku, wysadzony wraz z Bramą Pruską.

Opis: Budynek murowany, na planie wydłużonego prostokąta. Jednokondygnacyjny, przykryty ziemnym płaszczem leżącym bezpośrednio na bomboodpornych sklepieniach. Prawdopodobnie 25 osiowy. Miał on odmienny układ pomieszczeń niż kazamaty Czerwone – szereg 14 prostokątnych pomieszczeń w układzie amfiladowym. Pośrodku budynku znajdowała się Brama Pruska. Od kazamat w stronę przedpoła biegła pod wałem poterna przejazdu bramnego a od strony przedpoła była druga fasada bramy.

Źródła, literatura, ilustracje: SHAT Vincennes, Article 14, karton 1 V M 131 Glogau, dossier et plans 1760-1909, nr. 13, Memoire Historique et militaire sur la Place de Gross Glogau en Basse Silesie par cap. Emon, pag 21; Plan poterny Bramy Pruskiej, GStA PK XI HA F 71863; Minsberg 1853, s. 274; Blaschke 1913, s. 375 – 379; 472-473, 516, 532-33

69. Koźle – skazamatowane koszary nr 1

Lokalizacja: po między miastem a brzegiem Odry, w pobliżu bramy odrzańskiej, przy północnym ramieniu Saillant nr 1 (Friedrich).

Autorstwo: Inżynier wojskowy, major von Haab

Historia: Powstały w 1781, mieściły w sobie pomieszczenia dla żołnierzy oraz browar garnizonowy. W 1 połowie XIX wieku kazamaty mieściły oprócz browaru również pomieszczenia dla więźniów twierdzy, mieszkania ich nadzorców oraz strażnica. Zlikwidowane po 1901 r.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie wydłużonego prostokąta, jednokondygnacyjny, 36 osi, 1 traktowy. Nakryty dachem czterospadowym z jedną kondygnacją lukarn powiekowych. Monotonna, długa fasada organizowana przez płaskie blendy arkadowe, w których znajdowały się otwór drzwiowy i okienny. Pierwsza z arkad – szersza od pozostałych. Blendy gładko tynkowane. Ściana poza blendami pokryta boniowaniem listwowym, rowki boniowania nad blendami łamały się w charakterystyczny sposób, tworząc imitację parabolicznego łuku. Otwory okienne i drzwiowe zamknięte łukiem półokrągłym, zaopatrzone w proste opaski.

Wnętrze podzielone na 19 prostokątnych pomieszczeń, krytych sklepieniem kolebkowym. Skrajne pomieszczenie, mieszczące browar – szersze i wyższe od pozostałych. Sklepienia – bomboodporne, nakryte było płaszczem ziemnym, a dopiero na nim wzniesiona była drewniana konstrukcja dachu, która w razie potrzeby mogła być szybko zlikwidowana. Elewacje boczne – ślepe, pokryte boniowaniem listwowym.

Źródła, literatura, ilustracje: Plan von Cosel, 1781, SBB PK X 28150/9; Anhang zu den Memoirs von Cosel 1796, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel 106 pag. 5, 51; Memoires über die Festung Cosel 1797, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel 89 I, tekst nr 1 pag 19; Kassamatenkorps zwischen der Oder und dem Ratiborer Tor mit alten und neuen Abzugkanalen vor der Front, 1808, GStA PK XI HA F 71348; Defensions Plan fur Cosel pro 1811, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel 114 pag. 42-43 ; Kasernen nr 1. 1825, inglt. Schulz, GStA PK XI HA D 70118 (**il. 184**); Zeichnung von der Caserne No 1 und den da bei befindlichen Garnison Brauerei in der Festung Cosel, 1825, AP Opole Kartografia Rejencji Opolskiej III 852; Kasernen nr 1, inglt. Nemzel, 1844, GStA PK XI HA F 71306; **Weltzel 1866**, s. 366; Plan garnizonu kozielskiego w 1900 roku; VI Armee Corps, Garnison Pläne, Breslau 1900, AP Wrocław, Zbiór atlasów, sygn. 11 karta nr 5

70. Koźle – skazamatowane Koszary nr 2

Lokalizacja: Przy południowo wschodnim ramieniu Saillant nr 1 (Friedrich), w pobliżu Bramy Raciborskiej.

Autorstwo: inżynier v. Sers

Historia: Prawdopodobnie jedne z najstarszych kozielskich kazamat, powstałe najpewniej w latach 1747-48 kosztem 6442 talarów, mieszczące pierwotnie 200 żołnierzy. Ok. 1796 roku pełniły funkcję magazynu mąki na 1300 beczek mąki. Ok. 1820 z powrotem pełniły funkcję koszar. Przed likwidacją w 1900 r. budynek pełnił znowu funkcję magazynową. Jego fragment istniał jeszcze w 1929 roku, wyburzony najprawdopodobniej przed 1939 rokiem.

Opis: budynek jednokondygnacyjny na planie wydłużonego prostokąta, o 12 osiach okiennych, kryty dachem dwuspadowym. Wejście do budynku znajduje się w 4 i 9 osi okiennej i ujęte jest w prosty portal – dwie szerokie lizeny dźwigające płaski naczółek. Otwór wejściowy zamknięty łukiem odcinkowym.

Wnętrze jednotraktowe, jednoprzestrzenne przykrywa je bardzo grube sklepienie kolebkowe bomboodporne, położone wzdłuż osi budynku, tak, że w efekcie jest tam tylko jedno pomieszczenie. Wzdłuż obu dłuższych ścian znajduje się ciąg drewnianych prycz dla żołnierzy.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA Rep 96 Band C 1746, pag 20; Plan einer Casematte zu Cosel, 1747, SBB PK X 28148/10-3 (il. 173); Anhang zu den Memoirs von Cosel 1796, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel 106 pag. 51; Memoires über die Festung Cosel 1797, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel 89 I, tekst nr 1 pag 20; Kaserne nr 2, inglt. Moritz, 1825, GStA PK XI HA F 71366; Plan garnizonu kozielskiego w 1900 roku, VI Armee Corps, Garnison Pläne, Breslau 1900, AP Wrocław, Zbiór atlasów, sygn. 11 karta nr 5; Kosel, 1929, SBB PK X 28158/2

71. Koźle – skazamatowane koszary nr 3

Lokalizacja: Przy wschodnim ramieniu Saillant nr 2 (Wilhelm), obecnie na terenie zaplecza dworca autobusowego w Koźlu.

Autorstwo: płk Karl Christian Reinhold von Lindner, pruski inżynier wojskowy

Historia: Budynek powstał w 1802 roku, w czerwcu tego roku był prawie ukończony. Mocno przebudowany istnieje do dziś.

Opis: jednokondygnacyjny budynek na planie wydłużonego prostokąta, kryty dachem czterospadowym. Fasada 73 osiowa, elewacja tylna 29 osiowa, elewacje boczne ślepe. Rytm fasadzie nadają osie okienne skupione trójkami – dwa okna po obu stronach wejścia. To odpowiada wewnętrznemu podziałowi na pomieszczenia. Pośrodku fasady znajduje się otwór wejściowy wąskiego korytarza przechodzącego przez budynek, ujęty w dwa pilastry toskańskie, pomiędzy którymi znajduje się prostokątna tablica. Fasada i pozostałe elewacje pozbawione dekoracji. Wnętrze jednotraktowe, mieści w sobie 24 pomieszczenia na planie prostokąta. Wszystkie pomieszczenia kryte grubymi, bomboodpornymi sklepieniami kolebkowymi, na które w miarę potrzeby nakładano warstwę ziemi.

Źródła, literatura, ilustracje: Schriftlicher Aufsatz über die Verstärkung von Cosel, von Lindner 1797 SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 109, tabela; Copie des Plans v. Cosel welcher auf Befehl I. K. Majest. Allerhöchst Denenselbe im Spät Jahr 1802 unmittelbar eingereicht werden sollte, Lieutenant v. Leibenroth, GStA PK XI HA F 71341; Tebleau der veranschlagten Arbeiten zur Verstärkung von Cosel, d'Harroy 1802, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 108 pag 3; Kaserne nr 3, inglt. Moritz, 1825, GStA PK XI HA D 70119 (**il. 192**); Defensions Plan fur Cosel pro 1811 – SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 114 pag 42 – 43;

72. Koźle – skazamatowane koszary nr 4

Lokalizacja: Budynek wolnostojący, umieszczony pomiędzy koszarami nr 15 i 16 a Saillant 3 (Heinrich), obecnie leży przy ul. Skarbowej.

Autorstwo: inżynier wojskowy, major von Haab

Historia: powstałe w 1783 r., w XIX i XX wieku wielokrotnie przebudowane w związku z adaptacjami budynku do różnych funkcji – mieszkalnej (dobudowa pomiędzy dwa skrzydła, od tyłu, budynku mieszkalnego) czy też przemysłowej (przebudowy pomieszczeń, dobudowa do tylnej elewacji od strony zachodniej dwóch kominów)

Opis: Budynek murowany, tynkowany. Dwuskrzydłowy, na planie litery L, jednokondygnacyjny, 28 osiowa fasada (po 14 osi na każde skrzydło), po 7 osi elewacje tylne każdego ze skrzydła, elewacje boczne ślepe. Jednotraktowy. Oba skrzydła przykrywa dach trójspadowy. Fasada - długa, monotonna, organizowana przez płaskie blendy arkadowe, w których znajdowały się otwór drzwiowy i okienny. Blendy gładko tynkowane. Ściana poza blendami pokryta boniowaniem listwowym, rowki boniowania nad blendami łamią się w charakterystyczny sposób, tworząc imitację parabolicznego łuku. Otwory okienne i drzwiowe zamknięte łukiem półokrągłym, zaopatrzone w proste opaski. Elewacje boczne – ślepe, pokryte boniowaniem listwowym. Wnętrze – rząd jednakowych, prostokątnych pomieszczeń, po 7 w każdym skrzydle. Pomieszczenia są skomunikowane między sobą, posiadają również osobne wyjścia na zewnątrz. Kryte są kolebkowym sklepieniem bomboodpornym. Na sklepieniu znajduje się warstwa ziemi, a dopiero nad nią wznosi się więźba dachowa.

Stan zachowania: Budynek obecnie nie użytkowany. Mury silnie zawilgocone, co jest przyczyną zniszczenia tynków. W zachodnim skrzydle wybito nowe, większe otwory drzwiowe do niektórych pomieszczeń. Miejscami zachowana oryginalna, XVIII wieczna stolarka drzwiowa. Wnętrza zmienione przez liczne przebudowy i adaptacje do celów przemysłowych. Wnętrza i podwórze przed budynkiem – mocno zaśmiecone. Działanie przed budynkiem chaotycznie zabudowany różnymi obiektami takimi jak: śmietniki, szopy.

Źródła, literatura, ilustracje: Project plan von Cosel, ok. 1784, SBB PK X 28150/5-1; Anhang zu den Memoirs von Cosel 1796, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 106 pag 5; SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, Memoires über die Festung Cosel 1797 VII Cosel, nr 89 I, tekst I, pag 19; Zur vertheidigung der Festung Cosel, d'Harroy, 1802, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 111; Defensions Plan fur Cosel pro 1811, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 114 pag 42-43; Kaserne nr 4, inglt. Moritz, 1825, GStA PK XI HA D 70120 (il. 185); Weltzel 1866, s. 366; Zdjęcia ze zbiorów autora (il. 186)

73. Koźle – skazamatowane koszary nr 5

Lokalizacja: Przy północnym ramieniu Saillant 5 (Ludwig).

Autorstwo: inżynier wojskowy, major von Haab

Historia: Powstałe w 1782, zlikwidowane po 1900 r.

Opis: Budynek murowany, tynkowany. Na planie wydłużonego prostokąta, jednokondygnacyjny, o 24 osiowej fasadzie i 12 osiowej elewacji tylnej. Pozbawiony dachu, kryty jedynie ziemnym płaszczem. Jednotraktowy.

Fasada - długa, monotonna, organizowana przez płaskie blendy arkadowe, w których znajdowały się otwór drzwiowy i okienny. Blendy gładko tynkowane. Ściana poza blendami pokryta boniowaniem listwowym, rowki boniowania nad blendami łamały się w charakterystyczny sposób, tworząc imitację parabolicznego łuku. Otwory okienne i drzwiowe zamknięte łukiem półokrągłym, zaopatrzone w proste opaski. Pośrodku fasady znajdowała się plakieta z napisem: „Kaserne nr. 5 Erbaut 1782”. Elewacje boczne były ślepe, pokryte jedynie boniowaniem listwowym.

Wnętrze tworzył rząd 12 jednakowych, prostokątnych pomieszczeń skomunikowanych ze sobą wzajemnie. Każde z pomieszczeń posiadało osobne wyjście na zewnątrz. Pomieszczenia były kryte kolebkowym sklepieniem bomboodpornym.

Źródła, literatura, ilustracje: Project plan von Cosel, ok. 1784, SBB PK X 28150/5-1; Anhang zu den Memoirs von Cosel 1796, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 106 pag 5; SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, Memoires über die Festung Cosel 1797 VII Cosel, nr 89 I, tekst I, pag 19; Zur vertheidigung der Festung Cosel, d'Harroy, 1802, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 111; Defensions Plan fur Cosel pro 1811, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 114 pag 42-43; Kaserne nr 5, inglt. Schultz, 1825, GStA PK XI HA F 71367 (**il. 187**); Caserne No 5 hinter der Rechten Branche des Saillant Ludwig der Festung Cosel, 1834, AP Opolo Kartografia Rejencji Opolskiej III 853; **Weltzel 1866**, s. 366; VI Armee Corps, Garnison Pläne, Breslau 1900, AP Wrocław, Zbiór atlasów, sygn. 11 karta nr 5

74. Koźle – skazamatowane koszary nr 6

Lokalizacja: W ufortyfikowanym przedmościu, pomiędzy kazamatami nr 8 a Odrą

Autorstwo: płk Karl Christian Reinhold von Lindner, pruski inżynier wojskowy

Historia: Powstałe ok. 1802 roku. Istniały w formie niezmienionej aż do 1874 r., potem usunięte, na ich miejscu powstały stajnie.

Opis: Budynek murowany, tynkowany. Na planie prostokąta, jednokondygnacyjny, jednostruktowy. Kryty dachem czterospadowym. 15-osiowa fasada, 7-osiowa elewacja tylna, elewacje boczne ślepe. Rytm fasadzie nadają osie okienne skupione po trzy – dwa okna po obu stronach wejścia, co odpowiada wewnętrznemu podziałowi na pomieszczenia. Fasada i pozostałe elewacje pozbawione dekoracji.

Bomboodporne sklepienia przekrywają 4 prostokątne pomieszczenia mieszkalne, oraz umieszczone pośrodku budynku dwie kuchnie.

Źródła, literatura, ilustracje: **Źródła, literatura, ilustracje:** Schriftlicher Aufsatz über die Verstärkung von Cosel, von Lindner 1797 SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 109, tabela; Copie des Plans v. Cosel welcher auf Befehl I. K. Majest. Allerhöchst Denenselbe im Spät Jahr 1802 unmittelbahr eingereicht werden sollte, Lieutenant v. Leibenroth, GStA PK XI HA F 71341; Defensions Plan fur Cosel pro 1811 – SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 114 pag 42 – 43; Zeichnung der gleichen Wohn Cassematen rechts und Links im Tete du Pont, 1820, ing. Müller October 1820, AP Opole Kartografia Rejencji Opolskiej III 855; Zeichnung des Dachverband des von Caserne VI, 1820, AP Opole Kartografia Rejencji Opolskiej III 857; Kaserne nr 6, inglt. Moritz, 1825, GStA PK XI HA G 70644 (**il. 193, 199**); Uebersichtskarte der Stadt Cosel nebst Environs, ok. 1874, GStA PK XI B 70149

75. Koźle – skazamatowane koszary nr 7

Lokalizacja: W ufortyfikowanym przedmościu, pomiędzy kazamatami nr 8 a Odrą

Autorstwo: płk Karl Christian Reinhold von Lindner, pruski inżynier wojskowy

Historia: Powstałe ok. 1802 roku. Istniały w formie niezmienionej aż do 1874, potem usunięte, na ich miejscu powstały stajnie.

Opis: Budynek murowany, tynkowany. Na planie prostokąta, jednokondygnacyjny, jednotraktowy. Kryty dachem czterospadowym. 18 osiowa fasada, 8 osiowa elewacja tylna, elewacje boczne ślepe. Rytm fasadzie nadają osie okienne skupione po trzy – dwa okna po obu stronach wejścia, co odpowiada wewnętrznemu podziałowi na pomieszczenia. Fasada i pozostałe elewacje pozbawione dekoracji.

Bomboodporne sklepienia przekrywają 5 prostokątnych pomieszczeń mieszkalne, oraz umieszczone pośrodku budynku dwie kuchnie.

Źródła, literatura, ilustracje: Schriftlicher Aufsatz über die Verstärkung von Cosel, von Lindner 1797 SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 109, tabela; Copie des Plans v. Cosel welcher auf Befehl I. K. Majest. Allerhöchst Denenselbe im Spät Jahr 1802 unmittelbahr eingereicht werden sollte, Lieutenant v. Leibenroth, GStA PK XI HA F 71341; Defensions Plan fur Cosel pro 1811, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 114 pag 42 – 43; Zeichnung der gleichen Wohn Cassematen rechts und Links im Tete du Pont, 1820, ing. Müller October 1820, AP Opole Kartografia Rejencji Opolskiej III 855; Zeichnung des Dachverbandes von Caserne No VII, 1820, AP Opole Kartografia Rejencji Opolskiej III 858; Kaserne nr 7, inglt. Moritz, 1825, GStA PK XI HA F 71367; Uebersichtskarte der Stadt Cosel nebst Environs, ok. 1874, GStA PK XI B 70149

76. Koźle - skazamatowane koszary nr 8

Lokalizacja: wewnątrz przyczółka mostowego twierdzy kozielskiej, obecnie w kompleksie stadniny, ul. Wyspa 3

Autorstwo: płk Sers i kapitan Wolff, budowa prowadzona przez braci Carla i Caspara Rottengatter,

Historia: powstały prawdopodobnie w 1754 r jako jedne z najstarszych kozielskich kazamat, kosztem 4000 talarów. Pierwotnie służyły jako skazamatowane koszary oraz magazyn prochu. W lipcu 1756 przechowywano w nich 1430 cetnarów prochu. W latach 70 i 80 XVIII służyły jedynie jako magazyn prochu. Pod koniec XVIII wieku oprócz swej funkcji magazynowej służyć mogły z mieszkaniem dla 80 żołnierzy. W 1849 zlikwidowano okna i od strony przedpola wstawiono strzelnice karabinowe. Prawdopodobnie w latach 70 XIX wieku budynek też został nadbudowany o 2 kondygnacje a ściany zostały oblicowane cegłą klinkierową. Istnieje do dziś jako przyziemie budynku mieszkalnego.

Opis: W swej pierwotnej formie był to budynek murowany, tynkowany, na planie łuku, 1 kondygnacyjny, o 9 osiowej fasadzie i ślepych pozostałych elewacjach. Kryty był dachem dwuspadowym. Fasada posiadała dwa wejścia, otwór wejściowy zwieńczony łukiem półkolistym, zaopatrzone w prosty portal - dwie szerokie lizeny wspierające trójkątny szczyt. Narożniki budynku zaakcentowane są szerokimi i niskimi lizenami. Do elewacji bocznych dobudowane były 2 kominy. Budynek szeroki na 22 stopy. Promień od geometrycznego środka do fasady – 32 stopy. Budynek jest półkolisty, czyli długość ściany frontowej – ok. 33 m (100 stóp) a ściany tylnej – ok. 43 m (132 stopy).

Jednotraktowe wnętrze było nakryte kolebkowym sklepieniem bomboodpornym, położonym wzdłuż osi budynku. W odróżnieniu od pozostałych dwóch kazamat z tego typu, kazamaty te nie mają jednoprzestrzennego wnętrza – pośrodku znajduje się jedno duże pomieszczenie, z 3 oknami, po jego obu stronach – pomieszczenia wejściowe, a za nimi w stronę krańców budynku – po dwa pomieszczenia, każde z 1 oknem.

Stan zachowania: dobry. Z pierwotnych elementów do dzisiaj jest zachowany jedynie plan i mury przyziemia, pozostałe elementy pochodzą z późniejszych okresów.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK, I HA, Rep 96 N° 616, Band V (G) – 1753-54, Pag 14 i 16; Band VI (H) 1755-56, Pag 91; Plan und Profil von den Tete du Pont du Cosel, ok.1764, G. Wins, SBB PK X 28150/5; Plan von der Stadt und Vestung Kosel, ok. 1770, SBB PK X 28149; SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 112, tekst nr 2; Memoires über die Festung Cosel 1797, tekst nr 1, SBB Denkschriften des Preußischen Generalstabes VII Cosel nr. 89 I pag 6, 20; Anhang zu den Memoirs von Cosel 1796, SBB

Denkschriften des Preußischen Generalstabes VII Cosel nr. 106 pag. 51; Defensions Plan für Cosel pro 1811, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 114 pag 42 – 43; Zeichnung von der Caserne 8 in der Festung Cosel, Brückenkopf, inglt. Moritz, Oktober 1825, GStA PK XI HA G 70646 (il. 174); Entwurf zur Anbringung von Kleingewehr Scharten in Kaserne nr.8, Kosel im März 1849, ing Lieutenant Krockner, AP Opole Kartografia Rejencji Opolskiej, III 860; Zeichnung von den Caserne No VIII un der Festung Cosel, 1849, AP Opole Kartografia Rejencji Opolskiej III 861

77. Koźle - skazamatowane koszary nr 9

Lokalizacja: Pośrodku Adler Redoute

Autorstwo: płk Karl Christian Reinhold von Lindner, pruski inżynier wojskowy

Historia: Zaczęte (wykopy fundamentowe) w 1802 roku, ukończone dopiero w 1809. Zlikwidowane wraz z Adler Redoute, po 1874 roku.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie prostokąta (ok. 35 długości), 15 osiowa fasada, 8 osiowa elewacja tylna, elewacje boczne ślepe. Jednokondygnacyjny, kryty warstwą ziemi położoną bezpośrednio na sklepieniu. Rytm fasadzie nadają osie okienne skupione po trzy – dwa okna po obu stronach wejścia, co odpowiada wewnętrznemu podziałowi na pomieszczenia. Fasada i pozostałe elewacje pozbawione dekoracji.

Bomboodporne sklepienia przekrywają 4 prostokątnych pomieszczeń mieszkalne, oraz umieszczone pośrodku budynku dwie kuchnie.

Źródła, literatura, ilustracje: Schriftlicher Aufsatz über die Verstärkung von Cosel, von Lindner, 1797, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 109, tabela; Tebleau der veranschlagten Arbeiten zur Verstärkung von Cosel, d'Harroy 1802, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 108 pag 5; Copie des Plans v. Cosel welcher auf Befehl I. K. Majest. Allerhöchst Denenselbe im Spät Jahr 1802 unmittelbahr eingereicht werden sollte, Lieutenant v. Leibenroth, GStA PK XI HA F 71341; Defensions Plan fur Cosel pro 1811, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 114 pag. 42-43; Zeichnung der Wohncassamate in der Adler Redoute, November 1820, ing. Müller, AP Opole Kartografia Rejencji Opolskiej, III 865; Kaserne 9, in der Adler Redute, inglt. Moritz, 1825, GStA PK F 71368; Caserne No 9, 1842, AP Opole Kartografia Rejencji Opolskiej, III 862; Uebersichtskarte der Stadt Cosel nebst Environs, ok. 1874, GStA PK XI B 70149

78. Koźle – skazamatowane koszary nr 10 i 11

Lokalizacja: W redutach Kłodnickiej i Koblewickiej

Autorstwo: płk Karl Christian Reinhold von Lindner, pruski inżynier wojskowy

Historia: Powstałe ok. 1802 roku, najprawdopodobniej usunięte w 1874 roku, podczas likwidacji fortyfikacji.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie prostokąta (ok. 61 m długości i 13 m szerokości), 27 osiowa fasada,. Jednokondygnacyjny, kryty warstwą ziemi położoną bezpośrednio na sklepieniu. Rytm fasadzie nadają osie okienne skupione po trzy – dwa okna po obu stronach wejścia, co odpowiada wewnętrznemu podziałowi na pomieszczenia. Fasada i pozostałe elewacje pozbawione dekoracji.

Bomboodporne sklepienia przekrywają 7 prostokątnych pomieszczeń mieszkalnych, oraz umieszczone pośrodku budynku dwie kuchnie.

Źródła, literatura, ilustracje: Schriftlicher Aufsatz über die Verstärkung von Cosel, von Lindner, 1797, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 109, tabela; Tebleau der veranschlagten Arbeiten zur Verstärkung von Cosel, d`Harroy 1802, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 108 pag 5; Copie des Plans v. Cosel welcher auf Befehl I. K. Majest. Allerhöchst Denenselbe im Spät Jahr 1802 unmittelbahr eingereicht werden sollte, Lieutenant v. Leibenroth, GStA PK XI HA F 71341; Defensions Plan fur Cosel pro 1811, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 114 pag. 42-43; Zeichnung der Wohncassamate in der Klodnitzer Redoute, October 1820, ing Müller, AP Opole Kartografia Rejencji Opolskiej, III 866; Kaserne 10 und 11, inglt.Moritz, 1825, GStA PK G 70647; Uebersichtskarte der Stadt Cosel nebst Environs, ok. 1874, GStA PK XI B 70149

79. Koźle – skazamatowane koszary nr 12

Lokalizacja: Pośrodku reduty Większyckiej

Autorstwo: płk Karl Christian Reinhold von Lindner, pruski inżynier wojskowy

Historia: Powstałe ok. 1802 roku. Istniały w formie niezmienionej do początków XX wieku, zlikwidowane po 1900 roku.

Opis: Był to budynek murowany, tynkowany. Miał plan prostokąta, był jednokondygnacyjny i jednotraktowy, a kryty był dachem czterospadowym. Miał 15 osiową fasadę, 7 osiowe elewacje tylne i ślepe elewacje boczne. Rytm fasadzie nadawały osie okienne skupione po trzy – dwa okna po obu stronach wejścia, co odpowiadało wewnętrznemu podziałowi na pomieszczenia. Fasada i pozostałe elewacje pozbawione były dekoracji.

Bomboodporne sklepienia przekrywały 4 prostokątne pomieszczenia mieszkalne, oraz umieszczone pośrodku budynku dwie kuchnie.

Źródła, literatura, ilustracje: Schriftlicher Aufsatz über die Verstärkung von Cosel, von Lindner, 1797, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 109, tabela; Tebleau der veranschlagten Arbeiten zur Verstärkung von Cosel, d'Harroy 1802, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 108 pag 5; Copie des Plans v. Cosel welcher auf Befehl I. K. Majest. Allerhöchst Denenselbe im Spät Jahr 1802 unmittelbahr eingereicht werden sollte, Lieutenant v. Leibenroth, GStA PK XI HA F 71341; Defensions Plan für Cosel pro 1811, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 114 pag. 42-43; Kaserne 12, inglt. Moritz, 1825, GStA PK F 71369; VI Armee Corps, Garnison Pläne, Breslau 1900, AP Wrocław, Zbiór atlasów, sygn. 11 karta nr 5

80. Koźle – hangard, magazyn prowiantowy nr 5

Lokalizacja: Przy zachodnim ramieniu Saillant 5 (Ludwig).

Autorstwo: płk Karl Christian Reinhold von Lindner, pruski inżynier wojskowy

Historia: Powstały ok. 1802 roku. Na początku XX wieku nadbudowany o jedną kondygnację, dobudowane do niego zostały również wystające poza pierwotny obrys budynku klatki schodowe. Wówczas również powstał płaskim dach dwuspadowy. W tej formie istnieje do dnia dzisiejszego.

Opis: Budynek murowany, na planie wydłużonego prostokąta o dłuższym boku długim na 51 metrów. Jednokondygnacyjny, o 18 osiowych dłuższych elewacjach i 3 osiowych krótszych. Kryty dachem czterospadowym.

Fasada artykułowana za pomocą blend arkadowych, nad blendą w środkowej osi znajduje się prostokątna plakieta. Wejścia do budynku znajdują się w 6 i 13 osi fasady. Elewacje boczne – arkadowo otwarte.

Wnętrze jest trójtraktowe, halowe. Mocne, bomboodporne sklepienia krzyżowe wsparte są na grubych, kwadratowych filarach. Na sklepieniach znajdowała się ochronna warstwa ziemi.

Stan zachowania: Dawny hangard to obecnie przyziemie dwukondygnacyjnego budynku mieszkalnego. Przebudowa zmieniła kształt budynku, jednak nie spowodowała przekształcenia dawnego obiektu. Jedyne przekształcenia to wybicie otworów okiennych i drzwiowych w arkadowych blendach. Pewne przekształcenia miały również miejsce we wnętrzu, zwraca uwagę szczególnie obniżenie poziomu posadzki w części budynku pełniącej funkcję pubu.

Źródła, literatura, ilustracje: Schriftlicher Aufsatz über die Verstärkung von Cosel, von Lindner, 1797, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 109, tabela; Tebleau der veranschlagten Arbeiten zur Verstärkung von Cosel, d'Harroy 1802, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 108 pag 5; Copie des Plans v. Cosel welcher auf Befehl I. K. Majest. Allerhöchst Denenselbe im Spät Jahr 1802 unmittelbar eingereicht werden sollte, Lieutenant v. Leibenroth, GStA PK XI HA F 71341; Zeichnung von dem Proviant Magazin nr. 5 in der Festung Cosel, 1826 Ingen. Lieutenant Moritz, GStA PK XI HA F 71359 (**il.137**); VI Armee Corps, Garnison Pläne, Breslau 1900, AP Wrocław, Zbiór atlasów, sygn. 11 karta nr 5; Cosel, 1929, SBB PK X 28158/2; Zdjęcia magazynu ze zbiorów autora (**il. 194, 195**)

81. Koźle – hangard - magazyn prowiantowy nr 6

Lokalizacja: równoległe do zachodniego ramienia Saillant nr 3 (Heinrich)

Autorstwo: płk Karl Christian Reinhold von Lindner, pruski inżynier wojskowy

Historia: Powstał w 1805 roku, istniał w stanie niezmiennym aż do II wojny światowej. Po 1945 r stracił dach i funkcjonował jako skazamatowana budowla przykryta ziemnym płaszczem. Uległ likwidacji po 1965 roku, obecnie na jego miejscu istnieje blok mieszkalny.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie bardzo wydłużonego prostokąta o wymiarach 170 na 14 m. Jednokondygnacyjny, fasada 41 osiowa, elewacje boczne 3 osiowe. Kryty dachem mansardowym z 3 rzędami lukarn powiekowych. Trójtraktowy.

Fasada artykułowana blendami arkadowymi, w osi 9, 17, 25 i 33 znajdują się wejścia (identyczne kształtem i wymiarami jak blendy). W każdej z blend – mały otwór wentylacyjny.

Pomiędzy blendami, tuż pod fryzem – otwór odwodnieniowy. Na wysokości 2 i 21 osi znajdują się drewniane, jednobiegowe, zewnętrzne schody prowadzące na górne kondygnacje magazynu. Nad ciągiem blend znajduje się fryz z małymi, prostokątnymi płycinami, w takim rytmie, że na jedną blendę przypadają 3 płyciny. Elewacja boczna – 3 osie arkadowo otwarte do wnętrza budynku, nad nimi – fryz z płycinami. W środkowej osi, ponad otworem wejściowym, poniżej gzymsu – plakietka z napisem „PROV: MAGAZIN No VI. ERB: 1805.”

Wnętrze halowe; mocne, bomboodporne sklepienia krzyżowe wsparte na grubych, kwadratowych filarach. W dwóch niższych kondygnacjach poddasza mieści się dodatkowa powierzchnia magazynowa, dostępna dzięki zewnętrznym, drewnianym schodom.

Źródła, literatura, ilustracje: Schriftlicher Aufsatz über die Verstärkung von Cosel, von Lindner, 1797, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 109, tabela; Copie des Plans v. Cosel welcher auf Befehl I. K. Majest. Allerhöchst Denenselbe im Spät Jahr 1802 unmittelbar eingereicht werden sollte, Lieutenant v. Leibenroth, GStA PK XI HA F 71341; Zeichnung des in der Festung Cosel befindlichen Proviant Magazin nr. 6, inglt. Moritz, 1825, GStA PK XI HA A 71047 (**il. 138**); Katalog zabytków sztuki w Polsce, Tom VII, województwo opolskie, zeszyt 5 powiat kozielski, Warszawa 1965 s. 28-30

82. Koźle – skazamatowany magazyn prowiantowy nr 7

Lokalizacja: Przy północnym ramieniu Saillant nr 5 (Ludwig).

Autorstwo: inżynier Sers

Historia: Prawdopodobnie jedno z najstarszych kozielskich kazamat, powstałe najpewniej w latach 1747-48 kosztem 6442 talarów, mieszczące pierwotnie 200 żołnierzy. Ok. 1796 roku pełniły funkcję magazynu mąki na 1300 beczek mąki. Funkcję magazynową pełniły aż do likwidacji ok. 1874 r.

Opis: budynek jednokondygnacyjny na planie wydłużonego prostokąta, o 12 osiach okiennych, kryty dachem dwuspadowym. Wnętrze jednotraktowe, jednoprzestrzenne przykrywa je bardzo grube sklepienie kolebkowe bomboodporne, położone wzdłuż osi budynku, tak, że w efekcie jest tam tylko jedno pomieszczenie. Wejście do budynku znajduje się w 4 i 9 osi okiennej i ujęte jest w prosty portal – dwie szerokie lizeny dźwigające płaski naczółek. Otwór wejściowy zamknięty łukiem odcinkowym.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA Rep 96 Band C 1746, pag 20; Plan einer Casematte zu Cosel, 1747, SBB PK X 28148/10-3 (**il. 173**); Anhang zu den Memoirs von Cosel 1796, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel 106 pag. 51; Memoires über die Festung Cosel 1797, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel 89 I, tekst nr 1 pag 20; Zeichnung von den Proviant Magazin No VII in der Festung Cosel, 1821, AP Opole Kartografia Rejencji Opolskiej, III 878; Proviantmagazin nr 7, inglt. Moritz, 1826, Ansicht, Grundriss, Profil, GStA PK XI HA F 71360; Uebersichtskarte der Stadt Cosel nebst Environs, ok. 1874, GStA PK XI HA B 70149

83. Koźle – hangard, magazyn prowiantowy nr 8

Lokalizacja: Przy zachodnim ramieniu Saillant nr 2 (Wilhelm)

Autorstwo: płk Karl Christian Reinhold von Lindner, pruski inżynier wojskowy

Historia: budynek powstał ok. 1802 roku, zlikwidowany prawdopodobnie ok. 1920 r.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie wydłużonego prostokąta, jednokondygnacyjny, 18 osiowa fasada, 3 osiowa elewacja boczna. Dach czterospadowy, w krótszych połaciach - lukarny. Wnętrze trójtraktowe.

Fasada artykułowana blendami arkadowymi, dwa wejścia (6 – 13 oś) identyczne kształtem i wymiarami jak blendy. Nad środkową osią prostokątna plakieta. Elewacja boczna – podobnie jak w mag. Nr 6 – arkadowo otwarta do wnętrza budynku. Wnętrze – jednoprzestrzenna hala, mocne, bomboodporne sklepienia krzyżowe wsparte na grubych, kwadratowych filarach. Na sklepieniach, pod dachem leży warstwa ziemi, na której dopiero ustawiona jest więźba.

Źródła, literatura, ilustracje: Schriftlicher Aufsatz über die Verstärkung von Cosel, von Lindner, 1797, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 109, tabela; Tebleau der veranschlagten Arbeiten zur Verstärkung von Cosel, d`Harroy 1802, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 108 pag 5; Copie des Plans v. Cosel welcher auf Befehl I. K. Majest. Allerhöchst Denenselbe im Spät Jahr 1802 unmittelbahr eingereicht werden sollte, Lieutenant v. Leibenroth, GStA PK XI HA F 71341; Zeichnung von dem in der Festung Cosel befindlichen Hangard No III so wie von dem Proviand Magazin No VIII, inglt. Moritz, 1825, GStA PK XI HA F 71358; VI Armee Corps, Garnison Pläne, Breslau 1900, AP Wrocław, Zbiór atlasów, sygn. 11 karta nr 5; Kosel, 1929, SBB PK X 28158/2

84. Koźle – skazamatowana piekarnia garnizonowa nr 2

Lokalizacja: Przy zachodnim ramieniu Saillant 5 (Ludwig)

Autorstwo: prawdopodobnie pruski inżynier, major von Haab

Historia: powstała w 1785, w 1796 roku jej część pełniła funkcję magazynu na 720 beczek mąki. W 1806 pozbawiona dachu, w 1843 ponownie zadaszona. Po 1874 uległa likwidacji jej północna połówka, po 1929 pozostała część.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie wydłużonego prostokąta. Jednokondygnacyjny, o 26 osiowej fasadzie, 7 osiowej elewacji tylnej i ślepych elewacjach bocznych. Kryty dachem czterospadowym.

Fasada - długa, monotonna, organizowana przez płaskie blendy arkadowe, w których znajdowały się otwór drzwiowy i okienny. Blendy gładko tynkowane. Ściana poza blendami pokryta boniowaniem listwowym, rowki bonowania nad blendami łamały się w charakterystyczny sposób, tworząc imitację parabolicznego łuku. Otwory okienne i drzwiowe zamknięte łukiem półokrągłym, zaopatrzone w proste opaski. W środkowej blendzie, nad oknami, znajdowała się tablica z napisem „Garnison Bäckery no 2, erbaut 1785”

Wnętrze – 13 identycznych, prostokątnych pomieszczeń, każde przekryte kolebkowym sklepieniem bomboodpornym. Mieściło się tam 6 pieców chlebowych, podręczne magazyny mąki, składy pieczywa, mieszkanie piekarza oraz pomieszczenia na młyny ręczne.

Źródła, literatura, ilustracje: Memoires über die Festung Cosel 1797, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 89 pag 20-21; Anhang zu den Memoirs von Cosel 1796, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 106 pag 51-52; Defensions Plan fur Cosel pro 1811, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, nr 114 s. 76; Zeichnung von der Garnison Backerei No 2 hinter der linken Branche des Saillant Ludwig in der Festung Cosel, ing. Lieut. Schultz 1825, AP Opole Kartografia Rejencji Opolskiej, III 876 (**il. 141**); Garnisonbäckerei nr 2, inglt. Schultz, 1825, GStA PK XI HA F 71352; Zeichnung zur umänderung der Casematierten Magazin Bäckerey zu Cosel, 1834, AP Opole Kartografia Rejencji Opolskiej, III 875; Zeichnung vom neu zu erbeuenden Dache des Casematirtren Garnison Backerei Gebaude No 2 zu Cosel, 1843, AP Opole Kartografia Rejencji Opolskiej, III 874; **Weltzel 1866**, s. 367; Uebersichtskarte der Stadt Cosel nebst Environs, ok. 1874, GStA PK XI HA B 70149; Kosel, 1929, SBB PK X 28158/2

85. Nysa – skazamatowane koszary, w Forcie Prusy

Lokalizacja: Pod wałem Fortu Prusy

Autorstwo: gen. inżynier Gerhard Kornelius von Walrave

Historia: Powstały w roku 1744, w trakcie budowy fortu. W XIX wieku wielokrotnie przebudowane – wewnątrz wtórnie podzielone za pomocą ścian działowych, przekształceniu uległa również elewacja dziedzińca, która uzyskała nowe lico ceglane, oraz nowy ceglany fryz. Również obecnie istniejący portal bramny od strony przedpoła ma formy wskazujące na jego powstanie w II połowie XIX wieku. Mieścić mogły ponad 400 żołnierzy. W latach 1859-69 kwaterowały tam 3 kompanie minerów.

Opis: Kazamaty te mają plan pięcioboku foremnego wpisanego w gwiaździsty plan fortu. Są murowane, ceglane. Wnętrze jest jednoprzestrzenne, kryte grubym sklepieniem kolebkowym. Pierwotnie było podzielone na dwie kondygnacje za pomocą założonych w połowie wysokości pomieszczenia drewnianych stropach wspartych na drewnianych słupach. Elewacja od strony dziedzińca jest nietynkowana, eksponowany jest materiał użyty do budowy – cegła i kamień łamany. Drzwi prowadzące do wnętrza kazamat pierwotnie były ujęte w dwie lizeny, posiadały również obramienie z kamiennych klińców. Wszystkie okna posiadają proste, kamienne obramienia okienne.

Stan zachowania: Dobry. Wnętrze wielokrotnie przebudowane, jednak zachowało swój charakter. Elewacje zewnętrzne zachowane w dobrym stanie, zniszczenia widać w nielicznych miejscach, przede wszystkim przy wylocie bramy. Mury silnie zawilgocone. Ziemny płaszcz na sklepieniach, stanowiący zarazem koronę wału pokrywa gęsta zieleń. Mocno zarośnięty jest również dziedziniec Donżonu. Zieleń pokrywa również lico muru, co stanowi zagrożenie dla jego struktury.

Źródła, literatura, ilustracje: Minsberg 1834, s. 188; Kloze 1980, s. 307; plan kazamat GStA PK XI HA F 71952 (il. 172)

86. Nysa – skazamatowane koszary, w reductach Kardynalskiej i Kapucyńskiej

Lokalizacja: Pod wałem reduct Kardynalskiej i Kapucyńskiej

Autorstwo: inżynier, generał Cornelius Welrave oraz inż. Płk Sers i inżynierowie Enbers i Klein

Historia: Powstały ok. 1746 roku, wraz z budową obu reduct. Kazamata w Reducie Kardynalskiej w XIX wieku uległa drobnym przebudowom polegającym na przekształceniu drzwi wejściowych prowadzących z dziedzińca do wnętrza i zmianie wykroju niektórych z okien. Poza tym kazamata ta nie uległa przebudowom i w formie zbliżonej do oryginalnej istnieje do dnia dzisiejszego. Kazamata w Reducie Kapucyńskiej zniszczona wraz z reductą po 1945 roku.

Opis: kazamaty te miały plan okręgu wpisanego w kwadrat Reduty. Wnętrze było jednoprzestrzenne, kryte grubym sklepieniem kolebkowym. Elewacja od strony dziedzińca była nietynkowana, eksponowany był ceglany wątek ściany. Okna-strzelnice przebite w murze kazamaty posiadały proste, ceglane obramienia.

Stan zachowania: Reduta Kardynalska jest w dobrym stanie. Mury mocno zawilgocone, na co wpływa pokrycie płaszcza ziemnego nad sklepieniami gęstą zielenią. Dziedziniec reducty i częściowo wnętrze kazamaty służy za skład surowców wtórnych, co negatywnie wpływa na wygląd zabytku.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA Rep 96 Bd C 1746, pag. 1, 6, 12; zdjęcie elewacji kazamaty w Reducie Kardynalskiej ze zbiorów autora (**il. 252**)

87. Nysa – skazamatowane koszary, nr 9

Lokalizacja: W bastionie nr 9, obecnie bastion św. Jadwigi, ul. Piastowska

Autorstwo: podpułkownik Simon Le Febure, ukończone po jego śmierci przez inżyniera kapitana Harroy bądź też majora Freunda

Historia: W 1769 król Fryderyk II rozkazał zbudować kazamaty mieszkalne w bastionach miejskich nr I, VI i IX. W bastionie nr VI i IX już wcześniej istniały drewniane kazamaty – remontowane były w 1746 r. Kazamaty w bastionie nr 9 ukończono dopiero w roku w 1775. W 1858 przebudowane zostały wnętrza a fasadę poszerzono o dwie zewnętrzne osie, do których dobudowano dodatkowo dwie niewielkie, ośmioboczne wieżyczki zwieńczone blankami. Na początku XX wieku zmieniono wielkości otworów okiennych i wejściowych w przyziemiu. Prawdopodobnie aż do końca I wojny światowej służyły jako koszary, obecnie funkcjonują jako magazyny.

Opis: Jest to budynek murowany, tynkowany, na nieregularnym planie zbliżonym podkowy, wynikającym z kształtu bastionu w wnętrzu którego powstał. Dwukondygnacyjny, 37 osiowy, jednotraktowy. Umieszczony jest w ziemnym wale, będącym pozostałością bastionu nr 9. Na wale tym pierwotnie znajdowały się stanowiska obronne.

Fasada: wznosi się na niskim cokole, zwieńczona jest kamiennym gzymsem koronującym, pod którym znajduje się gładki fryz. Rytm fasadzie nadają lizeny ramujące każde dwie osie okienne, za wyjątkiem osi wejściowych, które są pojedynczo ujmowane przez parę lizen.

Dwie z bocznych osi wejściowych wraz z ramującymi je pilastrami pokryte są boniowaniem listwowym. Główne wejście – ściana i lizeny licowane piaskowcem, boniowane. Otwór wejściowy zamknięty łukiem półokrągłym, od którego rozchodzą się promieniście kamienne kłińce, łączące się z poziomymi pasami boniowania ściany. Zwornik dekorowany plakieta z monogram „FR”. Nad nim umieszczona jest korona królewska a pod nim data 1775.

Nad wejściem znajduje się okno, zaopatrzone w jednouskokowe obramienie okienne i w profilowany parapet oraz zamknięte łukiem nadwieszonym ze zdwojonym zwornikiem.

Pozostałe otwory okienne i drzwiowe budynku – zamknięte łukiem odcinkowym ze zwornikiem, zaopatrzone w proste obramienia.

Wnętrze dwutraktowe. Na każdej kondygnacji mieści się 16 prostokątnych pomieszczeń połączonych ze sobą przejściami wybitymi w ścianach bocznych pomieszczeń. Schody na górne kondygnacje znajdują się w klatkach schodowych umieszczonych w narożnikach budynków w obu skrajnych skrzydłach, w 5 osi licząc do skraju budynku.

Stan zachowania: Budynek zachował się w dobrym stanie, nie nastąpiły żadne przebudowy, które znacząco zmieniłyby jego wygląd zewnętrzny. Nastąpiły jedynie drobne zmiany w

fasadzie – z powodu podzielenia budynku na kilkanaście osobnych funkcjonalnie części powiększono część otworów okiennych i zaadaptowano je na drzwi wejściowe. Do wschodniej elewacji, do 12, licząc od skraju osi, dobudowano ażurowe schody metalowe. Ściany budynku silnie zawilgocone, co powoduje zniszczenie tynków. Ziemny wał nad budynkiem zarośnięty drzewami, które są potencjalnym zagrożeniem dla murów i sklepień kazamat.

Źródła, literatura, ilustracje: Plan von der Stadt und Festung Neisse 1789, GStA PK XI HA A 71393; Über die Festung Neisse, ein Aufsatz des Majors von Maßenbach im Jahr 1796, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, XXIV Neisse nr 104 pag. 24; **Minsberg 1834**, s. 198-199; Entwurf zum Umbau des Kassamatenkorps der Bastion 9, bl. 1, 2, 1858, GStA PK XI HA F 71951 (il. 179); **Bonin 1877 A**, s. 102; **Ruffert 1924**, s. 25; **Katalog zabytków 1963**, s. 127-128; **Klose 1980**, s. 307; Zdjęcia z archiwum autora (il. 180, 205-210)

88. Nysa – skazamatowane koszary nr 10

Lokalizacja: W bastionie nr 1

Autorstwo: podpułkownik Simon Le Febure, ukończone po jego śmierci przez inżyniera kapitana Harroy bądź też majora Freunda

Historia: W 1769 król Fryderyk II rozkazał zbudować kazamaty mieszkalne w bastionach miejskich nr I, VI i IX. W bastionie nr 6 i 9 kazamaty istniały już wcześniej – remontowane były w 1746 r. Do 1832 roku zamieszkałe przez żołnierzy z regimentu saperów a następnie przez żołnierzy z 6 pułku artylerii. Budynek zlikwidowano w latach 1904-5, kiedy to zburzono również bastion nr 1

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na nieregularnym planie zbliżonym podkowy, wynikającym z kształtu bastionu w wnętrzu, którego powstał. Dwukondygnacyjny, 35 osiowy, jednotraktowy. Umieszczony w ziemnym wale bastionu nr 1, nad nim znajdują się stanowiska obronne.

Fasada: wznosiła się na niskim cokole, zwieńczona była kamiennym gzymsem koronującym, pod którym znajdował się gładki fryz. Rytm fasadzie nadawały lizeny ramujące każde dwie osie okienne, za wyjątkiem osi wejściowych, które były pojedynczo ujmowane przez parę lizen.

Źródła, literatura, ilustracje: Plan von der Stadt und Festung Neisse 1789, GStA PK XI HA A 71393; Über die Festung Neisse, ein Aufsatz des Majors von Maßenbach im Jahr 1796, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, XXIV Neisse nr 104 pag. 24; **Minsberg 1834** s. 198-199; Grundriss und Profile von dem Casematten Corps des Bastion I zu Neisse miot den zum Casernement und zur Flenkenverteidigung projectirten Einrichtungen, 1844, GStA PK XI HA F 71950/1 (**il. 178**); Neue Dosdanierung und Wasserableitung der Kassemeten in der Bastion 1, 1844, GStA PK XI HA F 71943; **Ruffert 1924**s. 25; **Klose 1980**, s. 307

89. Nysa – skazamatowane koszary nr 6

Lokalizacja: W bastionie nr 6

Autorstwo: podpułkownik Simon Le Febure, ukończone po jego śmierci przez inżyniera kapitana Harroy bądź też majora Freunda

Historia: W 1769 król Fryderyk II rozkazał zbudować kazamaty mieszkalne w bastionach miejskich nr I, VI i IX. Dnia 24 czerwca 1771 kazamata nr VI zawałowała się, zabijając 12 ludzi. Podpułkownik Lefebre, który został obarczony odpowiedzialnością za to, zastrzelił się w areszcie. Budynek został ostatecznie odbudowany w identycznych formach jak koszary nr 9. W 2 połowie XIX wieku oraz w pierwszych latach po zakończeniu I wojny światowej służył jako forteczne więzienie. Likwidacji uległ po 1929 roku a przed 1938.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na nieregularnym planie zbliżonym podkowy, wynikającym z kształtu bastionu w wnętrzu, którego powstał. Dwukondygnacyjny. Umieszczony był w ziemnym wale bastionu nr 6, nad nim znajdowały się stanowiska obronne.

Nieznane są jego widoki, z opisów wiadomo, że we wnętrzu posiadał 32 pomieszczenia.

Źródła, literatura, ilustracje: Plan von der Stadt und Festung Neisse 1789, GStA PK XI HA A 71393; Über die Festung Neisse, ein Aufsatz des Majors von Maßenbach im Jahr 1796, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, XXIV Neisse nr 104 pag. 24; **Minsberg 1834** s. 198-199; **Ruffert 1924**s. 25; **Klose 1980** s. 313

90. Kłodzko – skazamatowane koszary, nr 9 (czerwone kazamaty)

Lokalizacja: w forcie Owcza Góra, na skraju jej północno zachodniego stoku.

Autorstwo: projekt: najprawdopodobniej płk inżynierii Regler, prace najprawdopodobniej prowadzili porucznik Mann i kapitan Hartmann

Historia: Budynek powstał pomiędzy 1786 i 89 rokiem. W 1789 mógł już pomieścić 1025 żołnierzy. Wcześniej na jego miejscu stał budynek piekarni i studni fortecznej. W latach 30 XIX wieku mieszkali tam wojskowi inwalidzi. Co najmniej do początku XX wieku budynek służył jako koszary. W XIX i XX wieku kilkakrotnie remontowany. Aż do II wojny światowej budynek ten należał do wojska wraz z resztą wewnętrznych fortyfikacji fortu na Owczej Górze.

Opis: Budynek jest murowany, tynkowany, dwuskrzydłowy. Każde ze skrzydeł ma plan prostokąta, jest dwukondygnacyjne, 13 osiowe. Pierwotnie oba skrzydła były kryte dachem dwuspadowym naczółkowym z rzędem lukarn powiekowych.

Fasada – wznosi się na cokole, zwieńczona jest gzymsem. Jej rytm wyznaczają lizeny, ramujące każde dwie osie, za wyjątkiem osi wejściowych, gdzie między dwiema lizenami znajduje się jedynie oś wejściowa. Lizeny boniowane, za wyjątkiem gładkich lizen akcentujących narożniki.

Okna zaopatrzone w kamienne obramienia, z profilowanym parapetem. Otwory wejściowe – zamknięte łukiem odcinkowym ze zwornikiem, zaopatrzone w kamienne obramienia.

Wnętrze - 7 prostokątnych pomieszczeń na obu kondygnacjach w każdym ze skrzydeł, połączonych ze sobą korytarzem wybitym w ścianach działowych. Schody na górną kondygnację posiadały jedynie pomieszczenia wejściowe, po dwa w każdym ze skrzydeł.

W drugim skrzydle, w środkowym pomieszczeniu znajdowało się wejście do poterny komunikującej kazamaty czerwone z kazamatami Wysokiej Korony.

Stan zachowania: Budynek bardzo zniszczony. Z pierwotnych elementów do dzisiaj zachowane jedynie: ilość kondygnacji i osi okiennych. Bryła budynku zmieniona – zlikwidowano pierwotny dach czterospadowy. Ściana fasady, pierwotnie tynkowana, obecnie całkowicie pozbawiona tynku i detalu w tynku wykonanego – boniowanych lizen i gzymsu koronującego. Detal kamienny – obramienia okien – w większości zachowane, usunięty portal wejściowy w jednym ze skrzydeł – otwór wejściowy powiększony, obecnie prostokątny. Część okien w przyziemiu – usunięte obramienia, otwory okienne powiększone i przebudowane na otwory drzwiowe. Kaponiera pomiędzy dwoma skrzydłami kazamat uległa uszkodzeniu, jedna z jej ścian jest zawalona.

Ziemne przekrycie budynku oraz teren przed nim pokrywa gęsta zieleń, przez co jest on zasłonięty.

Źródła, literatura, ilustracje: Disposition zur Defension einer bevorsehen belagerung der Vestung und Stadt Glatz, 1789, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, XI Glatz nr 118 pag. 10; Fundamentplan des Schärferberges, aufgenommen im Jahr 1802, verbessert im Jahr 1812, 1:576, GStA PK XI HA A 71685; Übersieht der Befestigung von Glatz, Rauch 1819, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, XI Glatz nr 119 pag. 10-11; Die Festung Glatz im Jahr 1832, inglt. Schnackenburg, Winter 1834/35 GStA PK XI HA E 71992; **Bonin 1877 A**, s. 104, 132; Kasamattenplan des Schaferberges, 1885, GStA PK XI HA A 71323; Widokówka z ok. 1900 roku ze zbiorów pana Leszka Michalskiego z Kłodzka (**il. 188**); **Bukal 1986**, s. 302; Zdjęcie ze zbiorów autora (**il. 189**)

91. Kłodzko – skazamatowane koszary nr 10 (Białe kazamaty)

Lokalizacja: W forcie Owcza Góra, przy Koszarach nr 10.

Autorstwo: najprawdopodobniej major inżynierii Aßmann

Historia: Powstały prawdopodobnie w latach 1797-98. W 1832 mieścił się tam arsenał Landwehry. W 1843 roku usunięto dach i ziemny płaszcz pokrywający bomboodporne sklepienie i zastąpiono je ceglanym, bomboodpornym przekryciem. W II połowie XIX wieku budynek podwyższono o 1 kondygnację.

Opis: Budynek na planie wydłużonego prostokąta o wymiarach ok. 96 na 10 metrów, wysokość 11 metrów. Pierwotnie był jednokondygnacyjny. Fasada ma 42 osi okiennych a elewacja tylna jest 14 osiowa. Kryty był pierwotnie dachem czterospadowym. Rytm fasadzie nadają otwory wejściowe ramowane dwoma oknami – każda taka grupa odpowiada jednemu pomieszczeniu. Okna mają piaskowcowe obramienia okienne z profilowanym parapetem, otwory drzwiowe zamknięte są łukiem odcinkowym i zaopatrzone w proste, piaskowcowe obramienia.

Stan zachowania: Fasada pozbawiona jest tynku, odsłonięte cegły w wielu miejscach przyziemia zniszczone są przez wilgoć. Otwory okienne w większości są zamurowane. Część obramień drzwiowych jest usunięta. Fasada i elewacja tylna zasłonięta przez gęste krzewy, zieleń pokrywa również miejscami ściany i dach budynku.

Źródła, literatura, ilustracje: Fundamentplan des Schärferberges, aufgenommen im Jahr 1802, verbessert im Jahr 1812, 1:576, GStA PK XI HA A 71685; Übersieht der Befestigung von Glatz, Rauch 1819, SBB PK Denkschriften des Preußischen Generalstabes, XI Glatz nr 119 pag. 3, 10-11; Die Festung Glatz im Jahr 1832, inglt. Schnackenburg, Winter 1834/35, GStA PK XI HA E 71992; Kasamattenplan des Schaferberges, 1885, A 71323; Neue Kassematten des Schaeferberg, 1842, GStA PK XI HA F 71806; Neue Kassematten des Schaeferberg, 1843 GStA PK XI HA F 71796 (**il. 190**); **Bonin 1877 A s. 132**; **Bukal 1986 s. 302-303**; Zdjęcie ze zbiorów autora (**il. 191**)

92. Wrocław – Kazamaty Barbary

Lokalizacja: Ul. Św. Barbary 4, obecnie Wszystkich Świętych, budynek wchodzi w skład zespołu szpitala przy placu 1 Maja.

Autorstwo: prawdopodobnie Carl Gothard Langhans i inżynier płk von Haab

Historia: Wybudowane w 1776 r. roku na miejscu zlikwidowanego cmentarza przy kościele Św. Barbary, w trakcie rozbudowy fortyfikacji w tej części miasta. Uniknęły zniszczeń podczas rozbiórki umocnień po wkroczeniu wojsk napoleońskich do miasta w 1807 roku. W 1812 roku przekazane miastu. Od 1818 r. do lat 60 XIX w używane przez Landwehrę jako arsenał, ok. 1864 roku służyły przez jeden rok jako koszary. W międzyczasie, w latach 40 XIX wieku, mieścił się tam również szpital dla więźniów. Po 1866 straciły znaczenie militarne, przejęte zostały przez Szpital Wszystkich Świętych. Następnie zostały przebudowane – nadbudowano je o 2 kondygnacje, pokryto dachem dwuspadowym, zmianie uległ również układ wnętrza. Nie uległa zmianie jedynie pierwotna dekoracja fasady. W tej formie budynek przetrwał II wojnę światową. Po wojnie budynek utracił.

Opis: Pierwotnie był to murowany, tynkowany, budynek na planie wydłużonego prostokąta. Miał dwie kondygnacje. Fasada miała 22 osi okiennych. Wznosiła się na niewielkim cokole a zwieńczona była prostym gzymsem koronującym. Ponad nim znajdowała się ślepa attyka, przerywana rytmicznie, co dwie osie okienne, niewielkimi postumentami. Ściana pokryta była płaskim boniowaniem pasowym. Charakterystyczny był rytm fasady – osie okienne, zgrupowane po dwie, tworzyły razem 11 par, co odpowiadało układowi wnętrza budynku - każda para okien oświetlała jedno pomieszczenie. Z kolei postumenty attyki, wypadające pomiędzy dwoma parami osi okiennych, wyznaczały na fasadzie granice pomiędzy pomieszczeniami. Elewacje boczne - ślepe, elewacja tylna – 5 osi.

Wnętrze podzielone było na 11 prostokątnych pomieszczeń, w przyziemiu krytych stropem a na piętrze – masywnym, bomboodpornym sklepieniem kolebkowym. Pomieszczenia te były wzajemnie skomunikowane za pomocą przejść znajdujących się w ścianach między pomieszczeniami. Przejścia te nie były umieszczone w jednej linii. Na górną kondygnację prowadziły dwie pary schodów – umieszczonych w 3 pomieszczeniu od strony południowej i w 4 od strony północnej.

Stan zachowania: Obecnie z pierwotnego budynku zachowały się jedynie mury obwodowe, zachowane w przyziemiu obecnego budynku szpitalnego. Również rytm osi okiennych jest śladem po pierwotnym budynku.

Źródła, literatura, ilustracje: Projekt rozbudowy fortyfikacji wrocławskich, ok. 1770 SBB PK X 20663/1; **Zimmermann 1783-95**. T. 11, s. 60; **Menzel 1805-1808**, s. 487; Die

Benutzung der Militar Gebaude in der Stadt Breslau und Die Unterbringung der Militar Utensilien, 1810-1819, GStA PK I HA Rep 77 Tit. 1236 nr 2 pag. 59; Die Benutzung sämmtlicher zu Breslau von der ehemalige Festung vorbehaltenen Gegenstände, 1815-1816, GStA PK I HA Rep 77 Tit. 1236 nr. 7 pag 3-21; Widok kazamat, koszar oraz kościoła Św. Barbary, M. von Grossmann, 1830 w: **Czerner 1989**, il. 200; **Rolland 1849** s. 230, 250; plany budynku z 1853 roku, Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia; **Bonin 1877 A**, s. 102; zdjęcie z ok. 1900, przedstawiające fragment kazamat, Dział Graficzny Biblioteki Uniwersyteckiej Uniwersytetu Wrocławskiego, zdjęcie nr. 310; **Bimler 1940**, s. 36; Rekonstrukcja fasady budynku autorstwa Natalii Podruczny, ze zbiorów autora (**il. 182**)

93. Wrocław – kazamaty nr 2 w obrębie fortyfikacji Springsternu

Lokalizacja: W umocnieniach Springsternu, przy kurtynie pomiędzy bastionami: Nowowiejskim i Psie Pole.

Autorstwo: prawdopodobnie Carl Gothard Langhans i inżynier płk von Haab

Historia: Powstał prawdopodobnie w latach 1780-83. Istniał jedynie 30 lat, gdyż w 1810 roku został przekazane miastu i niewiele później uległ likwidacji.

Opis: Budynek na planie wydłużonego prostokąta, dwukondygnacyjny, ok. 16 osiowy. Najprawdopodobniej nie był kryty dachem, tylko ziemnym płaszczem. Mieścił 360 ludzi w 16 dużych, prostokątnych pomieszczeniach.

Źródła, literatura, ilustracje: Zimmermann 1783-95, s. 60; Menzel 1805-1808 s. 896; Markgraf 1887, s. 111; Gieraths 1961, s. 13; Bonin 1877 A, s. 102

94. Wrocław – kazamaty przy *Kreuzhofie*

Lokalizacja: Przy kurtynie pomiędzy *Neue Werk* a *Graupen Bastion*

Autorstwo: prawdopodobnie płk von Haab

Historia: Powstały w 1775 roku, a uległy zniszczeniu po zajęciu Wrocławia przez wojska Napoleońskie. Wyszadzono je w powietrze 13 czerwca 1807 roku

Opis: Budynek na planie bardzo wydłużonego prostokąta, prawdopodobnie dwukondygnacyjny, ok. 34 osiowy. Najprawdopodobniej nie był kryty dachem, tylko ziemnym płaszczem. Mieścił ok. 800 ludzi w 34 dużych, prostokątnych pomieszczeniach.

Źródła, literatura, ilustracje: Projekt rozbudowy fortyfikacji wrocławskich, ok. 1770 SBB PK X 20663/1; **Menzel 1805-1808**, s. 896; **Gieraths 1961**, s. 13; **Bonin 1877 A**, s. 102; **Frische 1906**, s. 149

95. Srebrna Góra - kazamaty Donżonu

Lokalizacja: Zespół fortyfikacji twierdzy Srebrna Góra, obecnie Góra Warowna

Autorstwo: Prawdopodobnie inżynierowie v. Gonzenbach i L.W. von Regler

Historia: Fasada dziedzińca Donżonu powstała wraz z powstaniem tego obiektu w latach 1766-68. W 1816 roku w kazamatach Donżonu mieściło się 34 pomieszczenia mieszkalne dla oficerów i ich służby (z tego 3 pomieszczenia zajmowało mieszkanie komendanta twierdzy), 1 pomieszczenie dla aresztantów, 6 dla rannych i chorych, 1 dla apteki i 6 pomieszczeń mieszkalnych dla żołnierzy. Budynek oprócz funkcji militarnych pełnił również funkcję więzienia państwowego. W 1867 obiekt opuszczony przez wojsko, w 1869 i 1879 wykorzystywany jako poligon doświadczalny saperów i artylerzystów. W 1885 powstała na dziedzińcu restauracja dla turystów zwiedzających dawną twierdzę. Mieściła się ona w kazamatach i na dziedzińcu. W jednym z bocznych ramion dziedzińca powstała oszklona sala, która była później powiększana. Na przełomie XIX i XX w. Donżon przejęły władze miasta Srebrna Góra. W latach 20 XX założono w nim Muzeum Broni.

W latach 1934-39 przeprowadzono konserwację Donżonu pod kierownictwem inż. Wolfganga Bleyla. Wówczas to niewłaściwie zrekonstruowano niektóre elementy fasady dziedzińca Donżonu, takie jak arkady w narożnikach zachodniej elewacji – pierwotnie boniowane, a zrekonstruowane jako gładkie. Nie został również odtworzony w większości kamienny gzyms, pierwotnie wieńczący fasadę dziedzińca na całej jej długości. Również pseudoryzalit pośrodku zachodniej elewacji został zrekonstruowany w formach innych niż pierwotne. W czasie II wojny światowej pełnił funkcję obozu dla jeńców wojennych. Po 1945 Donżon użytkowany jako zabytkowy obiekt turystyczny.

Opis: Donżon jest skazamatowanym obiektem obronnym w formie 5 bocznego śródszańca, do której 4 narożników dostawione są 4 półkoliste wieże. W górnej części budynku znajdują się trzy kondygnacje kazamat. Wewnątrz znajduje się dziedziniec, na planie 5 boku, od którego promieniście rozchodzą się dwa mniejsze, prostokątne dziedzińce.

Fasada dziedzińca – ceglana, nietynkowana, wątek cegły – główkowy. 58 osiowa, 2 kondygnacyjna. Wznosi się na ceglanym cokole o wysokości ok. 50 cm, wieńczona jest kamiennym, piaskowcowym gzymsem, nad którym znajduje się szeroka attyka. Rytm okien jest odzwierciedleniem wnętrza – okna są w większości zestawione w pary, każda odpowiada jednemu pomieszczeniu kazamatowemu. Okna zaopatrzone w profilowane, piaskowcowe parapety oraz w ceglane obramienia ze zwornikami. Otwory okienne mają prostokątny wykrój, za wyjątkiem dwóch okien nad otworem przejazdu Bramy Górnej, które zamknięte są łukiem półokrągłym.

Otwory bramne – bramy Dolnej i Górnej, oraz otwory wejść do kazamat po obu stronach Bramy Górnej zamknięte łukiem odcinkowym, zaopatrzone w trójuskokowe obramienie.

W wschodniej stronie fasady dziedzińca Donżonu znajduje się 6 płytkich niszy, zamkniętych łukiem półkolistym, każda o wysokości 2 kondygnacji. W jednej z nisz znajduje się wylot Bramy Dolnej, a w pozostałych wejścia do pomieszczeń fortecznych. Ściana przy niszach pokryta płaskim boniowaniem pasowym. Rowki boniowania biegną poziomo oraz promieniście od archiwolt łuków, co razem tworzy efekt drugiego łuku, tym razem ostrego.

Po obu stronach Bramy Górnej, w narożnikach dziedzińca głównego znajdują się wyloty pochylni do wtaczania dział oraz wejścia do kazamat, ujęte w dwie arkady – ich archiwolty są boniowane i zaopatrzone w wysoki zwornik oraz są wsparte na boniowanych lizenach.

Środkowa część elewacji zachodniej dziedzińca Donżonu – lekko zryzalitowana.

Przyziemie, w którym znajduje się zamknięty łukiem odcinkowym wylot przejazdu Bramy Górnej, – pokryte płaskim boniowaniem pasowym. Rowki boniowania, podobnie jak w 6 niszach dziedzińca, w charakterystyczny sposób załamywane, tak, że tworzy się efekt drugiego łuku. Dolna kondygnacja oddzielona od górnej za pomocą dwu uskokowego gzymsu. W górnej kondygnacji ryzalitu znajdują się dwa okna, a nad nimi prostokątna płycina, pierwotnie prawdopodobnie wypełniona inskrypcją. Narożniki akcentowane boniowanymi lizenami. Pomieszczenia mieszkalne znajdują się po obu stronach dziedzińca, przy dłuższych jego bokach. Po stronie północnej znajduje się mieszkanie komendanta, składające się z 3 pomieszczeń, a po południowej stronie – mieszkania dla oficerów i żołnierzy.

Stan zachowania: Zły. W wielu miejscach muru widać liczne spękania, ponadto jedna ze ścian zachodniego małego dziedzińca uległa zawaleniu. Zły stan detalu architektonicznego. Budynek silnie zawilgocony, co powoduje dalszą destrukcję obiektu. Poziom dziedzińca obecnie podwyższony o ok. 0.5 metra w stosunku do pierwotnego.

Źródła, literatura, ilustracje: Auswendige und Einwendige Grund=Risse nebst Durch Schnitte der Vestung Silberberg ... 1776 von den Hauptman und Platz Major v. Bornstedt, GStA PK XI HA G 70032; Festung Silberberg: Donjon, 1782 GStA PK XI HA C 70011; Donjon, Grundriss von samtlichen Souterrains der Vestung Silberberg, ing lieut. v. Grevenitz, 1796 GStA PK XI HA C 70013; Donjon, Grundriss von Souterrain und Hof, GStA PK XI HA G 70001; Donjon GStA PK XI HA G 70003; **Bonin 1877 A**, s. 98; **Bleyl 1938**, s. 47-67; **Przerwa 2001**, s. 20-23, 34-37, 41, 51, 55; Zdjęcia kazamat Donżonu ze zbiorów autora (**il. 175, 176, 177, 211**)

96. Świdnica, kazamaty w wale głównym

Lokalizacja: W wale obronnym otaczającym Stare Miasto, przy Bastionie Jezuickim, przy *Ursuliner Spitze* przy *Minoriten Spitze* i pomiędzy *Peters Thor* i *Koppen Bruckenkopf*

Autorstwo: inżynierowie płk Daries i kapitan Karl Christian Reinhold von Lindner

Historia: Powstały w 1784 roku, jako schron dla ludności i wojska na czas oblężenie. Niektóre z nich zostały zaadaptowane na więzienie – kazamaty przy *Ursuliner Spitze* pełniły tę funkcję w 1830 (2 ich pomieszczenia służyły za mieszkanie dla więźniów, 1 na kuchnię, 1 na wartownię i 1 na mieszkanie dla wartowników), niektóre pełniły inne funkcje – np. w 1844 w jednej z nich urządzono Laboratorium. W 1872 roku część kazamat, przy obecnej Al. Niepodległości, została sprzedana domowi poprawczemu. W 1877 rozpoczęła się likwidacja kazamat, w tym roku na niwelację wałów i burzenie kazamat miasto wydało 90 tys marek. W 1880 roku wyburzono kazamaty pomiędzy Bramą Strzegomską a placem św. Małgorzaty, 3 lata później uległy likwidacji kazamaty na terenie tego placu. Podczas II wojny światowej jedne kazamaty (przy *Kroischstrasse*, obecnie ul. Trybunalska) odnaleziono i użyto na schron przeciwlotniczy. Do czasów obecnych w dobrym stanie zachowały się jedynie te przy Al. Niepodległości, w których od niedawna znajduje się muzeum militariów, częściowo zaś kazamaty dawnej Bramy Strzegomskiej i kazamaty przy pl. św. Małgorzaty.

Opis: Świdnickie kazamaty mieszkalne były murowanymi budynkami, na planie wydłużonego prostokąta. Dwa z nich – przy *Ursuliner Spitze* przy *Minoriten Spitze* miały plan prostokąta wygiętego pośrodku, powtarzającego plan wału, w który zostały wbudowany. Były jednokondygnacyjne, kryte ziemnym płaszczem, na którym znajdowały się stanowiska obronne. Wnętrze jednoprzestrzenne, kryte sklepieniem kolebkowym biegnącym wzdłuż murów.

Stan zachowania: Do dzisiaj w dobrym stanie zachowała się jedynie kazamata przy Al. Niepodległości. Jej stan nie budzi większych zastrzeżeń. W trakcie adaptacji obiektu na funkcję muzeum militariów usunięto liczne ściany działowe, dzielące kazamatę na mniejsze pomieszczenia, dzięki czemu obecnie wewnątrz ma wygląd bardzo zbliżony do pierwotnego. Mury kazamat są bardzo zawilgocone, jednak nie widać śladów zniszczeń spowodowanych wilgocią.

Źródła, literatura, ilustracje: Zeichnung von denjenigen, als Laboratorium benutzten Cassemannten des Hauptwalles in der Festung Schweidnitz, von welchen ein Theil im Jahre 1844 trocken gelegt werden Soll. 1844; GStA PK XI HA F 71629; Wohnkasematte der Sträflinge um die Ursuliner Spitze, 1830, GStA PK XI HA E 71941; **Klotz 1841**, s. 24; **Bonin 1877 A**, s. 101; **Schirrmann 1900**, s. 64, 104, 112, 118; **Skórski 1998**, s. 203-204;

Bramy Forteczne

97. Nysa – Bariera Jerozolimska

Lokalizacja: W куртynie pomiędzy fortem Prusy a Baterią Skazamatowaną

Autorstwo: inżynier kapitan Harroy bądź też major Freund

Historia: powstała w roku 1776. Stara brama zniszczona ok. połowy XIX wieku i na jej miejsce powstała nowa, z dwoma przejazdami. W 1927 również i tą bramę zlikwidowano z uwagi na rosnący ruch drogowy.

Opis: Zespół bramny składał się ze sklepionego przejazdu bramnego, prostokątnego w planie, przebitego w wale ziemnym, ozdobionego z obu stron portalem, oraz z umieszczonego od strony *Friedrichstadt* budynku odwachu, prostokątnego w planie, 3 osiowego.

Portal bramny od obu stron – od przedpola i od miasta był identyczny. Wznosił się na niskim cokole, wieńczony był gierowanym gzymsem. Mniejszy gzymś biegł w połowie wysokości portalu.

Pośrodku znajdował się otwór przejazdu bramnego, zamknięty łukiem półokrągłym, po jego jednej stronie niższy otwór furty dla pieszych, a symetrycznie po jego drugiej stronie – identyczny otwór mieszczący niszę, oba również zamknięte łukiem półokrągłym. Ich łuki zaopatrzone były w zdwojone zworniki. Całość flankowały dwa tokańskie pilastry. Lico ściany bramy pokryte było boniowaniem listwowym. Pasy boniowania załamywały się przy otworze przejazdu bramnego, furty dla pieszych i niszy, i biegły w stronę archiwolt łuków. W ten sposób tworzył się nad każdym z trzech otworów – bramy, furty i niszy efekt drugiego łuku, tym razem ostrego.

Przejazd bramny przykryty był kolebkowym sklepieniem bomboodpornym. W ścianach przejazdu, w 3 miejscach, znajdowały się pionowe wyżłobienia (prowadnice) służące do mocowania belek, którymi można było zaryglować bramę.

Źródła, literatura, ilustracje: Ausseres Jerusalem Barrier zwischen der Kassamattierten Batterie und dem Fort Preussen, 1834, GStA PK, XI HA, F 71957 (il. 244, 248); **Bonin 1877 A**, s. 102; **Ruffert 1924s 25**; **Jarczyk 1994**, s. 58

98. Nysa – brama Reduty Kardynalskiej

Lokalizacja: pośrodku południowej elewacji reduty

Autorstwo: inżynier, generał Cornelius Welrave oraz inż. Płk Sers i inżynierowie Enbers i Klein

Historia: Powstała w trakcie budowy reduty, prawdopodobnie równocześnie z powstawaniem kazamat reduty w latach 1746-47.

Opis: Brama reduty zajmuje sklepiony przejazd prowadzący w stronę dziedzińca oraz dwa prostokątne pomieszczenia wartowni po jego obu stronach.

Od strony przedpola brama posiada prosty portal, w którym dwa szerokie filary ujmują otwór bramny, zamknięty łukiem odcinkowym. Nad nim znajduje się kamienny zwornik z dekoracyjnie rzeźbionym monogramem FR w koronie.

Od strony dziedzińca fasada bramy jest trójosiowa. Fasada bramy, podobnie jak reszta dziedzińca, wykonana jest z nietynkowanej cegły. Fasada wspiera się na wysokim cokole i wieńczona jest szerokim fryzem, nad którym znajduje się płaski gzyms koronujący.

W środkowej osi mieści się otwór przejazdu bramnego, zamknięty łukiem odcinkowym i zaopatrzony w obramienie i kamienny zwornik. W osiach zewnętrznych znajdują się niższe otwory wejściowe, zamknięte łukiem półokrągłym, zaopatrzone w obramienia i zworniki. Narożniki elewacji bramnej są akcentowane przez szerokie lizeny pokryte boniowaniem listwowym. Podobne lizeny umieszczone są pomiędzy główną osią i osiami bocznymi.

Stan zachowania: Elewacja od strony przedpola – zawilgocony i częściowo zniszczony tynk, Elewacja od strony dziedzińca – ściany zawilgocone, zaprawa w fugach pomiędzy cegłami jest w wielu miejscach wypłukana, zniszczeniu uległa również część cegieł. Zamurowane otwory okienne w zewnętrznych osiach.

Źródła, literatura, ilustracje: GStA PK I HA Rep 96 Bd. I 1746 pag 1-9; Zdjęcia ze zbiorów autora (il. 235, 254)

99. Kłodzko – wewnętrzna Brama Ząbkowicka wraz z przedbramiem.

Lokalizacja: Na zamknięciu wewnętrznej *Frankensteiner Gasse*, w linii średniowiecznych murów miejskich. Obecnie na miejscu dawniej zajmowanym przez bramę i przedbramie znajduje się jezdnia pomiędzy kamienicami Łukasińskiego 27 i 25 i Łukasińskiego 27 i 29.

Autorstwo: NN

Historia: Brama powstała w XV wieku, jako element obronny 2 linii murów obronnych Kłodzka. W połowie XVIII wieku postawiono przed nią, od strony Przedmieścia Ząbkowickiego nowe przedbramie. W ok. 1780 roku główną bramę przebudowano. Ok. 1820 pomiędzy bramą a przedbramiem powstał odwach. W 1840 XVIII wieczne przedbramie zburzono a na jego miejscu powstało nowe. Ok. 1870 zburzona została wieża bramna, za wyjątkiem fragmentu jej klatki schodowej, który zachował się do dziś w budynku dawnego odwachu.

Opis:

BRAMA: Budynek murowany, tynkowany. Na planie nieregularnego prostokąta, zbliżonego do kwadratu. Dwukondygnacyjny, z otwartym, płaskim tarasem zamiast dachu; dwa ślepe okna ponad drugą kondygnacją imitują z zewnątrz kolejną kondygnację. Brama posiadała dwuosiową elewację od strony Przedmieścia Ząbkowickiego oraz trójosiową od strony miasta. Do bramy dostawiona była klatka schodowa, na planie kwadratu, czterokondygnacyjna, kryta dachem trójspadowym.

Elewacja od strony miasta: Przyziemie oraz druga kondygnacja, oddzielone od wyższych partii ściany za pomocą wąskich fryzów. Całość wieńczy płaski gzyms wieńczący. Narożniki w wyższej partii zaakcentowane lizenami. W przyziemiu – pozbawiony obramienia otwór bramny zamknięty łukiem półokrągłym. Ściana przyziemia pokryta płaskim boniowaniem pasowym. Rowki boniowania biegną poziomo oraz promieniście od archiwolty łuku, co razem tworzy efekt drugiego łuku.

Elewacja od strony Przedmieścia Ząbkowickiego wznosi się na niskim cokole, wieńczona jest gierowanym gzymsem koronującym, pod którym znajduje się szeroki fryz. Przyziemie oddzielone od drugiej kondygnacji mocno wysuniętym gzymsem międzykondygnacyjnym.

Otwór bramny zamknięty łukiem półokrągłym, zaopatrzony w proste obramienie, z nieproporcjonalnie dużym, zdwojonym zwornikiem. Przyziemie z dwóch stron ramowane szerokimi lizenami. Przestrzeń pomiędzy lizenami, obramieniem otworu bramnego i gzymsem wypełniają 4 płaskie pola.

Wyższa partia ściany – zrytmizowana za pomocą 4 pionowych elementów – 2 pilastrów tokańskich przy krawędzi ściany oraz dwóch osi okiennych, w których okna i blendy

okienne powiązane są fartuchami podokiennymi w jedną całość. Pilastry i osie okienne zaopatrzone są w identyczne imposty, znajdujące się we fryzie.

Okna drugiej kondygnacji oraz ślepe blendy okienne pomiędzy drugą kondygnacją a kondygnacją tarasu posiadają identyczne, proste obramienia okienne z profilowanym parapetem. Okna kondygnacji tarasu są bardzo podobne, różnią się jedynie wysokością – mają 1/3 wysokości okien 2 kondygnacji. Okna tarasu i blendy okienne zaopatrzone są w identyczne fartuchy podokienne, prostokątne z niewielką płyciną o kształcie rozciągniętego owalu.

Jednotraktowe wnętrze bramy mieści w dolnej kondygnacji prostokątny przejazd bramny, kryty sklepieniem kolebkowym, w drugiej kondygnacji znajduje się niskie, prostokątne pomieszczenie, kryte grubym sklepieniem kolebkowym. Pomiędzy grzbietem tego sklepienia a podłogą odkrytego tarasu znajduje się gruba warstwa ziemi z gruzem, której grubość jest zbliżona do wysokości drugiej kondygnacji. Odkryty taras jest ma plan zbliżony do kwadratu, prawdopodobnie drewnianą podłogę i biegnącą ukośnie rynnę.

Klatka schodowa dostawiona do wieży miała prostą elewację, pozbawioną dekoracji. Otwór wejściowy w przyziemiu zamknięty łukiem półokrągłym, posiadał proste obramienie z niewielkim zwornikiem. Okna – niewielkie, z prostymi obramieniami.

We wnętrzu mieściły się kręte schody.

PRZEDBRAMIE: Niewielki murowany obiekt na planie zbliżonym do prostokąta. Jego sklepiony kolebkowo przejazd od strony Przedmieścia Ząbkowickiego zaopatrzony był w portal. Po obu stronach otworu bramnego, zamkniętego łukiem półkolistym, pozbawionego obramienia, znajdowała się para pilastrów toskańskich. Wzniesione były na wysokich cokółkach, dźwigały profilowany gzyms z wąskim fryzem. Całość wieńczył wydatniejszy gzyms koronujący, z szerszym gzymsem. Pomiędzy oboma gzymsami znajdował się szeroki pas, pośrodku którego umiejscowiona była kwadratowa plakietka z płaskorzeźbionym pruskim orłem - w koronie, królewskimi atrybutami – berłem i jabłkiem, z monogramem F.R. na piersiach. Po jego obu stronach znajdowały się płyciny o kształcie kwadratu z wklęsłymi narożnikami.

Źródła, literatura, ilustracje: Zeichnung von der projektierten Veränderung des Vortores vor dem inneren Frankensteiner Tor zu Glatz 1840, Bl 1-2, GStA PK XI HA F 71764 (**il. 247**); Turm auf dem Frankensteiner Tor GStA PK XI HA F 71765 (**il. 234, 259**); **Klotz 1841**, s. 17; **Köhl 1972**, s. 88

100. Kłodzko – Bariera Orła – wewnętrzna i zewnętrzna

Lokalizacja: w kurtynie pomiędzy zewnętrznym płaszczem Korony twierdzy na Owczej Górze, a fortyfikacjami Nowej Baterii.

Autorstwo: NN

Historia: powstała w latach 1748-52 podczas budowy fortyfikacji Owczej Góry. Kompleks Bariery Orła składał się z 4 niewielkich, murowanych, jednoosobowych wartowni oraz z większej, skazamатовanej wartowni. Jednoosobowe wartownie zachowały się do dnia dzisiejszego, większy odwach uległ destrukcji pod koniec XIX wieku.

Opis: Wartownie umieszczone są w dwóch miejscach drogi prowadzącej do wnętrza twierdzy, po obu jej stronach. Są to niewielkie, murowane, tynkowane obiekty. Dwa z nich – stojące bliżej wnętrza twierdzy – mają plan prostokąta, dwa pozostałe – plan rombu. Każda z ich elewacji jest jednoosiowa – we frontowej mieści się otwór wejściowy, w dwóch bocznych znajdują się niewielkie okienka, służące do obserwowania drogi. Wszystkie cztery mają identyczny schemat kompozycji, różnią się jedynie detalem. Wzniesione są na niewielkich, kamiennych cokołach, ich ściany wieńczy mocno wysunięty, profilowany, kamienny gzyms. Pod nim znajduje się szeroki, płaski, kamienny fryz. Przykryte są kamiennymi hełmami o kielichowatym kształcie, zwieńczonymi rzeźbami przedstawiającymi płonące bomby artyleryjskie.

Narożniki zaakcentowane kamiennymi lizenami, gładkimi (dwie wartownie górne) oraz boniowanymi (dwie wartownie dolne).

W obu dolnych, zewnętrznych wartowniach otwór wejściowy zamknięty jest łukiem odcinkowym, zaopatrzone jest w proste obramienie, archiwolta łuku posiada niewielki zwornik. Ponad otworem wejściowym znajduje się gładka ściana, tynkowana na czerwono. Podobnie tynkowane są boczne ściany. Niewielkie otwory, służące do obserwacji drogi, zaopatrzone są w proste, kamienne obramienia.

W obu wewnętrznych wartowniach otwór wejściowy zamknięty jest łukiem półokrągłym. Jest to łuk pozorny – wycięty w ścianie wykonanej z jednej kamiennej płyty. Dźwigają ją dwa półfilary. Łuk zaopatrzone jest w duży zwornik z monogramem FR w koronie i z datą 1748.

Stan zachowania: Obie bramy zachowane w podobnym stanie. Budynki mają zachowany w większości detal kamienny – kamienne lizeny, obramienia wejść do wartowni, fryz, gzyms i monolityczne, kamienne przekrycie. Zachowany detal kamienny jest uszkodzony, zwłaszcza naroża oraz obramienia małych otworów okiennych w bocznych elewacjach. Mocno zniszczone płaskorzeźbione zworniki nad wejściami do wartowni, na jednym z nich zachowany jeszcze monogram FR z koroną i datą 1748. Ceglane ściany boczne wartowni

pierwotnie tynkowane, obecnie tynku pozbawione, cegły, zwłaszcza w wartowniach bramy górnej, zniszczone. Brakuje istniejących pierwotnie zwieńczeń – rzeźb przedstawiających płonące kule.

Źródła, literatura, ilustracje: SBB PK, X 25107/6 – 6, 11,12 (**il. 239**); GStA Berlin, XI HA, A 71306-3; Zdjęcia ze zbiorów autora (**il. 236, 237, 238**)

101. Srebrna Góra - Brama Górna Donżonu

Lokalizacja: W Donżonie, głównym dziele obronnym twierdzy srebrnogórskiej, pomiędzy Dolną Wieżą a Redanem

Historia: Powstała wraz z Donżonem, w latach 1766 – 68. W latach 1936 – 39 rekonstruowana podczas remontu Donżonu wykonywanego pod kierownictwem Wolfganga Bleyla. Wówczas to zmieniono częściowo jej wygląd, w stosunku do pierwotnego, w związku z obniżeniem wysokości muru zewnętrznego Donżonu.

Autorstwo: Prawdopodobnie inżynierowie v. Gonzenbach i L.W. von Regler

Opis: Brama ma plan zbliżony do kwadratu. Jest dwukondygnacyjna. Jej elewacja wewnętrzna jest fragmentem fasady dziedzińca Donżonu – stanowi ją 6 środkowych osi jego zachodniej ściany. Brama, podobnie jak reszta Donżonu, kryta jest grubym płaszczem ziemnym, na którym umieszczone są otwarte stanowiska strzeleckie.

Zewnętrzny portal bramy wznosi się na kamiennym cokole, oddzielonym od dolnych partii ścian Donżonu za pomocą gzymsu w formie połówki wałka. Gzyms ten biegnie na całej szerokości bramy, a cokół – jedynie po bokach otworu bramnego. Całość wieńczy kamienny, profilowany, gzyms wieńczący, mocno wysunięty przed lico ściany. Pod gzymsem znajduje się szeroki fryz, w którym znajdują się dwie niewielkie, prostokątne blendy i dwa takiej samej wielkości, prostokątne okna. Nad gzymsem znajduje się prostokątna attyka, pokryta czterema prostokątnymi blendami, a nad nią – kamienne zwieńczenie w formie zbliżonej do stożka, którego krawędzie są wklęsłe, tak, że całość przypomina łuk kotarowy dwudzielny.

Sam otwór, zamknięty łukiem odcinkowym, zaopatrzony jest w proste, kamienne obramienie. Nad otworem bramnym znajduje się kamienna, półokrągła supraporta, z napisem „DONJON”. Po bokach otworu bramnego oraz ponad supraportą – ceglana ściana pokryta płaskim bonowaniem pasowym. Rowki bonowania biegną poziomo oraz promieniście od archiwolty łuku supraporty, co razem tworzy efekt drugiego łuku, tym razem ostrego.

Na wewnątrz bramy składa się z przejazd (poterna) oraz z dwie izby po jego obu stronach, pełniące funkcję wartowni. Brama oraz pomieszczenia wartowni sklepione bomboodpornymi sklepieniami kolebkowymi. Koleba przejazdu bramnego dodatkowo wzmocniona gurtami. W ścianach znajdują się półokrągłe nisze.

Stan zachowania: Zły. Kamienny gzyms oddzielający ścianę Donżonu od portalu bramy częściowo usunięty oraz spękany. Pierwotne zwieńczenie – usunięte podczas remontu w 1936 roku i zastąpione nowym, w kształcie spłaszczonego stożka. Obecnie te zwieńczenie oraz attyka – zniszczone przez szkodliwe działania warunków atmosferycznych i roślinności. Uszkodzeniu uległy również kamienne elementy gzymsu, fryz oraz ceglane lico ściany.

Największym niebezpieczeństwem są jednak osypujące się lico ściany, na której portal jest bezpośrednio posadowiony. Dalsza jej destrukcja grozi zawaleniem się portalu.

Źródła, literatura, ilustracje: Widok bramy Górnej w GStA PK XI HA, F 70010 Bl. 1 (**il. 241**); **Bonin 1877 A** s. 98; Rekonstrukcja bramy autorstwa Wolfganga Bleyla, w: **Bleyl 1938**, il. Nr 49; Zdjęcia z archiwum autora (**il. 252**)

102. Srebrna Góra - Brama Dolna Donżonu

Lokalizacja: W Donżonie, głównym dziele obronnym twierdzy srebrongórskiej, pomiędzy Wieżą Górną i Nowowiejską.

Historia: Powstała wraz z Donżonem, w latach 1766 – 68. W 1911 w jej zewnętrzną fasadę wstawiono zwornik z rzeźbą przedstawiającą pruskiego orła z monogramem FR, przeniesiony do Srebrnej Góry z likwidowanej w tym czasie zewnętrznej Bramy Ząbkowickiej w Kłodzku. W latach 1936 – 39 rekonstruowana podczas remontu Donżonu wykonywanego pod kierownictwem inż. Wolfganga Bleyla. Wówczas to zmieniona została forma zwieńczenia bramy.

Autorstwo: Prawdopodobnie inżynierowie v. Gonzenbach i L.W. von Regler

Opis: Brama Dolna jest integralną częścią Donżonu. Jej elewacja wewnętrzna jest fragmentem fasady dziedzińca, stanowi ją jedna z 4 nisz we wschodniej części dziedzińca. Jedynie przejazd bramny – na planie wydłużonego prostokąta, którego połowa ma kształt łuku, oraz elewacja zewnętrzna, w formie portalu, są elementami wyróżniającymi bramę. Portal wzniesiony jest w górnej partii zewnętrznej ściany Donżonu. Od dołu wznosi się na kamiennym gzymsie w kształcie połówki wałka. Całość wieńczy kamienny, gierowany, profilowany gzyms. Pod nim znajduje się szeroki fryz, mieszczący dwie niewielkie, prostokątne blendy oraz dwa identycznej wielkości okna. Nad gzymsem znajduje się płaska attyka, nad którą wznosi się kamienne zwieńczenie w kształcie zbliżonym do trapezu o wklęsłych bokach.

Otwór bramny, zamknięty łukiem odcinkowym, ujęty w proste, kamienne obramienie. Nad nim – kamienna plakieta z napisem „DONJON”. Po obu stronach otworu bramnego znajdują się szerokie pilastry – wzniesione na kamiennych cokołach, ceglane, pokryte płaskim boniowaniem pasowym.

Przejazd bramny przykryty bomboodpornym sklepieniem kolebkowym, wzmocnionym gurtami. W ścianach przejazdu znajdowały się półokrągłe nisze. Pomieszczenia bramy mieszczą się na trzech kondygnacjach. Nad przejazdem znajdowało się sklepienie również sklepieniem kolebkowym, bomboodpornym, pomieszczenie, z którego można było prowadzić obserwację przedpola. Pod przejazdem znajdowało się niewielkie pomieszczenie z furtą wypadową.

Stan zachowania: Zły. Zniszczeniu uległy: pierwotnie kamienne, zrekonstruowane w cegle w latach 30 zwieńczenie portalu, ceglane lico lewego pilastru oraz kamienna rzeźba przedstawiająca pruskiego orła. Głównymi czynnikami odpowiedzialnymi za destrukcję jest

roślinność porastająca portal oraz silne zawilgocenie ścian. Zniszczenie rzeźby należy przypisać działalności człowieka.

Źródła, literatura, ilustracje: Widok bramy Górnej w GStA PK XI HA, F 70010 Bl. 2,3,4 (il. 240); **Bonin 1877 A** s. 98; Rekonstrukcja bramy autorstwa Wolfganga Bleyla, w: **Bleyl 1938**, il. Nr 47

103. Srebrna Góra - Brama Dolnego Bastionu

Lokalizacja: W Dolnym Bastionie - w zewnętrznym pasie fortyfikacji otaczającym Donżon

Historia: Powstała w latach 1766-69, wraz z bastionem. Ok. 1900 roku przebudowany – zaopatrzony w trójkątny, ceglany fronton.

Autorstwo: Prawdopodobnie inżynierowie v. Gonzenbach i L.W. von Regler

Opis: Portal zewnętrzny bramy – ceglany, z kamiennym detalem. Wznosi się na piaskowcowym cokole, zwieńczony jest szeroką attyką. Gzyms bramy dekorowany jest ząbkami. W fryzie znajduje się kamienna plakieta z napisem „NIEDER BASTION”. Otwór bramy zamknięty łukiem półokrągłym, zaopatrzony jest w proste, kamienne obramienie ze zwornikiem. Zwornik dekorowany monogramem FR. Po obu stronach otworu bramnego znajdują się dwa płaskie, ceglane pilastry, biegnące od cokołu aż do attyki.

Stan zachowania: Zły. Częściowo zniszczony detal kamienny i ceglany. Portal bramy oraz jego bezpośrednie otoczenie porośnięte gęstą roślinnością, która stanowi duże zagrożenie dla jego fizycznej struktury.

Źródła, literatura, ilustracje: widok bramy na planie GStA PK XI HA G 70032 (il. 243);

Bonin 1877 A s. 98

104. Srebrna Góra - Brama Górnego Bastionu

Lokalizacja: W Górnym Bastionie, w zewnętrznym pasie fortyfikacji otaczających Donżon

Historia: Powstała wraz z bastionem, w latach 1766-69. Prawdopodobnie kilka razy wykonano korekty odwodnień i profilu ziemnego pokrycia sklepień bramy. Po kasacie twierdzy brama uległa zniszczeniu – najpierw portal, a w 2004 roku – przejazd bramny.

Autorstwo: Prawdopodobnie inżynierowie v. Gonzenbach i L.W. von Regler

Opis: Wznosi się na cokole, zwieńczony szeroką attyką. W fryzie znajduje się kamienna plakietka z napisem „OBER BASTION”. Otwór bramy zamknięty łukiem półokrągłym, zaopatrzony jest w proste, obramienie ze zwornikiem. Po obu stronach otworu bramnego znajdują się dwa płaskie pilastry, biegnące od cokołu aż do attyki, przerywające ciągłość fryzu. Przejazd bramny sklepiony bomboodpornym sklepieniem kolebkowym, w ścianach bocznych znajdują się pionowe prowadnice na drewniane belki służące ryglowaniu bramy. Pod przejazdem, od strony przedpoła znajduje się pomieszczenie ze strzelnicami do obrony dna fosy.

Źródła, literatura, ilustracje: widok bramy na planie GStA PK XI HA, F 70024 (il. 242);

Bonin 1877 A s. 98

105. Wrocław Brama Fryderyka

Lokalizacja: Ul. Sienkiewicza 8, (dawna *Sternstrasse*).

Autorstwo: Carl Gotthardt Langhans, dekoracja rzeźbiarska – rzeźbiarz Stein, kazamaty – major v. Haab, inżynier wojskowy

Historia:

Budynek powstał w latach 1773-76. Podczas rozruchów w 1793 roku w kazamatach przetrzymywano więźniów. Do roku 1806 służył jako brama forteczna w kompleksie fortyfikacji Tumskiego Dziela Koronowego. Od 1806 roku brama pozostawała zamknięta, przejazd bramny pełnił funkcję magazynowe, między innymi składu wozów wojskowych. W 1807 roku jej kazamaty służyły za kwaterę dla polskich rekrutów do wojska napoleońskiego. Po zburzeniu fortyfikacji po 1810 roku budynek utracił znaczenie militarne a przejście przez bramę zostało zamknięte. Po 1820 roku służył jako miejsce tymczasowego mieszkania dla biedoty miejskiej. W latach 1858-59 roku został przebudowany na miejskie schroniska dla biednych. Najprawdopodobniej przebudowa polegała na nadbudowie dwóch kondygnacji oraz na zmianie wyglądu elewacji. W późniejszym okresie budynek ten został raz jeszcze przebudowany, w XX wieku stracił między innymi pozostałość potężny pierwotnie biegnącej przez wał obronny. W formie mocno przebudowanej istnieje do dnia dzisiejszego.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, fundamenty wzniesione, z uwagi na podmokły grunt, na trzech rzędach dębowych pali. Na planie wydłużonego prostokąta (kazamata) z poprzecznie do niego dostawionym prostokątem przejazdu bramnego. Dwukondygnacyjny, 21 osiowa fasada, elewacje boczne ślepe. Składał się z dwóch części: kazamatowej, znajdującej się od strony miasta, na planie wydłużonego prostokąta, oraz części bramnej – długiego, korytarza biegnącego przez wał obronny, lekko ukośnego względem kazamat i zakończonego od strony przedpola bramą. Kryty grubą warstwą ziemi nałożonej bezpośrednio na bomboodporne sklepienia wnętrza.

Fasada: okna zgrupowane parami, każda para oświetlała jedno pomieszczenie kazamat. Całość wznosi się na niewielkim cokole, a zwieńczone jest gzymsem koronującym i prostą attyką powyżej, przerywaną rytmicznie, co dwie osie okienne, niewielkimi postumentami. Ściana pokryta płaskim boniowaniem pasowym. Otwory okienne bez obramień. Pięć środkowych osi zajmował monumentalny kolumnowy portyk ujmujący otwór przejazdu bramnego. Cztery pary kolumn toskańskich na wysokich postumentach, wspierały wielki trójkątny fronton. We wnętrzu frontonu i na nim znajdowała się bogata dekoracja panopliowa. W centrum kompozycji mieścił się orzeł, w jednym szponie trzymający miecz opleciony wawrzynem. Po obu stronach orła znajdują się zbroje, sztandary, bębny, armaty, moździerze,

kule etc. Nad frontonem umieszczone są kolejne panoplia – zbroje leżące na tarczy, w otoczeniu dział i sztandarów.

Elewacja bramy od strony przedpola była skromniejsza. Jej głównym elementem był portyk ujmujący otwór przejazdu bramnego – dwie pary wzniesionych na wysokich postumentach kolumn jońskich, dźwigających fronton. Ozdobiony był analogiczną dekoracją jak portyk od strony miasta, przedstawiającą panoplia – hełmy, zbroje, sztandary, armaty, jedynie w mniejszej obfitości. Otwór bramny zaopatrzony był w zwornik z przedstawieniem głowy męskiej. Ściana pokryta była płaskim boniowaniem pasowym.

Boczne elewacje ślepe, pokryte płaskim boniowaniem pasowym. Wzniesione na niewielkim cokole, zwieńczone gzymsem koronującym i prostą attyką.

Układ wewnątrz części kazamatowej: Symetryczny - po obu stronach przejazdu bramy znajdowały się po 5 prostokątnych pomieszczeń. Dwa pomieszczenia bezpośrednio przylegające do przejazdu mieściły wartownię, skomunikowane były jedynie z częścią bramną. Pozostałe cztery pomieszczenia skomunikowane za sobą wzajemnie, ponadto za pomocą dwóch par schodów, z pomieszczeniami na piętrze.

Stan zachowania: Pozostałością dawnego budynku bramy jest obiekt obecnie stojący przy ul. Sienkiewicza 8. Jego mury obwodowe w przyziemiu i 2 kondygnacji są najprawdopodobniej pierwotnymi murami kazamaty bramnej.

Źródła, literatura, ilustracje: Vue de la Facade du cote de la Ville de la Porte neuve, et de la Caserne Casemattr, batu a Breslau en l'anne 1776, GStA XI HA D 70140 (il. 256); **Menzel 1805-1808**, s. 816, 833, 860-61, 896; **Nosselt 1825**, s. 46; **Rolland 1849**, s. 7-8; Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia teczki nr. 482, 1138 (całość - il. 181, fragmenty – il. 203, 246); **Bonin 1877 A**, s.102; **Markgraf 1887**, s. 111; **Grünhagen 1898**, s. 12; **Bimler 1940**, s. 36-37; **Komaszyński 1958**, s. 243-266; Widok elewacji od strony przedpola F.B Endlera z 1806 w: **Czerner 1989**, il. 150, grafika K. Kronego z 1824 r. w: **Czerner 1989**, il. 241

106. Świdnica – Brama Witoszowska

Lokalizacja: W ciągu wewnętrznego obwodu obronnego twierdzy, na zamknięciu *Bogenstrasse*.

Autorstwo: NN

Historia: Powstała najprawdopodobniej ok. 1780, równolegle z budową kazamat w wale wewnętrznego obwodu twierdzy. Wówczas to usunięto stare mury obronne i większość średniowiecznych bram miejskich. Zlikwidowana prawdopodobnie w latach 80 XIX wieku, podczas likwidacji kazamat.

Opis: Obiekt murowany, tynkowany. Przejazd bramny przebity był w ziemnym wale obronnym. Po jego obu stronach znajdowały się kazamaty. Znany jest jedynie widok wewnętrznego portalu bramnego. Był surowy, niemal pozbawiony dekoracji. Otwór bramny zamknięty był łukiem eliptycznym, pozbawionym obramienia. W połowie wysokości bramy znajdował się płaski gzyms. Otwór bramny ujęty był w dwa szerokie, mocno wysunięte poza lico ściany pilastry. Na każdym z nich wznosił się kielichowo zwężający się ku górze postument, dźwigający niewielką wazę. Zwieńczenie bramy miało formę wysokiego ostrosłupa, którego podstawa ma identyczną szerokość jak szerokość bramy. Stożek zwieńczenia ścięty.

Źródła, literatura, ilustracje: Plan Świdnicy z 1762 roku, SBB Db 1.33 1914 r; Plan Świdnicy z 1794 r, GStA A71278; **Schulze 1937**, ilustracja na str. 5; **Świdnica 1995**, s. 252, (il. 233)

107. Głogów, Brama Wrocławska

Lokalizacja: W wale miejskich umocnień, pomiędzy bastionami Friedrich i Ferdinand

Autorstwo: NN

Historia: Powstała prawdopodobnie po 1763 roku, a uległa likwidacji w 1880 roku

Opis: Był to prawdopodobnie sklepiony przejazd przez pierwszy wał fortyfikacji miasta, zaopatrzony z obu stron w portale. Znany jest jedynie widok elewacji od strony przedpoła. Wznosiła się na niskim cokole, wieńczona była gzymsem pod którym znajdował się szeroki, ciągły fryz. Otwór przejazdu, zamknięty łukiem koszowym, ramowany jest przez dwa pilastry toskańskie. Ściana pomiędzy fryzem a cokołem pokryta była w całości boniowaniem listwowym. Bonie nachodziły również na pilastry, a przy otworze przejazdu zaginały się, imitując kamienne klince łuku.

Źródła, literatura, ilustracje: Panorama Głogowa ok. 1750, **Werner, Topografia T V**, karta 48-49; **Schoenaich 1931**, s. 461; Widok bramy sprzed 1880 roku, w zbiorach Przemysława Lewickiego z Głogowa (**il. 232**);

Wartownie

108. Jawor

Lokalizacja: Dostawiony od strony południowej do budynku dawnych sukiennic.

Autorstwo: NN

Historia: Pierwszy odwach powstał w 1747 roku. Był to najprawdopodobniej fachwerkowy obiekt, który ok. 1806 roku zastąpiono nowym, murowanym budynkiem dobudowanym do południowej elewacji sukiennic. Obiekt ten uległ likwidacji w 1869 r.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie prostokąta, dwukondygnacyjny, fasada siedmioosiowa kryta dachem czterospadowym. Budynek w układzie kalenicowym.

Środkowa oś fasady zryzalitowana, w niej znajdowała się biegnąca przez dwie nisza zamknięta łukiem. Ryzalit środkowej osi zwieńczony płaskim gzymsem z fryzem kostkowym, nad nim niewielka attyka. W niższej kondygnacji – w 3 wschodnich osiach arkadowe otwarcie podcieni, w 3 zachodnich osiach – arkadowe blendy. W wyższej kondygnacji niewielkie, kwadratowe okienka po obu stronach niszy. Arkady niższej kondygnacji pokryte płaskim boniowaniem pasowym.

Źródła, literatura, ilustracje: Pilch 1965 s. 16; Schoenaich 1903, s. 148-149 (il. 282), Schoenaich 1931 s. 461,

109 Chojnów – stary odwach

Autorstwo: NN

Lokalizacja: na rynku, przed wschodnią elewacją ratusza

Historia: powstały przed 1750, zniszczony w 1875 w wyniku katastrofy budowlanej, jaką było zawalenie się ratusza.

Opis: Budynek na planie prostokąta, jednokondygnacyjny, czteroosiowy, w konstrukcji szkieletowej, nietynkowany, kryty dachem czterospadowym.

Źródła, literatura, ilustracje: Werner, *Topografia*, T II; Widok wartowni na zdjęciu ratusza sprzed 1875, przechowywanym w muzeum w Chojnowie (**il. 249**)

110. Chojnów –nowy odwach

Autorstwo: NN

Lokalizacja: Dostawiony do zachodniej fasady ratusza

Historia: powstały ok. 1800. Zniszczony w 1875 w wyniku katastrofy budowlanej, jaką było zawalenie się ratusza. Do dzisiaj zachowała się z niego jedna kolumna, stojąca w parku miejskim

Opis: Odwachem był dostawiony do zachodniej fasady ratusza arkadowy podcień. Jego ciągły, joński fryz wsparty był pośrodku na trzech kolumnach toskańskich, a na obu krańcach na parze kwadratowych w przekroju filarów z toskańskimi głowicami.

Źródła, literatura, ilustracje: Pilch 1965, s. 43-44; Schoenaich 1931 s. 461; Widok wartowni na zdjęciu ratusza sprzed 1875, przechowywanym w muzeum w Chojnowie (il. 281)

111. Wołów

Lokalizacja: Dostawiony do południowo zachodniego narożnika Ratusza.

Historia: powstały w 1784. Wojsku służył najprawdopodobniej aż do 1890 roku, kiedy to zlikwidowano garnizon wołowski. W 1915 roku był siedzibą lokalnego muzeum. Spalony podczas II wojny światowej, odbudowany w latach 1958-62 wraz z ratuszem, na podstawie projektu M. Przyłęckiego. W 2004 roku miał miejsce kolejny remont elewacji oraz wymiana pokrycia dachowego.

Autorstwo: prawdopodobnie Christian Valentin Schulze

Opis: Budynek murowany, tynkowany, kryty dachówką. Na planie zbliżonym do prostokąta, jednokondygnacyjny. Zachodnia elewacja pięcioosiowa, południowa – czteroosiowa, północna – dwuosiowa. Dach trójspadowy z jedną lukarną w każdej z połaci.

Budynek wzniesiony na niskim cokole, ściany wieńczy wielouskokowy gzyms koronujący. Fasada: dwie środkowe osie lekko zryzalitowane, zaopatrzone w arkadowy podcień. Ryzalit pokryty boniowaniem listwowym, symetrycznie na obu krawędziach pseudoryzalitu, mniej więcej na 2/3 jego wysokości znajdują się również po 2 bonie diamentowe. Archiwolty arkad zaopatrzone w zdwojone zworniki. Gzyms wieńczący jest w środkowym ryzalicie dźwigany przez konsolki zaopatrzone w łezki. Po obu stronach pseudoryzalitu znajdują się okna, zaopatrzone w obramienie uszakowe, połączone z gzymsem koronującym za pomocą konsolek identycznych jak te w pseudoryzalicie.

Elewacja boczna – okna zaopatrzone w uszakowe obramienia. Środkowe i zewnętrzne okna połączone z gzymsem koronującym za pomocą konsolek, identycznie jak okna fasady.

W elewacji tylnej znajduje się duża, prostokątna blenda, zaopatrzona w szerokie obramienie. Jej supraporta dekorowana jest trzema elementami przypominającymi lufy armatnie zaczopowane kulą.

Stan zachowania: Po przeprowadzonym w 2004 roku remoncie stan budynku jest bardzo dobry.

Źródła, literatura, ilustracje: Zimmermann 1783-95, T. 7, s. 197; Juhnke 1965, s.283;

Pilch 1965, s.37-38; Kościk 2002, s. 184; Zdjęcia budynku ze zbiorów autora (il. 287-290)

112. Wińsko

Lokalizacja: Na rynku przy ratuszu

Autorstwo: NN

Historia: powstały w latach 1743 – 1750. Wcześniej za odwach służyło pomieszczenie w przyziemiu Ratusza. Istniał jeszcze w 1861, później uległ likwidacji.

Opis: Budynek na planie prostokątnym, jednokondygnacyjny o 6 osiowej fasadzie. Wykonany w technice szkieletowej, kryty dachem dwuspadowym z naczółkiem. Dach wystawał nieco przed lico ściany, w ten sposób, że tworzył okap.

Źródła, literatura, ilustracje: Hanke 1864, s. 383; Widoki ratusza z odwachem w: Schubert 1914, między str. 94 a 95

113. Wrocław – stary Odwach na Rynku

Lokalizacja: Na placu przed zachodnią elewacją Ratusza

Autorstwo: Jonas Friedrich Arnold, dyrektor budowlany we wrocławskiej Komerze Wojenno Dominialnej

Historia: Powstał pomiędzy majem 1745 a lipcem 1746 kosztem 3323 talarów. Wcześniej odwach mieścił się w przyziemiu ratusza. Ok. 1777 roku został wyremontowany. W 1788 roku uległ likwidacji i jego miejsce zajął nowy odwach autorstwa C. G. Langhansa.

Opis: Wzniesiony w konstrukcji szkieletowej, tynkowany. Jednokondygnacyjny, plan w kształcie litery U, z wewnętrznym dziedzińcem. Fasada 11 osiowa, elewacje boczne 3 osiowe. Budynek frontowy na planie prostokąta kryty dachem czterospadowym. Do budynku głównego dostawione dwa niższe skrzydła, kryte daszkami dwuspadowymi.

W środkowej osi znajduje się facjatka, po jej obu stronach – dwie lukarny, w połaciach bocznych – po 1 lukarnie. W fasadzie i elewacjach bocznych budynku frontowego – podcienie wsparte na 10 drewnianych kolumnach toskańskich. Główne wejście w fasadzie, na osi, ponad nim w połaci dachu facjatka – dwuosiowa, artykułowana pilastrami, zwieńczona szczykiem dekorowanym kartuszem herbowym otoczonym panopliami.

Źródła, literatura, ilustracje: Der Bau und Reparatur der Haupt und anderer Wachthäuser, 1741-49, AP Wrocław, Akta miasta Wrocławia, sekcja XIII, sygn. 1684 pag. 39-88 (**il. 266, 267, 268, 284**); **Stein 1935**, s. 215-220

114. Wrocław – nowy Odwach na Rynku

Lokalizacja: Na placu przed zachodnią elewacją Ratusza

Autorstwo: Carl Gotthard Langahns, nadzór – Johann Martin Pohlmann, budowę prowadził budowniczy Lobe.

Historia: projekt ok. roku 1777, realizacja w latach 1788-89. Koszt wzniesienia wynosił 7841 talary. Został wyburzony w 1861 roku, na jego miejscu postawiono pomnik Fryderyka Wilhelma III.

Opis: Był to budynek murowany, tynkowany, wzniesiony na planie litery U. Jednokondygnacyjny z mezzaniną. Fasada i elewacja tylna miały 7, a elewacje boczne 6 osi okiennych. Główny korpus kryty był dachem czterospadowym z trzema lukarnami, skrzydła boczne miały. Pomiędzy dwoma skrzydłami budynku znajdował się niewielki dziedziniec, zamknięty od wschodu murem.

Fasada wznosiła się na cokole, wieńczona była gzymsem koronującym, pod którym znajdował się fryz ciągły zaopatrzony w ząbkowanie. Rytm fasady wyznaczało 7 arkad podcienia. Narożniki oraz oś główna zaakcentowane były boniowanymi lizenami. Łuki arkad zewnętrznych osi zaopatrzone w dekoracyjne zworniki (2 i 6 osi – zworniki w postaci maski). W środkowej osi łuk ozdobiony polem z girlandą. Ściana za podcieniem posiadała bardzo surową dekorację. Wejście główne ozdobione było kamiennym nadprożem zaopatrzonym w podwójną girlandą a w 2 i 6 osi znajdowały się proste okna bez obramień. W mezzaninie, w 2, 4 i 6 osi znajdowały się okna termalne.

Elewacje boczne: w pierwszej osi zewnętrznej - arkada wylotu podcienia, ramowana dwoma boniowanymi lizenami spiętymi rozwieszoną między nimi girlandą; w skrajnej zewnętrznej osi umieszczona była analogicznie ukształtowana i ozdobiona blendą arkadową. Pomiędzy nimi znajdowały się cztery osie których okna zaopatrzone były w proste obramienia.

Wnętrze jednotraktowe. Mieściło pomieszczenie dla oficerów, pomieszczenie dla 50 szeregowców, 4 pomieszczenia aresztu i 3 pomieszczenia magazynowe.

Plac przed odwachem wydzielony drewnianym, prostokątnym ogrodzeniem, wewnątrz którego znajdowała się budka wartownicza, a w narożach – dwie latarnie i przy nich wystawione dwie armaty.

Źródła, literatura, ilustracje: Hinrichs 1909, s. 53; Stein 1935, s. 219-221 (il. 273, 274);

Widoki wartowni z I połowy XIX wieku w: Czerner 1989, il.187, 188

115. Srebrna Góra – 2 wartownie w Górnym Mieście Koszarowym

Lokalizacja: pierwszy z odwachów był zlokalizowany przy najniżej położonym z budynków koszarowych, drugi stał na przełęczy Małej Przełęczy Srebrnej.

Autorstwo: NN

Historia: Powstały wraz z powstaniem koszar, ok. 1776 roku. Funkcje militarne spełniały aż do likwidacji garnizonu, w 1867, kiedy wraz z koszarami zostały sprzedane miastu. Oba budynki zostały przekształcone na początku XX wieku w obiekty turystyczne. Dolny przejęła sąsiednia gospoda „Zur Erholung”, górny służył wpiery jako schronisko organizacji „Ptaki Wędrownie” z Ząbkowic Śląskich, później jako kawiarnia. W wyniku adaptacji do nowej funkcji budynek na przełęczy pozbawiono podcienia. Budynki zostały rozebrane po II wojnie światowej.

Opis: Oba budynki były identyczne – murowane, na planie prostokąta, jednokondygnacyjne, o trójosiowej fasadzie, kryte dachem dwuspadowym naczółkowym. Budynek zaopatrzony w podcień wsparty na 4 kolumnach tokańskich. Otwory okienne i drzwiowy posiadały proste obramienia ze zwornikiem.

Źródła, literatura, ilustracje: Bleyl 1938, s. 41; widok fragmentu budynku na grafice przedstawiającej wydarzenia z 1807 roku, Marburger Index: MI08987b11 (il. 277); Widok wartowni ze zbiorów pana Jacka Gruzlewskiego (il. 278)

116. Brzeg – wartownia w reducie na lewym brzegu Odry

Lokalizacja: W reducie na północ od ufortyfikowanego przedmościa broniącego przeprawy przez Odrę.

Historia: Wartownia powstała wraz z redutą po 1756 a przed 1763 rokiem. Wraz z nią zlikwidowana w XIX wieku

Autorstwo: prawdopodobnie porucznik inżynierii C.V Gerhardt

Opis: budynek na planie prostokąta, o 5 osiowej fasadzie i 1 osiowej elewacji bocznej. Wnętrze jednotraktowe.

Źródła, literatura, ilustracje: Plan reduty z ok. 1766 roku, GStA PK XI HA sygn. G 70752, podpisany C.V. Gerhardt

117. Koźle – 6 hangardowych wartowni

Lokalizacja: W *Rheinsdorfer, Wiegsschutzer, Rogauer, Ratiborer i Oder Bastion*, oraz w placu broni Enwelopy przed *Rattiborer Bastion a Wihelm Saillant*

Autorstwo: najprawdopodobniej major von Haab

Historia: Powstały w latach 1776-78. Większość z nich zlikwidowano latach 70 XIX wieku, w trakcie niszczenia fortyfikacji miasta. Do dzisiaj zachował się budynek w *Rheinsdorfer Bastion*.

Opis: Były to budynki murowane, na planie prostokąta, jednokondygnacyjne kryte dachem czterospadowym. Elewacje dłuższe budynków w *Rheinsdorfer, Wiegsschutzer i Rogauer Bastion* były 4 osiowe, w *Ratiborer i Oder Bastion* – 3 osiowe, a najmniejszy, dwuosiowy był budynek w placu broni Enwelopy przed *Rattiborer Bastion a Wihelm Saillant*. Do tylnych elewacji tych budynków dostawione były murowane piece wraz z kominem. Wnętrze tych budynków było jednotraktowe. Pomieszczenia były kryte krzyżowym sklepieniem bomboodpornym, leżącym na murach i na półfilarach dostawionych do ścian budynku. Na grzbietach sklepień leżała gruba warstwa ziemi.

Budynki te wzniesione były na niewysokim cokole. Obiekt w *Oder Bastion* wieńczony niewielkim gzymsem, budynek w placu broni Enwelopy przed *Rattiborer Bastion a Wihelm Saillant* miał pod gzymsem jeszcze szeroki fryz.

Elewacje pozbawione były dekoracji. jedynym elementem który wzbogacał nieco wygląd elewacji były płaskie blendy arkadowe. Okna i drzwi wejściowe pozbawione były obramień.

Stan zachowania: Budynek w *Rheinsdorfer Bastion*: stan dobry. Zmieniona forma dachu w stosunku do pierwotnej - obecnie budynek przykryty jest dachem płaskim. Do elewacji zachodniej dostawiona jest wiata garażowa, część arkad elewacji zachodniej, pierwotnie ślepych, obecnie jest pozbawiona wypełniającego je muru. W elewacji wschodniej znajdują się otwory okienne, wtórnie wybite podczas przebudowy budynku. Teren wokół budynku podwyższony względem pierwotnej wysokości, tak, że zasypany został cokół.

Źródła, literatura, ilustracje: Zeichnung der Wachthäuser, aufgenommen u. gezeichnet im März 1826 von dem Ingenieur Lieutenant Moritz, GStA PK XI HA sygn. F 71353, **Weltzel 1866**, s. 365; Widok fragmentu wartowni przy bramie odrzańskiej, ilustracja w **Schoenaich 1933**, ilustracja pomiędzy str. 12 i 13

118. Kłodzko – odwach przy Barierze Orła

Lokalizacja: przy zewnętrznych wartowniach Bariery Orła

Autorstwo: NN

Historia: Budynek powstał ok. 1750 roku, istniał prawdopodobnie aż do początków XX wieku

Opis: budynek murowany, na planie prostokąta o wymiarach 42 na 17 stóp, jednokondygnacyjny, o 5 osiowej fasadzie, kryty drewnianym stropem wzmocnionym warstwą ziemi. Fasada – środkowa oś lekko zryzalitowana, boki ryzalitu boniowane. Boniowane również narożniki budynku. Wejście w środkowej osi. Otwory okienne i wejściowe zaopatrzone w płaskie obramienia. Wnętrze jednotraktowe. Pośrodku – izba wejściowa (korytarzyk) – prostokątna, z której są wejścia do dwóch bocznych izb i przejście do izby kuchennej.

Źródła, literatura, ilustracje: plan wartowni ok. 1750 r., SBB PK sygn. X 25107/6-12 (il. 283)

119. Głogów - wartownia przy bramie Wrocławskiej

Lokalizacja: Przy Bramie Wrocławskiej

Autorstwo: Christian Valentin Schultze

Historia: Powstał w roku 1775, w 1800 roku dodano do niego kolumnadę i przebudowano dach. Uległ likwidacji podczas wyburzania Bramy Wrocławskiej w 1881 r.

Opis: Budynek murowany, na planie wydłużonego prostokąta, dwukondygnacyjny, 7 osiowy, kryty dachem pulpitowym. W fasadzie znajdował się podcień w formie 6 tokańskich kolumn bez bazy dźwigających joński fryz. Ściana nie dekorowana, okna: w przyziemiu bez obramień, w 2 kondygnacji zaopatrzone w proste obramienia okienne. W przyziemiu, w trzeciej i 7 od południa osi okiennej znajdowało się wejście do budynku.

Źródła, literatura, ilustracje: Schl. Prvbl. 07. 1800, s. 15; widoki wartowni sprzed 1881 roku, na widokówkach ze zbiorów Przemysława Lewickiego z Głogowa (**il.279**); widok wartowni w Knötel 1897, s. 220 (**il. 280**); Schoenaich 1931, s. 461; Bimler 1931, s. 10;

120. Odwach w Oławie

Lokalizacja: Na rynku, w pobliżu Ratusza

Autorstwo: NN

Historia: Budynek powstał tuż po zajęciu Śląska przez Prusy, przed 1750. Istniał na pewno jeszcze w 1783 roku

Opis: Budynek jednokondygnacyjny, na planie prostokąta, o 5 osiowej fasadzie i 2 osiowej bocznej elewacji, kryty dachem czterospadowym. Wejście do budynku w drugiej osi, nad nim w dachu znajdowała się facjatka.

Źródła, literatura, ilustracje: Widok wartowni na panoramie Oławy autorstwa F. B.

Wenera z sierpnia 1750 roku w: **Werner, Topografia**, T II; **Zimmermann 1783-95**, T. 1, cz. 3 s. 30 (**il. 271**)

121. Odwach w Lewinie Brzeskim

Lokalizacja: na rynku, dobudowany do bocznej ściany ratusza

Autorstwo: NN

Historia: Budynek powstał tuż po zajęciu Śląska przez Prusy, przed 1750 rokiem. Jego dalsze dzieje nie są znane.

Opis: Budynek na planie prostokąta, jednokondygnacyjny, kryty dachem trójspadowym.

Źródła, literatura, ilustracje: Widok wartowni na panoramie Lewina autorstwa F. B. Wernera z ok.1750 roku w: **Werner, Topografia**, T II (il. 270)

122. Odwach w Ścinawie

Lokalizacja: Na rynku, przy ratuszu

Historia: Budynek powstał tuż po zajęciu Śląska przez Prusy, przed 1750, zlikwidowany prawdopodobnie przed 1787 r.

Opis: budynek w konstrukcji szkieletowej, na planie prostokąta, kryty dachem czterospadowym.

Źródła, literatura, ilustracje: Widok wartowni na panoramie Ścinawy autorstwa F. B.

Wenera z 17 września 1750 roku w: **Werner, Topografia (il. 272)**; T II; **Zimmermann**

1783-95, T. 7, s. 298

123. Odwach w Bytomiu Odrzańskim

Lokalizacja: Na rynku

Historia: Budynek powstał przed 1791 rokiem, prawdopodobnie ok. 1820 stary odwach uległ likwidacji, na jego miejscu powstał nowy.

Opis: budynek w konstrukcji szkieletowej, na planie prostokąta, kryty dachem czterospadowym.

Źródła, literatura, ilustracje: Zimmermann 1783-95, T. 10, s. 146; dwa widoki rynku w Bytomiu Odrzańskim w posiadaniu Muzeum w Nowej Soli

124. Odwach w Dzierżoniowie

Lokalizacja: Na rynku, dobudowany do ratusza

Historia: Pierwszy odwach przy ratuszu powstał w 1748 roku. Najprawdopodobniej był to obiekt drewniany i uległ zniszczeniu podczas pożaru ratusza w 1780 roku. Odbudowano go jako budynek murowany, który przetrwał do gruntownej przebudowy ratusza w 1872 roku, kiedy to został wyburzony

Opis: Był to obiekt murowany, dwukondygnacyjny, na planie prostokąta. Fasada była 4 osiowa, elewacje boczne 3 osiowe. Kryty był dachem 4 spadowym z lukarną w połaci nad elewacją boczną. W dwóch środkowych osiach w przyziemiu fasady znajdowały się dwa szerokie wejścia do budynku. Otwory wejściowe zaopatrzone były obramienia, oraz w naczółki segmentowe wsparte na konsolkach. Pomiędzy oboma otworami wejściowymi oraz pomiędzy wejściami i sąsiednimi osiami okiennymi znajdowały się płytkie nisze. W górnej kondygnacji, między oknami 2 i 3 osi znajdowała się płaskorzeźba przedstawiająca pruskiego orła w koronie.

Źródła, literatura, ilustracje: Hasse 1929, s. 109, (il. 276); Pilch 1965, s. 13-14

125. Odwach w Koźlu

Lokalizacja: Na rynku, na północ od ratusza.

Historia: Powstały ok. 1780 roku, uszkodzony podczas oblężenia francuskiego w 1807 roku, w 1820 roku przebudowany, uzyskał formy neorenesansowe. W tej postaci istniał aż do 1945 roku kiedy to uległ likwidacji.

Opis: Budynek na planie prostokąta, jednokondygnacyjny, kryty dachem czterospadowym. Fasada miała 5 osi okiennych, a trzy środkowe zajmował arkadowo otwarty podcień. Elewacje boczne prawdopodobnie były trójosiowe.

Źródła, literatura, ilustracje: Widok Koźla ok. 1780, SBB PK sygn. X 28150; **Schoenaich, 1933**, s. 11 (**il. 285**); **Jonca 1985**, s. 51;

Kościół garnizonowy

126. Głogów - kościół garnizonowy

Lokalizacja: na tyłach klasztoru jezuitów

Autorstwo: Christian Valentin Schultze

Historia: Do 1789 roku nabożeństwa dla ewangelickiej parafii garnizonowej odbywały się w jedne z izb w zamku. Już jednak w 1773 pojawił się pomysł budowy nowego kościoła na miejscu dawnych, zrujnowanych budynków jezuickich: apteki i biblioteki. Dopiero jednak w 1787 roku, na rozkaz króla Fryderyka Wilhelma II Christian Valentin Schulze zaczął prace projektowe nad nową świątynią. Prace budowlane trwały w latach 1788-90. Koszt wzniesienia świątyni wynosił 11 tys. talarów, roboty prowadził przedsiębiorca budowlany Mohrenberg. Kościół poświęcono uroczyście 21 listopada tego roku. Przy nim znajdowały się jeszcze dwa budynki, dawne domy mieszczańskie, pod numerem 16 i 17, kupione przez Króla za 2000 talarów, przeznaczone na mieszkanie pastora, kościelnego i szkołę garnizonową.

Odbywały się w nim nie tylko nabożeństwa dla gminy wojskowej, ale również innych gmin – w 1799 był używany również przez cywilną gminę luterańską. Zniszczony podczas II wojny światowej istniał aż do połowy lat 50 XX wieku, kiedy to został wyburzony.

Opis: Kościół był budynkiem murowanym, tynkowanym, z dachem krytym dachówką. Miał plan prostokąta, trzy kondygnacje, trójosiową fasadę, 10 osiowe elewacje boczne. Jego trójspadowy dach posiadał lukarny powiekowe.

Elewacja boczna od północy: partia przyziemia oddzielona od wyższych partii

wielouskokowym gzymsem. Całość zwieńczona gzymsem koronującym z fryzem doryckim z tryglifami będącymi jednocześnie konsolkami podtrzymującymi gzyms. Przyziemie pokryte płaskim boniowaniem pasowym. Okna partii przyziemia – zamknięte łukiem półokrągłym.

Górne partie ściany porządkowane lizenami w porządku wielkim. Niektóre z nich były boniowane. Okna drugiej i trzeciej kondygnacji ujęte w parę pilastrów, w drugiej kondygnacji – wysokie, prostokątne, z prostym obramieniem, i prostokątnym fartuchem podokiennym, w trzeciej – niższe – w formie wolego oka, ujęte w proste obramienie z dekoracyjnym festonem.

Elewacja południowa – ściana płaska, bez jakiegokolwiek dekoracji.

Fasada: Środkowa oś zryzalitowana. Ryzalit w przyziemiu pokryty płaskim boniowaniem pasowym. Portal wejścia głównego - prosty, jego zwieńczenie to plakieta ujęta w dwie konsolki, identyczne jak te, które znajdowały się w fryzie. Plakieta wypełniona inskrypcją *Militi pio Frid. Guil. Rex Borussor: Pater patriae optimus. Anno MDCCLXXXIX*. Wyższe kondygnacje ryzalitu ujęte w 4 toskańskie pilastry, stojące na wysokich postumentach, dźwigające fronton wypełniony dekoracją rzeźbiarską. Pomiedzy zewnętrzną parą pilastrów

znajdowały się stiukowe dekoracje panopliowe. Pomiędzy środkową parą pilastrów, znajdowała się kwadratowa płycina z dekoracją rzeźbiarską. Dekoracja płyciny bądź frontonu przedstawiała alegorię nadziei. Fasadę wieńczyła wysoka attyka, na której ustawione były 4 wazy.

Źródła, literatura, ilustracje: Zimmermann 1783-95, T. 10, s. 226; Schl. Prvbl., 1800 lipiec, s. 13; Bartz 1810, s. 29; Blaschke 1913 s. 419; Grundmann 1930, s. 131; Bimler 1931, s. 5; Zdjęcie kościoła z ok. 1930 roku ze zbiorów Herder Institut e.V., Bildarchiv, Inv.: Nr. 139983 (il. 301); Heckmann 1998, s. 39; ALBK 1999, Bd. 30, s. 335

Lokalizacja: Na miejscu dawnej Bramy Raciborskiej, obecnie teren dworca autobusowego w Koźlu

Autorstwo: Johann Martin Pohlmann, Carl Gotthard Langhans, nadzór nad budową – Karl Gottfried Geißler i Friedrich Leopold Fritsche, prowadzenie prac – mistrz murarski Wolf

Historia: W Koźlu gmina protestancka istniała od 1617 roku. Po zajęciu Śląska przez Prusy nastąpił wzrost liczby wiernych, spowodowany napływem wojskowych i rzemieślników. Podczas budowy ratusza w 1748 roku powstała również sala modlitwy. Dopiero pod koniec rządów Fryderyka Wielkiego, w roku 1784 król pozwolił na budowę samodzielnego obiektu, wystarczająco dużego, aby pomieścić wszystkich wiernych. Miał to być obiekt bez wieży, kosztujący od 5 do 6 tys. talarów, na pustym placu w pobliżu Odry. Do budowy tego obiektu wyznaczono dyrektora budowlanego Johanna Martina Pohlmana. Ten przygotował w czerwcu 1785 roku projekt kościoła, zaaprobowany następnie przez króla. Jednak z uwagi na przeniesienie lokalizacji kościoła na nowe, suchsze miejsce, w kwietniu 1786 r. wykonał Pohlmann nowy projekt, dostosowany do nowego miejsca, który wzbogacony był dodatkowo o budynek zakrystii. Projekt ten został poprawiony przez Langhansa i w takim kształcie skierowany do realizacji. W czerwcu 1786 nastąpiła rozbiórka wieży dawnej Bramy Raciborskiej, na której miejscu zaplanowano kościół. Fundamentowanie zaczęto w listopadzie 1786 roku. Na wiosnę 1787 roku powódź zniszczyła wykonane prace i zgromadzone materiały. Prace przy kościele ukończono dopiero jesienią 1788, a 2 listopada tego roku nastąpiło jego poświęcenie. Kościół istniał w niezmiennym stanie aż do 1929 r., kiedy to zburzono starą zakrystię przy kościele i na jej miejscu zbudowano w 1930 wieżę. W czasie wojny kościół uległ zniszczeniu, a jego ostatnia pozostałość, dzwonnica, zburzona została w 30.09. 1975 roku.

Opis: Budynek murowany, tynkowany, na planie prostokąta. W fasadzie dwa rzędy okien. Pięćosiowe dłuższe i trzyosiowe krótsze elewacje. Kryty dachem czterospadowym.

Fasada – wznosiła się na kamiennym cokole, wieńczona była mocno wysuniętym gzymsem koronującym, pod którym znajdował się gładki fryz. Narożniki akcentowane boniowaniem.

Boniowanie pokrywało również fragment ściany po obu stronach środkowej osi.

Dodatkowym elementem akcentującym narożniki były dwie lizeny, w górnej części zaopatrzone w parę konsolek. Oś środkowa – wejściowa – zaakcentowana monumentalnym portalem. Wejście i okno ponad nim się znajdujące ujęte było w motyw serliany, w której elementami podpierającymi są dwie toskańskie kolumny i dwa prostokątne filary. Portal zwieńczony był trójkątnym frontonem wspieranym przez dwie pary konsolek. Okna –

umieszczone w dwóch rzędach, dolnym – niższe, doświetlające przestrzeń pod emporami, i górnym – wysokie okna doświetlające empory,

Zewnętrzne osie okienne znajdowały się w płytkich niszach, niewiele węższych od samych okien. Okna z dolnego rzędu oraz otwór drzwi wejściowych – zamknięte łukiem odcinkowym, zaopatrzone w proste, jednouskokowe obramienia ze zwornikiem. Okna z górnego rzędu – zamknięte łukiem półokrągłym, zaopatrzone w jednouskokowe obramienia okienne ze zdwojonym zwornikiem oraz z profilowanym parapetem. Pod oknami znajdowały się fartuchy podokienne, o kształcie zbliżonym do prostokąta. Pod oknem w środkowej osi mieściła się tablica z inskrypcją.

Elewacja tylna różniła się od fasady jedynie dekoracją osi środkowej, w której portal nie posiadał frontonu.

Elewacja boczna, północna- dwie osie zewnętrzne podobnie ukształtowane jak te w fasadzie. Oś środkowa – ujęta w dwie lizeny zaopatrzone w zdwojone konsolki. W przyziemiu mieściło się wejście do budynku, ściana powyżej wypełniona trzema plakietami.

We wnętrzu znajdowały się dwie kondygnacje empor na planie prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami. Empory podtrzymywane były przez kolumny tokańskie w porządku wielkim, wznoszące się na wysokich postumentach i zaopatrzone w wysokie imposty, bezpośrednio podtrzymujące drewniany strop. Na impost od od strony sali nałożone były konsolki w formie spłaszczonej woluty.

Źródła, literatura, ilustracje: Zdjęcia fasady i wnętrza kościoła z ok. 1930 roku, A. Ehrlich, w posiadaniu Biblioteki Miejskiej w Koźlu (**il. 299, 300**); **Bimler 1930**, s. 199-200; **Schellenberg 1932**, s. 150-154; **Grundmann 1970**, il. 128a;

128. Kłodzko – kościół garnizonowy

Lokalizacja: przy wewnętrznej Bramie Ząbkowickiej

Autorstwo: NN

Historia: W latach 1742-48 nabożeństwa protestanckie dla żołnierzy garnizonu kłodzkiego oraz urzędników odbywały się w jednej z sal ratusza. Z uwagi na brak miejsca postanowiono urządzić nową salę modlitw na piętrze budynku we wschodniej pierzei rynku, w północnym jej krańcu. Okazało się jednak, że mury budynku nie wytrzymają zbyt dużej ilości ludzi. W związku z tym komendant twierdzy, generał de la Motte Fouque przeznaczył na kościół wojskową piekarnię koło wewnętrznej Bramy Ząbkowickiej. Fundusze na budowę pochodziły z dotacji wrocławskiej Kamery Wojenno –Dominalnej (350 talarów), oraz z prywatnych funduszy komendanta twierdzy oraz pozostałych wiernych. Kościół poświęcono 20 sierpnia 1752 roku. Podczas krótkiego okresu austriackich rządów w Kłodzku w latach 1760-63 został przeznaczony na magazyn. Po wojnie 7 letniej pierwotna funkcja została przywrócona. Jako kościół funkcjonował do 1813 roku, kiedy został zamknięty, gdyż funkcję protestanckiego kościoła garnizonowego zaczął pełnić dawny kościół zsekularyzowanego klasztoru minorytów. W 1836 stary kościół został sprzedany miastu, które przebudowało go na szkołę. Przebudowany istniał jeszcze w okresie międzywojennym, wyburzony po 1970 roku.

Opis: Budynek murowany, na planie prostokąta, dwukondygnacyjny, o 5 osiowej fasadzie i dwuosiowej elewacji północnej, kryty dachem czterospadowym z jednym rzędem lukarni. Środkowa oś fasady była lekko zryzalitowana i zwieńczona frontonem. W przyziemiu znajdowało się wejście do budynku. Krańce ryzalitu i narożniki budynku akcentowane najprawdopodobniej boniowanymi lizenami.

Wnętrze – jednoprzestrzenne, pomalowane na biało. Kryte drewnianym stropem, oświetlane przez okna w ścianach i przez lukarny w dachu. Na północnej ścianie znajduje się kazalnica – ołtarz, wzdłuż dłuższych ścian stoją drewniane, trójkondygnacyjne empory. Kościół mieścił ok. 1000 wiernych.

Źródła, literatura, ilustracje: Plan et profil de l'église de garnison batie en 1750 a Glatz SBB PK X 25107/6-28 (il. 297); Preuss. Stadt und Vestung Glatz, grafika autorstwa Schleuena ok. 1750 SBB PK Y 22328; **Broniewski 1970**, s. 159, il. 82. s. 161; Kościół garnizonowy w Kłodzku, próba rekonstrukcji, Natalia Podruczny, w zbiorach autora